

Proloog

Er breekt een enorme regenbui los en ik zoek beschutting in het portaal van een winkel. Naast me staat Brahim, we kijken naar de auto's die voorbijrijden. Het verbaast me dat ik zo veel Duitse nummerborden zie. Brahim legt uit dat het om Turken gaat: 'Het is ramadan en dan zoeken ze hun familie op. Een Duits nummer, dan weet je dat het een Turk is.' Na een tijdje komt een auto voorbij met een Franse nummerplaat. 'Kijk die, die komt drugs kopen.'

McDonald's aan Boulevard Zuid houdt een reclameactie waarbij met zogenaamde kraskaarten een gratis consumptie kan worden gewonnen. Op de dag dat de actie begint, blijkt dat een groot aantal kaarten is gestolen en onder Marokkaanse jongens circuleert. De zaak is namelijk nog maar net open, of ongeveer twintig van deze jongens melden zich aan de balie. In ruil voor een winnende kaart verlangen ze drink- en eetwaar. De bedrijfsleider besluit alleen gestempelde loten te honoreren. De jongens pikken dat niet en onderwijl wordt de groep almaar groter en de sfeer grimmiger. In de zaak komt het tot steeds heftiger woordenwisselingen en een jongen gaat met een personeelslid op de vuist. De politie wordt gealarmeerd, maar die slaagt er niet in het conflict te sussen. Ook de volgende dag blijft de sfeer op de boulevard gespannen. De politie zet twee agenten te paard plus een extra aantal surveillerende agenten in. Rondhangende Marokkaanse jongens worden zelfs al bij nietige overtredingen als oversteken bij rood licht meegenomen naar het bureau. Dan wordt het weer rustig.

Op een avond wordt er gegokt met kaarten in het buurthuis waar ik vaak kom. Er zijn enkele opgetogen winnaars en anderen moeten platzak toezien hoe het spel zich voltrekt. Als ik naar buiten wil lopen, spreekt Youssef me in de hal aan. Hij behoort tot een groep van wie iedereen weet dat ze de nodige vergrijpen op hun naam hebben. Hij vraagt me even te wachten en komt kort daarop terug met Driss, een ander lid van het criminele groepje. Ze beginnen een onsamenhangend verhaal, dat uiteindelijk over het gokspel gaat. Morgen hebben ze allebei weer geld, zo zeggen ze, maar ze willen graag nu meedoen. Of ik ze niet wat kan lenen? Ik zie de bui al hangen en zeg dat ik geen geld geef, maar nieuwsgierigheid weerhoudt me ervan de hal te verlaten. Daaruit putten de jongens kennelijk moed en ze komen dicht bij me staan. Ze blijven zeuren en doen vage beloftes over nieuwe jongens die ze voor me zullen opsporen zodat ik ze kan interviewen. Als ik lauw reageer, gaat het gepaai over in dreigementen. Of ik wel weet dat bij mijn kantoortje makkelijk is in te breken? Als ik merk dat Youssef een poging doet om zijn hand in mijn zak te steken, wint ergernis het van nieuwsgierigheid. Met een stevige armbeweging, waarbij hij bijna op de grond valt, maak ik duidelijk dat hij zijn handen thuis moet houden. Daarop lopen ze weg. Als ik Youssef een dag later weerzie, maakt hij in de lucht karatetrappen naar me, maar het volgende moment schudt hij me op joviale manier de hand en legt aan een paar andere jongens uit dat ik een 'goede Hollander' ben. Ik voel me desondanks niet helemaal gerust in zijn aanwezigheid.

Het is mooi weer. Ik zit met Hamid en Abdelmalik op een bank in het park als Achmed langskomt op een mountainbike. Hij rijdt ons eerst voorbij, maar komt dan terug. Hij maakt een paar rondjes om de bank en laat ons zien wat er allemaal kan met zo'n fiets. Als hij bijna valt, stapt hij af. Net als de anderen ga ik ervan uit dat het niet zijn fiets is, maar Hamid is me voor. 'Hoe duur?', vraagt hij. 'Honderd', luidt het antwoord. Gelijktijdig schieten we in de lach. 'Is dat ding van goud of zo?', wil Hamid weten. Achmed realiseert zich dat hij te hoog heeft ingezet en zoekt naar verweer. Hij zegt dat het een duur merk is en dat hij ook het slot erbij heeft. Dat zou alleen al veertig gulden kosten. Hij doet er nog een schep bovenop en zegt dat hij ook de papieren heeft. 'Thuis zeker?', stelt Hamid, die er duidelijk schik in heeft de ander te pesten. 'Mag ik een proefrit?', vraagt hij. Er komt niet meteen antwoord. 'Oh, je bent bang dat ik niet meer terugkom. Je bent bang dat ik hem pik.' Achmeds gezicht

betreft, maar hij zegt niks. Hij stapt op en rijdt weg.

Na een partijtje biljart zeg ik tegen Abdel dat ik naar het station moet. Hij biedt aan me met zijn auto naar het station te brengen. 'Dat is sneller', voegt hij eraan toe. We lopen samen naar een Ford Escort die voor de koffieshop staat, de Golf van een tijdje geleden heeft hij blijkbaar ingeruild. We stappen in en Abdel start de auto. Binnen honderd meter heb ik in de gaten dat hij autodidact is wat zijn rijvaardigheid betreft. Hij trekt snel op en vergeet vervolgens te schakelen, zodat het toerental enorm oploopt en de auto vervaarlijk kabaal maakt. Bij de eerste dwarsstraat verleent hij een auto die van rechts komt geen voorrang. De protestclaxon van de bestuurder beantwoordt hij met een veel langer toetersalvo. De verhalen over zijn bekeuringen en ongelukken die ik bij herhaling heb opgetekend, kan ik nu een stuk beter plaatsen. Na een aantal gewaagde inhaalmanoeuvres, merkwaardige interpretaties van verkeersregels en een eigenzinnige wijze van inparkeren, staan we naast het Centraal Station. Mijn hart zit in mijn keel. Niet dat het in me is opgekomen, maar nog voor ik hem uit eigen beweging kan complimenteren, stelt hij glunderend: 'Goeie chauffeur hè?' Overduidelijk gaat het om een belangrijk onderwerp, daarom vraag ik hem waar hij de auto voor gebruikt. Abdel antwoordt dat hij niet meer meedoet met 'Fransen jagen op de A16'. Behalve dat de Escort daar niet erg geschikt voor is, is Abdel al 25 en het onderscheppen van Franse drugstoeristen, die over de snelweg naar Rotterdam komen, wordt volgens hem vooral door jongere jongens gedaan. 'Toen ik nog een BMW had deed ik het ook. Maar nu zijn er zo veel jongens die het doen, je verdient er haast niks mee.' Met deze uitweiding is me nog steeds niet duidelijk waarom hij dan wel een auto heeft, maar Abdel heeft goede argumenten: 'Mijn buurman heeft een auto, mijn broer heeft een auto en die is nog jonger dan ik. Jij hebt toch ook een auto?'

Salim dealt. Hij doet dat al jaren en heeft er ook al voor vastgezeten, zo heb ik van verschillende personen vernomen. Toch leidt Salim geen schemerig bestaan. Hij komt vrij vaak in het buurthuis en mengt zich dan in de gesprekken. Als jonge jongens zich misdragen en het meubilair beschadigen, treedt hij op. Ook als er op straat een aanvaring is tussen een stadswacht en een Marokkaanse jongen, bemoeit hij zich ermee en het lukt hem de zaak te sussen. Ik verbaas me hierover, want ik had een ander beeld voor ogen van deze drugshandelaar. Omar, met wie Salim regelmatig samen traint in de fitness-ruimte, legt het me uit. 'Hij is ook al vijftwintig, hoor. Dan kun je niet zeggen "schijt aan", dan moet je ook je verantwoordelijkheid nemen. Hij is niet meer klein, hij is getrouwd, hij heeft een klein meisje. Hij wil niet over straat lopen en dat de mensen wijzen en over hem praten.'

Bron: Gemert, Frank van (1998) Ieder voor zich; Kansen, cultuur en criminaliteit van Marokkaanse jongens. Amsterdam, Spinhuis. (eerste hoofdstuk pp. 9-29)

Hoofdstuk 1

Criminaliteit: omgeving en cultuur

Marokkaanse jongens staan al een aantal jaren in de belangstelling van criminologen. Niet alleen zijn in verhouding tot andere etnische groepen veel Marokkaanse jongens actief in de criminaliteit, zij plegen ook een relatief groot aantal delicten van een bepaald soort. Meestal gaat het om diefstal, inbraak en beroving, zogenaamde vermogensdelicten, of straathandel in drugs. Daarentegen hebben Marokkanen geen milieudelicten of grote fraudezaken op hun naam te staan. De door Marokkaanse jongens gepleegde criminaliteit is dus niet gelijk aan die van andere groepen, noch naar omvang, noch naar aard. Een grove vergelijking: Turkse jongens plegen minder vermogensdelicten en worden weinig aangetroffen in de drugscene op straat. In de hogere echelons van de drugshandel is echter wel vaak sprake van Turkse betrokkenheid.

Deze bevindingen keren steeds terug in onderzoeken die gegevens ontlenuen aan politiestatistieken.¹ Ook in het zogeheten zelfrapportageonderzoek is eenzelfde beeld te herkennen (Rovers & Wouters 1996).² Daarnaast bestaat een aantal studies dat gebaseerd is op etnografisch veldwerk en interviews. Daarin worden marginalisering en crimineel gedrag van Marokkaanse jongens van nabij in beeld gebracht.³

De jeugdcriminaliteit in Nederland laat in de afgelopen decennia een oververtegenwoordiging van bepaalde groepen zien. Zo hebben Molukkers, Surinamers (vooral de creolen), Marokkanen en Antillianen zich in sommige perioden met een relatief hoog aandeel in de criminaliteitscijfers in negatieve zin onderscheiden van autochtone jongeren. Ook in een onderzoek naar georganiseerde criminaliteit in Nederland, dat gebruik maakt van (deels geheime) politiegegevens, zijn bepaalde groepen oververtegenwoordigd (Inzake opsporing 1996).

Kennelijk kan de criminaliteit van etnische groepen een karakteristieke aard en/of omvang hebben. In dit boek probeer ik antwoord te geven op de vraag hoe de specifieke aard en omvang van de criminaliteit van Marokkaanse jongens begrepen kunnen worden. Behalve aan de zeer uitgebreide literatuur die raakt aan dit onderwerp, worden gegevens ter beantwoording van deze vraag ontleend aan een etnografisch onderzoek dat plaatsvond in de periode 1993-1995 in Rotterdam-Zuid. Het onderzoek is beperkt tot jongens; over meisjes zijn niet systematisch gegevens verzameld.

Criminaliteit en achterstand

Met de term 'etnische groepen' worden in Nederland meestal 'migranten' bedoeld. De achtergronden van uiteenlopende groepen migranten, de redenen waarom ze naar Nederland kwamen en het moment

---

¹ Coppes et al. 1997; Etman et al. 1993; Hulst & Bos 1993; De Jong et al. 1997; Junger-Tas 1997; Junger & Zeilstra 1989; Korte & Van der Sluis 1991; Leuw 1997; Rovers 1996.

² In landelijke zelfrapportageonderzoeken komt dit beeld niet naar voren. Dat wil zeggen, er wordt niet uitgesplitst naar etnische groepen omdat in deze onderzoekspopulaties jongeren uit deze groepen ondervertegenwoordigd zijn (Junger-Tas & Kruissink 1987, 1990; Junger-Tas et al. 1992) of nagenoeg afwezig (Rutenfrans & Terlouw 1994: 17).

³ Van Gelder & Sijtsma 1988b, 1990; Van Gemert 1995c, 1996; Van Gemert & Van der Torre 1996; Kaufman & Verbraeck 1986; Van der Torre 1996; Viskil 1996; Werdmolder 1986, 1990.

waarop ze dat deden, zijn verschillend.⁴ Een gemeenschappelijk kenmerk van migranten is dat zij zich in een nieuw land vaak met moeilijkheden zien geconfronteerd. Integratie is geen soepel lopend proces en de weg naar maatschappelijk succes is niet vanzelfsprekend. De geschiedenis laat zien dat na migratie, met de opeenvolging van generaties, vaak geleidelijk het succes toeneemt. De feitelijke landverhuizers van de eerste generatie staan nog steeds onderaan op de maatschappelijke ladder en hetzelfde geldt voor de 'tussengeneratie', hun kinderen die in het kader van gezinshereniging naar Nederland zijn gekomen. Het is meestal pas de tweede of derde generatie die aansluiting weet te vinden en kan stijgen op de maatschappelijke ladder. Het gaat hier om verschillen binnen één migrantengroep, die samenhangen met de ontwikkelingsfasen volgend op de migratie. Deze patronen zijn bekend uit de literatuur over de Verenigde Staten en Groot-Brittannië en zijn ook zichtbaar bij een aantal migrantengroepen in Nederland. Enkele kanttekeningen zijn hierbij evenwel op hun plaats. Als gekeken wordt naar een bepaalde groep die in betrekkelijk korte tijd migreert, is het zinvol de opeenvolging van generaties te belichten. Dit perspectief kent echter beperkingen als migratie voortduurt en/of als de migranten uit een land uit diverse groepen bestaan. Zo is het geschetste patroon wel te herkennen bij de Molukkers in Nederland (Smeets & Veenman 1994), maar niet bij de Antillianen. Van de laatsten kwamen jongeren aanvankelijk vooral om onderwijs te genieten (Amesz et al. 1989). In een later stadium is echter een stroom op gang gekomen die veelal ontspoorde jongeren naar Nederland bracht (Hulst & Bos 1993). Een ander voorbeeld zijn de creolen en Hindostanen. Beide groepen zijn afkomstig uit Suriname, maar hun integratieproces loopt uiteen (Van Niekerk 1994). Dat integratie volgt mits de tijd zijn werk kan doen, is geen vanzelfsprekendheid (Vermeulen & Penninx 1994). Er blijven verschillen bestaan tussen migrantengroepen, die louter bezien uit het perspectief van opeenvolgende generaties niet helder worden.

De positie op de arbeidsmarkt en onderwijsprestaties van de jeugd worden als graadmeters gezien voor maatschappelijk succes van een bevolkingsgroep. Indische Nederlanders bijvoorbeeld zijn op beide fronten succesvol en Chinese kinderen doen het goed op school. Surinaamse Hindostanen worden tegenwoordig als migrantengroep genoemd die vooral economisch succesvol is. Marokkanen, Turken en delen van de Antilliaanse groep scoren laag op deze punten. Net als bij criminaliteit, is dus ook wat betreft succes diversiteit waarneembaar onder etnische groepen (Van Niekerk 1993; Veenman & Roelandt 1994).

De vraag rijst welke factoren bepalend zijn voor het succes of de problemen. Is dat afhankelijk van de nieuwe omgeving, van de eigenschappen binnen de groep zelf, of van beide? Meestal wordt de positie van een bepaalde groep uitgedrukt in termen van al dan geen achterstand ten opzichte van de *mainstream*. Maar de redenen van succes of falen kunnen ook worden achterhaald door verschillende etnische groepen met elkaar te vergelijken (Baumann & Sunier 1995). Verschilt de mate van succes van twee (of meer) groepen en kunnen uitgangspunten en omgevingsfactoren als gelijk worden beschouwd, dan ligt het voor de hand om factoren binnen de groep zwaar te laten wegen. Het zal duidelijk zijn dat achter deze eendimensionale weergave een enorme complexiteit schuilgaat. Toch zijn er voorbeelden te noemen van onderzoeken waarin een dergelijke opzet te herkennen is. De criminologe Junger (1990) onderzocht de achtergronden van jeugdcriminaliteit van jongens uit verschillende etnische groepen en hun Nederlandse leeftijdgenoten. Zij maakte op basis van een aselechte steekproef gebruik van politieregistratie. Marokkaanse jongens laten zich hier nadrukkelijker gelden dan Turkse en Surinaamse jongens. Van de Marokkaanse jongens uit de steekproef is 33 procent ooit met de politie in aanraking gekomen in verband met een strafbaar feit. Voor Turkse en Surinaamse jongens is dat in beide gevallen 23 procent. In een representatieve steekproef van Nederlandse jongens blijkt dat 10 procent bekend is bij de politie. Omdat verondersteld kan worden dat de maatschappelijke positie en de directe woonomgeving van invloed zijn op het gedrag van jongeren, is daar bij de vergelijking met Nederlandse jongens rekening mee gehouden. Wordt

---

⁴ Dat geldt ook voor de recentere categorieën van migranten als asielzoekers, vluchtelingen en illegalen, maar die blijven hier buiten beschouwing.

gecontroleerd voor deze factoren, dan blijkt dat het om 15 procent van de Nederlandse jongens gaat. Het verschil blijft dan nog steeds groot.⁵ Junger zoekt de oorzaak van de hoge Marokkaanse criminaliteit vooral in een gebrekkige sociale controle. In navolging van Hirschi (1969) wijst zij erop dat Marokkaanse opvoeders onder hun eigen dak weliswaar streng optreden, maar buitenshuis rekenen op de bemoeienis van politie en leerkrachten. Door het ontbreken van toezicht zouden de Marokkaanse jongens er minder dan anderen van worden weerhouden om het criminele pad te betreden.

Lindo (1996) onderzocht de oorzaak van de verschillen in onderwijsloopbaan van Turkse en Iberische jongeren. Hij stelt op grond van de gezinsachtergrond vast dat de uitgangspositie van deze jongeren treffende overeenkomsten vertoont. Zo hebben hun vaders een vergelijkbaar onderwijsniveau en aanvankelijk een soortgelijke migratiegeschiedenis. Ook hun beroepssoort en functieniveau vertonen weinig verschillen. Groepsspecifieke gedragspatronen die een culturele component vertegenwoordigen, blijken echter wel van invloed. De Turkse preoccupatie met het huwelijk en de ondergeschikte en afhankelijke positie van Turkse zoons ten opzichte van hun vaders werken remmend op de schoolloopbaan. Turkse jongeren voelen zich geroepen om deze normen te onderschrijven, wat nauw samenhangt met het feit dat Turkse gezinnen deel uitmaken van een hecht netwerk van verwanten en dorps- en streekgenoten. Iberische gezinnen zijn niet ingebed in zulke netwerken en missen daarmee ook de specifieke normatieve richtlijnen van een dergelijke sociale omgeving.

Deze bevindingen maken in de eerste plaats duidelijk dat verklaringen voor achterstand of criminaliteit niet als vanzelfsprekend louter in omgevingsfactoren moeten worden gezocht. Het is gerechtvaardigd om ook naar factoren binnen een etnische groep te kijken.

In de tweede plaats wordt duidelijk dat verschillen tussen groepen op zich niets verklaren. Op een bepaald abstractieniveau geven zij slechts aan in welke richting een verklaring kan worden gezocht. Een vergelijking tussen groepen kan daarom niet het eindpunt zijn van een onderzoek dat beoogt bloot te leggen hoe een verschijnsel moet worden begrepen. Dát de aard en omvang van de criminaliteit van Marokkaanse jongens verschillen vertonen met die van jongens uit andere groepen, is het uitgangspunt van dit boek. Het gaat er vervolgens om de karakteristieken te beschrijven, ze tegen het licht te houden en ze te duiden. Het is zinvol om ook wat zich binnen de Marokkaanse gemeenschap afspeelt niet uit het oog te verliezen. Dit betekent dat de cultuur van deze groep hier een plaats krijgt in het zoeken naar een verklaring voor het vraagstuk van de criminaliteit van Marokkaanse jongens.

Taboe

Bij het leggen van een relatie tussen cultuur en criminaliteit doemen diverse obstakels op. Doet een bepaalde etnische groep het goed, dan wordt al gauw aan het succes een etnische dimensie gegeven. Van de andere kant lijkt het een taboe te beweren dat factoren binnen de eigen groep ook succes kunnen belemmeren (De Jong 1993: 147; De Vries 1990: 1).

Begin jaren zeventig is in Nederland voor het eerst onderzoek gedaan naar criminaliteit van etnische groepen (Van Amersfoort & Biervliet 1977; Buikhuisen & Timmerman 1971). Onderzoekers hoopten daar destijds de negatieve beeldvorming over Molukkers en Surinamers mee te kunnen beïnvloeden, maar de sociologische nuances gingen verloren in de weergave van de bevindingen in de media (De Haan 1990: 34). Omdat zulke zaken racisme in de hand kunnen werken, leek het beter dergelijk onderzoek maar achterwege te laten. Vanaf dat moment rustte er een taboe op criminaliteit van

---

⁵ Op deze onderzoeksbevindingen is kritiek gekomen. Deze heeft, wat de cijfers aangaat, betrekking op de selectieve werking van het politieapparaat. Junger zou daar te weinig oog voor hebben (Bovenkerk et al. 1991; Bruinsma 1991; De Haan 1991).

allochtonen (Köbben 1989).

Onderzoekers wilden zich niet overgeven aan *blaming the victim*. Tevens kan de angst van etnocentrisme beschuldigd te worden ertoe hebben geleid dat men ervoor waakte om verklaringen voor criminaliteit (mede) te zoeken binnen etnische groepen zelf. Dit gold niet in de laatste plaats voor antropologen die criminologisch beleidsonderzoek verrichtten (cf. Van Wetering 1992). Tot eind jaren tachtig kwamen vragen over criminaliteit van allochtonen dan ook niet voor op de onderzoeksagenda. Dat laatste betekende stagnatie in het onderzoek, wat wetenschappelijk gezien ongewenst is (Maas-de Waal 1991).

Waar wetenschappers talmden, is binnen de politiek de beslissing genomen om deze kwestie toch verder in kaart te brengen. Om abstracties en stereotypen te kunnen vervangen door informatieve gegevens wilde men zicht hebben op de omvang van de criminaliteit van etnische groepen. Het onderwerp moest onderzocht worden en daarbij speelde de Adviescommissie Onderzoek Minderheden (ACOM) een belangrijke rol (De Haan 1990: 35-37).

Het aandeel van etnische groepen in de criminaliteit werd tot dan toe verklaard vanuit de maatschappelijke positie van de overtredders (De Beer 1988; Maliepaard 1985). Toen de ACOM dit liet onderzoeken, wezen de bevindingen echter in een andere richting. In een groot kwantitatief onderzoek van Junger en Zeilstra (1989) bleek namelijk dat het relatief hoge aandeel in de criminaliteitscijfers slechts ten dele te herleiden is op hun sociaal-economische positie en woonbuurt. Toen de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) hieruit terecht afleidde dat er dus sprake was van relatief hoge criminaliteit van jongeren uit etnische groepen (WRR 1989: 20), haastte de ACOM zich om kritische kanttekeningen te maken bij het onderzoek dat de commissie zelf had geëntameerd (ACOM 1989). Deze kritiek was overigens niet steekhoudend.⁶

De bevindingen van Junger en Zeilstra, die vooral het hoge criminaliteitsaandeel van Marokkaanse jongens aan het licht brachten, vielen samen met andere meldingen. Op basis van een uitgelekt gemeenterapport (Loef 1988) plaatste *Het Parool* een omstreden artikel over vermeende Marokkaanse bendes op de Amsterdamse Wallen. Op deze berichtgeving volgden boze reacties, omdat de beeldvorming over Marokkaanse jongeren er ernstig door werd beïnvloed. Dat zou een zakelijke discussie in de weg staan (Bovenkerk 1989; Werdmölder 1989). Kort daarop werd ook nog de grote Noord-Afrikaanse betrokkenheid bij straatroof in de hoofdstad in kille cijfers uitgedrukt (Loef & Holla 1989). Het was toen niet meer af te wenden dat de media zich op de criminaliteit van allochtonen stortten. Vooral Marokkanen kregen de schijnwerpers vol op zich gericht.

Een recenter voorbeeld van wetenschappelijke belangstelling voor criminaliteit van etnische groepen levert het onderzoek naar georganiseerde criminaliteit in Nederland, dat vier vooraanstaande criminologen verrichtten in opdracht van de parlementaire enquêtecommissie opsporingsmethoden (Inzake opsporing 1996). Dit onderzoek heeft enorm veel publiciteit gekregen en het debat over criminaliteit van etnische groepen in een stroomversnelling gebracht. De onderzoekers benadrukken dat het probleem van de (georganiseerde) criminaliteit niet op enkele kwetsbare maatschappelijke groepen geprojecteerd moet worden (Van de Bunt et al. 1996: 118). Niettemin stellen zij vast dat sprake is van een 'negatieve uitstraling' binnen enkele allochtone gemeenschappen, waaronder de Marokkaanse (ibid.: 115). Het is eens te meer duidelijk geworden dat het niet langer de vraag is *of* bepaalde groepen meer criminaliteit plegen dan andere, maar *waarom* dat zo is (De Haan & Bovenkerk 1993: 291-292). Waar voorheen culturele factoren buiten beschouwing bleven, ligt het voor de hand dat ze nu een plaats krijgen in het wetenschappelijk debat. Mogelijk ligt hier de sleutel tot een verklaring van de verschillen in aard en omvang van criminaliteit.

Ondanks de maatschappelijke discussies en de verschuivingen die ze teweegbrengen, is onderzoek naar criminaliteit van allochtonen nog steeds een beladen onderwerp. Bij Marokkanen is hun

---

⁶ Ten onrechte werd verondersteld dat de onderzoekers geen oog hadden gehad voor de invloeden van sociaal-economische achtergrond en woonbuurt.

herhaalde vermelding hard aangekomen. Wetenschappers trekken zich het gekrenkte imago van de groep aan, met als gevolg dat zij hun analyses gepaard laten gaan met verzachtende of troostende opmerkingen (Bovenkerk 1992a). Anderen wijzen er nadrukkelijk op dat de negatieve beeldvorming gebaseerd is op een deel van de groep dat de aandacht opeist en dus niet de gehele groep weerspiegelt. Het Marokkaanse palet in Nederland is veel bonter dan het wordt voorgesteld (Van Ooijen 1994). Bovendien bestaan er veel meer overeenkomsten tussen Marokkaanse jongens en hun Nederlandse leeftijdgenoten dan gemakshalve wordt verondersteld (Buijs 1993).

De inspanningen van goedbedoelende wetenschappers kunnen echter niet wegnemen dat er binnen etnische gemeenschappen zelf weinig enthousiasme bestaat voor onderzoek naar criminaliteit waar zij het onderwerp van zijn. 'Jij gaat zeker opschrijven dat Marokkanen slecht zijn', is een opmerking die de onderzoeker ten deel valt. Het genoemde onderzoek naar georganiseerde criminaliteit heeft de gereserveerdheid jegens onderzoekers onherroepelijk versterkt. De onderzoeker die zich ten doel stelt criminaliteit van Marokkanen te onderzoeken en daarbij de invloed van cultuur niet over het hoofd wil zien, neemt een standpunt in dat de meeste Marokkanen niet onderschrijven (Van Gemert 1995a). Anders dan de antropoloog die in den vreemde onderzoek doet of historische bronnen raadpleegt en die zich in de rust van een studeerkamer in Nederland aan het schrijven zet, voelt degene die om de hoek data verzamelt dat er bij zijn schrijfwerk over zijn schouder wordt meegelezen (cf. Van Ginkel 1995: 32).

Het taboe is doorbroken; de culturele factor is niet langer onbesproken als het gaat om problemen van etnische groepen. Dat is in Nederland ook te zien aan het recente aanbod van cursussen en publicaties op het gebied van interculturele communicatie, hulpverlening (Van der Valk & Blaubeen 1995) en gezondheidszorg gericht op etnische groepen (Sterman 1996). Wat de laatste twee terreinen betreft kan van een revival worden gesproken, want hierover verschenen eind jaren zeventig, begin jaren tachtig al enkele studies (Van der Meer 1976; 1984; Eppink 1981). Het is opvallend dat de recente publicaties vaak zijn toegesneden op Noord-Afrikanen.

Deze groeiende belangstelling op andere vakgebieden laat onverlet dat criminaliteit van etnische groepen nog steeds een gevoelig onderwerp is. Aan criminaliteit kleven nu eenmaal schuld en stigmatisering, terwijl zich op andere terreinen eerder hulpbehoevendheid opdringt. Hoe het ook zij, in dit boek wordt een poging gedaan om een wetenschappelijke bijdrage te leveren aan het vraagstuk van criminaliteit van allochtonen, in dit geval van Marokkaanse jongens.

Het cultuurconcept

Een tweede obstakel bij de aandacht voor culturele factoren ter verklaring van criminaliteit, betreft de conceptualisering van 'cultuur'. In hedendaagse discussies over jeugdcriminaliteit keren de woorden 'waarden en normen' steeds terug. In die discussies, maar ook in een aantal criminologische theorieën, vertegenwoordigen deze woorden 'cultuur'. Verderop in dit hoofdstuk wordt een overzicht van criminologische theorieën gegeven, hier staat de conceptualisering van cultuur centraal zoals gebruikt in dit boek. Wat moet onder cultuur worden verstaan, en hoe is cultuur van invloed op gedrag?

In de antropologie is cultuur een centraal begrip, wat niet wegneemt dat er vele definities bestaan. Er zijn maar weinig vakbroeders die het begrip een geheel gelijke invulling geven. In publicaties lijkt men soms het gebruik van het woord zelfs te vermijden of men bedient zich van ruime omschrijvingen. De verschillen in interpretatie zijn echter gradueel en een heldere definitie moet hulp kunnen bieden.

Onder cultuur wordt hier verstaan: het geheel van ervaringen, kennis, normen, waarden, betekenissen en symbolen dat leden van een bepaalde groep met elkaar delen. Deze definitie omvat hun weet- en waarderingsbezit ofwel hun *ideational system*. Men kan denken en doen onderscheiden, maar men moet ze niet los van elkaar zien. Het zijn hun opvattingen die het gedrag van groepsleden kleuren.

Met klem wordt erop gewezen dat deze cognitieve bagage ook uitstraalt op *relaties tussen personen*. Met andere woorden, cultuur beïnvloedt ook de wijze waarop mensen behorend tot een groep zich tot elkaar verhouden en de aard van de relaties die zij met elkaar en met anderen aangaan.

Met het oog op klassieke antropologische studies, waarin sociale organisatie en verwantschapssystemen altijd een centrale plaats innemen, is dit geen opzienbarende specificering. Hiermee wordt aangesloten bij Wermölder en Meel (1993), die ter verklaring van jeugdcriminaliteit ook de karakteristieken van relaties binnen de etnische gemeenschappen betrekken. Zij menen dat het niet voldoende is om op dit punt alleen het gezin als variabele te gebruiken.⁷ Eenzelfde standpunt neemt ook Bovenkerk in, die expliciet spreekt van een culturele factor als hij het heeft over de vorm van een etnische gemeenschap en het familie- of gezinstype (Bovenkerk 1994: 59-61). In beide studies wordt gewezen op het frequent voorkomen van generatieconflicten en op de verdeelde, gedesorganiseerde gemeenschap. Hoe laat cultuur zich in de praktijk gelden?

De eerste Nederlandstalige studies die over Marokkanen zijn verschenen, hebben vooral betrekking op de eerste generatie.⁸ Zij zijn nuttig om te kunnen begrijpen waarom het gedrag van de nieuw aangekomenen verschilt van dat van Nederlanders. Kennis over hun cultuur kan gebruikt worden om dat deel van hun gedrag te verklaren dat afwijkt van dat van Nederlanders. Zo ontstaat een tweedeling tussen het gedrag van nieuwkomers, dat vreemd is en cultureel bepaald, en het gedrag van gevestigden, dat passend is en rationeel. Deze verwijzing naar het 'exotische' is echter een stoplap. Het is een verklaring die niet verklaart, omdat de herkomst van het gedrag duister blijft. De cultuur van de migrantengroep moet niet geëxotiseerd worden; een culturele verklaring moet juist duidelijk maken dat het gedrag in een bepaalde situatie begrijpelijk is. De vaststelling dat mensen iets doen omdat ze het altijd al zo hebben gedaan, brengt dat niet dichterbij. Daartoe is een historische dimensie een vereiste (Vermeulen 1992: 17).

In de moderne stedelijke samenleving is de cultuur van een groep geen scherp afgebakend geheel ten opzichte van andere culturen. Zeker jeugdculturen laten zien -- niet in de laatste plaats door de invloed van de media -- dat er een voortdurende uitwisseling bestaat van symbolen en stijlelementen. Ook bij migrantengroepen mag geen homogeniteit worden verondersteld. Zo leven de jongeren (ten dele) in een andere wereld dan hun ouders. Het is dan ook niet zo zeer interessant in hoeverre het cultuurgoed van een groep onveranderd in stand blijft. Veel belangrijker is de vraag hoe de (nieuwe) omgeving de aanwending van deze bagage beïnvloedt en hoe cultuur en omgeving zich op termijn tot elkaar verhouden. Immers, cultuur bestaat niet in het luchtledige, maar kent een samenhang met de sociale, economische en religieuze structuren en met de natuurlijke omgeving (Verrips 1988). Het is dit adaptieve vermogen van cultuur dat haar dynamische karakter onderstreept. Cultuur wordt binnen maatschappelijke omstandigheden geproduceerd en gereproduceerd, en is voortdurend in beweging: als aanpassing aan en als reactie op de omgeving (cf. Sansone 1992). 'Culture is neither static nor necessarily the most stable component of social action, but constantly evolves' (Horowitz 1983: 20). De nadruk mag daarom niet liggen op het onveranderlijke, maar de onderzoeker moet oog hebben voor discontinuïteit, verandering, aanpassing en wisselwerking.

Cultuur heeft vanzelfsprekend wortels in de landen van herkomst. Inbedding in de ecologische, sociale, politieke, economische, religieuze en juridische structuren van het herkomstland resulteert in een specifieke constellatie, die haar weerslag heeft op het weet- en waarderingsbezit van de bewoners, op hun cultuur. Deze constellatie verschilt van de huidige, westerse omgeving van de migranten. Om hun gedragingen te kunnen begrijpen, wordt in deze studie de relatie tussen de omgeving en cultuur in beeld gebracht. Gezien de belangrijke overgang die migratie impliceert, wordt hier zowel de

---

⁷ Aanhangers van Hirschi's sociale-controletheorie, onder wie Junger (1990), zijn geneigd het gezin een belangrijke plaats toe te kennen ter verklaring van jeugdcriminaliteit. In hun optiek zijn culturele verschillen daarbij niet relevant, het gezin is *color blind*.

⁸ Van den Berg-Eldering 1978; Cammaert 1985; Eppink 1977, 1981; Gailly et al. 1983; Hermans 1985; Van der Meer 1976, 1984.

historische situatie in Marokko als de huidige situatie in Rotterdam-Zuid beschreven. De relatie tussen omgeving en cultuur krijgt zo een ruimtelijke en een tijdsdimensie (cf. Verrips 1988).

Zou men alleen oog hebben voor de Nederlandse omgeving, dan kan kortzichtigheid optreden. Wil men daarentegen per se het Marokkaanse element herkennen, dan kan dat in een verziende vertekening resulteren (cf. Haleber 1989a). In dit boek worden beschrijvingen gegeven van uiteenlopende aspecten van het leven van Marokkanen in Nederland. Begonnen wordt echter met een hoofdstuk over Marokko, in het bijzonder over de Rif waar de meeste Marokkanen in Nederland vandaan komen, zo ook de hoofdrolspelers van deze studie. De bedoeling daarvan is niet om een Noord-Afrikaans sjabloon te construeren, dat later over de Nederlandse situatie kan worden gelegd. Dat zou immers tot een statische invulling van cultuur kunnen leiden. Het is eerder zo dat de beschrijvingen naast elkaar worden gezet. Door deze gescheiden weergave kan het gedrag van de onderzochten begrijpelijker worden. Vervolgens kunnen ze naast elkaar worden gezien en kunnen dwarsverbindingen aan het licht komen.

In de volgende paragraaf komen de verklaringen aan bod die in de Nederlandse literatuur zijn opgevoerd voor de criminaliteit van Marokkaanse jongens en wordt gezien in hoeverre culturele factoren daarin een rol spelen.

Verklaringen voor criminaliteit van Marokkaanse jongens

Criminaliteit kan worden opgevat als gedrag dat in de Nederlandse wet als strafbaar is omschreven. Veel overlast gevend gedrag is volgens deze omschrijving niet strafbaar en valt dus niet onder criminaliteit. Dat neemt niet weg dat de politie er wel tegen kan optreden. In dit boek wordt in grote lijnen vastgehouden aan de omschrijvingen van het wetboek, waarmee niet is gezegd dat overlast gevend gedrag buiten beschouwing blijft.

Voor het feit dat Marokkaanse jongens een onevenredig groot deel van de criminaliteit voor hun rekening nemen, zijn verschillende verklaringen geopperd. In de eerste plaats is gewezen op problemen die verband houden met migratie en die dus niet per definitie alleen voor Marokkanen opgaan. Kenmerkend voor Marokkaanse jongens die naar Nederland zijn gekomen is volgens Van den Berg-Eldering (1978: 128) dat zij al in Marokko lastpakken waren en hun vaders mede om die reden hun gezin naar Nederland hebben laten overkomen. Sommigen menen dat de jongens al in Marokko op het slechte pad waren (Kaufman & Verbraeck 1986: 97; Werdmölder 1986: 64, 90), maar dat idee wordt aangevochten (Van Gelder & Sijtsma 1988b: 60 e.v.; zie ook Van Niekerk 1993: 66-67). Voorts is erop gewezen dat de leeftijd waarop de jongens naar Nederland komen van invloed is op hun aanpassing. De jongsten en degenen die komen nadat ze in Marokko hun opleiding hebben afgemaakt, hebben minder problemen dan adolescenten. In het bijzonder de onderwijsdeelname van deze 'neveninstromers' verloopt moeizaam (Buijs 1993: 58-68).

Als verklaring voor crimineel gedrag wordt deze redenering door de tijd achterhaald. De gezinshereniging was massaal en betrof niet alleen families met lastige jongens. De financiën en het feit dat migranten van de eerste generatie hun vrouwen onbeschermd achterlieten waren uiteindelijk belangrijker redenen om de gehele familie naar Nederland te laten komen dan een zoon die niet wilde deugen (De Mas 1990, 1991). Bovendien heeft de afwezigheid van de vader lang niet altijd tot een gezagsvacuüm geleid (Buijs 1993: 23; Viskil 1996: 37-39). Ten slotte gaat het bij de nieuwe aanwas niet langer om kinderen die zonder hun vader in Marokko zijn opgegroeid.

Een tweede verklaringsgrond wordt gezocht in de maatschappelijke positie van Marokkanen in Nederland. Wanneer de doelen die mensen zich stellen niet verwezenlijkt kunnen worden met de middelen waarover zij kunnen beschikken, ontstaan er innerlijke spanningen. In de criminologie wordt dit aangeduid met *strain*. Het overtreden van regels kan hier een reactie op zijn. De werkloosheid onder Marokkanen is enorm en de schoolprestaties van Marokkaanse kinderen zijn

vooral nog zorgwekkend. Ze zijn oververtegenwoordigd in het lager beroepsonderwijs en een groot aantal kinderen verlaat de school zonder diploma (Roelandt et al. 1992; Tesser & Veenman 1997). Veel gezinshoofden zijn als gevolg van de economische recessie werkloos geworden of zijn na jarenlang zwaar werk arbeidsongeschikt. Zij bevinden zich onderaan de maatschappelijke ladder en deze toestand van relatieve deprivatie is op zich criminaliteitsbevorderend (Bovenkerk 1994). De lage sociaal-economische status van Marokkanen onderscheidt hen echter niet van een aantal andere groeperingen in Nederland. Wanneer gecontroleerd wordt voor deze factor, is nog steeds sprake van een Marokkaanse oververtegenwoordiging (Junger 1990). De maatschappelijke positie kan verschillen met de criminaliteit van andere groeperingen daarom maar ten dele verklaren.

Een derde verklaring berust op een tekort aan sociale controle. Volgens de bindingentheorie van Hirschi (1969) resulteert het ontbreken of slecht functioneren van bindingen met de belangrijke conventionele instituties van de samenleving in een gebrekkige sociale controle. Het gezin speelt hierin een cruciale rol, die in een latere uitwerking van Hirschi's theorie nog meer gestalte krijgt. Dan komt het begrip *self control* centraal te staan. Een gebrek aan zelfdiscipline, een eigenschap van veel criminelen, berust op inadequate opvoeding (Gottfredson & Hirschi 1990).

Marokkaanse ouders zouden in vergelijking met Nederlandse niet zo strikt zijn in de supervisie van hun kinderen (Junger 1990). De ouders leunen voor de opvoeding bovendien op andere gezagsdragers (Van den Berg-Eldering 1978). Onderwijzers en politie in Marokko spelen hierin een andere rol dan hun Nederlandse tegenhangers. Marokkaanse ouders zouden vooral reageren als overtredingen van hun kinderen bekend worden, omdat daarmee de eer van de familie wordt bedreigd. Bij de inbreng van de Marokkaanse vader is echter geen sprake van onwil of desinteresse, zoals deze verklaring suggereert. Hij kan in veel gevallen zijn gezag niet laten gelden (Van 't Hoff 1991: 139). Marokkaanse jongens, die veelal in een generatieconflict verwickeld zijn, onttrekken zich eenvoudig aan het ouderlijk gezag en zelfcontrole is slecht ontwikkeld (Pels 1991: 152). Men kan zich echter afvragen of Nederlandse of pakweg Surinaamse boefjes op straat inderdaad beter in de gaten (kunnen) worden gehouden dan hun Marokkaanse leeftijdgenoten. Onttrekken niet juist alle jonge lastpakken zich aan ouderlijk of andermans toezicht? Het is dan ook niet juist om sociale controle slechts op te vatten als effectief toezicht.

Dit type controleverklaringen gaat ervan uit dat iedereen geneigd is tot wetsovertredingen, maar dat de kracht van iemands bindingen bepaalt of aan die neiging wordt toegegeven. Een manco van deze theorie is dat zij vooralsnog een louter 'witte' invulling heeft gekregen. Welke de kerninstituties zijn en hoe die functioneren, is niet voor alle (allochtone) groeperingen gelijk. Het westerse gezin wordt als uitgangspunt genomen, waardoor wordt voorbijgegaan aan verschillen met andere gezinstypen, bij voorbeeld het zogenaamde Caraïbische matrifocale huishouden. Met deze diversiteit is nog weinig rekening gehouden (uitgezonderd Werdmölder & Meel 1993; Bovenkerk 1994), wat ertoe leidt dat een perspectief wordt gehanteerd dat niet gelijk is aan dat van de onderzochten. In het algemeen geldt dat vanuit de bindingentheorie begrepen kan worden waarom leden van een bepaalde ontworpen groepering makkelijker tot criminaliteit kunnen komen (er minder van weerhouden worden), maar differentiatie is geboden. Bovendien kan langs deze weg niet verklaard worden waarom bepaalde regelovertrijdingen wel en andere niet of minder worden gepleegd.

De gelegenheidstheorie, die Nederlandse wetenschappers en beleidsmakers vaak gebruiken in combinatie met de bindingentheorie, vertoont dezelfde tekortkoming. Als wordt uitgegaan van het idee dat de moderne stedelijke omgeving een grote etalage is die appelleert aan de consumptiedrang van mensen, blijft onduidelijk waarom leden van verschillende groeperingen daar niet op dezelfde manier op reageren. Verschillen tussen groepen wat betreft aard en omvang van criminaliteit vragen om aandacht voor de perceptie van de daders.

Toch zijn er onder hedendaagse Nederlandse wetenschappers weinigen te vinden die het weet- en waarderingsbezit en het daarmee gecorreleerde gedrag meewegen, en die dus cultuur een plaats geven in hun theoretische benadering ter verklaring van criminaliteit van Marokkaanse jongens. Sommigen wijzen op een cultureel element expliciet als onzinnig van de hand (De Vries 1995a). Ook Kaufman

en Verbraeck zijn hierin zeer stellig: 'Bij Marokkaanse jongens ontbreekt een etnisch referentiekader, etnische symbolen, een etnisch bewustzijn, een etnische ideologie' (1986: 16). Werdmölder op zijn beurt lijkt om de getaboeseerde hete brij heen te draaien (cf. Bovenkerk 1990: 21). Zo zegt hij weliswaar dat eer en schande belangrijke aspecten zijn bij het (criminele) gedrag van Marokkanen (Werdmölder 1990: 91), maar bij die opmerking blijft het. Elders beschrijft hij een jeugdbende en stelt vast dat de saamhorigheid niet is gebaseerd op etniciteit, maar op gemeenschappelijke ervaringen en socialisatie in een buurt (1986: 44). Ook de waarden die deze jongens in het vaandel hebben, geven weinig blijk van hun Marokkaanse achtergrond (1990: 29). Ten slotte wijzen Coppes et al. (1997) erop dat de Marokkaanse jongens van nu erg 'Nederlands' zijn, want ze zijn hier opgegroeid en gesocialiseerd. Deze onderzoekers veronderstellen dan ook dat de jongens de in Nederland heersende waarden en idealen hebben overgenomen. Marokkaanse culturelementen als opvattingen over eer en schaamte spelen geen rol van betekenis in hun (crimineel) gedrag (ibid.: 12, 70-71). Hier dreigt het kind met het badwater te worden weggegooid. Haleber (1989a: 23-24) en Van Wetering (1992) stellen onafhankelijk van elkaar vast dat het krampachtig overkomt om niet de specifieke Marokkaanse invloed, dat wil zeggen de culturele factor, in het gedrag van de jongens te herkennen. Vooralsnog zijn er slechts beperkt stappen in deze richting gezet.⁹ In het betoog van dit boek krijgt deze factor een plaats en wordt voortgeborduurd op deze aanzetten. Waar karakteristiek gedrag aan het licht komt, wordt geprobeerd om het te duiden door ook de geschiedenis van de Riffijnse samenleving en cultuur erbij te betrekken. Om vast te kunnen stellen in hoeverre bestaande criminologische theorieën bij deze benadering aansluiten en dus kunnen worden gebruikt, worden nu studies besproken waarin cultuur expliciet een plaats heeft.

Criminologische theorieën, omgeving en cultuur

Uitgaande van het cultuurconcept zoals dat hiervoor is besproken, kan in relatie tot criminaliteit in het algemeen worden gesteld dat een beperkt aantal waarden door velen wordt gedeeld. Noties over het respecteren van het leven ('gij zult niet doden'), bezit (het verschil tussen mijn en dijn), reciprociteit en incest worden over de gehele wereld aangetroffen. De meer specifieke normen die groepen aan zulke waarden verbinden, kunnen echter enorm verschillen. Wie mag onder welke condities bestolen, leed toegebracht of gedood worden? Ten aanzien van welke verwant geldt het verbod op seksueel contact? Deze diversiteit maakt het uitgaan van universele waarden problematisch. Bovendien, als cultuur wordt gerelateerd aan waarden met een grote verspreiding, dan is het lastig om het concept te gebruiken ter onderscheiding van het gedrag van groepen. Een specifiekere invulling biedt meer houvast.

In criminologische theorieën wordt cultuur aan uiteenlopende aspecten gekoppeld. Immigranten vormen aparte groepen met een eigen cultuur, maar ook stadswijken of sociale klassen worden in deze theorieën opgevoerd als verzamelingen van personen met een culturele eigenheid. De scheidslijnen die zo worden getrokken en waarmee dus groepen worden gevormd, hebben ook consequenties voor de stabiliteit van de cultuur van onderscheiden groepen en daarmee voor de invloed die dat kan hebben op criminaliteit. Deze noties zijn van belang om vast te kunnen stellen welke verklaringskracht criminologen aan cultuur toeschrijven. Opgemerkt dient te worden dat het hier gaat om theorieën van Amerikaanse makelij en dat ze dus zijn toegesneden op de situatie aldaar. De karakteristieken van de Verenigde Staten als immigratieland met snelgroeïende steden klinken in deze

---

⁹ Zie Bovenkerk 1992a, 1994; Van Gelder 1995; Van Gemert 1995c; Van Gemert & Van der Torre 1996. In een recenter stuk met een polemisch karakter lijkt Bovenkerk wat gas terug te nemen. Culturele factoren spelen wel een rol, maar die moet men niet overschatten. '[Het] criminaliteitsprobleem van de tweede generatie (...) kan alleen bevredigend worden verklaard door naar hun maatschappelijke positie in de samenleving als geheel te kijken' (Bovenkerk 1997: 1080).

theorieën door.

Cultuurconflict

Aan het begin van deze eeuw, toen de Verenigde Staten een grote stroom van migranten binnen de grenzen kregen, werd in cultuurconflicten tussen uiteenlopende bevolkingsgroepen een belangrijke oorzaak van criminaliteit gezien (Sellin 1938). Niet alleen botsen de mores van de nieuwkomers met die van de reeds gevestigde groepen, ook door processen van sociale differentiatie splitsen zich groepen af met eigen normen en waarden die de kiem leggen voor conflicten met de *mainstream*. In deze opvatting leiden verschillen in normen als vanzelfsprekend tot botsingen. Bovendien wordt ervan uitgegaan dat men blijft vasthouden aan de eigen normen en waarden, waarmee ook de botsingen blijven voortbestaan.

Ook in de vroege etnografische studies van de Chicago School wordt aandacht besteed aan cultuurconflicten. In deze sociologische onderzoekstraditie wordt uitgegaan van nieuwe groepen die ten tonele komen en waarvan de leden heen en weer geslingerd worden tussen de normen van de eigen groep en die van de dominante groepen in de samenleving. Verschil met de hiervoor genoemde opvatting van conflicttheorie is echter dat in deze optiek de nieuwkomers niet blijven vasthouden aan de normen die hun met de paplepel zijn ingegeven, maar dat ze in een vacuüm terechtkomen. Zij bewegen zich in een situatie van *sociale desorganisatie*, missen een bruikbaar richtsnoer en vallen ten prooi aan normloosheid.¹⁰

Overdracht van cultuur

Een theorie die gelijkenissen vertoont met de cultuurconflicttheorie is de *differentiële-associatietheorie* van Sutherland uit 1939 (zie Sutherland & Cressey 1955). Ook in deze theorie wordt uitgegaan van culturele verscheidenheid en dus van het naast elkaar bestaan van verschillende systemen van waarden en normen. Sutherland wilde een algemene theorie formuleren en stelde zich de vraag hoe iemand tot crimineel gedrag komt. Zijn conclusie was dat gedrag vooral wordt geleerd door interactie in kleine groepen. Naarmate mensen vaker en intensiever contact hebben met anderen die er afwijkende normen en waarden op nahouden, zullen zij er meer toe neigen die over te nemen. Dit betreft het microniveau. Toegepast op een regio, stad of wijk, kunnen hoge criminaliteitscijfers worden begrepen als het gevolg van een situatie waarin sociale achterstelling ertoe leidt dat een relatief groot aantal individuen vaak in aanraking komt met criminele normen en gedragspatronen. Het idee van onevenredige spreiding van criminaliteit over stedelijke gebieden sluit aan bij ecologisch georiënteerde criminologen van de Chicago School als Shaw en McKay (1942). In het kort stellen zij dat de groei van de stad met zich brengt dat er gebieden ontstaan die niet alleen een specifieke bebouwing maar ook een specifieke bevolking hebben. In bepaalde buurten worden aldus voorwaarden gecreëerd waarin criminaliteit gedijt. De *community studies* die hierop volgden en die de focus richtten op zulke buurten, laten zien dat criminaliteit daar tot het alledaagse sociale leven behoort. Het begrip 'sociale desorganisatie' raakte in diskrediet, omdat wat men aanvankelijk als zodanig bestempelde veelal een effectieve vorm van organisatie bleek te zijn. 'Cornerville's problem is not lack of organization but failure of it's own social organization to mesh with the structure of society around it' (Whyte 1943: 273). Ook in latere buurtstudies die in deze traditie passen, is te zien dat criminaliteit wordt gekoppeld aan het leven in bepaalde delen van de stad (Suttles 1968) en aan de specifieke invulling die etnische groepen aan dat stadsleven geven (Horowitz 1983). Criminele

---

¹⁰ Een goed voorbeeld is het lijvige werk *The Polish peasant* van Thomas en Znaniecky (1918). De in Polen geboren jongeren raken na aankomst in de Verenigde Staten ontworteld en geven zich over aan geweld, landloperij en zedeloosheid.

normen worden overgedragen door persoonlijke en groepscontacten. *Gangs* spelen daarbij een belangrijke rol.

De hierboven genoemde criminologen gaan uit van culturele verscheidenheid en criminaliteit is daarvan een afspiegeling. Crimineel gedrag wordt geleerd en doorgegeven, criminele milieus in verpauperde wijken spelen een cruciale rol. Anders dan in deze overdrachtstheorieën, gaat in de subcultuurtheorieën die eind jaren vijftig in zwang raakten de aandacht vooral uit naar de herkomst van de waarden en normen die aan het criminele gedrag ten grondslag liggen. Klasseverschillen krijgen dan een belangrijke plaats in de verklaring van crimineel gedrag.

Subcultuur

Subcultuurtheorieën hebben als vertrekpunt de anomietheorie van Merton (1938, 1957). Deze stelt dat de waarden en normen van de middenklasse domineren in de samenleving. De belangrijkste doelen die daaruit voortkomen, worden aan alle leden voorgeschreven: het streven naar financieel succes en stijgen op de maatschappelijke ladder. Er ontstaat spanning (*strain*) waar deze respectabele doelen niet bereikt kunnen worden. Merton spreekt van *anomie*, wanneer een overmatige nadruk op het bereiken van doelen leidt tot een verzwakking van normen. Mertons uitgangspunten zijn toegepast bij onderzoek naar delinquente subculturen van *gangs* en hebben tot meer specifieke theorieën geleid.

De delinquente subcultuur is volgens Cohen (1955) het gevolg van statusfrustratie van arbeidersjongeren. Zij worden geconfronteerd met de standaarden van de middenklasse, maar kunnen daaraan niet beantwoorden. Deze jongeren worden bijgevolg lager gewaardeerd dan hun leeftijdgenoten uit de middenklasse. Naast conformering aan de normen of gelaten acceptatie, is de meest verregaande reactie op deze situatie aansluiting bij een delinquente subcultuur. De middenklassedoelen ('the American Dream') worden verworpen en men beschermt zich door vijandig en agressief gedrag te vertonen. De delinquente subcultuur past bij *gangs* in armoedige buurten met veel criminaliteit. De activiteiten van deze groepen zijn niet-utilitair, kwaadaardig en negativistisch. Cloward en Ohlin (1960), die eveneens uitgaan van Mertons anomietheorie, stellen dat crimineel gedrag een reactie is op het gebrek aan mogelijkheden (*opportunities*) om op legitieme wijze materieel succes te bereiken. In tegenstelling tot Cohen, menen zij dat middenklassedoelen niet worden verworpen, noch dat dit in een destructieve houding resulteert. Het gaat erom dezelfde doelen te bereiken, maar dan langs illegale weg. In een ongunstige maatschappelijke positie kunnen jongeren *gangs* vormen. Daarbij is afhankelijk van de differentiële kansenstructuur ('differential opportunity structure') in de omgeving (buurten) op welke wijze zij hun succes kunnen nastreven. Verschillende subculturen kunnen hiervan het gevolg zijn.

Cloward en Ohlin deden een poging om de inzichten van de overdrachtstheorieën, die de specifieke invloed van de omgeving (buurt) benadrukken, te combineren met de uitgangspunten van Mertons anomietheorie. Bovendien maakten zij gebruik van de inzichten van de Chicago School door buurten te beschouwen als eenheden met een eigen sociale structuur.

Kritieken

In de loop der jaren zijn de besproken theorieën bekritiseerd. De belangrijkste beperking van de cultuurconflictheorie is dat wordt uitgegaan van normen die niet alleen botsen, maar ook blijven botsen. Er zijn delicten die zich voordoen kort na migratie, wanneer verschillende normen haaks op elkaar kunnen staan omdat de nieuwkomers nog weinig weet hebben van bestaande regels.¹¹

---

¹¹ Het hoeft bij een cultuurconflict niet altijd om ernstige delicten te gaan. Huisman (1995: 83) geeft het voorbeeld van Marokkaanse vaders die de Nederlandse regels overtreden doordat zij hun pasgeboren kinderen, volgens Marokkaans gebruik, pas na ruim een week aangeven bij de burgerlijke stand.

Opvattingen kunnen echter veranderen en de snelheid waarmee dat gebeurt, is afhankelijk van de mate van isolement (rurale enclaves en urbane getto's), zowel als van de factor tijd. Ook de aard van de normen speelt mee. Aan sommige opvattingen kent men veel waarde toe en daar wil men geen afstand van doen. Zo kunnen normen die uitgaan van de ongelijkheid der seksen een tamelijk autonoom karakter te hebben. Ook in een nieuw land houdt men daaraan vast.¹² Het is bovendien niet zo dat normverschillen per se aanvaringen tot gevolg hebben. Ook de veronderstelling dat een botsing van groepsnormen met strafrechtelijk gesanctioneerde regels altijd in criminaliteit resulteert, is niet overleidend te houden (Fiselier & Strijbosch 1992). De indruk wordt namelijk gewekt dat conflicterende culturele normen te allen tijden leiden tot strijd tussen de dragers van de culturen. Een dergelijke reïficatie, die cultuur als autonoom ziet en personen als passief, doet de werkelijkheid geweld aan. Het gaat niet per definitie om een keus vóór het ene en tégen het andere normstelsel. Het individu kan ook opportunistisch zijn of compromissen nastreven (Tennekes 1989: 31). Vooral de jeugd kiest niet zozeer uit normsystemen, maar leent verschillende elementen van meerdere kanten en combineert die om tot culturele eigenheid te komen.¹³ Er bestaat op grond van deze kritieken een brede consensus over de beperkte bruikbaarheid van de cultuurconflicttheorie. Alleen waar het bepaalde 'culturele delicten' betreft, kan deze benadering nog passend zijn.¹⁴ In dit licht bezien is het merkwaardig dat in belangrijke hedendaagse beleidsstudies nog de uitgangspunten van de cultuurconflicttheorie worden gebruikt (Leuw 1997; Schuyt 1995). In de subcultuurtheorieën is de middenklasse de dominante groep in de samenleving, in die zin dat haar waarden en normen als maatgevend worden beschouwd.¹⁵ De waarden en normen van delinquente subculturen staan in deze visie niet op zich, maar zijn van de dominante cultuur afgeleid. Men kan echter betogen dat er naast deze cultuur ook andere culturen op zich bestaan. Zo onderscheidt Miller (1958) in de cultuur van de lage klassen een aantal kenmerkende *focal concerns*.¹⁶

Bovenkerk (1990: 19) noemt een zaak die tot aan de Hoge Raad heeft gediend. Een man gooide de verbrande resten van een herdenkingsceremonie in het water. Hij werd daarbij gezien door een agent, die hem bekeerde omdat het oppervlaktewater zou zijn vervuild. De man beriep zich op het feit dat hij volgens hindoegebruik geen andere keus had, de resten moesten in stromend water worden gegooid.

¹² Volgens normen die vooral op het Turkse platteland nog gelden, is het gepast om fysiek te reageren op zware beledigingen met betrekking tot de maagdelijkheid of overspel van vrouwen. In het Turkse Wetboek van Strafrecht zijn bepalingen opgenomen, die eerbescherming als een verzachtende omstandigheid zien (Yesilgöz & Coenen 1992). Uit krantenberichten is op te maken dat in Nederland ieder jaar een paar levensdelicten plaatsvinden, die hierop betrekking hebben. Een geval is beschreven door Van Eck (1997).

Behalve in Turkije zijn vergelijkbare praktijken aangetroffen in andere landen in het mediterrane gebied. Meeker (1976) laat zien dat er verschillen bestaan binnen het Middellandse Zee-gebied. Degene die de gewelddaad begaat komt uit de familie die te schande is gemaakt door het overspel van de vrouw en dat is de familie waartoe zij op dat moment behoort. In Noord-Turkije treedt de vrouw toe tot de familie van de man met wie ze trouwt en komt de dader in principe uit zijn familie. Onder de Arabieren in Noord-Afrika blijft zij, ook na haar huwelijk, tot de familie van haar eigen vader behoren. Sellin (1938: 64-65) noemt een studie uit 1937 van Maunier over de Kabylen in Algerije. Daar was het gebruik dat overspelige vrouwen door hun eigen vader of hun broer werden vermoord. Met de Franse overheersing werd in dit gebied ook het Franse strafrecht gintroducteerd en in één klap werd deze erezaak een zeer serieus vergrijp. Onder de Awlad Ali, een bedoeïenenstam in Noord-Egypte, gelden dezelfde regels, al kent de praktijk er zelden nog een dodelijke afloop (Abu-Lughod 1988: 286-287, noot 16). Ook bij een levensdelict in Hindostaanse kring bleken normen met betrekking tot mannelijke dominantie een rol te spelen, die in schril contrast staan met wat in Nederland gangbaar is (Lamur 1992).

¹³ Feddema 1992; Saharso 1985, 1992; Sansone 1992; Verkuyten 1988.

¹⁴ Huisman 1995; Rutten 1988; zie ook Bovenkerk 1994: 59.

¹⁵ Cohen (1955) is het meest expliciet over deze waarden en noemt de volgende: ambitie; individuele verantwoordelijkheid; het belang van bezit; het kunnen uitstellen van behoeftenbevrediging; rationaliteit; beleefdheid; het afwijzen van agressie en geweld; gezonde vrijetijdsbesteding.

¹⁶ De *focal concerns* van de leden van de lagere klasse zijn volgens Miller (1958): het idee van in de

Tot deze cultuur behoort gedrag van jongeren dat door de respectabele samenleving als delinquent wordt gezien, maar dat leden van de lage klasse zelf als passend ervaren. Er ontstaat een morele orde die verschilt van die van de middenklasse, een tweede cultuur naast die van de middenklasse.¹⁷ Andere criticasters van de subcultuurtheorieën hebben twijfels op twee punten. Zij vragen zich af of de waarden en normen wel werkelijk divergeren en, in de tweede plaats, waar dat van afhankelijk is. Zo wordt in de meeste publicaties de dominante cultuur als statisch en abstract voorgesteld. 'The American Dream', de overtuiging dat voor iedereen mogelijkheden tot sociaal en economisch succes bestaan, wordt in zijn algemeenheid ook door groepen aan de onderkant van de samenleving aangehangen. Maar als gevolg van hun lage positie gaan personen ertoe over een *set of beliefs* (Gans 1962, 1968) of een *shadow culture* (Liebow 1967) te ontwikkelen, die hun gedrag acceptabeler maakt. Bij regelovertreding wordt niet de geldigheid van regels betwist, maar wordt ten eigen voordele ontkend dat in bepaalde situaties de regels in acht moeten worden genomen. Niet de regel zelf, maar het bereik ervan staat dus ter discussie. Er is een verschil tussen wat mag en wat kan, tussen wet en werkelijkheid. Wordt een wet overtreden, dan is dat lang niet altijd het gevolg van onwetendheid of van botsende normen. Een dief is het meestal eens met de algemene regel die het verschil tussen mijn en dijn aangeeft, maar dat wil nog niet zeggen dat hij niet steelt (Olila 1992). In de literatuur is dit verschijnsel op verschillende manieren onder de aandacht gebracht. Er wordt gesproken van 'lower-class value stretch' (Rodman 1963), of van neutralisatietechnieken die het de dader mogelijk maken zijn overtreding in een vergoelijkend daglicht te plaatsen (Sykes & Matza 1957; zie ook De Haan & Vos 1993: 365-371). Verbetert zijn sociaal-economische positie, dan verdwijnen deze opvattingen en zal het individu zich weer conformeren aan de morele orde van de respectabele samenleving. In deze visie is de dominante cultuur autonoom en determinerend. De subculturen die ernaast bestaan, worden in hoofdzaak bepaald door de sociaal-economische positie van de groep. Wanneer die positie verandert, verdwijnt of verandert ook de subcultuur, zo luidt de redenering (Kornhauser 1978: 124-125). Als het gaat om de stabiliteit van de normen, beschouwen deze criminologen dus de invloed van de omgeving als doorslaggevend.

Armoede en cultuur

In de sociaal-wetenschappelijke literatuur, vooral die uit de Verenigde Staten, is een discussie gaande over de oorzaken van maatschappelijk falen van etnische groepen, die analogieën kent met het debat hierboven.¹⁸ Het ontstaan en voortbestaan van een onderklasse is daarin een centraal thema. In deze context is het werk van Lewis (1968) en van Wilson (1987) van belang. Beide auteurs gaan ervan uit dat mensen zich aanpassen aan de omstandigheid van langdurige deprivatie, die onder andere wordt veroorzaakt door voortdurende werkloosheid. De sombere percepties die daaruit voortkomen, worden ook aan volgende generaties doorgegeven. Uitzichtloosheid, fatalisme en een laag aspiratieniveau zijn volgens Lewis de kenmerken van deze *culture of poverty*. Wilson verwacht dat jongeren in toenemende mate van economische mogelijkheden gebruik zullen maken, maar de *truly disadvantaged* blijven achter in de getto's van grote steden. Zowel Lewis als Wilson gaat uit van

---

problemen (*in trouble*) raken; lichamelijke kracht en mannelijkheid; gewiektheid en slimheid; opwindend en sensatie; geluk of pech hebben; zelfstandigheid, men zet zich af tegen dwang van buitenaf, maar tegelijkertijd waardeert men een omgeving met strakke regels.

¹⁷ Recent heeft Millers visie ondersteuning gevonden in een onderzoek dat aan de hand van een casestudy de subcultuur van geweld in een arme rurale omgeving tracht te verklaren (Tunnell & Cox 1995). In Nederland zijn enkele publicaties over autochtone jongeren in achterstandswijken, die aansluiten bij Millers gedachten (Terpstra 1997; Terpstra & Gunther Moor 1992).

¹⁸ Voor besprekingen zie Roelandt (1991) en Sansone (1992: 3-10).

structurele factoren bij het ontstaan van een onderklasse. Wilson wijst in het geval van zwarte Amerikanen -- die in zijn werk centraal staan -- bovendien op een historische dimensie (slavernij). In relatie tot etnische groepen, zijn op dit punt de boeken van Sowell (1981) en Steinberg (1981) verhelderend.¹⁹ Deze auteurs vragen zich af hoe verklaard moet worden dat bepaalde etnische groepen zich na migratie een betere positie konden verwerven in de Verenigde Staten dan andere. Beiden wijzen erop dat de ervaring (*skills*) die migranten meebrachten van invloed was op de positie die zij konden verwerven. Ze leggen echter verschillende accenten. Waar Sowell meent dat onveranderlijke attitudes van groepen doorslaggevend zijn voor positieverwerving en daarmee de nadruk op cultuur legt, stelt Steinberg dat zulke attitudes terug te voeren zijn op maatschappelijke verhoudingen in het herkomstland en dat het dus eigenlijk om klassekenmerken gaat. Sowell's verklaring is culturalistisch, maar met de gedachtegang van Steinberg kan niet worden begrepen waarom migranten met eenzelfde achtergrond uit verschillende landen uiteindelijk uiteenlopende posities innemen. Reïficeert Sowell cultuur, Steinberg doet dat met klasse. Voor beide auteurs geldt dat een historische dimensie, dat wil zeggen de specifieke culturele achtergrond en ontwikkeling van groepen, de ontbrekende schakel is. Dit leidt ertoe dat cultuur en klasse, belicht vanuit een historische context, samen kunnen verklaren waarom een bepaalde groep succesvol is, danwel in welke mate zo'n groep zich met criminaliteit inlaat.

Zowel in de criminologie als in de sociale wetenschappen gaat het om de vraag wat ter verklaring van criminaliteit of armoede het primaat verdient: cultuur of omgeving. Als hoofdzakelijk naar cultuur wordt verwezen, kan van culturalisme worden gesproken. Ligt de nadruk op de omgeving, of zo men wil op klasse, structuur of sociaal-economische positie, dan is sprake van economisch-determinisme. Het 'aanpassingsperspectief' vormt een middenweg (De Boer 1985). Daarin wordt het gedrag van mensen gezien als een combinatie van reacties op beperkingen in de omgeving en culturele patronen die zijn aangeleerd. De benadering die in dit boek wordt gebruikt, haakt in op dit 'aanpassingsperspectief'.

In het voorgaande is besproken op welke wijze cultuur het gedrag van individuen kan beïnvloeden. Voor de context waarin dit zijn beslag krijgt, werden verschillende begrippen gebezigd: klasse, structuur en omgeving. Om de relevante factoren die hierachter schuilgaan te kunnen preciseren, wordt nu ingegaan op enkele studies die een met dit boek vergelijkbaar vraagstuk behandelen.

Criminaliteit en kansenstructuur

In dit onderzoek gaat het om Marokkaanse jongens in drie wijken in Rotterdam-Zuid. Dat wil zeggen: een specifieke groep in een specifieke omgeving. Er kan weliswaar gelijkenis bestaan met andere locaties en met andere Marokkaanse groepen, maar in eerste instantie gaat het erom te kunnen bevatten waarom deze jongens in hun unieke omgeving komen tot criminaliteit met een bepaalde aard en omvang. Het is daarom interessant te kijken naar enkele studies die eveneens de specifieke criminaliteit van bepaalde groepen relateren aan de omgeving. 'Omgeving' wordt daarbij op (enigszins) verschillende manieren opgevat. In de eerste twee te behandelen studies zijn de kansen van de onderzochte personen de gemeenschappelijke noemer.

Cloward en Ohlin (1960) geven in hun eerder genoemde studie de buurt(gemeenschap) een belangrijke plaats bij de invulling van de omgeving. Een buurt beschrijven zij, in navolging van de Chicago School, als een territorium met een eigen sociale organisatie. Omdat leden van jeugdbendes zich binnen deze bestaande structuren bewegen, vertoont de richting waarin deze *gangs* zich ontwikkelen een samenhang met het soort buurt waar ze voorkomen. Met het begrip *differentiële*

---

¹⁹ Zie voor een bespreking in Vermeulen (1992: 17 e.v.).

kansenstructuur wijzen deze auteurs op de verschillen in toegang tot legale én illegale middelen. Ze doelen daarbij op de diversiteit in de voorbeelden, de kennis en de netwerken die de buurten jongeren bieden. In hun visie klinken ook cultuuroverdracht theorieën door, in die zin dat zij niet alleen wijzen op wat men in een bepaalde omgeving kan doen, maar ook op de opvattingen en criminele gedragingen die er aangetroffen kunnen worden:

'Given limited access to success-goals by legitimate means, the nature of the delinquent response that may result will vary according to the availability of various illegitimate means' (Cloward & Ohlin 1960: 152).

Cloward en Ohlin onderscheiden op grond van de differentiële *kansenstructuur* drie mogelijke subculturen. Bevindt een *gang* zich in een buurt waarin criminaliteit van volwassenen nadrukkelijk aanwezig is, dan kan een 'criminele subcultuur' ontstaan. De voorbeelden die deze jongens zien en de wetenschap dat de mogelijkheid bestaat om (in eerste instantie) als assistent deel te nemen aan bestaande criminele netwerken, zetten hen ertoe aan zich als crimineel te gaan profileren. De 'conflictsubcultuur' daarentegen komt voor in buurten waar dergelijke netwerken ontbreken. De afwezigheid van bruikbare voorbeelden van criminele volwassenen maakt dat de jongeren zelf hun weg moeten zien te vinden. Het tonen van fysieke moed en het nemen van risico zijn dan middelen om status te krijgen. Deze subcultuur wordt derhalve gekenmerkt door veelvuldig gebruik van geweld. In de 'afzonderingssubcultuur', die veel minder hechte verbanden kent, spelen alcohol en drugs een grote rol. Waar de andere typen helder beschreven zijn, krijgt deze derde subcultuur een vagere invulling.

Engbersen en Van der Leun (1995) onderzochten illegalen in Rotterdam, die zij rubriceren naar het land van herkomst. Zij trachten de door illegalen gepleegde criminaliteit te duiden met verschillen in de *kansenstructuur*. Zij geven dit concept echter een institutionele invulling en stellen dat criminele activiteiten samenhangen met de mate waarin illegalen, behorend tot bepaalde groepen, toegang hebben tot instituties.²⁰ De auteurs onderscheiden drie categorieën: (1) formele, overheidsgeruleerde instituties (arbeidsmarkt, onderwijs, huisvesting en gezondheidszorg); (2) informele instituties en informele uitvoeringspraktijken (netwerk van verwanten en kennissen, deelname aan informele economie, maar ook de vreemdelingendienst die gedooft); (3) criminele circuits waar illegalen emplooi kunnen vinden.

Op basis van politiegegevens stellen zij vast dat illegalen uit specifieke groepen verhoudingsgewijs bepaalde delicten meer plegen (Engbersen & Van der Leun 1995: 245). Zo komen Turken vooral met de politie in aanraking vanwege hun illegale verblijf en door overtredingen. Bij Marokkanen daarentegen, die overigens veel vaker werden aangehouden, gaat het vooral om misdrijven (ernstiger dan overtredingen) en drugsdelicten (ibid.: 244). Het kenmerkende van de criminaliteit van een bepaalde groep illegalen hangt samen met wat de auteurs de *afwijkende kansenstructuur* noemen. De Turkse illegalen blijken een relatief goede toegang te hebben tot de formele instituties. Voorts biedt de informele Turkse economie in Nederland (onder andere confectieateliers) emplooi, en kunnen zij in de Turkse gemeenschap een huwelijkspartner vinden (zie ook Böcker 1994). Turkse illegalen zouden ook gerekruteerd worden door criminele organisaties (zie ook Inzake opsporing 1996). Biedt de Turkse gemeenschap opvang, maar vooral ook economische mogelijkheden voor illegalen, binnen de Marokkaanse gemeenschap zijn zulke opties niet voorhanden. Marokkaanse illegalen verrichten zelden wit werk. Zij zouden frequent in de drugshandel opereren (zie ook Van der Torre 1996) en een

---

²⁰ Met de gebrekkige toegang tot instituties als oorzaak van crimineel gedrag, kent de benadering van Engbersen en Van der Leun enige gelijkennis met het werk van Belgische criminologen. Van Kerckvoorde et al. (1984) spreken van 'maatschappelijke kwetsbaarheid' als zij het hebben over jongeren uit sociaal zwakke milieus, die vanwege een gebrek aan sociale vaardigheden minder kunnen profiteren van instituties van de overheid en er tegelijkertijd meer mee in conflict komen. Ook Schuyt (1995) hanteert het begrip 'maatschappelijke kwetsbaarheid'.

groot risico lopen te marginaliseren (zie ook Viskil 1996).

Beide studies zijn verhelderend als het gaat om de differentiatie van de omgevingsfactoren: de kansenstructuur. De perceptie van de acteurs blijft hierbij echter buiten beschouwing. De *gang*-leden die Cloward en Ohlin hebben onderzocht, waren adolescenten (ongeveer vanaf 16 jaar). Behalve aandacht voor de buurt waarin deze jongens opgroeien, ligt aandacht voor bijvoorbeeld de invloed van hun opvoeding evenzeer voor de hand. Dat zou inzicht kunnen geven in hun opvattingen, maar het gezin komt nergens ter sprake. De *gang*-leden zijn er ineens, kijken om zich heen en zien dat hun kansen beperkt zijn (cf. Fiselier 1980: 59).

Het onderzoek van Engbersen en Van der Leun heeft betrekking op volwassenen die naar alle waarschijnlijkheid nog niet erg lang in Nederland verblijven. Kan er hier van worden uitgegaan dat het geen verschil maakt of deze nieuwelingen uit Marokko, Turkije of Oost-Europa komen? Tot welke groep iemand behoort, is weliswaar belangrijk vanwege de al dan niet gemakkelijker toegang tot bepaalde instituties -- een Turk vindt een plek in een Turks naaiatelier, voor een Marokkaan is dat moeilijker --, maar uiteindelijk zegt deze benadering alleen maar iets over wát ze (niet) kunnen doen. Waaróm ze uiteindelijk ergens voor kiezen en niet voor iets anders, blijft onduidelijk. Marokkaanse illegale opereren vaak in de handel in harddrugs, zo constateren ook Engbersen en Van der Leun. Het is echter onbevredigend, want onvolledig en misschien ook onjuist, om te stellen dat ze dit doen omdat ze geen andere (illegale) kansen hebben. Waarom treft men hen niet of in veel mindere mate aan als pooier, als afperser of als gokbaas? Hoe moet, analoog hieraan, begrepen worden dat illegale Oost-Europeanen juist niet in de drugshandel actief zijn (ibid.: 244)?

In deze twee studies ligt zwaar de nadruk op omgevingsfactoren. De hoofdrolspelers komen ineens ten tonele, alsof ze geen voorgeschiedenis hebben. Meteen zijn ze speelbal in een context waarop ze geen invloed schijnen te kunnen uitoefenen, waarin ze geen stem hebben. Wat er zich voorheen heeft afgespeeld, is onduidelijk. Een culturele dimensie ontbreekt. Wie de acteurs zijn wat hun specifieke opvattingen en percepties zijn, kan echter wel degelijk van belang zijn op wát zij doen.

Een studie van Sansone (1992) levert een voorbeeld van het 'aanpassingsperspectief', een benadering die zowel omgeving als cultuur een plaats geeft. De creoolse jongeren uit zijn onderzoek bevinden zich in een positie van sociale achterstand. Uitsluitingsprocessen op de arbeidsmarkt werken in hun nadeel. De keuzes die deze jongeren maken en de overlevingsstrategieën die ze hanteren, hangen samen met hun kansen, dat wil zeggen: met de perceptie van die kansen. Dit betekent dat de materiële beperkingen aan de hand van de eigen cultuur subjectief worden geïnterpreteerd (Sansone 1992: 9-10). Voor de creoolse jongeren die in de jaren tachtig hun weg trachten te vinden in Amsterdam, betekent dit dat 'hosselen' een aantrekkelijke bezigheid is (ibid.: 135-142). Ze zien deze semi-legale of illegale activiteiten als een manier om iets op te bouwen, als alternatief voor regulier werk. Bovendien verschaft het hosselen de vrijheid die ze bij een reguliere baan niet zouden hebben. Dat maakt hosselen in hun optiek ook beter dan een gewone baan. Voorts, zo stellen zij, vertegenwoordigt hosselen een oude creoolse traditie, het zit hen 'in het bloed'. Deze kijk op zaken is geschikte bagage voor participatie in de drugscene, maar laat zich ook toepassen op pooierschap en heling (ibid.: 106-110).

De wijze waarop in dit boek wordt getracht een verklaring te vinden voor de criminaliteit van Marokkaanse jongens is gebaseerd op een benadering die overeenkomsten vertoont met de studie van Sansone. Het gaat dus niet om een keuze voor cultuur *of* omgeving als belangrijkste verklarende factor, beide verdienen een plaats. De hoofdrolspelers worden evenmin voorgesteld als passieve dragers van bepaalde kenmerken. Ze zijn niet slechts speelbal van factoren in hun omgeving, het gaat om jongens die keuzes maken. *Wat zij zien* is bepalend voor de keuzes die ze kunnen maken, maar keuzes zijn niet het simpele gevolg van kansberekening en exacte waardering. Het betreft hier geen objectieve zaken. Wat zij beslissen wordt daarom ook bepaald door *hoe zij iets zien*. Daarbij hoeven ze niet per se te kiezen voor wat het meeste gewin oplevert, ze zullen ook laten meewegen wat voor hen van waarde is. Ze zijn niet alleen *homo economicus*, maar ook *homo honoris* (cf. Engbersen 1990:

89).

De term 'kansenstructuur' wordt hier verder niet gebruikt. Wel wordt, naast cultuur, van 'omgeving' gesproken. Onder 'omgeving' versta ik de fysieke, sociale, economische, politieke en religieuze structuren waarbinnen leden van een groep zich bevinden. In de volgende paragraaf zet ik uiteen op welke wijze omgeving en cultuur het (criminele) gedrag van Marokkaanse jongens kunnen verklaren.

Omgeving, cultuur en criminaliteit van Marokkaanse jongens

De omgeving is bepalend voor de kansen van de Marokkaanse jongens. Welke keuzes zij vervolgens maken, is afhankelijk van wat voor hen aantrekkelijk of juist afkeurenswaardig is, wat naar hun inschatting het beste resultaat oplevert. Wat Marokkaanse jongens kennen en waarderen speelt daarbij een rol, en dat heeft op zijn beurt met hun cultuur te maken. Mensen kiezen uit wat zij zien, maar zij verlangen en handelen binnen vastgestelde grenzen en beperkingen. Mensen doen wat zij gewend zijn te doen, wat zij kennen. Om hun keuzes te kunnen begrijpen, is het belangrijk om te weten hoe zij (de kansen in) hun omgeving zien. Men moet de vinger kunnen leggen op percepties en opvattingen die daaraan ten grondslag liggen, met andere woorden: de culturele eigenheid van de groep waartoe zij behoren. Hoe kan nu de invloed van cultuur op gedrag op het spoor worden gekomen? Er zijn verschillende manieren denkbaar.

Tradities en gebruiken kunnen hier als aanknopingspunten dienen, maar dat draagt het risico met zich dat het accent komt te liggen op statische elementen. Een dergelijke nadruk laat zich slecht verenigen met het uitgangspunt dat cultuur als veranderlijk moet worden beschouwd. Ook waarden en normen kunnen als handvat dienen. In de criminologische literatuur wordt cultuur vaak tot deze zaken gecomprimeerd, wat in grote lijnen aansluit bij de opvatting van cultuur als weet- en waarderingsbezit. Maar ook hier ligt een statische invulling op de loer. Beide opties leiden bovendien gemakkelijk tot een benadering waarin gedrag wordt gezien als de resultante van culturele bagage. Op het moment dat in de relatie tussen cultuur en gedrag wetmatigheden worden verondersteld, is de kans groot dat de werkelijkheid geweld wordt aangedaan. Dat er sprake is van oorzaak en gevolg, trek ik hiermee niet in twijfel. Als echter wordt getracht het verband tussen cultuur en gedrag te vatten in een formule, wordt voorbijgegaan aan de beweeglijkheid van de alledaagse praktijk.

Een andere mogelijkheid om de invloed van cultuur op gedrag aan het licht te brengen, is het zoeken naar *gelijkenissen*. Zo bestaan er overeenkomsten tussen het hosselen van Surinaamse drugsgebruikers in Nederland en het Caraïbische straathoekleven, maar ook tussen de Siciliaanse familiestructuren en maffiaorganisaties. Zulke gelijkenissen kunnen een onderzoeker attenderen op onderliggende ervaringen, opvattingen en percepties. In dit boek zal ik om die reden veelvuldig wijzen op gelijkenissen.

Marokkaanse jongens gedragen zich (ten dele) op een manier die voor hen kenmerkend is. Wanneer wordt geattendeerd op gelijkenissen in gedrag, dan gaat het om overeenkomsten van hun gedrag in verschillende contexten: in situaties die naar tijd en plaats, maar ook op andere onderdelen kunnen variëren, komen zij tot soortgelijk gedrag. Ik probeer daarbij aan te tonen dat het weet- en waarderingsbezit van deze Marokkanen, naast andere zaken, van grote invloed is op de relaties die zij onderhouden. Lettend op deze relaties is in de hoofdstukken die hierna volgen te zien dat er duidelijke overeenkomsten bestaan tussen de Berbers in de Rif, de eerste generatie Marokkanen die naar Nederland kwam, en hun zoons. Tot deze laatste categorie kunnen de hoofdpersonen van deze studie worden gerekend.

Het is belangrijk erop te wijzen dat deze gelijkenissen voortkomen uit ervaringen, en niet het gevolg zijn van overdracht. Cultuur ontstaat in de interactie tussen mensen (Horowitz 1983: 20). Het is geen pakket dat men ontvangt, bekijkt en zich eigen maakt, intact laat en aan een volgende generatie doorgeeft. Veeleer is het gereedschap bestemd voor dagelijks gebruik, dat men naar eigen

goeddenken aanwendt, repareert of op de plank legt als het niet van nut is. Mensen maken zich cultuur eigen en ze kunnen het gebruiken in uiteenlopende omgevingen.

Onder invloed van de westerse omgeving verwateren tradities, verdwijnen gebruiken, en veranderen waarden en normen. Mijn betoog is niet dat hun voorouders en vaders op een bepaalde wijze dachten en handelden en dat de jongens het *daarom* ook zo doen. Ik wil juist laten zien dat zij vanuit hun eigen ervaringen in hun alledaagse omgeving tot opvattingen komen en gedragingen vertonen, die op een aantal punten gelijkenissen vertonen met die van eerdere generaties. Ik spreek daarom niet in termen van cultuur die (gedeeltelijk) wordt *gereproduceerd* en niet van cultuur die wordt overgedragen. Bovendien wil ik laten zien dat ook de aard en omvang van de criminaliteit van Marokkaanse jongens mede tegen deze achtergrond begrepen kunnen worden.

De gedachtelijn van de gelijkenissen volgend, ga ik uit van de mogelijkheid dat crimineel gedrag van Marokkaanse jongens gelijkenissen vertoont met hun 'normale' gedrag. Dit betekent dat criminaliteit dus niet zozeer wordt beschreven als deviant gedrag, maar juist als gedrag waaraan dezelfde opvattingen en ervaringen ten grondslag (kunnen) liggen als aan andere, meer alledaagse gedragingen van Marokkaanse jongens. Hiermee is niet gezegd dat alle gedrag crimineel is of dat Marokkanen geneigd zijn tot crimineel gedrag, wel dat het begrijpen van het 'normale' gedrag voorafgaat aan, of in ieder geval samengaat met, het begrijpen van het criminele gedrag. Om deze redenen krijgt, naast criminele activiteiten, de dagelijkse loop der dingen in Rotterdam-Zuid een belangrijke plaats in dit boek. Voor de lezer houdt dit in dat hij of zij moet wachten tot de laatste vier hoofdstukken van dit boek voordat expliciet op criminaliteit wordt ingegaan.

Naast gelijkenissen bieden *symbolen* een bruikbaar aanknopingspunt om de invloed van cultuur op te sporen. Mensen maken gebruik van symbolen om gemeenschappelijke kennis, gedragspatronen, waarden, gevoelens en overtuigingen aan elkaar duidelijk te maken. Geschreven en gesproken taal vormt daarbij het primaire medium. Naast taal kent elke cultuur nog andere symboolsystemen. Zo hebben een volkslied of nationale vlag eveneens een speciale betekenis voor de inwoners van een bepaald land. Symbolen zijn aldus vormen, voorwerpen, geluiden of voorstellingen die in de loop der tijd voor de groep in kwestie een specifieke betekenis hebben gekregen, die ze steeds weer oproepen. Deze betekenis gaat verder dan wat het object of het woord zelf van oudsher betekende.²¹ Oude reeds bestaande symbolen kunnen ook een nieuwe betekenis krijgen.²² Behalve op het 'normale' en het criminele gedrag van Marokkaanse jongens wordt in dit boek ook gelet op de symbolen die zij herkennen en gebruiken.

In de loop van het onderzoek zijn ook Turkse jongens geobserveerd en geïnterviewd. De gegevens die dat heeft opgeleverd zijn echter niet zo rijk als die over de Marokkanen. Desondanks verschijnen ter contrastering op een aantal plaatsen ook deze Turkse jongens op het toneel en wordt ook literatuur over hen besproken. Bij herhaling wordt dan duidelijk dat de jongens uit beide groepen in vergelijkbare situaties verschillend reageren. Doel van deze vergelijking is om aan de hand van de verschillen meer duidelijkheid te verkrijgen in welke richting een verklaring moet worden gezocht,

---

²¹ Een helder voorbeeld levert Van Gastel (1994) als zij laat zien dat de bruine beer in de Pyreneeën, die nagenoeg uitgeroeid is, voor een aantal groeperingen een symbool is. De betekenis ervan is evenwel totaal verschillend en elke groepering wendt het symbool naar eigen goeddenken aan: voor de herders in de bergen staat de beer voor de bedreiging van de natuur, die hen van oudsher het leven moeilijk maakte; de regionale toeristenbranche gebruikt de beer om de fraaie natuur van het gebied onder de aandacht te brengen en publiek te trekken; de nationale ecologische beweging ziet in de beer de teloorgang van de natuur: alles moet wijken voor het behoud van de laatste dieren.

²² In het buurthuis in Rotterdam-Zuid tekenen de Marokkaanse jongens bij herhaling heimelijk swastika's op de muren. Voor hen is dat geen symbool van het nationaal-socialisme, wat ook niet erg voor de hand ligt. Zij gebruiken het als een teken waarvan ze weten dat veel volwassen Nederlanders er met afschuw op reageren. Voor henzelf heeft het symbool de functie om ermee te irriteren, om dwars te liggen.

omdat langs deze weg het eigene van groepen aan het licht kan komen. Uiteindelijk moet het gedrag van de leden van een groep echter op zichzelf worden geduid.

Opbouw van het boek

Het onderzoek waarop dit boek is gebaseerd, heeft plaatsgevonden in Afrikaanderwijk, Hillesluis en Bloemhof, drie achterstandswijken in Rotterdam-Zuid. De Marokkaanse jongens waar het hier om gaat zijn nagenoeg allemaal geboren in de Rif in Noord-Marokko.

Om te laten zien hoe en waarom deze jongens tot hun criminele activiteiten komen, worden de karakteristieken van hun dagelijkse omgeving in kaart gebracht en wordt hun gedrag beschreven in verschillende contexten. Dit betekent aandacht voor de fysieke, sociale, economische, politieke en religieuze structuren waarbinnen zich deze jongens in Rotterdam-Zuid bevinden. Daarnaast komen op basis van gelijkenissen elementen van het weet- en waarderingsbezit in beeld, die het gedrag van de jongens beïnvloeden. Deze elementen worden in eerste instantie beschreven in de historische context van het herkomstland. Vervolgens wordt met hulp van literatuur en etnografische gegevens aangetoond dat deze bagage zowel doorklinkt in het 'normale' als in het criminele gedrag van Marokkaanse jongens in Rotterdam.

In het eerste deel van dit boek wordt beschreven op welke wijze de cultuur en omgeving van de hoofdpersonen in elkaar grijpen en hun gedrag kunnen verklaren. In hoofdstuk 2 wordt Marokko, en meer in het bijzonder de Rif, beschreven. Aan de hand van hun inbedding in de sociale, religieuze, politieke en economische structuren in het gebied komt een aantal aspecten van het weet- en waarderingsbezit van de Riffijnen naar voren. Deze cultuurelementen lopen als een rode draad door het boek. Vervolgens wordt in hoofdstuk 3 de migratie naar Europa besproken en wordt weergegeven hoe het de eerste generatie Riffijnen in Nederland is vergaan. Hoofdstuk 4 heeft betrekking op de socialisatie van de Marokkaanse jongens in Nederland. Daarin krijgen de opvoeders aandacht, maar ook de verhoudingen en het klimaat in het gezin. Voorts wordt in dit hoofdstuk ingegaan op invloeden uit de alledaagse omgeving, die voor de jongens als voorbeelden dienen. In hoofdstuk 5 worden de onderzoekswijken in Rotterdam-Zuid geschetst, als ook de kansen die deze omgeving biedt. Tevens wordt ingegaan op de woonsituatie, school, werk, hulpvragen en vrijetijdsbesteding van de jongens. In Hoofdstuk 6 laat ik zien hoe de jongens met elkaar omgaan. De etnografische gegevens worden hier gebruikt ter beschrijving van de alledaagse gang van zaken in het buurthuis waar het onderzoek zich grotendeels afspeelde. Hier wordt op microniveau zichtbaar hoe het weet- en waarderingsbezit van de Riffijnse jongens, gegeven hun mogelijkheden in Rotterdam-Zuid, hun gedrag beïnvloedt. Het tweede deel van dit boek heeft betrekking op criminaliteit. In hoofdstuk 7 worden de delicten besproken die deze Marokkaanse jongens plegen, in hoofdstuk 8 gaat het om de daders. De sociale reactie binnen de Marokkaanse gemeenschap komt aan de orde in hoofdstuk 9. In deze drie hoofdstukken komen gelijkenissen aan het licht met de weergaven uit de eerdere hoofdstukken. Hoofdstuk 10, ten slotte, is concluderend van aard. In de Appendix wordt ingegaan op de gebruikte methode van onderzoek en komen enkele ethische kwesties aan bod.

Hoofdstuk 2

Marokko en de Riffijnen

In de meeste boeken en rapporten over criminaliteit van Marokkaanse jongens wordt weinig aandacht besteed aan het land van herkomst. In de regel wordt volstaan met enkele opmerkingen over het soort samenleving, de politieke constellatie en de migratiegeschiedenis. Om mijn betoog goed te kunnen onderbouwen, is zulke informatie alleen onvoldoende. Als later in dit boek (onder andere) culturele elementen worden gebruikt om het gedrag van Marokkaanse jongens in Nederland te duiden, volstaat het niet om te weten dat die elementen een Noord-Afrikaanse herkomst hebben. Om te begrijpen hoe cultuurelementen in een Nederlandse context worden gereproduceerd, moet beredeneerd kunnen worden hoe (onderdelen van) dit weet- en waarderingsbezit in die Nederlandse context kunnen worden gebruikt.

De onderzochte Marokkaanse jongens zijn op een enkeling na allemaal geboren in Marokko. Ze zijn op verschillende leeftijden naar Nederland gekomen; gemiddeld waren ze tien jaar oud. Hun ouders daarentegen hebben het grootste deel van hun leven in Noord-Afrika gewoond. Op grond hiervan kan worden verondersteld dat de socialisatie van deze jongens niet alleen deels in Marokko heeft plaatsgevonden, maar ook dat de ouders hun kinderen trachten op te voeden volgens regels die samenhangen met de mores van de herkomstregio.

De gemeenschappelijke achtergrond kan bijdragen aan een goed begrip van het gedrag van de Marokkaanse jongens in Nederland. In dit hoofdstuk wordt daartoe een aantal aspecten van het weet- en waarderingsbezit van de Marokkanen beschreven. Doel is duidelijk te maken waar deze cultuurelementen uit voortkomen en op welke wijze ze zijn verankerd in de Marokkaanse samenleving. De beschrijving is toegespitst op de Rif, de noordelijke bergstreek waar verreweg de meeste Marokkanen in Nederland vandaan komen. Begonnen wordt met een historische beschrijving, waarin de aandacht is gericht op nationale en koloniale inbedding. Vervolgens wordt ingegaan op de natuurlijke omgeving en worden de sociaal-politieke en juridische structuren beschreven die binnen deze regio bestaan. In de laatste paragraaf worden enkele elementen uit hun cultuur, die in de volgende hoofdstukken terugkeren, expliciet besproken. Dit houdt in dat de onderzochte Marokkaanse jongens in het vervolg van dit hoofdstuk nauwelijks in beeld komen: het gaat in eerste instantie over hun (voor)ouders uit de Rif.

Marokko

De geschiedenis van Marokko wordt gekenmerkt door een voortdurend verzet van de stammen van het platteland tegen het centrale gezag dat in de steden was geconcentreerd. Aan dat verzet kon pas begin deze eeuw met hulp van Europese overheersers een einde worden gemaakt. Tevens bestaat er een lange traditie van koppeling van wereldlijk en geestelijk leiderschap, die tot op de dag van vandaag voortduurt.

Het land heeft zich eeuwenlang effectief teweergesteld tegen overheersers van buitenaf. Marokko maakte geen deel uit van het Ottomaanse rijk en de Straat van Gibraltar is altijd een belangrijke grens gebleven met Europa. Het land is ook niet gekoloniseerd, zoals buurland Algerije. Pas begin deze eeuw werd het een protectoraat.

De Marokkaanse sultans uit de afgelopen eeuwen konden uitsluitend de centrale macht vertegenwoordigen door zich van de steun van de sjeiks van de verschillende stammen te verzekeren. In tijden dat de stammen weinig revenuen zagen maar tegelijkertijd wel geconfronteerd werden met belastingheffingen, kon verzet niet uitblijven. Het rijk van de sultans heeft daarom van oudsher

bestaan uit het regeringsland (*bled al maghzen*) en het opstandige land (*bled es siba*) (Heinemeijer & De Mas 1981: 44).

Door binnenlandse conflicten aan het begin van deze eeuw werd de sultan zo in het nauw gebracht, dat hij zich gedwongen zag een verdrag te tekenen dat in 1912 van Marokko een protectoraat maakte. De sultan bleef weliswaar staatshoofd, maar Spanje bestierde drie noordelijke provincies (Rif) en een paar zuidelijke stukken en de centrale regio's vielen Frankrijk ten deel. Dat de sultan zwichtte voor de druk van de ongelovigen was in de ogen van de stammenleiders onacceptabel. Tot de pacificatie in 1935 waren er voortdurend opstanden, in het Zuiden zowel als in de Rif. Franse en Spaanse militaire inspanningen waren ervoor nodig om het sultanaat in stand te houden (Gellner 1981).

De buitenlandse overheersing werd het mikpunt van nationalistisch en partijpolitiek verzet dat gelokaliseerd was in de steden. Sultan Mohammed V sympathiseerde met de Istiqlal, de Onafhankelijkheidspartij, en werd in 1953 verbannen. De partij gebruikte zijn persoon als symbool in de strijd tegen de overheersers. De Fransen stemden in 1956 toe in onafhankelijkheid, mede omdat in 1955 in de Rif een bevrijdingsleger was gevormd en zij bevreesd waren voor een uitbreiding van de strijd die reeds in Algerije woedde. Mohammed V keerde daarop terug naar Marokko. Hij genoot groot prestige als degene die de onafhankelijkheid had bewerkstelligd. Mohammed V voerde een kabinetsstelsel in dat beter strookte met moderne parlementaire gebruiken. In 1957 liet hij zijn sultantitel in die van koning veranderen. Hij stierf in 1961 en werd opgevolgd door zijn zoon Hassan II. De nieuwe koning voerde van meet afaan de spanning op in de nationale politieke arena. Hassan II verbrak de banden tussen de koning en de nationalistische partij, zoals die bij leven van zijn vader bestonden. Hij probeerde tevens grondwetswijzigingen door te voeren, maar vond daarin de politieke partijen op zijn weg. Bij herhaling zette hij de partijen buitenspel door per referendum de steun van het volk te vragen. In 1965 stuurde hij het parlement naar huis en regeerde zelf verder.

Het verzet groeide. Een opstand onder studenten werd bloedig neergeslagen. In de periode die volgde werden politieke tegenstanders uit de weg geruimd, wat leidde tot een breuk met Frankrijk. In de jaren daarna werd tot twee keer toe een aanslag op Hassan II gepleegd, maar hij bleef ongedeerd. De samenzweerders bleken uit het leger te komen. Een tiental hoge officieren, bijna allemaal Berbers, werd vrijwel onmiddellijk geëxecuteerd (Geertz 1973: 302). Hassan II zuiverde het apparaat en ging zich zelf met defensie bemoeien.

Teneinde deze tegenkrachten het hoofd te bieden, sloot Hassan II wisselende allianties. Hij maakt nog steeds gebruik van alle mogelijke middelen om zijn heerschappij te bestendigen. De effectiviteit van zijn verdeel- en heerspolitiek blijkt als er gestemd moet worden: hij weet aldoor verreweg de meeste kiezers aan zich te binden. Zou morgen in Marokko een president worden gekozen, dan zou Hassan II als onbetwist winnaar uit de bus komen, een voorspelling die ook in Rotterdam-Zuid met enige regelmaat te horen is. Dit neemt niet weg dat de koning de afgelopen jaren in toenemende mate met fundamentalisten te maken heeft gekregen. Zowel de politieke oppositie als het studentenverzet heeft nu deze signatuur. Gezien de ontwikkelingen in Algerije is dat zeer zorgelijk, temeer omdat deze orthodoxen de religieuze status van de koning niet erkennen. Daarin verschillen zij van de meeste Riffijnen, die vanuit de volksislam de koning zien als 'aanvoerder der gelovigen'.

Economisch gezien gaat het Marokko allerminst goed. Deels is dat een erfenis van het conflict over de Westelijke Sahara, dat eind jaren zeventig ontstond en grote sommen geld heeft gekost. Met een buitenlandse schuld van ongeveer twintig miljard dollar staat het land sinds 1983 onder curatele van de Wereldbank en het IMF. Bij de aflossing van deze schuld leverde de Rif het laatste decennium een steeds belangrijker bijdrage (De Mas 1995; Haleber 1990).

Islam

De Arabieren brachten in de achtste eeuw de islam naar Marokko. In alle dynastieën die daarna aan de

macht zijn geweest, heeft de religie steeds een belangrijke rol gespeeld.²³

In de eerste eeuwen dat deze religie bestond, werd de nadruk gelegd op naleving van de islamitische wetgeving (*sharia*) en regels, alsook op het zichtbare gedrag. Deze islam was rationalistisch en gericht op de islamitische wereld. Naast deze orthodoxe islam ontwikkelde zich de mystieke islam van het soefisme, waarin de nadruk kwam te liggen op innerlijke beleving en op het streven om tot eenheid met God te komen (Fitzmaurice 1991; Shadid & Van Koningsveld 1990: 92-94). Een aspect hiervan is dat de Profeet ook zelf, analoog aan Jezus in het christendom, het onderwerp van verering werd. Een rechtstreekse afstammeling van de Profeet is een *sjarief* (meervoud: *shorfa*), een vrome man die charismatische wondermacht (*baraka*) bezit. Zeker in de Marokkaanse context is dat een belangrijk gegeven.

Vanaf de elfde eeuw ontstonden soefi-orden, die als mystieke broederschappen (*turuq*) hun leer gingen uitdragen. De plaats waar de geestelijk leider van zo'n orde woonde en waar diens volgelingen elkaar troffen, kon uitgroeien tot een centrum voor studie en meditatie (*zawiya*). In Afrika heeft dit verschijnsel zich vermengd met het maraboetisme dat dateert uit preislamitische tijd (Eickelman 1976: 25). Hier ligt de basis van de volksislam.

De maraboet ('man die met God verbonden is') heeft, in tegenstelling tot de soefileider, als persoon geen volgelingen, maar hij beschikt wel over *baraka*. De plaatsen waar de broederschappen zich vestigden waren beperkt in getal, maar tegenwoordig ligt er een web van kleinere *zawiya's* over het land, die naar de geboorte- of sterfplaats van een maraboet verwijzen of waar een maraboet nog aanwezig is. De minder belangrijke van deze heilige oorden, waarvan vaak niet is vast te stellen of er werkelijk een heilige heeft gewoond, worden bezocht door lokale volgelingen. De volksislam die zich op deze plekken ontwikkelde, kende zijn eigen *moessems* (volksfeesten bij geboortedagen van de heiligen), maar raakte ook vervlochten met lokale gebruiken, magie en geneeswijzen. De opvatting dat men *baraka* niet alleen kan erven als nakomeling van de Profeet, maar dat dit ook kan worden overgedragen op een heilige plaats, was hierbij van groot belang. Men verwacht derhalve dat van een bezoek een reinigende, heilzame of zelfs genezende werking uitgaat (Hoffer 1994). In deze sfeer worden niet louter theologische maar vooral ook alledaagse interpretaties van de Koran gebruikt (Buitelaar 1993). Deze volksislam met zijn aandacht voor magie, wordt met vrouwen geassocieerd (Haleber 1989a). De *moessems* worden ook vooral door vrouwen bezocht, niet in de laatste plaats omdat zij zich op deze plaatsen relatief vrij kunnen bewegen (Bel Ghazi 1986: 55).²⁴

In Marokko is de islam verbonden geraakt met politieke, economische en zelfs militaire instituties. Het zijn de *zawiya's* met de mystieke broederschappen die hierin een centrale positie hebben ingenomen. De steden waar deze locaties zich bevonden, trokken niet alleen godvruchtigen, bezetenen en zieken aan, maar ook handelslieden. Vanuit de religie ontstonden er handelsknooppunten met economische belangen. Om die belangen te waarborgen, kregen deze steden ook een militaire betekenis die kon worden aangewend tegen de centrale regeringsmacht of buitenlandse indringers (Haleber 1989b).

Door deze ontwikkelingen is in Marokko een tegenstelling ontstaan tussen het centrale gezag van de *maghzen*, dat gekoppeld is aan de orthodoxe islam, en de volksislam die zich juist buiten de gecontroleerde gebieden kon vormen. Beide islamvormen vertegenwoordigen geen gescheiden werelden, maar maken veeleer deel uit van een overkoepelende eenheid die op paradoxale wijze tegenstellingen insluit (Haleber 1989b; zie ook Bartels 1993: 88).²⁵ Daarbinnen spelen de geestelijk leiders een cruciale rol en in dit licht moet ook de sterke positie van de sultan/koning worden begrepen. Mohammed V was een *sjarief*, een rechtstreekse nazaat van de Profeet. Zo'n vrome persoon

---

²³ Geertz 1973; Gellner 1969, 1981; Waterbury 1970.

²⁴ Wellicht is het daarom niet toevallig dat het juist vrouwelijke antropologen waren die etnografische gegevens over de volksislam verzamelden (zie Bartels 1993; Buitelaar 1993; Warnock Fernea 1993).

²⁵ Zie voor een voorbeeld van deze paradoxale verhouding tussen orthodox en volksgeloof de beschrijving van een lokaal conflict rond het afbreken van een heiligdom in een Tunesisch dorp in Bartels (1993: 83-96).

heeft natuurlijk gezag en is bij uitstek in staat om conflicten te beslechten. Een dergelijke vorst ontleent daarmee zijn macht aan de Grondwet, aan de islamitische wet en aan zijn aristocratische afstamming (Hermans 1994: 29; Jamous 1981). Voorbeelden uit de Marokkaanse geschiedenis tonen dit aan.

Pogingen van de Onafhankelijkheidspartij om na het vertrek van de Fransen het bevrijdingsleger in de nieuw gevormde strijdkrachten onder te brengen, mislukten tot het moment dat Mohammed V zelf de opstandige gebieden bezocht en de militairen in zijn aanwezigheid een eed konden afleggen. Ook het feit dat Hassan II begin jaren zeventig de aanslagen van legerofficieren op miraculeuze wijze wist te overleven, leverde voor het volk een duidelijk bewijs van diens *baraka* (Waterbury 1973). In de volksislam wordt het gezag van de koning op basis van zijn maraboetische eigenschappen erkend, wat de Marokkaanse koning in vergelijking met andere staatshoofden een unieke positie geeft (Haleber 1989b).

‘Thus arose perhaps the most striking and distinctive feature of the Moroccan political system: the attachment of the urban and peasant populations of the plain to the sultan as autocratic head of a rather developed patrimonial bureaucracy (the *maghzen*) of ministers, notables, soldiers, magistrates clerks, policemen, and tax collectors; and the attachment of the tribal peoples to his person as “Lord of the Believers”, but not to his secular government or its representatives’ (Geertz 1973: 298).

Verzet dat is gebaseerd op een religieuze ideologie heeft tegen de Marokkaanse koning uit oogpunt van de volksislam weinig kans van slagen. Het zou immers verzet tegen een heilige betekenen. In het verleden zijn Marokkaanse verzetsbewegingen daarom veel effectiever geweest tegen goddeloze overheersers van buitenaf dan tegen de koning of de sultan. Zo was Abdelkrim Khattabi een guerrillastrijder, die het begin jaren twintig voor elkaar kreeg om de verdeelde stammen uit de Rif te verenigen en de Spaanse overheerser het hoofd te bieden. Ook hij was, naast krijgshoofd, een godsdienstig leider. Van de andere kant verklaart dit ook de angst van Hassan II voor de recente protesten van fundamentalisten. Zij baseren zich namelijk volledig op de orthodoxe islam en erkennen de *sjarie*-status van de koning niet.

Voor de eerste generatie Marokkanen in Nederland is hun geloof zeer belangrijk (Abraham 1996; Kemper 1996). Het feit dat deze migranten naar Nederland kwamen toen de samenleving haar zuilen in de herkenbare vorm ging verliezen (Rath et al. 1996), heeft het de islam evenwel niet makkelijk gemaakt een plaats te verwerven die vergelijkbaar is met die in Marokko, waar alles lijkt te zijn doordrenkt met godsdienst. Toch groeit het aantal moskeeën in de Nederlandse steden nog steeds. Ook uit het gegeven dat in elk Marokkaans gezin met minstens drie zoons er een Mohammed heet, kan men afleiden dat de islam onder Marokkanen in Nederland springlevend is. Zo ook het volksgeloof. Er zijn tientallen islamitische genezers actief, onder wie Marokkaanse (Hoffer 1994), en op de Oosterse Markt in Beverwijk kunnen allerlei magische kruiden worden gekocht (Haleber 1989a: 30).

Ook in Rotterdam-Zuid weet men van maraboets. Bijna alle jongens kennen wel iemand die baat had bij het werk van genezers. Ook doen verhalen de ronde over betoveringen. Meestal gaat het dan over relaties die tot stand moeten worden gebracht en heeft iemand met dat doel een maraboet in de arm genomen. Een Marokkaanse man die van zijn vrouw gescheiden was, vertelde over zijn inspanningen om haar weer voor zich te winnen. Hij bezocht daartoe een maraboet in België. Bij herhaling gaf hij nadien verklaringen voor zijn ongeluk, maar beweerde dan tevens dat er signalen waren dat zijn lot ten goede zou keren. Hoewel hij steeds weer moed putte uit deze bezoeken, lukte het hem tijdens het veldwerk niet om zijn gezin te herenigen.

De Rif

De Rif heeft in het verleden altijd tot het *bled es siba* gehoord. Het feit dat de *maghzen* hun macht er niet konden uitoefenen is echter niet de uitkomst van een pact van de stammen tegen dreigende overheersing. Het ging eerder om zich te onttrekken aan de greep van de autoriteiten en te ontsnappen aan het betalen van belasting. Bij strijd zouden handelsroutes geblokkeerd raken en daarmee zouden ook belangrijke inkomsten uit smokkel wegvallen.

De *maghzen* van hun kant zagen geen reden om strafexpedities te houden, want de Rif was een armoedige streek (McNeill 1992: 204). Zij moeten een militaire confrontatie met de strijdlustige Riffijnen als niet erg aantrekkelijk hebben gezien. Zeker niet toen de machthebbers hun voorsprong in bewapening verloren omdat de Riffijnen modernere geweren ter beschikking waren gekomen (Ayache 1981). De strategie van de *maghzen* om de verre stammen te controleren, was dan ook veel meer gebaseerd op subtiele manipulaties en intriges, op beloften en gunsten. De Riffijnen konden zich afkeren van het binnenland en richtten zich op commerciële activiteiten met het nabije Europa (Gellner 1973a; Seddon 1981).

Toen Marokko in 1912 een protectoraat werd, kwamen diverse stammen in opstand. Niet toevallig lieten ook de Berbers uit de Rif zich gelden, omdat zij tot het deel van Marokko behoorden dat onder Spaans gezag viel. Tussen 1921 en 1925 wist Abdelkrim Khattabi de Berberstammen te verenigen in de strijd tegen de gezamenlijke vijand (Hart 1976: 396 e.v.). Met steun van Europese landen, die zich tegen de Spaanse expansie verzetten, boekten zij opmerkelijke successen tegen de Spaanse overheerser. Steeds meer stammen sloten zich aan, tot een leger van wel 65.000 krijgers was ontstaan. In de centrale Rif maakte Abdelkrim Khattabi in 1923 een begin met het installeren van een centraal bestuur en het invoeren van islamitische wetgeving. In 1925 deden de Riffijnen pogingen hun gebied verder uit te breiden, maar ze stuitten op de Fransen. Na een kort succes werden ze hard teruggedreven door de Fransen en de Spanjaarden, die gezamenlijk een overmacht aan personeel en materieel op de been hadden gebracht.

In de dertig jaar die volgden, stond de Rif onder Spaans gezag. Maar door de Spaanse Burgeroorlog en de Tweede Wereldoorlog kwamen de overheersers er niet toe de toch al achtergestelde regio te ontwikkelen. Er werden nauwelijks verbeteringen aan de infrastructuur uitgevoerd en ook onderwijshervormingen kwamen niet van de grond.

De Fransen werden geconfronteerd met een oprukkend Arabisch getint nationalisme. In 1930 werd het decreet *Dahir Berbère* uitgevaardigd, waarmee het de Berberstammen werd toegestaan hun eigen traditionele rechtspraak te blijven gebruiken. De Europeanen zagen in het particularisme van de Berbers een instrument tegen het nationalisme. Van democratisering op basis van stamorganisatie verwachtte men eenzelfde effect. De overheersers rekenden erop dat vertegenwoordigers van het platteland voor de belangen van hun eigen regio zouden opkomen, wat remmend zou werken op de nationalistische ontwikkelingen in de steden (Heinemeijer 1960: 291). Dat bleek echter geenszins het geval.

De kloof tussen de stammen en de nationalisten werd kleiner, omdat beiden zich tegen de overheersers keerden. De nationalistische verzetsbeweging was georganiseerd, maar het verzet van de stammen was spontaan en zeer gewelddadig. De kleinere afstand tussen de oppositiepartijen kwam niet zozeer voort uit een erkenning van de legitimiteit van het nationalistische verzet; in feite wisten de stammen op het platteland niet wie ze moesten geloven. In het bijzonder in de Rif was een situatie ontstaan waarin gewapende en militante groepen groeiden. Lokale, politiek bewuste leiders konden hier richting aan geven omdat zij zich op de juiste tijd op de juiste plaats bevonden: 'Influence is a matter of followers, and followers are those who will follow you in a crisis, or when the crisis comes, rather than simply those who will vote for you' (Gellner 1973b: 373). Dit leidde ertoe dat de verdeeldheid die de Fransen trachtten te zaaien, zich uiteindelijk tegen hen keerde. Een golf van

stakingen, demonstraties en terroristische aanslagen was het gevolg. In twee mijnstadjes braken bloedige opstanden uit, die Europese bewoners het leven kostten. In de Rif werd clandestien een bevrijdingsleger gevormd (Gellner 1973b: 366-369).

In 1955 stemde Frankrijk erin toe dat Mohammed V uit ballingschap terugkeerde, dat politieke hervormingen zouden worden doorgevoerd en dat een Marokkaanse regering zou worden gevormd. Franco wilde daar aanvankelijk niet in meegaan, maar toen de Franse zone na de gewelddadigheden de onafhankelijkheid kreeg, kon hij niet veel anders doen dan dat voorbeeld volgen. In april 1956 werd in Madrid het verdrag getekend dat ook de Spaanse zone onafhankelijk maakte en dat beide gebieden herenigde in het huidige Marokko (Seddon 1973: 132-133).

De Berbers

Het vaak gemaakte onderscheid tussen Berbers en Arabieren moet niet worden opgevat alsof het om twee volken in een land zou gaan. In de loop van de geschiedenis hebben bevolkingsgroepen zich verplaatst, mede als gevolg van de nomadische levenswijze van sommige stammen. Contact en uitwisseling vonden sinds jaar en dag plaats op regionale markten. Vermenging was onvermijdelijk en een strikte scheiding is dan ook geen realistische voorstelling van zaken. Uiteindelijk komt het verschil tot uiting in de taal en de leefwijze (Seddon 1973).

Met de introductie van de islam heeft de arabisering in het land de boventoon gekregen, hoewel dat niet overal in gelijke mate gebeurde. De stedelijke elite heeft het Arabisch als voertaal genomen. Zij heeft zich ook het meest gericht op de rest van de Arabische wereld. Is de arabisering in de steden het verst, in perifere regio's als de Rif is zij het minst vergevorderd. Daarmee valt het verschil Arabier-Berber voor een groot deel samen met het onderscheid stad-platteland.

Marokko kent een groot aantal Berberstammen. In het algemeen worden deze stammen onderverdeeld naar de regio waar ze leven en naar hun taal of dialect. Behalve aan de noordzijde van het Rif-gebergte zijn er stammen aan de zuidzijde, in de Midden-Atlas en in het Zuiden.²⁶ Als er in dit boek wordt gesproken over Berbers of Riffijnen, dan worden de stammen bedoeld uit de regio aan de noordzijde van het Rif-gebergte dat zich uitstrekt tot aan de kust van de Middellandse Zee. Dat gebeurt ondanks het feit dat ook hier onderverdelingen mogelijk zijn en de aanduiding Rifis in sommige bronnen alleen wordt gebruikt voor de stammen die in het centrale bergland, bij de provincie El Hoceima liggen (Hoffman 1967).

De Riffijnse Berbers waar het hier om gaat spreken overwegend Tamazight. Het Marokkaans-Arabisch is een tweede taal die, ondanks de vele over en weer geleende woorden, taalkundig grote verschillen kent met de Berbertalen. Dat talen als Tamazight dialecten zouden zijn van het Arabisch, is dan ook onjuist. Het Marokkaans-Arabisch kent op zijn beurt ook weer verschillen met het klassiek-Arabisch dat in de Koran wordt gebruikt. Geschoolde en godsdienstige Berbers komen met alledrie in aanraking, maar onder elkaar spreekt men Tamazight.²⁷

---

²⁶ Chiapuris 1979; Dunn 1973; Gellner 1973; Hart 1973, 1976; Hoffman 1967; Montagne 1931; Seddon 1981; Vinogradov 1974.

²⁷ Standaard-Arabisch is de officiële voertaal in Marokko, die ook in de scholen wordt onderwezen. Voor de Arabische invasie in de zevende eeuw werd deze taal echter niet gesproken. Berbers zien het Arabisch als de taal van de overheersers en zijn altijd hun eigen talen blijven spreken. Er zijn verschillende Berbertalen, maar het Tamazight is het meest wijd verspreid, vooral in noordelijke streken van Algerije en Marokko. Dit is een spreektaal. Er bestaat een eigen schrift, Tifinar, maar dat is in onbruik geraakt sinds de islamisering van Marokko. Het wordt tegenwoordig in het Arabisch of Latijns geschreven. Momenteel gaan er in Noord-Afrika stemmen op om deze taal weer in ere te herstellen en het ook op scholen te doceren (Bezzazi & Kossmann 1997: 141-148). Ook in Nederland en andere Europese landen bestaan er verenigingen die zich beijveren voor een dergelijke erkenning (Strijp 1996:

Berbers zijn op kleine sociale eenheden in hun onmiddellijke omgeving georiënteerd en zij koesteren groot wantrouwen jegens buitenstaanders. Zij zijn streng gelovig en trots.²⁸ In de loop van de geschiedenis hebben zij steeds met de rug naar de centrale machtscentra van de *maghzen* gestaan. Tot op de dag van vandaag worden Riffijnen afgeschilderd als tweederangs burgers. De Berbers zelf zeggen ook nu nog dat ze worden achtergesteld.

Toen op 9 september 1994 een dochter van de Marokkaanse koning in het huwelijk trad, was het feest via satelliet ook in een Rotterdams buurthuis te volgen. Er waren zo veel genodigden te zien, dat ik me de vraag liet ontvallen of de Rotterdamse jongens niet ook aanwezig hadden moeten zijn. Hamid, die nabij El Hoceima is geboren, antwoordde hierop: 'Hassan haat Rifis, die mogen er niet in.'

De stam

De Berbers in de Rif zijn boeren die van oudsher grote moeite hebben om in hun bestaan te voorzien. Ze hebben akkers en kuddes, maar de veeteelt is secundair (Hart 1976: 29). Handel en smokkel vormen eveneens voornamelijk inkomstenbronnen.

In de Berbersamenleving is het kerngezin (man, vrouw en kinderen) de belangrijkste sociale eenheid (Hart 1976: 229; Hermans 1994: 32). Dit gezin kan deel uitmaken van de samengestelde familie, waarbij alle leden nakomelingen zijn van een gemeenschappelijke voorouder. De man staat aan het hoofd. Ongeacht hun leeftijd en ook al hebben de zoons zelf gezinnen, zolang de vader leeft worden ze als 'jeugd' gezien: 'They act on behalf of their father, in his name, and are thought to be irresponsible if they try to assert their own personal honor' (Jamous 1992: 169). Sterft de vader dan neemt zijn oudste broer de leiding over. Als ook deze sterft, valt de familie uiteen en zijn de overige broers de leiders van nieuwe families. De vrouwelijke huwelijkspartners voegen zich bij de familie van hun man. Het gaat dus om een patriarchale, patrilineaire en patrilocale samenleving.

De leden van zo'n familie wonen bij elkaar, maar in de Rif is het niet gebruikelijk dat ze gezamenlijk één huis bewonen. Daar zoekt de familie een stuk land dat goed te verdedigen is en waar ook water is. Alle getrouwde mannelijke familieleden vestigen zich daar met hun gezinnen in verschillende huizen op een paar honderd meter afstand van elkaar. Elk huis heeft een eigen huishouden, een 'vuur'.

Hoewel de buitenwereld anders moet geloven, is het in de praktijk moeilijk om de harmonie in het huishouden te bewaren. Jamous (1981, 1992) schrijft over de Iqar'iyen, een Berberstam in de Rif:

'Tensions and conflicts always exist between co-wives, between brothers and/or half-brothers and between fathers and sons impatient to enter the contest for honor on their own behalf. But the important thing is to have sufficient authority to keep these conflicts hidden and to prevent them from being revealed in the light of day' (Jamous 1992: 169).

Het land is het bezit van de familie en wordt na de dood van een vader verdeeld onder de zoons. Dochters die land bezitten wordt gevraagd hun deel aan broers te verkopen, zodat het land in handen van de familie blijft. Diverse samengestelde families die van een gemeenschappelijke voorouder afstammen, kunnen samen een *douar* of dorp bevolken. Huwelijken binnen één samengestelde familie worden niet aangemoedigd, maar verbintenissen met andere verwanten krijgen wel de voorkeur. Verschillende dorpen vormen een gemeenschap van ongeveer 1.000 tot 1.500 personen, die *taqbilt*

21-25), al lijken die zich vooralsnog in de marge te bewegen.

²⁸ Dat de Berbers streng gelovig zijn, meldt ook Buitelaar: 'Het viel me op dat mensen die bidden daarmee respect afdwingen, maar nergens in Marokko ten zuiden van de Rif worden mensen die (nog) niet bidden met afkeuring bejegend' (1993: 72).

heet. De Fransen noemden deze eenheid *kanton* (Montagne 1931). De leden van een kanton delen productiemiddelen, nemen deel aan eenzelfde systeem van waterverdeling en bezoeken dezelfde moskee (Seddon 1981).

Meerdere kantons vormen tezamen een stam, die tot tienduizend mensen kan omvatten. De naam van de stam verwijst naar een gemeenschappelijke voorvader. De voorvoegsels Ait (als in Ait Waryaghar, Ait Atta, Ait Khabbash) en Beni (als in Beni Said, Beni Tousine, Beni Sidel) betekenen dan ook in Tamazight respectievelijk Arabisch 'zoons van'. Door deze koppeling volgens bloedbanden kan worden verwacht dat er een systeem van *segmentary lineage* bestaat, waarin verwantschap de basis vormt van politieke coalities. Op één niveau bestaat competitie onder gelijken, maar dezen sluiten zich aanen om op een hoger niveau een andere, op gelijke wijze tot stand gekomen groep te kunnen treffen. Is deze strijd beëindigd, dan houdt ook de coalitie op te bestaan ... tot zich weer een nieuw conflict voordoet. Het gaat dus om eenheden die, afhankelijk van de context, samenballen (*fusion*) en weer uiteenvallen (*fission*) (Evans-Pritchard 1940). De verwantschapslijnen zouden dan ook bij politieke organisaties te herkennen moeten zijn, maar zoals hierna naar voren komt blijkt dit in de Rif slechts zeer ten dele het geval te zijn.

Het is belangrijk om op dit laatste verder in te gaan, want de veronderstellingen over coalities in deze tribale samenleving klinken door in de wijze waarop de Marokkaanse gemeenschap in Nederland wordt gekarakteriseerd.

Eer en de sociaal-politieke structuur

De Riffijnen leefden in een onvruchtbare, bergachtige streek die desondanks dichtbevolkt was (McNeill 1992). Armoede en overbevolking resulteerden in een egalitaire samenleving, die sterk competitief, gewelddadig en instabiel was. Een samenleving

'... which looks unanimously upon force and strength as "good" and equally unanimously upon weakness as "bad", while it fully endorses trickery and cunning as means to obtain desired cultural goals' (Hart 1976: 440). '... power is not inherited, but must be acquired by guile and by violence' (Jamous 1992: 176).

In de extreme schaarste bestond een felle competitie onder de stamleden. Mannen daagden elkaar voortdurend uit en betwistten elkaars gezag. *Eer* speelde en speelt daarin nog steeds een belangrijke rol.

De eer van een man is groter naarmate hij over meer verboden domeinen gezag heeft: zijn land en huis en de seksualiteit van de vrouwen in zijn gezin (Hermans 1994: 37).²⁹ De eer van de familie, het beschermen van de eerbaarheid van de vrouwen, *hurma*, rust het zwaarst op de schouders van de man. Daarnaast kent hij *nif*, dat wil zeggen eer in de zin van mannelijkheid, passie, viriliteit, het hebben van veel afstammelingen.

Eer bepaalt vooral de verhoudingen tussen mannen. Mannen zijn in wezen elkaars gelijken, maar door

---

²⁹ Als het gaat om eer en schande vertoont de tribale samenleving in de Rif overeenkomsten met andere volken. Zo doen bijvoorbeeld vroegere (Thesinger 1959) en recente (Kurpershoek 1992, 1995) beschrijvingen van de woestijnsamenleving van Saoedi-Arabië of van Noord-Egypte (Abu-Lughod 1988) aan de Berbers denken. Bij herhaling is erop gewezen dat er in dit opzicht parallellen bestaan tussen de samenlevingen in het mediterrane gebied (Gailly et al. 1983; Peristiany 1966; Schneider 1971; Shadid & Van Koningsveld 1990). Overigens wordt ook buiten deze regio eer van invloed geacht op het gedrag van mensen. Horowitz (1983) bespreekt eer als een belangrijke code voor de leden van een buurtgemeenschap van Chicanos (Mexicaanse migranten) in Chicago. Van San (1996) gaat in op de rol van eer bij de legitimering van geweld door Antilliaanse jongeren in Nederland.

bezit of afstamming kunnen zij een zekere status hebben verworven. Dat roept verplichtingen en verwachtingen op en hoe zij daaraan voldoen, bepaalt mede hun eer. Naast zijn status wordt een man dus ook altijd beoordeeld op zijn gedrag (Eickelman 1976: 91). Een koning met een overspelige vrouw valt als man van eer door de mand.

Door de eigen eer te benadrukken en/of die van een ander ter discussie te stellen, kunnen mannen ten opzichte van elkaar stijgen en dalen. Dit betekent competitie, die geen openlijke strijd hoeft te veronderstellen maar wel voortdurende alertheid gebiedt. Het is de reputatie (*'ird*) die steeds in het geding is. Dit resulteert in een spel van uitdagingen en tegen-uitdagingen: 'The man of honor is the man who confronts others (...), who looks them in the face' (Bourdieu 1966: 232; zie ook Jamous 1981). Niet reageren op aantasting van de eer wordt gezien als instemming, wat nog verdergaand eerverlies tot gevolg heeft.

De Riffijnse man moet zelf het gedrag van de leden van zijn gezin controleren of bewaken, maar bij andere zaken kunnen coalities worden aangegaan. Het lijkt voor de hand te liggen dat verwanten eerder worden gemobiliseerd dan (relatieve) buitenstaanders en daarom zou men kunnen verwachten dat verwantschap zwaar weegt, als in een *segmentary lineage*-systeem. Een in deze context veel gebruikt spreekwoord luidt dan ook: 'Ik tegen mijn broer; mijn broer en ik tegen mijn neef; mijn neef, mijn broer en ik tegen de wereld.'

Toch waren bloedbanden in het verleden geenszins een stabiel fundament voor Riffijnse coalities (Hart 1989, Munson 1989). De *leff* was van meer belang. Dit was een coalitie die stammen langs historisch gegroeide scheidslijnen in liga's van mede- en tegenstanders verdeelde.³⁰ Met een deel stond men op goede voet, met het andere boterde het minder. 'De vijand van mijn vijand is mijn vriend', aldus een zegswijze in zowel de Arabische wereld als in de Rif. Dat gezegde doet sterk aan de *leff* denken, waarin het idioom van de bloedbanden is verlaten.

Ook op lokaal niveau mag de hechtheid van de familie niet worden overschat. In extreme schaarste kon het nooit allen tegelijk lukken om zich te verrijken of in aanzien te stijgen. Riffijnen konden er bovendien onderling niet op vertrouwen dat anderen geen pogingen zouden ondernemen zich ten koste van hen te verrijken of hun aanzien te vergroten. Zo zag de vader erop toe dat zijn zoons zich niet (te vroeg) van hem losmaakten met het doel een eigen huishouden te beginnen. Hij zou liever zelf nog eens trouwen en een vrouw aan zijn huishouden toevoegen dan dat hij zag dat een zoon, met een deel van het familiebezit, zich elders ging vestigen (Jamous 1992: 169; Schneider 1971: 11).

Daarnaast hield een man ook anderen in zijn onmiddellijke omgeving scherp in het oog.

Hoe weinig vertrouwen Riffijnen in hun naasten hadden, blijkt onder andere uit Harts beschrijvingen van de Ait Waryaghar, een stam in de centrale Rif. Hun huizen hadden hoge muren die de ogen van buitenstaanders konden weerstaan, maar bovendien lagen ze verspreid over het land, zo veel mogelijk op schotafstand van elkaar. Er waren nauwelijks dorpen. In een aantal gevallen waren ze omgeven door een grote cactushaag en in het verleden had de heer des huizes ook nog de beschikking over een klein geschutskoepeltje (*ashbar*) van waaruit hij aanvallers goed het hoofd kon bieden (Hart 1976: 29, 38).

De onderlinge verhoudingen werden bij voortdurend op de proef gesteld door uitdagingen, waar een man van eer altijd op moest reageren. Slechts enkelen lukte het om op dit toneel de rol van *big man* of *amghar* te spelen.³¹ Hij wist rijkdom en aanzien te vergaren door het land van zijn naasten op te eisen, maar kreeg zijn leiderspositie louter omwille van het feit dat hij anderen ertoe dwong hem als zodanig

---

³⁰ Hart 1976: 313 e.v.; Jamous 1981: 161-174; Seddon 1973: 120-122. Montagne (1931) herleidde de twee kampen in het *leff*-systeem op een twist uit het verleden tussen de Ghumara- en de Sinhaja-stammen. Tot begin deze eeuw zou volgens deze theorie van het noorden van Marokko een verdeling te maken zijn, die een schaakbord-achtig patroon te zien geeft (Montagne 1931: 37). Onder andere omdat Riffijnen geen weet hebben van deze geschiedenis, wordt deze theorie van de hand gewezen (Hart 1976: 314-315).

³¹ *Amghar* is afgeleid van de Tamazight-kern *m-gh-r*. Dat betekent: groeien, groot zijn, ouder worden. Meervoud: *imgharen*.

te erkennen. Niemand werkte er vrijwillig aan mee anderen te verrijken, en al helemaal niet ten koste van zichzelf. List en geweld werden echter geaccepteerd als middelen om dit te bereiken. De *amghar* beantwoordde oppositie op gewelddadige wijze. Daarmee was zijn macht zeer omstreven en moest hij er rekening mee houden dat men hem voortdurend naar het leven stond. De confrontaties die hier het gevolg van waren, hadden een gewelddadig karakter en kenden zeer vaak een fatale afloop:

'... initiative is taken by an *ariaz*, a man of honor, who goes to lie in ambush in the mountain and who will kill his adversary by guile. Having committed his murder, he must then stand up and fire his rifle into the air. This gesture is essential, and marks his challenge, and, consequently, that of his group' (Jamous 1992: 172).

Op hun beurt leverden deze aanslagen weer wraak op. Wraak was op de moordenaar gericht, maar als deze op de vlucht sloeg of zich verborgen hield, kon de moord gewroken worden op een andere man uit zijn familie: 'Under these circumstances, all adult males had deadly enemies' (McNeill 1992: 205). De vetes die zo in gang werden gezet, hebben zeer veel Riffijnse mannen het leven gekost (ibid.: 207). Deze praktijken werden bestendig doordat centraal gezag destijds afwezig was en moord met een boete (*haqq*) werd afgedaan (Hart 1976).

Zulke spanningen bestonden in het algemeen niet tussen verre vreemden, ze vonden juist plaats binnen de eigen gemeenschap (Hart 1989). Niet dat verwantschap als ideologisch houvast bij groepsvorming onbelangrijk was, maar leiders als de *imgharen* hielden er niet aan vast. Zij lieten het verwezenlijken van persoonlijke doelen prevaleren. Het beeld van leden van een stam als bloedverwanten, die intern hecht verbonden zijn, naar buiten toe solidair overkomen en als een hecht blok optreden (cf. Bel Ghazi 1986: 50-51), lijkt dan ook niet meer dan een streven. Het staat op gespannen voet met de Riffijnse werkelijkheid van weleer. Het was begin deze eeuw in de Rif zeer wel mogelijk dat broers zich van steun van anderen verzekerden en elkaar op leven en dood bevochten (Hermans 1994: 33; Munson 1989). De onvoorwaardelijke steun van familie beperkte zich in de praktijk vaak tot retoriek. In de Maghreb kent men de zegswijze: 'Niemand kan haten zoals broers.'

Abdelkrim maakte in 1921 een einde aan bloedwraak in de Rif. Het gebruik van de *leff* verdween toen de Europeanen het land pacificeerden en de stammen ondergeschikt maakten aan de *maghzen*. De verdeel- en heerspolitiek van de Europeanen heeft de tribale samenleving uitgehold. Ze lieten de structuren intact, maar incorporeerden ze tegelijkertijd in de bestuursorganisatie door de stammenleiders (*caid*) belangrijke posities te geven. Daarmee onthoofden zij de stammenorganisatie (Gellner 1973b: 370-372). Toch lukte het niet een stabiel apparaat op te zetten, omdat verzet tegen de buitenlandse overheersers steeds onderhuids bleef bestaan en vooral in het *bled es siba* tot uitbarstingen leidde. Behalve politieke veranderingen en de toegenomen veiligheid en orde, hebben de verhoogde doorwerking van de geldeconomie en de gestegen mobiliteit van de bevolking bijgedragen aan een erosie van de stammensamenleving.

Orde en recht

In een omgeving waar voortdurend conflicten aan de oppervlakte kwamen en een gewelddadige afloop allerm minst zeldzaam was, was het van groot belang onderlinge relaties te stabiliseren. Dat gebeurde door de interventies van gezegende bemiddelaars en via een specifiek juridisch systeem. Alle Riffijnse stammen hadden afstammelingen van de Profeet (*shorfa*) in hun midden. Wanneer groepen elkaar bevochten of wanneer families in een bloedige vete waren verwickeld, kon daaraan een einde komen door interventie van deze *shorfa*. Omdat zij *baraka* bezaten, stonden ze boven de partijen en werd hun arbitrage geaccepteerd. Zij kalmeerden, bemiddelden en bepaalden een prijs die

het evenwicht tussen de strijdenden moest herstellen (Jamous 1992).

Daarnaast kenden de Riffijnen een eigen rechtssysteem dat erop was gericht het geweld te beteugelen. Het eerder genoemde Franse decreet *Dahir Berbère* uit 1930 stond het de Berbers in de Franse zone officieel toe hun tribale gewoonterecht te blijven gebruiken. Anders dan in het islamitische recht, werd bij de bewijsvoering gebruik gemaakt van de collectieve eed. Bovendien betrof het leken-tribunalen in plaats van opgeleide rechters. Zo'n tribunaal bestond doorgaans uit een raad van ouderen, de *djemáa*. Deze raden waren op het niveau van de *taqbilt* georganiseerd en waren egalitair: iedere man kon deelnemen, mits hij er de leeftijd voor had (Bel Ghazi 1986: 48; Heinemeijer 1960: 287).

Deze traditionele rechtspraak had steeds het doel om de betrokkenen te verzoenen, zonder dat daarbij de eer van de verdachte te zeer werd beschadigd. Vooral de collectieve eed droeg daartoe bij. Familieleden van onbesproken gedrag konden een eed afleggen en stonden daarmee voor de verdachte in. Niet het aan het licht brengen van de waarheid, maar het bestendigen van de onderlinge relaties was het doel van deze gang van zaken (Eppink 1992).

Dat de Berbers niet de Koran als richtsnoer namen voor hun rechtssysteem was de sultan steeds een doorn in het oog. Het is hem echter nooit gelukt de Berbers zijn wil op te leggen. Bij de onafhankelijkheid werd de rechtspraak uiteindelijk gelijkgetrokken met de rest van Marokko. Zowel de administrateur als de rechter die op lokaal niveau ging functioneren, was niet langer een onderdeel van de stam. Dat opende de deur naar een patronagesysteem (Gellner 1973b: 373).

Eer, wantrouwen en islam

De onvruchtbaarheid van de regio en de weerbarstigheid van de Berbers leidden ertoe dat de *maghzen* door de eeuwen heen weinig interesse hebben getoond voor de Rif. De Riffijnen, van hun kant, kennen de leiders in de verre machtscentra als uitbuiters, die hen willen onderwerpen, die slechts nemen en niet geven. Ook in de periode van de Europese overheersing werd dat bevestigd. De stammen in het *bled es siba* hebben zich daarom ook van hun kant altijd tegen het centrale gezag verzet.

Binnen de regio waren de verhoudingen ook allerm minst harmonieus. Sinds medio vorige eeuw is mede door de geringe fysisch-economische mogelijkheden van de Rif een situatie ontstaan van overbevolking en armoede. Omdat de Berbers tegelijkertijd veel belang hechten aan eer en mannen elkaar moeten uitdagen om sociaal te kunnen stijgen, ontstond een egalitaire en zeer competitieve samenleving, waarin geweld veel voorkwam. Als gevolg van vele bloedvetes had iedere man dodelijke vijanden en dat leidde binnen de stammen voortdurend tot gespannen verhoudingen, inclusief die tussen bloedverwanten. Deze Berbers bevochten dus in de eerste plaats elkaar.

Wat de Riffijnen hebben meegemaakt, heeft zijn beslag gekregen in hun weet- en waarderingsbezit, hun cultuur. Sinds jaar en dag zijn zij verwickeld in een voortdurende *competitie* waarin iedereen tracht zich te verrijken en zijn *aanzien* te vergroten. In een omgeving van *extreme schaarste* en waarin bovendien *eer* zwaar weegt, kan dat een persoon slechts lukken ten koste van anderen. De winst van de een, is het verlies van de ander. Deze ervaringen zetten de Berbers ertoe aan anderen te *wantrouwen*, een attitude die begrijpelijk maakt waarom zij in bepaalde situaties op een bepaalde wijze reageren.

Degene die zich als leider opwerpt wordt gewantrouwd, want Riffijnen gaan ervan uit dat zijn doel is gelegen in het vergroten van eigen bezit en aanzien. Dat geldt voor de *amghar*, maar zo denken ze ook zélf en dat verwachten ze dus ook van anderen. Leiderschap is derhalve vaak gekoppeld aan dwang of zelfs geweld. Pas als Riffijnen mogelijkheden zien om hun positie te verbeteren, zullen zij zich eigener beweging achter een leider scharen of bij een beweging aansluiten. Tot die tijd gaan zij

ervan uit dat hun bijdrage anderen ten goede kan komen, zonder dat zij er zelf iets mee opschieten. Dat is zeer ongewenst, want het betekent dat zij zelf (relatief) in aanzien zullen dalen.

Het bewaken van de eer en vergroten van aanzien is zeer belangrijk, maar tegelijkertijd bestaat ook het verlangen naar *stabiliteit*. In de Riffijnse samenleving kent men de *amghar*, die anderen weerstaat, en de *sjarief*, die bemiddelt en de vrede bewaart. Zowel de sterke *amghar* als de *sjarief* wordt zeer gewaardeerd en dient als voorbeeld voor opgroeiende jongens (Van der Valk & Blaubeen 1995: 42). Enerzijds moet de man van eer zelf uitdagen en de uitdagingen van anderen weerstaan. Op zulke momenten tellen zijn moed en kracht. Anderzijds mag hij niet alles op het spel zetten en zijn daarom zelfbeheersing en wijsheid belangrijke eigenschappen. Zijn jongens nog klein, dan worden ze vrijgelaten en zelfs aangemoedigd zich te laten gelden; ze zijn nog wild. Worden jongens ouder, dan verlangt men van hen dat ze bedachtzaam en 'serieus' worden.

Een belangrijk deel van de opvoedingsidealen van de Berbers is weergegeven in islamitische regels, maar hun werkelijke wortels liggen in de Riffijnse context en zijn niet per se van religieuze aard. Deze koppeling met godsdienst is een verschijnsel dat men op veel meer plaatsen aantreft en dat ter legitimering dient.

In de Riffijnse samenleving is de *islam* alom aanwezig. Naast de orthodoxe islam bestaat de volksislam. In de Rif is de invloed daarvan te zien in het maraboetisme en in de bemiddelende rol van de *sjarief* bij geschillen. Hieruit is af te leiden dat de religieuze regels door de eeuwen heen niet als een strikt dictaat zijn gehanteerd, maar vervlochten zijn geraakt met lokale gebruiken. Islam moet daarom niet gezien worden als de oorzaak van bepaald gedrag, maar als *legitimering van handelingen*, die (deels) andere wortels kunnen hebben.

Riffijnse coalities zijn lang niet altijd gebaseerd op verwantschap, noch worden zij weergegeven in het idioom van bloedbanden. Verwantschap betekent niet per se stabiliteit in de Berbersamenleving. De islam daarentegen benadrukt wel *gelijkheid en gemeenschappelijkheid*. Abdelkrim lukte het de stammen te verenigen onder één islamitische noemer. Koppeling met de islam voegt een *morele lading* toe, die goedkeuring afdwingt. Maar onderliggende tegenstellingen hoeven daardoor niet te verdwijnen. Ze worden toegedekt, wat niet betekent dat een Riffijn daarom geloofsgenoten zou vertrouwen: 'His allegiance to Islam may be unswerving, but it is not necessarily so to his own lineage-mates' (Hart 1976: 443).

Het wantrouwen van de Riffijnen steekt steeds de kop op als zij in extreme schaarste als mannen van eer met elkaar in competitie zijn. De islam legitimeert, voegt iets toe wat het onderscheid tussen goed en slecht beter herkenbaar maakt. Dat stabiliseert de egalitaire verhoudingen. Deze cultuurelementen hebben grote invloed op de relaties die deze Marokkanen met elkaar en met anderen aangaan. Dat zal in dit boek nog meerdere malen naar voren komen.

Hoofdstuk 3

Migratie

De vaders van de jongens waar het in dit boek over gaat, vormen de eerste generatie Marokkaanse mannen in Nederland. In dit hoofdstuk krijgt de migratiegeschiedenis van deze eerste generatie bijzondere aandacht. Aanvankelijk betrof het verplaatsingen binnen Noord-Afrika, maar in de jaren zestig werd deze stroom omgebogen naar Europa. Aan de orde komen hun migratieredenen, de aankomst en instroming in Nederland, de bemoeienis van de Marokkaanse overheid met migranten in den verre, de positie die Marokkaanse migranten in de Nederlandse samenleving hebben verworven en hun ervaringen, teleurstellingen en terugkeergedachten.

Het is van belang hier de aandacht op te richten, omdat daarmee inzicht kan worden verkregen in de reproductie van het weet- en waarderingsbezit van deze eerste generatie Marokkanen en de invloed die dat kan hebben op volgende generaties.

Seizoenarbeid

De Rif is een droge en onvruchtbare regio met een hoge bevolkingsdichtheid. Jarenlang bestond er een wankel evenwicht. De mogelijkheden van landbouw waren beperkt, omdat de grond schraal was en bovendien sterk aan erosie onderhevig. Daarnaast eisten epidemieën, hongersnoden en niet in de laatste plaats de bloedvetes vele levens. Wraak was wijd verspreid en vond al lange tijd gewapenderhand plaats (Hart 1976: 313 e.v.), maar toen de Spanjaarden nieuwe geweren introduceerden, had dat in eerste instantie een enorme toename van het aantal doden tot gevolg. De Europeanen legden de bloedvetes echter zo veel mogelijk aan banden en brachten voor het eerst ook medische zorg in de regio. Het laatste had niet alleen gevolgen voor de bestrijding van ziekten, maar vooral ook voor de kindersterfte. Dit alles leidde ertoe dat tussen 1930 en 1960 een bevolkingsexplosie plaatsvond (Hart 1976: 17-20).

Het belangrijkste middel om de aldus ontstane demografische druk te verminderen was circulaire arbeidsmigratie. Mannen verlieten in hun productieve jaren het boerenhuishouden om elders te werken, met het verdiende geld terug te keren en vervolgens weer te vertrekken. Aanvankelijk ging het om oogstarbeid ten zuiden van de Rif, maar na 1880 trokken vele Riffijnen jaarlijks voor enige maanden naar West-Algerije (Van Amersfoort & Van der Wusten 1975; Obdeijn 1987). In de topjaren 1945-1955 waren dat er wel 50.000.³² Deze seizoenarbeiders vonden vooral emplooi op de boerderijen van de Franse *colons*. Een groot voordeel van de trekarbeid was dat deze goed kon worden gecombineerd met de inspanningen die de landbouw in de Rif vergde. De piek van de arbeid in Algerije viel namelijk samen met een periode dat er op de akkers in de Rif juist weinig werk was (Hart 1976: 88-92). Een andere vorm van arbeid buiten de landsgrenzen was van militaire aard. Ten tijde van de Spaanse Burgeroorlog vochten maar liefst 40.000 Riffijnen aan de zijde van Franco (De Mas 1991; Seddon 1981). Enige jaren later dienden Riffijnen in het Franse leger in Indo-China.

Midden jaren vijftig slonken de mogelijkheden voor de Riffijnen om in Algerije te werken. Gedurende de Algerijnse onafhankelijkheidsstrijd deden zich conflicten voor aan de grens. De Riffijnen werden in de loop der jaren steeds meer de concurrenten van Algerijnse arbeiders en toen de Fransen het land in rap tempo moesten verlaten, verdwenen daarmee ook hun werkgevers (Hart 1976: 92). Na de onafhankelijkheid van Algerije in 1962 hield arbeidsmigratie in oostelijke richting op. Het Spaanse en Franse leger boden de Riffijnen evenmin nog emplooi. Bovendien sloten de mijnen in het gebied en was

---

32

Τερ περιγεληφικινυ: ιν 1960 ωερδ δε τοταλε βεπολκινυ παν δε δριε Ριφ-προσπινχιεσ Ταζα, Ναδο ρ εν Αλ Ηοχηιμα γεσχηατ οπ 220.000 περσονεν (Ηαρτ 1976: 18-19).

sprake van extreme droogte. De fysiek-economische ontwikkelingsmogelijkheden van de regio leken op dat moment beperkt (Heinemeijer et al. 1976).

Naast deze onzekerheid die op hun middelen van bestaan is terug te voeren, groeide in de jaren na de onafhankelijkheid van Marokko ook de politieke onrust onder de Berbers. Ondanks het feit dat de Riffijnse stammen als enige konden bogen op effectief verzet tegen de buitenlanders in de periode voorafgaand aan de onafhankelijkheid, moesten ze toch vaststellen dat hun geen rol werd gegund in het nieuwe Marokko. De Arabische, Franssprekende elite uit de steden maakte de dienst uit.

De combinatie van bestaansonzekerheid en het politiek buitenspel staan leidde tot een ontvlambare situatie. In 1958-59 uitte zich dit in opstanden in de provincies Nador en El Hoceima, waarbij kazernes werden omsingeld en een vliegveld werd bezet. Onder leiding van kroonprins Hassan rukte het leger massaal uit en trad hard op (Hart 1976: 426 e.v.). Hiermee werd de ernst van de situatie duidelijk, niet alleen bij de Riffijnen maar ook bij de overheid. Frankrijk rekruteerde al geruime tijd arbeiders uit de voormalige Franse zone. De overheid richtte zich naar dat voorbeeld en maakte gebruik van de situatie om Duitsland, België en Nederland te laten werven onder de noodlijdende en ontevreden Riffijnen. In het begin van de jaren zestig begon de uittocht naar Noordwest-Europa.

Werken in Europa

De arbeidsinkomsten van de migranten bleken in Europa aanmerkelijk hoger te liggen dan de inkomsten uit de trekarbeid in Noord-Afrika (De Mas 1990; Heinemeijer et al. 1976: 61 e.v.). Dat had tot gevolg dat degenen die met grote sommen geld terugkeerden, veel in aanzien wonnen. De statusconsumptie van de eerste succesvollen deed anderen hun voorbeeld volgen (Van den Berg-Eldering 1978: 39). Aanvankelijk stelde men zich voor de leefwijze uit de voorbije periode voort te zetten. De man zou op en neer blijven reizen en het verdiende geld zou in Marokko worden genvesteerd. Daar waren echter nadelen aan verbonden.

Vanwege de strenge gedragscodes van de Berbers op het platteland ontstonden problemen voor de mannen die in het buitenland werkten. Hun vrouwen mogen zich niet alleen in het openbaar begeven, omdat dit aanleiding zou zijn voor roddels. De familie-eer kon dus in gevaar komen als de man zijn gezin te lang alleen achterliet (Ayubi 1993: 41). Dit kon worden voorkomen als het gezin tot het grotere huishouden van de ouders van de man bleef behoren. De prijs die hij hiervoor betaalde was dat nu, behalve zijn gezin, het hele huishouden mee ging delen in de opbrengsten van zijn arbeid (De Mas 1991). Meer dan eens deden ook andere huishoudens uit dezelfde *douar*, die zelf geen inkomsten hadden uit migratie, een beroep op de ruimhartigheid van de huishoudens die deze bronnen wel hadden (Heinemeijer et al. 1976: 80).

Van de man die in het buitenland werkte werd verwacht dat hij succes had. Hij kon het zich niet veroorloven dat niet te laten blijken. Deze last ging zwaarder drukken toen in Europa de kosten voor levensonderhoud stegen en de economische recessie tot gevolg had dat veel migranten werkloos werden. Om dit probleem het hoofd te bieden, had een migrant verschillende opties. Hij kon naar zijn gezin terugkeren, maar dan verloor hij zijn inkomsten. Het gezin kon ook de familie trachten af te schudden door binnen Marokko naar de stad te verhuizen (Van den Berg-Eldering 1978: 47). De sociale controle was daar namelijk minder strikt, waarmee de aanwezigheid van de man des huizes niet langer was vereist. Een consequentie hiervan was dat de traditionele samengestelde familie langzaam aan verdween ten gunste van het kerngezin van de migrant (De Mas 1990: 84; Hart 1976: 445). De derde mogelijkheid was dat de man zijn gezin liet overkomen naar Europa. Uiteindelijk hebben bijna alle Marokkanen in Nederland voor de laatste optie gekozen, al dan niet nadat zij eerst binnen Marokko waren verhuisd.

Ook de gezinnen waartoe de jongens uit Rotterdam-Zuid behoren, hebben in bijna alle gevallen een rurale achtergrond. Behalve hun Nederlandse woning hebben alle gezinnen een tweede huis in

Marokko. De helft daarvan staat in het geboortedorp, de andere helft in de stad. Driekwart van de jongens is op het platteland geboren, een derde deel daarvan is nadien naar de stad verhuisd. De rest, een kwart van het totaal, is in de stad geboren, nadat het gezin het dorp van oorsprong al had verlaten.

Aankomst in Nederland

Begin jaren zestig kwam een stroom op gang van mediterrane migranten die onder andere naar Nederland kwamen. De Nederlandse regering sloot bilateraal met diverse landen een wervingsakkoord. Met Marokko werd een dergelijk verdrag ondertekend in 1969. Een deel van de arbeidskrachten werd geworven, een ander deel kwam op eigen gelegenheid naar Nederland. Zij werden daarbij geholpen door familieleden of dorpsgenoten die al in Nederland waren (Bovenkerk et al. 1985: 44; Obdeijn 1987: 460). Marokkanen en Turken zijn uitgegroeid tot de grootste groepen buitenlandse werknemers.³³

Een praktisch probleem voor de migranten die destijds op eigen gelegenheid kwamen, was dat zij veelal niet over de juiste documenten beschikten. Ze kregen geen paspoort in Marokko, enkel een soort toeristenkaart. Ze kwamen aanvankelijk illegaal en lieten zich, als ze werk hadden gevonden, in Nederland legaliseren.

In Rotterdam-Zuid worden verhalen verteld over hoe dat in zijn werk ging. In een aantal gevallen gebruikte men paspoorten van anderen, bijvoorbeeld de documenten van vrouwen die naar Mekka waren geweest. Als gevolg hadden Marokkaanse mannen in de Nederlandse bevolkingsregisters soms vrouwenamen. Een man vertelde dat zijn paspoort destijds in een pension werd gestolen. Drie maanden later bleek het ineens weer terug te zijn.

Aanvankelijk gingen alle betrokkenen ervan uit dat deze Marokkanen op termijn weer terug zouden keren naar hun geboorteland. Tijdens de economische recessie bleek dit niet langer een vanzelfsprekend vooruitzicht. De Nederlandse overheid trachtte daarop het aantal buitenlandse werknemers meer te controleren. In 1969 voerde de minister van Sociale Zaken weliswaar een verplichte werkvergunning in en kregen buitenlandse werknemers formeel dezelfde rechten als Nederlanders, maar dit nam niet weg dat in de loop van de jaren zeventig een aantal maatregelen werden genomen om overvloedige migranten te kunnen repatriëren. Hun arbeidspositie en bijgevolg hun verblijf in Nederland werden onzeker (Shadid 1979: 65 e.v.). Retourmigrant konden eenmalige vertrekpremies van 5.000 gulden krijgen (ibid.: 75). Belangrijke veranderingen vonden plaats in de jaren zeventig. Na aanbevelingen van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR 1979), ging de overheid ertoe over de voormalige gastarbeiders als blijvende inwoners van Nederland te bestempelen. Nieuwe Marokkaanse migranten werden geweerd, waartoe in 1983 een visumplicht werd ingevoerd. Het strenge optreden van de Vreemdelingenpolitie dat hier mede het gevolg van was, veroorzaakte veel onrust onder de hier verblijvende buitenlanders (Engberts 1997: 20; Rettab 1995: 12). Inmiddels heeft de Nederlandse overheid ook remigratieregelingen in het leven geroepen.³⁴

33

Ἰν 1971 βεδροεγ ηετ αανταλ βυιτενλανδερσ δατ ἰν Νεδερλανδ ωοονδε 254.800, δατ ωασ 1,9 προχεντ παν δε τοταλε βεπολκινγ. Ἰν 1980 γροειδε δατ τοτ 473.500, ωατ γελικω ωασ ααν 3,4 προχε ντ. Ἰν 1990 ωασ διτ αανταλ περδερ τοεγενομεν τοτ 641.700, 4,2 προχεντ παν δε τοταλε βεπολκι νγ (XBΣ 1971; XBΣ 1990). Δε γροοτστε μιγραντενγροεπεν ωαρεν ἰν δεζε φαρεν στεεδσ δε Τυρκεν εν δε Μαροκκανεν: ἰν 1991 ρεσπεχτιεπελικω 204.000 εν 176.600, τεζαμεν γοεδ ποορ 53 προχεντ παν δε βυιτενλανδερσ ἰν Νεδερλανδ (Ρετταβ 1995: 13).

34

De eerste generatie Marokkanen vond in Nederland veelal emplooi in industriële bedrijven. De vaders van de onderzochte jongens hebben na aankomst meestal gewerkt in een fabriek. Enkelen zijn werkzaam geweest in de mijnen of in de tuinbouw. Zij kwamen tussen 1960 en 1975 naar Nederland en in 1994 waren de meesten tussen 45 en 55 jaar oud. Zij zijn vaak op jonge leeftijd (rond hun twintigste) geëmigreerd en waren toen nog niet allemaal getrouwd. Gezien het feit dat zij, zeker in de beginjaren, naar Marokkaanse maatstaven veel geld verdienden, waren de migranten gewilde huwelijkspartners. De overgeblevenen traden ook binnen enkele jaren in het huwelijk. In de vakantieperiodes werden kinderen verwekt, die meestal in afwezigheid van de vader ter wereld kwamen.

In 1973 speelde wereldwijd de oliecrisis, die ook de kwetsbaarheid van de Nederlandse economie blootlegde. De economische recessie heeft in Nederland velen uit het arbeidsproces gedrongen. Marokkanen werden massaal werkloos (Engberts 1997: 14).

Onder de vaders van de Marokkaanse jongens uit Rotterdam-Zuid zijn slechts weinigen te vinden die het anders verging. Ruim driekwart is afhankelijk van een uitkering. In het Nieuwe Westen, op de andere Maasoever, blijkt zeventig procent van de Marokkaanse vaders geen baan te hebben (Caton 1993: 39). De moeders werken niet buitenshuis.

Sinds 1973 heeft de Nederlandse overheid de werving van arbeidskrachten in het buitenland stopgezet, maar daarmee is aan de migratie geen einde gekomen. De meest voorkomende officiële toelatingsgrond voor migranten was lange tijd gezinshereniging, namelijk bij ongeveer zeventig procent van alle verblijfsaanvaardingen. Ook Marokkaanse mannen hebben vanaf het midden van de jaren zeventig op grote schaal hun gezinnen over laten komen.

De migratiegeschiedenissen van Turken en Marokkanen vertonen weliswaar grote overeenkomsten, maar zij hebben verschillend gereageerd op de mogelijkheden tot gezinshereniging (CBS 1995). Eind jaren tachtig waren de Turkse aanvragers voornamelijk partners van de kinderen (anderhalve en tweede generatie) en zij kwamen voor *gezinsvorming* naar Nederland. De Turkse gastarbeiders hadden dus al eerder vrouw en kinderen laten nareizen. De Marokkanen verkeerden in een latere herenigingsfase en van de Riffijnen in het bijzonder is opgetekend dat zij de laatsten waren (Haffmans & De Mas 1985). Het waren destijds meestal nog de vaders (eerste generatie) die hun gezin lieten overkomen (Naborn 1992). In het midden van de jaren negentig is de gezinshereniging van Marokkanen nog steeds niet compleet (CBS 1995).

Bijna alle jongens uit Rotterdam-Zuid zijn in het kader van gezinshereniging naar Nederland gekomen, slechts een van hen is hier geboren. Niemand kwam in de rol van huwelijkspartner (voor gezinsvorming) naar Nederland. De jongens zijn geen van allen getrouwd. Onder de kleine groep Turkse respondenten bevindt zich wel een jongen die tijdens het onderzoek trouwde met een vrouw die tot die tijd in Turkije woonde.

De jongen die in Nederland is geboren, behoort tot de werkelijke tweede generatie. Het tijdstip waarop de andere jongens naar Nederland kwamen, ligt tussen midden jaren zeventig en eind jaren tachtig. De leeftijd op het moment van vestiging in Rotterdam is zeer verschillend en loopt van nul tot twintig jaar, met een gemiddelde van tien jaar. Twee jongens hebben geen geldige verblijfsstatus. Zij verblijven zonder andere gezinsleden in Nederland.

Bemoeienis van de Marokkaanse overheid

ζολγενσ εεν πριφ ρεχεντε ρεγελιγγ κυννεν περσονεν παν πιρφτιγ φααρ οφ ουδερ, διε τεν μινσ τε πιρφ φααρ ιν Νεδερλανδ ζιφν εν τεν μινστε ζεσ μαανδεν εεν υιτκεριγγ ηεββεν, ζιχη μετ βηη ουδ παν εεν κλεινε υιτκεριγγ (ποορ εεν γεζιν ρυιμ 1.000 γυλδεν) ιν Μαροκκο πεστιγγεν.

De Marokkaanse overheid heeft steeds geprobeerd haar onderdanen in het buitenland in de greep te houden. Dit is een delicate kwestie die voor veel Marokkanen, niet alleen in Noord-Afrika maar ook in Nederland, ingrijpende consequenties heeft.

Sinds 1986 hebben buitenlanders die minstens vijf jaar in Nederland wonen lokaal stemrecht. Koning Hassan II heeft echter lange tijd politieke bemoeienis van Marokkanen in Nederland tegengehouden.³⁵

Pas in 1994 heeft hij zich onder druk van de Nederlandse regering uitgesproken voor deelname van Marokkanen aan de Nederlandse verkiezingen. Tot die tijd was de opkomst onder deze bevolkingsgroep steeds zeer laag (Buijs & Nelissen 1994: 188). Voor Marokkanen staat politieke bemoeienis gelijk met het tegenstander-zijn van het huidige (Marokkaanse) regime (Bel Ghazi 1986: 100). Vanuit deze optiek brengt participatie in de Nederlandse politiek integratie dichterbij, en dat doet afbreuk aan de macht van de koning over zijn onderdanen. Hoewel niet is vast te stellen in welke mate de wensen van Hassan II het feitelijk gedrag van de Marokkanen in Nederland beïnvloeden, zijn er wel aanwijzingen dat zij zich ernaar richten.

In 1973 werd in Marokko de vereniging *Amicales des Travailleurs et Commerçants Marocains à L'étranger* opgericht, waarvan Hassans zoon erevoorzitter is. De Nederlandse tak, kortweg *Amicales* genoemd, zag het licht in december 1974. Deze vereniging had formeel het doel toezicht te houden op het sociale en culturele welzijn van de in Europa wonende Marokkanen. *Amicales* speelde in de praktijk evenwel een cruciale rol bij het opsporen en met intimidatie in het gareel houden van Marokkanen die zich dreigden los te maken van het thuisland (Coppes et al. 1997: 114; Engberts 1997: 28, 48 en 71 e.v.). Als zij aan de Marokkaanse grens geen bewijs van lidmaatschap van de vereniging konden tonen, konden ze rekenen op moeilijkheden. Voorts werden bij aankoop van bouwgrond in Marokko voor verenigingsleden lagere prijzen gerekend (Tinnemans 1994: 144-145). Het bewaken van de aanzienlijke geldstroom naar Marokko was feitelijk haar belangrijkste taak. *Amicales* werd ontmaskerd en verdween in 1978, maar sindsdien zou een soortgelijke organisatie in een andere gedaante werkzaam zijn.

Hoewel de meeste Rotterdamse jongens niet weten wat *Amicales* is, menen ze wel dat men zich niet zonder gevolgen tegen de koning kan uitlaten. Abdelhak: 'Als je zegt dat je tegen Hassan bent, kun je verraden worden.' Tegelijkertijd lijken de jongeren dit minder als bedreigend te ervaren dan hun familieleden. Mohamed: 'Thuis hebben we het er wel eens over. Mijn broers zijn tegen Hassan en mijn vader is meestal voor.' Ze kennen de Noord-Afrikaanse realiteit van vakanties (cf. Coppes et al. 1996: 27), maar die komt op hen soms vreemd over. Ali: 'Toen we op vakantie waren in Marokko, gingen we naar het huis van mijn oom. We gingen over Hassan praten. Toen werd er gezegd, "Daar moet je niet over praten, de muren hebben oren". Ik snapte het niet, er was alleen familie in de kamer.'

'Problemen aan de grens' is een term die iedere Marokkaan in Nederland kent (Strijp 1996: 14; 1997: 152-154).

Zo vielen ook in Rotterdam met enige regelmaat, vooral bij het naderen van de vakantie, verhalen te beluisteren die getuigen van willekeur, corruptie en zelfs intimidatie door Noord-Afrikaanse ambtenaren. Menig in Nederland wonende Marokkaan kost dat tijd of geld. Ook het verkrijgen van officiële documenten bij het consulaat verloopt moeizaam. Legio zijn de verhalen over onwelwillende Marokkaanse autoriteiten. Lange wachttijden, betaling of zelfs weigering van de administratieve handelingen blijken gevoelige machtsmiddelen te zijn.

In reactie op de economische problemen in Marokko, trachtte de Marokkaanse overheid in 1984 bezuinigingen te verwezenlijken met prijsverhogingen van elementaire levensbehoeften als meel, brood,

---

35

Δε πολιτικε αφζιφδιγηειδ παν δε Μαροκκανεν ιν Νεδερλανδ ισ ιν ζοπερρε νιεν οππαλλενδ δ ατ οοκ ηυν πολιτικε παρτιχιπατιε ιν Μαροκκο ζεερ γερινγ ισ (Δε Μασ 1992).

suiker en olie. Dat leidde tot opstand van een groot deel van de Marokkaanse bevolking. Daar werd zeer hard op gereageerd: er vielen doden en gewonden, en velen belandden in de gevangenis. Uiteraard werd dit in Nederland bekend en velen gingen de straat op om te protesteren. Ook hiervan bleek later een deel in Marokko te worden aangehouden (Engberts 1997: 12 en 28).

In april 1993 publiceerde de voormalige directeur van het Nederlands Centrum Buitenlanders, Rabbae, een boek waarin de UMMON (Unie van Marokkaanse Moslim Organisaties in Nederland) ervan werd beticht een mantelorganisatie van koning Hassan II te zijn (Rabbae 1993). Verontwaardigde reacties van de beschuldigde organisatie waren het gevolg. Rabbae maakte in zijn boek melding van bedreigingen en van problemen aan de grens. Mensen werden vastgehouden en familie kreeg last met de overheid. Zijn cases waren echter anoniem, waardoor de aantijgingen moeilijk waren te controleren (Coppes et al. 1997: 114). Door zijn kritische houding jegens het Marokkaanse regime, ook waar het zijn deelname aan de parlementaire enquêtecommissie ('Van Traa') betrof, zou Rabbae op een lijst zijn geplaatst van Marokkanen die vijandige activiteiten ontplooiën (*de Volkskrant*, 5 juli 1996).

Eind 1993 speelde in Rotterdam een affaire die dezelfde ingrediënten had.³⁶ In dit geval zeiden leden van kleine Marokkaanse organisaties gedwongen te worden zich tegen hun wil aan te sluiten bij de Federatie Marokkaanse Organisaties Rijnmond (FMOR). Personen die dit meldden, wilden hun identiteit niet onthullen en benaderden daarom lokale Nederlandse politici. Die brachten vervolgens het onderwerp tijdens een vergadering van de raadscommissie ter sprake. Ongeveer tegelijkertijd beschuldigde NCB-voorman Benmoussa in het *Rotterdams Dagblad* de FMOR ervan banden te hebben met de Marokkaanse overheid. Kort hierop werden personen bedreigd, naar zeggen zelfs met de dood. Een aantal bedreigden deed aangifte bij de politie. Ook in andere steden deden zich vergelijkbare conflicten voor, waarbij meer dan eens bedreigingen werden geuit. In verreweg de meeste gevallen werden die niet uitgevoerd (Coppes et al. 1997: 120).

Mede als gevolg van de bemoeienis van Nederlandse politici en de aandacht in de media lijkt de invloed van de Marokkaanse overheid aan banden te zijn gelegd. De herhaalde bezoeken van hoge ambtenaren aan Marokko, Nederlanders zowel als afgevaardigden uit andere westerse landen, brengen koning Hassan II ertoe welwillende gebaren te maken.³⁷

In Nederland werd in 1994 met enthousiasme het nieuws begroet dat personen die in het verleden oppositie hadden gevoerd en lange tijd *persona non grata* waren, nu zonder risico naar Marokko konden (*de Volkskrant*, 2 september 1994).

In Rotterdam-Zuid toonde een buurtkrant de betraande gezichten van gelukkigen, die voor het eerst sinds zeer lange tijd hun familie weer konden gaan bezoeken.

Aangezien de Nederlandse overheid ernaar streeft dat allochtone groepen in de samenleving integreren, spreekt het voor zich dat zij zich verzet tegen inmenging van buitenaf die juist tegen integratie lijkt te zijn gericht. Omdat de moskee een belangrijk instituut is voor de Marokkanen in Nederland, wordt het godshuis een rol toegedicht in het nagestreefde integratieproces. Tegelijkertijd wordt echter beweerd dat binnen dit instituut vaak conservatieve krachten aan het werk zijn. Bovendien zou ook hier sprake zijn

---

³⁶ *Ροττερδαμς Δαγβλαδ*, 30 οκτοβερ 1993; 1, 2, 4 εν 23 νοπεμβερ 1993; 18 δεχεμβερ 1993.

³⁷

Ιν 1992 ωερδεν δε δριε βροερσ Βουρεθουατ περιγελατεν ναδατ ζιφ αχηττιεν φααρ ιν δονκερε κερκερσ παν δε γεπρεεσδε Ταζμαμαρτ-γεπανγενισ ηαδδεν δοοργεβραχητ. Ονδανκσ ηετ φειτ δ ατ ζιφ να ηυν περιφλατινγ παν δε κονινγ οοκ νογ εεν γροτε σομ γελδ ηεββεν γεκρεγεν, ηεεφτ Π ν παν ηεν, Αλι, εεν βοεκ γεσχηρεπεν, ωααριν σαππιγε μααρ επενζο γρυωελιφκε δεταιλσ οπερ δε ηεερσχηαππιφ παν κονινγ Ηασσαν ζωαρτ οπ ωιτ στααν (Βουρεθουατ 1993). Χομπρομιττερενδ δααριν ζιφν ποοραλ δε γεγεπενσ οπερ δε μοορδ ιν 1965 ιν Παριφσ οπ Μεηδι Βεν Βαρκα, εεν γε πλυχητε Μαροκκαανσε οπποσιτιελειδερ. Δε σχηριφπερ ισ ναδιεν ονδεργεδοκεν εν ωερκτ νυ ιν Ατλαντα, ααν ηετ Χαρτερ Ινστιτουε.

van ongewenste verstrengeling met politiek. In een recente discussie over dit integratieproces staat de rol van de gebedsvoorgangers (imams) centraal en komen deze elementen naar voren.³⁸

Verdeeldheid en wantrouwen

Steevast wordt erop gewezen dat de Marokkaanse gemeenschap in Nederland verdeeld is.³⁹ In de literatuur wordt melding gemaakt van diverse tegenstellingen binnen deze bevolkingsgroep. Zo is er het verschil tussen Arabieren en Berbers, wat mede tot uiting komt in het gebruik van taal.⁴⁰ Daarnaast worden tegenstellingen tussen stad en platteland genoemd, die verbonden zijn aan de dichotomie traditioneel/modern.⁴¹ Uit de samenstelling van vriendengroepen blijkt dat diverse steden tegenover elkaar worden geplaatst (Werdmölder 1986: 92). Men identificeert zich met mensen afkomstig uit dezelfde regio (De Wit 1988), maar onder Marokkanen speelt groepsvorming naar herkomstregio geen rol van betekenis. In de literatuur wordt geen melding gemaakt van opvallende concentraties van Marokkanen uit bepaalde gebieden binnen de Rif, die ook in Nederland hechte groepen vormen met veel onderling contact. Daarin verschillen zij van de Turken in Nederland, want onder hen zijn dergelijke streekgroepen juist goed herkenbaar (Böcker 1994; Lindo 1996). Voorts blijkt dat goed opgeleide en laaggeschoolde Marokkanen het slecht met elkaar kunnen vinden (Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 115; vgl. Latten & De Mas 1989). In Rotterdam werd ook nog gesproken van Marokkanen die goede

38

Ιμαµσ ζιφν παακ σλεχητ οπ δε ηοογτε παν δε σιτυατιε ιν Νεδερλανδ. Ηυν αδπιεζεν ζιφν γεβ ασεερδ οπ δε Κοραν εν ζε μισσεν ινζιχητ ιν δε προβλεµεν παν μιγραντεν (Σιφτσμα 1989β: 152; Ωααρδενβυργ 1983). Δε ποσιτιε παν ιμαµσ ισ µεδε ομ δεζε ρεδεν βιφ ηερηαλιγγ γεπροβλεµατισ εερδ. Γεζιεν ηετ φειτ δατ ζιφ παακ οπ υιτνοδιγγινγ παν εεν µοσκειβεσττυρ ρεχητστρεεκσ υιτ Μ αροκκο κοµεν, ηεββεν ζε εεν σλεχητε αρβειδισποσιτιε εν ζουδεν ζε ιν εεν αανταλ γεπαλλεν να αρ δε πιφπεν παν ηετ βεσττυρ µοετην δανσεν. ζολδοεν ζε νιετ, δαν κυννεν ζε εενπουδιγ ωεερ ω ορδεν τερυγγεσττυρδ (δε ζολκσκραντ, 29 απριλ 1996; 13 φυνι 1996). Διτ ισ νιετ αλλεεν ρεδεν το τ ζοργ ποορ δε Μαροκκαανσε γεµεενσχηαπ, µααρ οοκ ποορ δε Νεδερλανδσε οπερηειδ. Δααρο µ ηεββεν δε ΥΜΜΟΝ εν δε Στεδελιφκε Μαροκκαανσε Ρααδ (ΣΜΡ) ιν Αµστερδαµ ενιγε φαρεν γε λεδεν ποορ ιμαµσ δε χυρσυσ Οριλντατιε οπ Νεδερλανδε οπγεζετ (δε ζολκσκραντ, 4 σεπτεµβερ 1992). Ιν απριλ 1996 γαφ ζςΔ-φραχτιελειδερ Βολκεστειν τε κεννεν ποορστανδερ τε ζιφν παν εε ν οπλειδιγγ ποορ ιμαµσ ιν Νεδερλανδ. Ζιφν παρτιφγενοοτ µινιστερ Διφκσταλ παν Βιννενλανδ σε Ζακεν, διε χοηρδινατορ ωασ παν ηετ μιन्दερηεδενβελειδ ιν ηετ εερστε πααρσε καβινετ, ηεεφ τ ζιχη µεερ ρεχεντ οοκ υιτγεσπροκεν ποορ εεν Νεδερλανδσε ιµαµοπλειδιγγ. Οοκ δεελνεµερσ α αν ρονδε-ταφελβιφεενκοµστην οπερ δε ρολ παν δε µοσκειε βιφ ηετ ιντεγρατιεπροχεσ ιν δε Νεδε ρλανδσε σαµενλεπιγγ τοονδεν ζιχη ποορστανδερ παν εεν δεργελιφκε οπλειδιγγ (Λεερστοελ Ισ λαµ 1996: 17-18). Τιφδενσ εεν βεζοεκ παν Διφκσταλ ααν Ραβατ κωαµ εχητερ πααστ τε στααν δ ατ δε Μαροκκαανσε οπερηειδ ζιχη περζετ τεγεν Νεδερλανδσε ινµενγγινγ ιν δε ιµαµοπλειδιγγ. Ν εδερλανδσε δοχεντην οπ Μαροκκαανσε ιµαµοπλειδιγγεν οφ εεν ινβυργερινγγστραφεχτ ποορ ιµα µσ ωερδεν αλσ αλτερνατιεπε οπτιεσ γενοεµδ ομ ηετ ζελφδε δοελ τε βερεικεν (δε ζολκσκραντ, 3 0 οκτοβερ 1996 εν 6 δεχεµβερ 1996).

39

Βελ Γηαζι 1986; Βοπενκερκ 1992α, 1994; Βυιφσ & Νελισσεν 1994: 187; Χοππεσ ετ αλ. 1997: 11 5; Εγγβερτσ 1997; ζαν Γελδερ & Σιφτσμα 1988β: 51; ζαν Γεµερτ 1995χ; Κεµπερ 1996; ζαν Σχηηελ πεν 1989: 165; Σιφτσμα 1989β: 151; Στριφπ 1996; Ωερδμλλδερ & Μεελ 1993: 258.

40

Ζιε ποορ ηετ περσχηηιλ τυσσην Αραβιερεν εν Βερβερσ Βυιφσ 1993: 93-95; ζαν Γελδερ & Σιφτ σμα 1988β: 39-40; ζαν δερ Μεερ 1984: 3-46. Ζιε ποορ ηετ τααλγεβρυικ Στριφπ 1996.

41

ζαν δεν Βεργ-Ελδερινγγ 1978: 32; Βυιφσ 1993: 93-95; Φεδδεµα 1992: 105-106; ζαν Γελδερ & Σι φτσμα 1988β: 47; Ηαλεβεερ 1994; Δε ζριεσ 1995α; Ωερδμλλδερ 1986: 47.

banden met het consulaat hebben of pro-Hassan zijn en anderen voor wie dat niet geldt (cf. Tinnemans 1994: 145). Ten slotte is er het verschil tussen 'goede' en 'slechte' Marokkanen. Bij dit normatieve onderscheid zijn criminele activiteiten (vooral drugshandel) en het al of niet praktiseren van de godsdienst belangrijke criteria (Buijs 1993: 108-109, 221).

De zwakke cohesie komt naar voren in het feit dat Marokkaanse mannen van de eerste generatie veelal liever niet in een buurt willen wonen met veel Marokkanen. Slechts weinigen zeggen daar juist wel de voorkeur aan te geven -- het gaat hier respectievelijk om 52 en 5 procent van de eerste generatie mannen (Kemper 1996: 145). Volgens een recente publicatie zeggen ook Marokkaanse jongens in Amsterdam dat het beter is als Marokkanen niet met zovelen bij elkaar wonen (Hazekamp & Kooistra 1997: 44). In diverse steden heeft de politie toenadering gezocht tot Marokkaanse gemeenschappen, maar raakte zij vervolgens gemakkelijk verstrikt in allerlei onderlinge twisten (Coppes et al. 1997: 107 e.v.).

Turken in Nederland hebben in de loop der jaren een baaiert aan verenigingen en organisaties van de grond gekregen.⁴² Voor Marokkanen daarentegen blijkt het erg moeilijk om zich te organiseren, wat met deze verdeeldheid samenhangt (Buijs & Nelissen 1994: 187; Engberts 1997: 37 e.v.). Marokkanen in Nederland hebben een voorkeur voor belangenorganisaties zoals vakbonden, die een concreet doel nastreven en waar zij bij individuele problemen kunnen aankloppen. Voor politieke partijen hebben ze minder interesse (Bel Ghazi 1986: 98). In combinatie met de voorgaande paragraaf kan worden gesteld dat de bemoeienis van de Marokkaanse overheid splijtend werkt, maar gezien deze verbrokkelde voedingsbodem kan zij dat ook gemakkelijk bewerkstelligen.

Behalve de tegenstellingen en verdeeldheid binnen de groep zelf, kunnen de contacten met de Nederlandse omgeving allerminst als hecht worden omschreven. De woorden 'afstand', 'angst' en vooral 'wantrouwen' duiken steeds op. Daar zijn verschillende oorzaken voor aan te wijzen, die in eerste instantie vooral verband lijken te houden met de Nederlandse omgeving.

Marokkanen hebben tegenwoordig op de arbeidsmarkt minder kansen dan ten tijde van hun aankomst begin jaren zeventig.

De Rotterdamse jongens zijn van mening dat hier discriminatie in het geding is, iets wat zij ook in andere, alledaagse situaties terugzien. De schampere opmerkingen over hoofddoekjes of de haastige beweging waarmee handtassen in veiligheid worden gebracht als een Marokkaanse jongen nadert, zijn zaken die haast alle jongens van nabij hebben meegemaakt.

Voorts hebben Nederlandse instituties vaak hoge drempels voor Marokkanen. Analfabetisme en onbekendheid met de Nederlandse regelgeving maken hen onzeker. Oudere Marokkanen krijgen allerlei post die ze slecht kunnen lezen en vaak niet begrijpen. Als zij daarop verkeerd reageren, kan dat bijvoorbeeld tot gevolg hebben dat hun uitkering wordt stopgezet.

Het werk van een hulpverlener in Rotterdam-Zuid, die zeker niet uniek is in zijn soort, bestaat hoofdzakelijk uit het uitleggen en uitvoeren van administratieve handelingen om zulks te voorkomen.

De afstand tot Nederlandse beroepskrachten hangt samen met de taalbarrière en de onzekerheden die de Nederlandse omgeving met zich brengt, maar deze werknemers worden ook gemakkelijk beschuldigd van zwartmakerij. Onderwijzers die informeren naar wat er bij hun leerlingen thuis gebeurt, ziet men als onwelkome indringers van de privésfeer, een verboden domein volgens de Riffijnse cultuur. Als problemen ter sprake komen, zijn vooral mannen geneigd die toe te schrijven aan de Nederlandse omgeving. Temidden van Marokkanen worden zulke opvattingen geuit, maar ten overstaan van Nederlanders doen ze er meestal het zwijgen toe. Ouderen, die hier vaak al twintig tot dertig jaar wonen, twijfelen of ze als vreemden wel iets mogen zeggen over Nederlanders en Nederlandse instanties

---

⁴² Φεδδεμα 1992; Λανδμαν 1992; Συντερ 1996.

(Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 80-81). Vooral deze eerste generatie beschouwt een westerse samenleving als de Nederlandse als een poel des verderfs en westerlingen als onrein (Hermans 1994: 83; Werdmölder 1995: 335) en qua geloof inferieur (Hermans 1994: 44). Dat gaat vooral op als mensen te kennen geven dat ze niet gelovig zijn (Haleber 1989a: 36). Degene die evenwel zegt geen heiden maar belijdend christen te zijn, zien zij als een gelovige in dezelfde God.⁴³

De verdeeldheid van de Marokkaanse gemeenschap en de afstand tot de Nederlandse omgeving lijken naast elkaar te bestaan. De afstand kan worden gekoppeld aan de vreemde, niet-Marokkaanse, niet-islamitische omgeving. De verdeeldheid, op haar beurt, aan de Riffijnse geschiedenis. Ik meen dat beide verschijnselen bovenal het uitvloeisel zijn van hetzelfde: de wantrouwende houding van de Riffijnen.

Als interacties tussen Marokkanen onderling worden gezien, blijkt namelijk dat ook in Nederland hun wantrouwen alom te vinden is. Op bijeenkomsten zijn meer dan eens diverse kampen te herkennen, die elkaar van 'spioneren' verdenken. Marokkaanse kaders, die voor Nederlandse instellingen werken, worden daarvan verdacht (Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 118), maar ook leden van verschillende Marokkaanse verenigingen zijn geneigd elkaar ervan te betichten (Strijp 1996: 15).

Ook in het Rotterdamse buurthuis vielen bij herhaling gesprekken stil of werd rechtstreeks op confronterende toon aan een nieuw binnengekomene gevraagd: 'Kom je spioneren?'

In de literatuur wordt de verdeeldheid van de Marokkaanse gemeenschap in Nederland op enkele plaatsen gerelateerd aan de geschiedenis van de Rif. Dat gebeurt echter slechts in een paar korte passages en de argumentatie is onbevredigend. Zo spreekt Bel Ghazi van 'stamdenken' (1986: 97-98). Kemper (1996: 45 en 48) beweert dat binnen de Marokkaanse gemeenschap hier te lande een segmentaire samenleving te herkennen is, net zoals hij meent dat dit in de Rif het geval is. Hij verwijst daarbij naar Evans-Pritchard (1940) en dus naar diens op verwantschap gebaseerde *segmentary lineage*-systeem. In het vorige hoofdstuk is echter aangetoond dat dit systeem geen goede weergave is van de sociaal-politieke structuur van de Riffijnse samenleving. Om nu te beweren dat de Marokkaanse gemeenschap in Nederland (grotendeels bestaand uit Riffijnen) wél segmentair van aard is, ligt niet erg voor de hand.

In latere hoofdstukken zal ik laten zien dat ook in Rotterdam-Zuid de samenwerking tussen Marokkanen problematisch is en dat de verdeeldheid er groot is. Dat neemt niet weg dat ook hier gelegenheidscoalities worden gevormd. Deze komen echter niet steeds langs dezelfde verwantschapslijnen tot stand, noch kan men er steeds een voorkeur voor de eigen streek of stam in herkennen. Het feit dat het gaat om individuen die in een omgeving van schaarste zijn verwickeld in onderlinge competitie, leidt tot wantrouwen. Vanuit dit wantrouwen kiest ieder voor zich voor wat hem het beste uitkomt. De vele lokale conflicten moeten begrepen worden als

'... a competition for power and prestige. (...) As the Dutch society has little to offer them, in particular those migrants who are unemployed or unfit to work, the competition for status occurs predominantly within their own ranks, including their kin members and fellow-countrymen who have stayed behind in Morocco' (Strijp 1996: 28).

Het is daarom niet juist om wantrouwen te reserveren voor de attitude van Marokkaanse mannen jegens de Nederlandse omgeving. Wantrouwen blijkt minstens evenzeer de verhoudingen tussen Marokkanen

---

43

Δε Τορα εν ηετ επαναγγελιε ωορδεν δοορ μοσλιμσ ερκενδ αλσ οπενβαρινγεν παν δεζεελφδε Γοδ. θοδεν, χηριστενεν εν μοσλιμσ ωορδεν δααρομ τεζαμεν μενσεν παν Ηετ Βοεκεε γενοεμδ. ζοορ ε εν γροοτ δεελ ερκεννεν δεζε δριε γοδσδιενστέν δεζεελφδε προφετεν, βεγιννενδ βιφ Αδαμ. Κριτικε παν μοσλιμσ οπ ηετ χηριστελικ γελοοφ ηανγτ ονδερ ανδере σαμεν μετ ηετ φειτ δατ δε χηριστ ενεν εεν μενσελικε φιγυορ ιν πλαατσ παν Γοδ ζιφν γααν ανβιδδεν. Μοσλιμσ ζιεν δατ αλσ εε ν δωαλιγγ, ιν ηετ περλεγγδε ωααρπαν ζιφ οοκ γεεν μενσελικε αφβεελδινγεν μογεν μακεν (Στε ρμαν 1996: 32).

onderling te kleuren.

De teleurstelling

De eerste gastarbeiders die aankwamen, wisten weinig tot niets van Nederland. Dat hoefde ook niet, want ze hadden een duidelijk doel voor ogen: ze kwamen om hard te werken en geld te verdienen.⁴⁴ Bovendien zouden ze toch weer terugkeren. Zoals zo veel immigranten, hebben Marokkanen traditioneel een sterk arbeidsethos.⁴⁵ Aanvankelijk woonden ze veelal in slecht onderhouden pensions. Ze hadden een sterke binding met het bedrijf waar ze aan de slag konden. Daar kregen ze vaak eigen gebedsruimten en werden ze gesteund als zich problemen voordeden. Het contact met Nederlanders op de werkvloer en in de woonomgeving was echter gebrekkig (Shadid 1979). De gastarbeiders waren alleen in een vreemd land.⁴⁶

Niettemin wordt in een aantal publicaties op nostalgische toon over deze periode gesproken. Er was saamhorigheid en cohesie, maar ook het contact met Nederlanders was vriendschappelijk (Bovenkerk et al. 1985: 122 e.v.). 'Vroeger werden we als gastarbeiders behandeld, met het accent op *gast*' (Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 31). De mannen gingen naar het café, rookten, dronken alcohol, bezochten prostituees of hadden een vriendin. Het praktiseren van de godsdienst stond op een laag pitje.

'Ik was wat bidden betreft geen actief belijdend moslim. Die had je nauwelijks onder Marokkanen in Nederland. Er was wel eens een enkeling die 's avonds ging bidden. We deden wel mee aan de jaarlijkse vastenperiode, de ramadan, en we aten geen varkensvlees, maar als we de keuze hadden tussen een uurtje overwerken of bidden, dan kozen we voor overwerk' (Tinnemans 1994: 68).

In het verleden verbleven alleen de mannen in Nederland. In de beginperiode van hun verblijf was er nog geen Marokkaanse gemeenschap waaraan zij verantwoording schuldig waren over hun gedrag. Bovendien was er voldoende werk en ontbrak competitie onder de gastarbeiders. Dat veranderde toen de economie instortte, velen hun arbeidsplaats verloren en hun gezinnen naar Nederland kwamen. Nu was er wel sprake van schaarste. Bovendien moesten zij zich als gezinshoofd kwijten van een nieuwe (of hernieuwde) taak. Op dat moment werd het belangrijk erop toe te zien dat gezinsleden zich niet te buiten zouden gaan aan zaken die de eer van de familie konden beschadigen.

De mannen wisten aanvankelijk als enigen in het gezin enigszins de weg in de Nederlandse samenleving. Hun vrouwen hadden geen idee van wat ze te wachten stond. In Marokko hadden ze grote zelfstandigheid en droegen ze alleen zorg voor de kinderen, al ging een aantal vrouwen gebukt onder de heerschappij van de schoonfamilie bij wie ze inwoonden. De aankomst betekende een verandering voor de positie van de vrouw. Zij was nu samen met haar man, maar dat had vaak tot gevolg dat haar bewegingsvrijheid uit angst voor de bedreigende Nederlandse omgeving sterk werd ingeperkt. Vaak mocht ze het huis niet uit.⁴⁷

Van vrije man werd de Marokkaan van de eerste generatie tot verantwoordelijk, en dus kwetsbaar, gezinshoofd. Min of meer gelijktijdig met de gezinshereniging werd de economische recessie voelbaar en verloren de meeste mannen hun arbeidsplaats. Hoewel een fors aantal werkelijk met

⁴⁴ Αβραηαμ 1996: 35; Βουηαληουλ & ζαν δερ Ζωααρδ 1996: 34; Κεμπερ 1996.

⁴⁵ ζαν Εεκερτ & Γελδερλοοσ 1990; Επεμα & ζαλκενβυργ 1984, 1987; ζαν Νιεκερκ 1993.

⁴⁶

Βεν Θελλουν (1976) γεεφτ ιν εεν σοχιααλ-πσψχηιατρισχηε στυδιε εεν αανγηριφπενδε βεσχηρι φπιγγ παν δε εμοτιονελε νοοδ παν δε ιν Φρανκρικφ περβλιφπενδε Νοορδ-Αφρικαανσε γαστα ρβειδερεσ. Ηυν εενζααμηειδ υιτ ζιχη ονδερε ιν ιμποτεντιε, λα πλυσ ηαυτε δεσ σολιτυδε σθ.

⁴⁷ Αβραηαμ 1996: 60 ε.π.; Βαρτελσ 1993: 177; Χαμμαερτ 1985: 216.

gezondheidsproblemen kampte, was het toch opvallend hoeveel Marokkanen (en Turken) in de WAO terecht kwamen (Van Niekerk 1993: 54). Destijds maakten veel bedrijven gebruik van de WAO om overbodige arbeidskrachten te lozen (De Vries 1993: 46). Dit leidde er onherroepelijk toe dat een man door zijn naasten anders werd gezien dan toen zijn gezin nog in Marokko woonde en geld kreeg toegestuurd. Hij bleek niet de geslaagde arbeider met een veelbelovende toekomst, maar een nutteloze werkloze onder aan de maatschappelijke ladder, die zijn traditionele greep op de geldstroom in het gezin geleidelijk verloor (Sterman 1996: 155-156). Vooral opgroeiende zoons die de Nederlandse omgeving in snel tempo verkenden, zagen dat er ook heel andere mogelijkheden waren dan de lange en troosteloze weg die hun vaders hadden bewandeld (Bovenkerk 1992a; Gijtenbeek & Van 't Hoff 1990: 31).

Toen de mannen van de eerste generatie van de arbeidsmarkt werden gedrukt en hun gezinnen naar Nederland kwamen, stak ook het probleem van de criminaliteit van de Marokkaanse jongens de kop op. Een aantal problematische ontwikkelingen viel dus samen. Waar het ze goeddunkte traden de Marokkaanse vaders streng op, maar ze kregen daarvoor geen bijval. Hoewel zij gezien hun hiërarchische positie de meest voor de hand liggende gesprekspartners waren, moesten ze vaststellen dat hun argumenten voor een harde aanpak bij Nederlanders een slecht gehoor vonden. Daarbij speelden culturele opvattingen van beide kanten een rol. Volgens westerse maatstaven staat de scheiding der seksen veelal gelijk aan een achterstelling van de vrouw. Bij kwesties als verstoting van vrouwen of het weglopen van kinderen wordt in de regel weinig begrip opgebracht voor de rol van de Marokkaanse man. Zijn in de Marokkaanse cultuur ouders als het ware 'heilig', in Nederland geldt dat eerder voor het kind. In Marokko is het een schande als kinderen zich onbeleeft (zonder schaamte) tot hun ouders richten, in Nederland staan ouders die in de opvoeding naar geweld grijpen in een zeer kwalijk licht. Mede naar aanleiding van de Rushdie-affaire, de Golfoorlog en de vele berichten over moslimfundamentalisme stellen Nederlanders zich tegenwoordig bovendien vaak zeer kritisch op als gaat om de islam.⁴⁸

De veranderde houding van de Nederlanders is het scherpst voelbaar in wijken met de meeste extreem-rechtsstemmers, dat wil zeggen: de directe woonomgeving van de meeste migranten (Deurloo & De Vos 1998). De Marokkaanse man van de eerste generatie was een gewaardeerde arbeidskracht, maar hij werd steuntrekker. Hij was de buurman, maar hij werd buitenlander. Het vaderlijk gezag is geërodeerd. Zijn eigen zoons zien hem als een starre, autoritaire sukkel (Werdmölder & Meel 1993: 257). Maar zij geven daarvan geen blijk tegenover buitenstaanders. Vooral de wat oudere jongens proberen hun vader in zijn waarde te laten (Buijs 1993).

Oudere Marokkaanse mannen mijmeren vaak over het land dat ze verlieten. Depressiviteit is een veelvoorkomend verschijnsel (Abraham 1996: 35-36). Zelf brengen ze hun gezondheidsproblemen in verband met hun werkloosheid.⁴⁹ Het feit dat ze werkloos zijn, heeft hun toch al geringe contacten met Nederlanders geminimaliseerd (Van Niekerk 1993: 59). Zij komen daarmee steeds meer los te staan van de Nederlandse realiteit. Ze zijn slecht op de hoogte van wat zich om hen heen afspeelt, maar tegelijkertijd beklagen ze zich erover dat er niet naar hen wordt geluisterd (Pels 1996: 72). Dingen die in Nederland gebeuren, zouden volgens hen in Marokko helemaal niet voorkomen. Over zaken als seksueel misbruik, echtscheidingen en criminaliteit is evenwel ook in de Marokkaanse pers te lezen. Maar de eerste generatie, die veelal analfabeet is, leest geen kranten en is voor nieuws afhankelijk van wat zij van anderen horen. In deze verhalen wordt de werkelijkheid elders veelal fraaier afgeschilderd dan zij is. Zij zijn geneigd om wat verkeerd gaat te wijten aan de invloeden van de Nederlandse omgeving, die zij als bedreigend ervaren en waar ze zich voor afsluiten (Engberts 1997: 55; Eppink 1979: 64). Zij beperken hun bemoeienis met de Nederlandse verzorgingsstaat tot zaken waarmee ze zich financieel staande kunnen houden (Abraham 1996: 39; Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 25).

Mannen van de eerste generatie bezoeken vaak de moskee, waar het probleem van de criminele jongens bekende kost is (Mutsaers 1991). De geloofsgemeenschap heeft echter de blik naar binnen gekeerd

---

⁴⁸ Εγυβερτσ 1997: 58 ε.π.; Χαλεβερ 1989χ; Ρατη et al. 1996.

⁴⁹ ζαν Εκκερτ & Γελδερωοο 1990: 67-68; Κεμπερ 1996; ζερκλειφ & Σπρωιτ 1987.

(Sijtsma 1989b). Van de mannen die Kemper onderzocht, gaat maar liefst 85 procent minstens een keer per week naar het gebedshuis (1996: 102). Ze gaan erheen omdat ze steun zoeken bij het geloof, maar Kemper stelt vast dat de uitwisseling met lotgenoten gering is. Ze verlaten het gebouw weer snel, ze willen geen problemen krijgen.

De moeilijke sociaal-economische positie van de mannen van de eerste generatie thans, de afstand jegens de Nederlandse samenleving en de bemoeienis van de Marokkaanse overheid, hebben ertoe geleid dat deze Marokkanen zich niet hebben geworteld in Nederland. Zij zijn zich op Marokko blijven oriënteren en willen vaak ook terugkeren naar hun geboortegrond. Hun Marokkaanse identiteit heeft meer te maken met de band met het vaderland, dan met de migrantengemeenschap in Nederland (Kemper 1996: 163).

Terugkeerverlangens

De komst van Marokkanen naar Nederland en hun terugkeergedachten hangen samen met ontwikkelingen in beide landen: zowel in Marokko als in Nederland is sprake van push- en pullfactoren. Sinds 1973 worden er in Nederland geen arbeidskrachten meer geworven, maar sinds die tijd hebben zich ook in de Rif veranderingen voorgedaan. Was de streek van oudsher een van de minst productieve en meest armoedige van het land, in de jaren zeventig kwam daar verandering in. Door het vele geld dat vanuit Europa werd opgestuurd, nam de kapitaalkracht van de Noord-Marokkaanse bevolking sterk toe. Dit resulteerde onder andere in een forse groei van de huizenbouw. Dat er in de streek meer geld circuleert dan voorheen is voorts te zien aan de bedrijvigheid op de wekelijkse *souk*. Deze markten worden niet alleen meer bezocht, ook het assortiment koopwaar is gegroeid en omvat meer westerse luxe artikelen. Daarnaast zijn er niet te onderschatten inkomsten uit smokkel. Een laatste belangrijke verandering hangt samen de verbouw van hennep, een plant die juist op schrale hellingen met veel zon goed gedijt. Al sinds jaar en dag wordt dit gewas in het Rif-gebergte verbouwd, maar de laatste decennia is sprake van een enorme toename (McNeill 1992). De hedendaagse omvang heeft alles te maken met grootschalige export van hasj. De overheid heeft daar ook de hand in (De Mas 1995).

Deze veranderingen hebben ertoe geleid dat het gebied momenteel tot de rijkste delen van Marokko behoort. De vooruitgang laat zich aflezen aan een gewijzigd consumptiepatroon dat de nauwe banden met Europa herkenbaar maakt. Ondanks deze veranderingen hebben de jonge Riffijnen van nu de blik op Europa gericht (Coppes et al. 1996). Ze hebben een goede opleiding en kennen louter de positieve verhalen over de Europese steden. Nu van gezinshereniging nagenoeg geen sprake meer is, zijn het huwelijkspartners of avonturiers die naar Europa gaan. Het feit dat Marokkanen van de eerste generatie altijd het idee hebben gehad terug te keren naar Marokko, lijkt hiermee in strijd te zijn. Deze paradox behoeft toelichting.

Al hebben de gezinnen in Nederland het momenteel allerm minst breed, toch blijven ze wanneer dat enigszins mogelijk is geld opsturen naar Marokko.⁵⁰ Als ze dat niet doen, verbreken ze de banden en dat betekent dat ze zichzelf het perspectief ontnemen om terug te keren. Het schaduwlidmaatschap van het huishouden in Marokko was destijds de terugkeerverzekering, de overmakingen golden als premie (Penninx & Van Velzen 1977). Dat deze gang van zaken sociale consequenties heeft, blijkt bij de migranten die in de beginjaren geld overmaakten, maar daar allengs mee stopten. De aldus teleurgestelden vonden daarin vaak aanleiding tot verdachtmakingen en conflicten.

Veel mannen waren op het moment dat zij naar Europa vertrokken nog niet gehuwd en woonden nog bij hun ouders. Door hun werk overzee kwam er geld en konden zij trouwen. Op dat moment waren zij het

---

50

Ιν εεν ονδερζοεκ παν ηετ Νεδερλανδσ Ινστιτυτ ποορ Βυδγετβεωακινη (NIBYA 1997) ισ βερε κενδ δατ 56 προχεντ παν δε Μαροκκανεν βιφνα 130 γυλδεν περ μαανδ νααρ ηετ μοεδερλανδ στ υρτ. ζοορ Τυρκσε ηυισηουδενσ λιγτ δατ βεδραγ οπ 90 γυλδεν περ μαανδ.

aan hun status verplicht om voor hun gezin een eigen woning te bouwen. De meeste migrantengezinnen hebben in Marokko een nieuw huis gebouwd of er wordt geld apart gelegd om grond te kopen.⁵¹ Als zij erin slagen grond te kopen en een fraai huis te bouwen, vergroot dat hun aanzien (Strijp 1997: 160).

'The basic keys to wealth and respect are still, as always, the exercise of power and the ownership of land; other material possessions, as elsewhere in Islam, count for little except as visual symbols implying large property holdings' (Hart 1976: 38).

Behalve dat het om status gaat, is het hebben van een huis in Marokko nauw verbonden met de gedachte terug te keren: het huis is hun appeltje voor de dorst en Marokkanen blijken daar veel waarde aan te hechten. Tijdens de Golfoorlog en de affaire rond Salman Rushdie won de gedachte terrein dat het verstandig is zoiets achter de hand te hebben.⁵² Voor de ouderen, die zich realiseren dat ze na hun veertigste jaar voor een belangrijke keuze in hun leven staan, heeft het besluit in Nederland te blijven of terug te keren een zware emotionele lading (Engberts 1997; Sterman 1996: 41). Vrouwen willen vaak in Nederland blijven, omdat ze hun kinderen en kleinkinderen niet willen achterlaten en niet onder het juk van een schoonmoeder willen leven. Desnoods scheiden ze en kan de man terugkeren en opnieuw huwen (Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 29). De mannen lijken deze bedenkingen niet te hebben.

De Europese rijkdom heeft voor de achterblijvers mythische proporties en bovendien bestaat het zeer hardnekkige idee dat het geld daar voor het opscheppen ligt. 'La France, messieurs, c'est une mer d'argent', aldus een oude man, die gezien zijn leeftijd zelf niet naar Europa kon om te werken (Heinemeijer et al. 1976: 61). Tegenwoordig komt dit tot uiting in afgunstige reacties van de achterblijvers jegens migranten die in de zomermaanden hun familie bezoeken. Zulke vakantiegangers zijn uitermate welkom, mits ze trakteren. De zoons van de laatsten worden uitgescholden, afgezet en uitgelachen omdat ze de taal slecht beheersen. 'Eigenlijk word je hier net zo gediscrimineerd als in Nederland' (Coppes et al. 1996: 25).

De migranten weten dat men van hen verwacht dat ze succesvol zijn (Engberts 1997: 18). Dat heeft niet alleen tot gevolg dat zij altijd veel cadeaus moeten meenemen als de familie in Marokko wordt bezocht (Van den Berg-Eldering 1978; Van der Valk & Blaubeen 1995: 32). Het betekent ook dat zij achterblijvers de ogen uitsteken met dure westerse spullen en dat ze zich arrogant gedragen. Tegelijkertijd kunnen ze niet aankomen met verhalen over werkloosheid en zoons die op het criminele pad zijn. Een Marokkaan die in het buitenland werkt, is in de ogen van de achterblijvers per definitie succesvol. Behalve geld, komen uit Europa de mooie verhalen. Er is geen migrant die door de mand wil vallen en die niet meedoet aan het te mooi weergeven van de alledaagse kommer in Europa. Schildert hij de boel af zoals het in werkelijkheid is, dan gelooft men hem overigens ook niet. Ook in Rotterdam-Zuid circuleren zegswijzen en anekdotes die hierbij aansluiten. Steeds zijn ze geladen met een paradox: de sloebers uit Europa zijn de welgestelden in de Rif.

'Als de zomervakantie eraan komt gaan de vaders steeds minder naar de moskee, want dan moeten ze op zoek om een auto te kopen, waarmee ze naar Marokko gaan.'

'In Nederland hebben we een zwart-witte televisie, maar in Marokko een kleurenbak met afstandsbediening.'

'Eén maand leven als een koning en elf maanden als een slaaf' (cf. Strijp 1997: 158).

'De Marokkaan die in België met zijn gezin een krotwoning betreft en er als zielig wordt ervaren, blijkt in Marokko het beste huis van zijn dorp te bezitten en er heel wat aanzien te hebben' (Hermans 1994: 30, noot 4).

Tijdens een onderzoek van de politie werd een Marokkaans drugsnetwerk in Rotterdam opgerold. Hoewel het om handel met een miljoenenomzet ging, trof de politie in de woning van een van de verdachten sinaasappelkistjes aan als meubilair.

---

⁵¹ ζαν δεν Βεργ-Ελδερινγ 1978; Δε Μασ 1991: 113; Κεμπερ 1996: 142.

⁵² Βυιφσ 1993: 241-242; Εγγβερτσ 1997: 63; Χαλεβερ 1989χ.

Soortgelijk is het verhaal van een grote handelaar die zich in Nederland verplaatst in een oude tweedehands auto. Gaat hij echter naar Marokko, dan haalt hij in Spanje een zeer dure Mercedes op die daar meerdere maanden per jaar in de stalling staat. Daarmee rijdt hij naar zijn geboortedorp.

Hier is sprake van twee fenomenen die, ogenschijnlijk merkwaardig, naast elkaar bestaan. De eerste generatie wil terug naar Marokko, maar doet het desondanks voorkomen alsof Europa te prefereren is. De hedendaagse jeugd in de Rif bevindt zich in veel betere omstandigheden dan de migranten van destijds, maar toch zien zij de in Europa wonende Riffijnen als voorbeeld en willen ook zij emigreren (Strijp 1997: 155). Ook nu er in Nederland al geruime tijd geen vraag meer is naar hun arbeidskracht, houden dergelijke percepties toch onder Marokkanen het verlangen levend om te migreren. Van een objectieve afweging van de voor- en nadelen van migratie is geen sprake meer (De Mas 1991: 117). De Nederlandse overheid heeft getracht retourmigratie te stimuleren. Midden jaren zeventig trof minister Pronk van Ontwikkelingssamenwerking beleidsmaatregelen om te komen tot werkgelegenheid in de herkomstlanden. De gedachte om retourmigranten te steunen was idealistisch, maar bleek weinig praktisch. Diverse onderzoeken van het REMPLOD-project⁵³ van hetzelfde Ministerie toonden aan dat de effecten van dergelijke inspanningen zeer gering waren (Tinnemans 1994: 170 e.v.). Meer recent hebben enkele niet-gouvernementele Nederlandse organisaties besloten om potentile migranten in de Rif voor te lichten teneinde onterechte verwachtingen weg te nemen.⁵⁴ Het laat zich aanzien dat uiteindelijk toch niet veel Marokkanen zullen remigreren. Van degenen die terugkeerden, kreeg een deel zelfs weer spijt en kwam opnieuw naar Nederland (Engberts 1997: 13; Lucassen & Penninx 1985).

Migratie; breuk en continuïteit

De migranten van de eerste generatie vertrokken uit Marokko in een tijd van onrust en schaarste. Zij troffen in Nederland een arbeidsmarkt, die hen aanvankelijk emplooi bood. Hun aanzien steeg op het moment dat zij in hun geboortestreek hun verworven rijkdom konden uitdrukken in onroerend goed. Met de economische recessie en de gezinshereniging veranderde echter de positie van de Marokkaanse gastarbeider in Nederland. Zonder werk en dus in een omgeving van toenemende schaarste, werd hij weer man van eer, die gezag heeft over verboden domeinen. Men ging op elkaar letten en onderlinge competitie laaide op. Het oude wantrouwen werd opnieuw gevoed. In dezelfde periode ontstonden problemen met Marokkaanse jongens, waarop ook hij het antwoord schuldig moest blijven. De aanvankelijk succesvolle migrant kwam van verschillende kanten onder vuur te liggen. Hij werd van gewilde arbeidskracht tot steuntrekker, van buurman tot ongewenste buitenlander, en van gerespecteerde vader tot autoritaire sukkel. Alleen in de Rif wordt de voormalige gastarbeider nog gezien als een geslaagd persoon. Dat is ook de reden waarom de gedachte aan terugkeer springlevend blijft. De verdeeldheid en de tegenstellingen binnen de Marokkaanse gemeenschap zijn spreekwoordelijk. In deze situatie is de islam een bindende kracht voor de eerste generatie Marokkanen in Nederland. De

---

53

РЕМΠΛΟΔ σταат ποор Ρειντεγρατιον οφ Εμιγραντ Μανπωωερ ανδ τηε Προμοσιον οφ Λοχαλ Οππορτυνιτιεσ φορ Δεπελοπμεντ.

54

Ιν σαμενσπραακ μετ δε Μαροκκαανσε πακβονδ Χονφεδερατιον Δ[μοχρατιθυε δυ Τραπαιλ (ΧΔΤ) ισ ιν ηετ χεντρυμ παν Ελ Ηοχειμα ενιγε φαρεν γελεδεν εεν Μιγρατιε Ινφορματιε Χεντρυμ γεπεστιγδ (δε ζολκσκραντ, 6 νοπεμβερ 1993). Ιν Βερκανε ισ σινδσ 1989 εεν στευνπυντ ποορ Μ αροκκαανσε ρεμιγραντεν γεπεστιγδ, γεφινανχιερδ δοορ δε Νεδερλανδσε Ρααδ παν Κερκεν (δε ζ ολκσκραντ, 28 οκτοβερ 1996).

godsdiensdienst kan de competitie tussen individuen aan het oog onttrekken, maar het onderliggende wantrouwen verdwijnt niet.

Deze bevindingen sluiten aan bij het vorige hoofdstuk, want daarin bleek dat Riffijnen een egalitaire en competitieve samenleving kenden. Net als in de Rif was er de bemoeienis van de Marokkaanse overheid en bevond men zich opnieuw temidden van andere mannen van eer met wie ze zich moesten meten. In tijden van schaarste resulteerde dit in wantrouwen en dat kleurde de verhoudingen tussen de Berbers. In de loop van hun geschiedenis kreeg dit een plaats in hun weet- en waarderingsbezit. Deze cultuurelementen werden in de Nederlandse context gereproduceerd onder de Marokkanen van de eerste generatie.

Hoofdstuk 4

Opgroeien in Nederland

De onderzochte jongens zijn op één na in Marokko geboren. Verreweg de meesten (ruim vier vijfde) hebben een Riffijnse achtergrond. Ze behoren tot een traditionele groep, die in Nederland overheerst.⁵⁵ Deze groep verschilt van de modernere Marokkanen uit de grote steden. Ook al bestaan er onderlinge verschillen in de leeftijd waarop de jongens naar Nederland kwamen en hebben zij hun jeugd jaren dus niet in gelijke mate hier doorgebracht, toch kent hun opvoeding en socialisatie grote overeenkomsten. Opvoeders hebben bepaalde idealen; ze willen hun kinderen bijbrengen wat ze zelf belangrijk vinden. Vanuit het ouderlijk perspectief beschreven, komt gemakkelijk de nadruk te liggen op wat is 'handed down from generation to generation'. Hierin schuilt het risico dat cultuur statisch wordt opgevat, dat het zou gaan om onveranderlijke bagage die wordt overgedragen. Wordt de socialisatie echter gezien vanuit de optiek van het kind, dan is het mogelijk om uit te gaan van *ervaringen*. Dit betekent niet dat de invloed van de ouders wordt ontkend. Het wil zeggen dat opvoeders iets kunnen *aanreiken*, wat niet impliceert dat het ook wordt overgenomen. Deze invalshoek resulteert in een dynamischer weergave, waarin ook de omgeving gewicht heeft.

Het eerste deel van dit hoofdstuk gaat over de opvoeding in het gezin. Daarin komen de belangrijke aspecten straf en schaamte expliciet aan bod. In het tweede deel wordt ingegaan op de verhoudingen en het klimaat in het gezin. Vooral de relatie tussen de jongens en de vaders krijgen de aandacht. In het laatste deel ga ik in op de voorbeelden uit de alledaagse omgeving van de Marokkaanse jongens in Nederland. Daarbij komen de rolmodellen aan bod, die hen worden aangereikt door hun opvoeders en leeftijdgenoten, maar ook door de islam.

Een laatste inleidende opmerking heeft betrekking op de herkomst van mijn gegevens. Vooral in de eerste twee delen van dit hoofdstuk gaat het om wat zich afspeelt in de 'binnenwereld' van het gezin, een verboden domein voor buitenstaanders en zeker ook voor mij (zie Appendix 2). Ik kon mijn data voor deze paragrafen niet verzamelen door zelf gezinnen thuis te bezoeken. Bovendien waren ook de jongens over deze onderwerpen niet erg mededeelzaam. Ik maak daarom gebruik van interviews met diverse Marokkaanse welzijnswerkers en (ook hier) van literatuur. Dit laatste resulteert om twee redenen in een monolithisch beeld. Allereerst is er sprake van een generationele bias, omdat de literatuur vooral betrekking heeft op de gezinssituatie van de eerste generatie Marokkaanse migranten. In de tweede plaats is er sprake van een regionale vertekening, omdat literatuur en onderzoek over de Marokkaanse gemeenschap in Nederland is gebaseerd op een voornamelijk Riffijnse onderzoekspopulatie.

Opvoeding

In hoofdstuk 2 kwam naar voren dat religieuze regels in de Rif door de eeuwen heen niet als een strikt dictaat van Arabische buitenstaanders zijn gehanteerd, maar vervlochten zijn geraakt met lokale gebruiken. Godsdienst kan daarom niet worden gezien als de oorzaak van bepaald gedrag, maar meer als legitimering ervan. Ondanks het feit dat werkelijke wortels van niet-religieuze aard kunnen zijn, zijn veel alledaagse handelingen en gebruiken gekoppeld aan de islam. Daarmee hebben ze een extra morele lading gekregen. Marokko vertoont in dit opzicht overeenkomsten met andere landen in de Arabische wereld, waar de islam een vergelijkbare plaats heeft. Tegelijkertijd zijn er landen in het mediterrane gebied die niet islamitisch zijn, maar waar gebruiken en tradities bestaan die grote gelijkenis vertonen met de Marokkaanse. Hoe het ook zij, de islam heeft een zeer belangrijke plaats in de Marokkaanse

---

⁵⁵ **Buijs & Nelissen 1994: 184; Gijtenbeek & Van 't Hoff 1990: 29; Kemper 1996: 220.**

opvoeding. Dat geldt ook voor de gezinnen waartoe de onderzochte Berbers behoren.⁵⁶

Sekse en leeftijd

Marokkaanse ouders van de eerste generatie voeden hun kinderen anders op dan Nederlandse ouders. Waar de laatsten het belangrijk vinden dat kinderen zich in een geleidelijk proces individueel ontwikkelen en zelfstandig worden, hechten Marokkaanse ouders het meest aan religieuze en morele deugden. Zij vinden het belangrijker dat hun kinderen zich kunnen conformeren en gehoorzaam zijn, terwijl Nederlanders assertiviteit waarderen (Pels 1990: 478). Het Nederlandse gezin wordt getypeerd als 'onderhandelingshuishouden', het Marokkaanse gezin als 'bevelshuishouden'. In het islamitische mensbeeld is het individu ondergeschikt aan de gemeenschap en aan God. In het verlengde daarvan zijn ook gezinsverhoudingen sterk hiërarchisch.

In het mensbeeld van Marokkanen zijn leeftijd en sekse belangrijke elementen, wat duidelijk doorklinkt in de opvoeding. Met uitzondering van de 'melkbanden' tussen moeder en zoon en tussen broer en zus, zijn relaties tussen mannen en vrouwen vooral seksueel van aard. Omdat van vrouwen echter wordt gedacht dat zij hun seksualiteit niet goed in de hand kunnen houden, ziet men hen als een bedreiging. *Fitna* verwijst naar de vrouw als veroorzaker van chaos onder mannen.⁵⁷ Wantrouwen omtrent elkaars bedoelingen belemmert het ontstaan van vriendschap tussen man en vrouw (Van den Berg-Eldering 1978: 81; Hermans 1994: 151).⁵⁸ 'Vrouwen moet je niet vertrouwen, ze maken je gek', is een uitspraak die ook door Marokkaanse jongens in Rotterdam wordt gebezigd.

Men ziet mannen en vrouwen als wezenlijk verschillend.⁵⁹ Het gezin kent om die reden een verdeling van complementaire posities en rollen die in elkaar grijpen. Zijn in Nederlandse gezinnen in het algemeen de verschillen tussen beide ouders steeds kleiner geworden en is een afwassende vader al lang geen bijzonderheid meer, in Marokkaanse gezinnen is het op sekse gebaseerde onderscheid zeer duidelijk herkenbaar. Er is sprake van een harmonieuze ongelijkheid der seksen.⁶⁰ Jongens en meisjes, mannen en vrouwen worden als tegenpolen beschouwd. Dat wordt uitgedrukt in een Marokkaanse zegswijze over opgroeien, die ook in Rotterdam bekend is. Najib: 'Bij de geboorte heeft een meisje honderd engeltjes op haar schouders. Elk jaar daarna springt er één engeltje over naar de schouder van een jongen' (Buitelaar 1993). Omdat het in dit onderzoek slechts om jongens gaat, wordt op dit onderscheid niet uitgebreid ingegaan.⁶¹

De opvoeding van jongens draait rond het centrale begrip 'aql, dat verstand/intelligentie betekent in de zin van 'weten hoe het hoort, sociaal aangepast gedrag vertonen'. Jongeren hebben hun passies slecht onder controle, maar een volwassen man dient zich juist erg goed te kunnen beheersen (Dwyer 1978). De opvoeding kent drie fasen, die nogal schoksgewijs in elkaar overgaan en die (ongeveer) samenvallen met de grenzen van 7, 14 en 21 jaar in de islam.

In de eerste fase worden de jongsten bijna uitsluitend door de moeder verzorgd en behoed voor

---

⁵⁶ Eppink 1977, 1981; Van der Hoek & Kret 1992; Werdmölder 1995.

⁵⁷ Ayubi 1993: 36-38; Bartels 1993: 121; Mernissi 1975: 13.

⁵⁸ Sterman (1996: 71) citeert Yahyaoui, die Tunesische spreekwoorden optekende. 'De vader van dochters slaapt nooit rustig', 'Wie naar vrouwen luistert, wordt naar de hel gesleept', 'Vrouwen vormen de kiem van elke ramp', maar ook 'Een man thuis is een bron van problemen' en 'Vertrouw je man nooit en geef hem niet teveel zijn zin'. In deze volkswijsheden klinkt de overtuiging door dat alertheid of zelfs wantrouwen jegens het andere geslacht is geboden, ook als het naaste familie betreft.

⁵⁹ Dwyer 1978; Eickelman 1976: 132; Rosen 1984.

⁶⁰ De Vries 1987: 156; zie ook Abu-Lughod 1988; Mernissi 1975, 1994.

⁶¹ Voor een beschrijving van het specifieke karakter van de opvoeding van meisjes en de verschillen met die van jongens, zie Akerboom & Van der Hoek 1995; Brouwer 1991, 1997; Van der Hoek 1995; Van der Hoek & Kret 1992; Pels 1991: 143-144.

bedreigingen van buitenaf.⁶² Huilende baby's worden meteen opgepakt en gesust; in Marokkaanse huiskamers ontbreekt een box als plek om lastige kinderen 'te stallen' (Pels 1990: 483). Op jonge leeftijd worden ze nauwelijks gecorrigeerd en genieten ze een grote vrijheid, wat ertoe kan leiden dat jongetjes dwingelanden zijn.⁶³ Als zij beginnen te praten, neemt de belangstelling van de vader toe. Pas als kleuter verlaten zij voor het eerst de 'binnenwereld'. De 'buitenwereld' is het openbare domein van de mannen, een domein dat door de moeders als gevaarlijk wordt afgeschilderd (Eppink 1981: 32). Omdat vrouwen haast niet op straat zijn en de kinderen juist veel van hun tijd buiten doorbrengen, is effectief toezicht afwezig, temeer daar de mannen zich in deze fase amper met de opvoeding bemoeien. Op straat kunnen zij zich dan ook min of meer naar eigen goeddunken gedragen (Van der Hoek 1994: 61). Dat is een belangrijk verschil met Nederlandse ouders, die vooral hun jonge kinderen buitenshuis juist goed in het oog plegen te houden.

Als de jongens eenmaal kleuter zijn, worden ze geacht zich zo snel mogelijk van de moeder los te maken; bij haar in bed slapen bijvoorbeeld hoort er vanaf dat moment niet meer bij. De besnijdenis van de jongen is het duidelijkste symbool van de overgang naar de mannenwereld. Dat wordt met een groot feest gevierd.

De tweede fase begint rond het zevende jaar. Het kind wordt dan geleerd dat zijn gedrag moet passen bij zijn leeftijd. Het leert bidden en zich ritueel te reinigen. Nederlandse kinderen hoeven meestal pas in de pubertijd een serieuze bijdrage te leveren aan het huishouden, maar Marokkaanse kinderen krijgen al veel vroeger bepaalde taken (Van der Valk & Blaubeen 1995). Dat geldt overigens voor de meisjes sterker dan voor jongens. Te veel aandacht past niet meer bij oudere kinderen. Dat zou verwennerij zijn en tot verlies aan respect voor ouderen leiden. Amicale omgang tussen jong en oud is uit den boze (Van den Berg-Eldering 1978).

Het stellen van vragen wordt gezien als een eigenschap van kleine kinderen. Opgroeiende jongens kunnen dat dus maar beter achterwege laten (Eppink 1981: 33; Pels 1990: 484). 'Als je iets vraagt, weet je niet hoe het hoort. Anders zou je niet vragen', aldus een Rotterdamse jongen. Tekenen en andere creatieve uitingen worden door de meeste ouders niet serieus genomen en Marokkaanse kinderen hebben, vergeleken met Nederlandse kinderen, weinig of geen speelgoed (Eppink 1981: 33; Pels 1990: 485). Dat is zonde van het geld (Van der Valk & Blaubeen 1995: 67). Naast dit financiële argument blijkt dat spelen ook niet wordt gestimuleerd, omdat ouders het niet belangrijk vinden (Van den Berg-Eldering 1978: 130). Sterker nog, opgroeiende kinderen moeten het afleren. Spelen past niet in de wereld van volwassenen en omdat de gezinnen klein behuisd zijn, wordt stilzitten meer gewaardeerd. Dit heeft tot gevolg dat de televisie, bij uitstek een middel tot dat doel, in Marokkaanse huiskamers vaak aanstaat. Nederlandse kinderen worden meer gestimuleerd om zichzelf te vermaken met bijvoorbeeld tekenen of boekjes lezen (Pels 1990: 485-486). Ook Rotterdamse jongens vertelden dat thuis de televisie een groot deel van de dag aanstaat.

Fase drie begint als de jongens geslachtsrijp zijn. Tot die tijd hebben ze toegang tot de vrouwenwereld, maar daar komt als vanzelfsprekend een einde aan als zij man worden.⁶⁴ Ze worden dan ook geacht mee

---

⁶² **In de landen van de Maghreb bestaan verschillende gebruiken om pasgeborenen te beschermen. De eerste week wordt het kind niet aan de buitenwereld getoond (Ben Jelloun 1994: 32). Men wil het niet blootstellen aan bewonderende of jaloerse blikken en behoedt het voor 'het boze oog'. Pas op de zevende dag krijgt het kind zijn naam. Een reden is dat men rekening houdt met sterfte van het pasgeboren kind; verondersteld wordt dat het verdriet beter verwerkt kan worden als het kind nog geen naam heeft. Een andere reden is dat het zonder naam moeilijk te vinden is voor kwade geesten. Soms hebben kinderen voor hetzelfde doel de eerste veertig dagen van hun leven twee namen. In deze periode wordt een nep-naam gebruikt, pas erna de echte naam (Eppink 1981; Hart 1976: 117-118; Sterman 1996: 62-63 en 103).**

⁶³ **Eppink 1981: 27; Naamane-Guessous 1990: 24; Pels 1990: 481 en 1991: 144; Sterman 1996: 111-112.**

⁶⁴ **Op fraaie wijze is deze overgang in beeld gebracht in de film *Halfaouine* van de Tunesische regisseur**

te doen met de ramadan. In het begin gaat het om een paar dagen vasten, maar vanaf hun vijftiende wordt van hen verwacht dat ze het de hele maand volhouden. Eten, drinken en roken blijven achterwege tot na zonsondergang. Meedoen met de ramadan biedt opgroeiende jongens de mogelijkheid om te laten zien dat ze 'serieus' zijn.

Na hun eenentwintigste worden de jongens geacht op eigen benen te staan, maar ze zijn pas echt volwassen als ze zijn getrouwd. In de meeste gevallen blijven ze tot hun huwelijk thuiswonen. Willen ze 'serieus' moslim zijn, dan moeten ze zelfstandig hun godsdienstige plichten uitvoeren. Na hun twintigste treden vaak opvallende veranderingen op in het gedrag van jongemannen, ook in dat van degenen die niet op het punt van trouwen staan.

In Rotterdam-Zuid vertelden Omar en Hussain afzonderlijk dat ze in het verleden meer dan eens met de politie in aanraking zijn gekomen toen ze nog heroïne gebruikten. Die fase in hun leven is afgesloten en dat is ook zichtbaar in de wijze waarop zij zich overgeven aan zaken die in hun ogen nu veel belangrijker zijn. De een is bodybuilder, de ander houdt zich bezig met het opzetten van een club voor Marokkaanse jongeren. Hun gedrevenheid verschilde sterk van de lethargie van de jongere jongens, die nog niet 'serieus' waren.

Straf en krachten van buiten

Gedurende hun opvoeding worden Marokkaanse kinderen weinig geprezen (Eppink 1981: 29; Pels 1990: 483-484). De nadruk ligt op het voorkomen van ongewenst gedrag, wat ouders met het bestraffen van fouten proberen te bereiken. Het goede wordt zelden beloond, eerder worden kinderen op bepaalde momenten juist belachelijk gemaakt met het doel hen schaamte te leren (Eppink 1981: 32; Van der Valk & Blaauween 1995: 57). Voorts maakt men kinderen bang door met Allah, geesten of vader te dreigen (Hermans 1985: 72), of met de sprookjesfiguur van de menseneter (Ben Jelloun 1994: 39; Bezzazi & Kossmann 1997). Het gaat derhalve eerder om afremmen dan om stimuleren. Straffen moeten een lik-op-stuk karakter hebben om herhaling te voorkomen (Bovenkerk 1992a: 105), waarbij het fysieke element (slaan) als heilzaam wordt beschouwd. Ayubi (citerend uit Abd al-Qadir 1951) stelt dat de richtlijnen van de Profeet in dit opzicht zeer helder waren:

'... wrong should be righted "by the hand"; if this is not possible "by the tongue"; and if this also proves to be impossible to attain, then "by the heart", but this last "is the weakest of faith"' (1993: 44).

Ook de jongens in Rotterdam-Zuid weten wat het is om gestraft te worden. Meer dan eens liep een jongen moeilijk of droeg hij andere tekenen van een aframmeling, maar ik heb hier nooit iemand over horen klagen. Het viel me op dat, als er al over werd gesproken, vaak verkleinwoorden werden gebruikt. De jongen in kwestie zei dan 'een paar klapjes' of 'schoppies' gekregen te hebben. Wordt ze ernaar gevraagd, dan zijn de jongens zelf ook voorstanders van een dergelijke harde aanpak.

De jongerenwerker uit het buurthuis is zijn sleutelbos kwijt. Omdat er een groot aantal sleutels aanzit van allerlei deuren in het gebouw, getroost men zich veel moeite die terug te krijgen. Het boefje Driss meldt zich en vertelt dat hij de bos kan terugbezorgen voor honderd gulden. Hij beweert als bemiddelaar op te kunnen treden tussen de leiding van het buurthuis en een paar Turkse jongens, die de sleutels zouden hebben gestolen. Hoewel men zijn verhaal geen moment

---

Ferid Boughedir. Een jongetje gaat jaren achtereen met zijn moeder naar het badhuis, maar begint allengs de vrouwen om hem heen met andere ogen te bekijken. Hij wordt daartoe ook aangezet door oudere jongens die hem vragen de vrouwelijke rondingen te beschrijven.

gelooft en ervan overtuigd is dat Driss zelf de dief is, gaat men toch op het aanbod in. De afweging dat er anders voor drieduizend gulden aan nieuwe sloten moet worden geïnstalleerd, is doorslaggevend. De wat oudere Omar is hierover zeer verontwaardigd en bijna laat hij de transactie in het honderd lopen. Op de vraag wat er volgens hem gedaan had moeten worden, geeft hij een non-verbaal antwoord: hij kijkt naar zijn pols en maakt met zijn andere hand een snijbeweging op het gewricht.

Marokkaanse kinderen leren door te proberen en zelf te ondervinden, er wordt weinig voorgedaan en ze krijgen weinig aanwijzingen. Er wordt gesproken van *trial and error* (Pels 1990: 484) en van 'gissen en missen' (Van der Valk & Blaaubeen 1995: 60). Men leert van de consequenties van zijn gedrag, wat in de literatuur wordt aangeduid met 'operante conditionering' of 'instrumenteel leren' (Van Dijk et al. 1996: 84-86; Gailly et al. 1983: 30-32). Met de sterke nadruk op deze manier van leren, maken Marokkaanse jongens zich een manier van doen eigen waarin ze zoeken naar de (uiterste) consequenties van hun gedrag, waarin ze grenzen aftasten.

Bij het overtreden van regels is het in de visie van Marokkaanse jongens vaak de omgeving die ze daartoe aanzet, het hun mogelijk maakt of ze er ten minste niet van afhoudt (Sterman 1996: 166-167).

Bij herhaling vertelden jongens de in hun ogen losse seksuele moraal van de Nederlanders slecht te begrijpen. Een man wordt daardoor steeds uitgedaagd en hij zal, zeker als hij nog jong is, zich moeilijk kunnen beheersen. Said: 'Een man is een stier en als je met een lap zwaait, dan weet je wat er kan gebeuren.' Volgens een ander schuilen er risico's in de manier waarop in Nederland met seksualiteit wordt omgegaan: 'Nederlanders gaan met hun kinderen naar seksfilms kijken. Dat kan toch niet. Dan pakt die vader zijn kind, dat kan toch niet.'

Ook wanneer jongens drugs gebruiken of alcohol drinken wordt dat vooral aan de verleiding van een bepaalde omgeving toegeschreven (Buijs 1993: 227).

De Rotterdamse jongens zijn geneigd hun gedrag te beschrijven als het gevolg van krachten waarop ze maar ten dele invloed kunnen uitoefenen. Dit geldt in het bijzonder als het om iets verkeerd of ellendig gaat (cf. Sterman 1996: 47). Veelal wordt verwezen naar het lot (*mektab*) of naar de tijd die nodig is om te veranderen.⁶⁵

Zo kan het gebeuren dat Halim, een 17-jarig Marokkaans boefje met een behoorlijke criminele staat van dienst, zijn loopbaan als volgt toelicht: 'Ik ben nog klein. Als ik groot word, gaat het anders. Dan word ik rustig.'

Soms meent men dan dat geesten, ofwel *Jnun*, in het spel zijn.⁶⁶ Veel Marokkanen geloven in magie als middel om dergelijke krachten te manipuleren.⁶⁷ Ook de Rotterdamse jongens geloven in zulke zaken. Ze praten er niet graag over, omdat ze weten dat dit onderwerp in Nederland niet serieus wordt genomen (cf. Van der Valk & Blaaubeen 1995: 131 en 176-177). De voorbeelden die werden genoemd, liggen vooral in de relatiesfeer (cf. Bartels 1993: 189).⁶⁸ Door middel van drankjes of omdat ergens een papertje met aan de Koran ontleende spreuken of formules was verstopt, meende men dat een persoon zonder dat hij er erg in had gedwongen kon worden tot een bepaalde daad.

---

⁶⁵ Het woord *mektab* wordt vaak gebruikt als kernachtig commentaar op klein of groot ongeluk. Het betekent letterlijk 'het staat geschreven'.

⁶⁶ Bartels 1996; Gailly et al. 1983: 26-28; Ligthart 1996.

⁶⁷ Tovenarij behoort tot een terrein waartoe vrouwen makkelijker toegang hebben dan mannen (Haleber 1989a; Mernissi 1975; Plantade 1988).

⁶⁸ Ook in de teksten van *Raï*-muziek uit Algerije wordt bij tijd en wijle gesproken van tovenarij als het gaat over de jongeman die in de greep van vrouwen is geraakt (Schade-Poulsen 1995: 104).

In een verhaal dat ik in Rotterdam-Zuid hoorde, ging een jongen naar Marokko en werd verliefd gemaakt op een meisje. Hij kon het land niet verlaten, dan werd hij gek. Hij moest met haar trouwen en deed dat uiteindelijk ook.

Marokkanen zien daden (deels) als voortkomend uit een spanningsveld tussen zelfbeheersing en passies en driften. De schuld wordt dan buiten het individu gezocht. Vooral als het om jongeren gaat is dat plausibel, zoals blijkt uit de manier waarop de Rotterdamse jongens over gokken spreken.

Hoewel het niet mag in het buurthuis, wordt er bij tijd en wijle *patah patah* gespeeld (een kaartspel om geld). De jongens keuren desgevraagd gokken niet goed en ze vinden ook dat het eigenlijk niet zou moeten gebeuren. Toch doen ze het graag, als ze het geld ervoor hebben. Zo kan het gebeuren dat toeschouwers de leiding van het buurthuis verwijten dat niet de hand wordt gehouden aan de regels. Een volgende keer zijn het echter de critici zelf die hun geluk beproeven.

Eer en schaamte

Marokkaanse kinderen hebben weinig mogelijkheden om te experimenteren. Uit het voorgaande komt het beeld naar voren van het individu dat in hoge mate door zijn omgeving wordt gestuurd. Om die reden zouden zij normen gebrekkig internaliseren. Internalisatie lijkt volgens sommigen ook niet belangrijk, omdat de Marokkaanse omgeving kinderen niet leert te reageren op schuld, maar op schande. Het gaat dan bij strafbare feiten niet in hoofdzaak om het plegen, zo wordt gezegd, maar om het bekend worden ervan. Dat beschadigt de eer en moet worden voorkomen (Eppink 1977, 1992: 125).

Men zou aldus kunnen denken dat Marokkaanse jongens zelf het verschil tussen goed en verkeerd slechts moeizaam kunnen maken en afhankelijk zijn van de richtlijnen die anderen hen opleggen, alsof zij zelf geen morele maatstaven hebben. Dat is geen juiste voorstelling van zaken. Zij kunnen wel degelijk berouw hebben over misstappen, wat niet wegneemt dat het opbiechten van verkeerd gedrag on-Marokkaans is. De begrippen eer en schaamte verdienen het om langer bij stil te staan, want zij bepalen de kern van deze kwestie.⁶⁹

Eer wordt verworven door gedrag en houding. Het gedrag van individuele gezinsleden beïnvloedt het aanzien van de familie, in positieve maar ook in negatieve zin. Daarin draagt iedereen verantwoordelijkheid, zij het niet in gelijke mate. Voor kinderen geldt dat in mindere mate, zij moeten dat nog leren. Zaak is vooral dat zij de ouderen gehoorzamen. Ook vrouwen dragen minder verantwoordelijkheid, wat niet wegneemt dat juist hun gedrag, in het bijzonder hun kuisheid, een verboden domein betreft dat essentieel is voor de eer van de familie. Het Marokkaanse gezinshoofd staat voor de taak zijn vrouw en kinderen in het gareel te houden.

De hiërarchische, aan sekse en leeftijd gekoppelde gezinsverhoudingen worden uitgedrukt in gedragsregels rond schaamte (*hisma*). Vooral in het bijzijn van ouderen gaat het om regels als zwijgen, neerslaan van de blik, niet roken, niet (op je gemak) gaan zitten voordat daarvoor toestemming is gegeven en het dragen van een hoofddoekje of sluier. In gemoedelijke situaties vallen de grenzen weg en gaat men informeel met elkaar om. Het is evenwel de hoogste in de hiërarchie die bepaalt of dit wenselijk is. Zoals de legercommandant tegen zijn manschappen *at ease* zegt, zo is het in het gezin de vader die zijn zoons zegt dat ze kunnen gaan zitten om televisie te kijken.

In het Rotterdamse buurthuis waren het de oudere Marokkanen die bij tijd en wijle de jongeren uitnodigden bij hen aan tafel te komen zitten. Andersom gebeurde dat niet. Niet omdat ze dat niet

---

⁶⁹ **Voor uiteenzettingen over eer en schaamte bij de relaties tussen mannen en vrouwen, echtelieden in het bijzonder, zie Abu-Lughod 1988; Bartels 1993: 191 e.v.**

wilden, maar omdat een expliciete uitnodiging de rollen zou omdraaien. Een oudere ging gewoon zitten als hij dat wilde, hem werd door jongeren niet gezegd wat hij zich kon permitteren. Opmerkingen die als zodanig konden worden opgevat, werden fel beantwoord. Wat haalt zo'n blaag zich in zijn hoofd, vroeg een oudere zich dan op luide toon af.

Door zich op correcte wijze aan deze schaamteregels te houden, kunnen degenen die lager in de hiërarchie staan respect verdienen. Het is dan ook belangrijk schaamte en schande van elkaar te onderscheiden. Schande slaat op een toestand van oneer, bijvoorbeeld als sprake is van overspel. Schaamte daarentegen is in de Marokkaanse context geen begrip dat wordt gebruikt om er iets negatiefs mee weer te geven, het is juist goed als in bepaalde situaties schaamte wordt getoond. Marokkaanse ouders zijn er trots op als hun kinderen schaamte kennen, dat vinden zij een zeer goede eigenschap (Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 54-55).

Het is niet zo dat alleen de lageren in de hiërarchie zich aan deze gedragscodes moeten houden. Zo wordt ook van het gezinshoofd verwacht dat hij zich gedraagt conform deze schaamteregels. Slaat hij zijn vrouw en kinderen en verzorgt hij ze slecht, dan plaatst hij zichzelf in een kwaad daglicht. Blijven de andere gezinsleden zich toch schaamtevol gedragen, dan verdienen zij daarmee respect. Als zij dit leed kunnen dragen, zich opofferen en in hun lot berusten, oogsten zij des te meer waardering.⁷⁰

Eer en schaamte vertegenwoordigen traditionele waarden, die zeer goed herkenbaar zijn in het gedrag van Marokkanen, ook in dat van degenen van wie men misschien zou verwachten dat zij zich er minder aan gelegen laten liggen omdat ze de banden met het gezin hebben verbroken. Zo bleek in Rotterdam dat niet alleen respectabele zons, maar ook criminele jongens zeer fel kunnen reageren als de eerbaarheid van hun zussen of moeder in twijfel wordt getrokken en dat ze zwijgen in aanwezigheid van ouderen. Met bepaald gedrag kunnen Marokkaanse jongens waardering of juist afkeuring oogsten. Maar uiteindelijk beslissen ze zelf wat ze daarmee doen.

Omgangsvormen en wantrouwen

Marokkaanse kinderen worden bekendgemaakt met de verschillen tussen 'gelijken' en 'ongelijken' en die tussen 'binnen' en 'buiten'. Sekse en leeftijd bepalen hierin (mede) in welke mate iemand wordt gezien als een individu dat voor zichzelf kan instaan. Vooral jongeren kunnen weinig weerstand bieden aan verleidingen en kwalijke krachten van buiten. Ze krijgen derhalve strakke richtlijnen voor de wijze waarop ze zich in bepaalde situaties dienen te gedragen. Om dezelfde reden maken Marokkanen veelvuldig gebruik van etiquette. Hun doen en laten is sterk afhankelijk van de aan- of afwezigheid van anderen in de directe omgeving. Rosen (1984) spreekt van de Marokkaan als *homo contextus*.

Marokkaanse kinderen leren eerbied te betrachten en afstand te houden jegens anderen. Omdat hier in hun opvoeding veel nadruk op ligt, leren ze echter ook dat mensen door het gebruik van formele omgangsvormen zich heel anders kunnen voordoen dan hoe ze denken of voelen. Door formeel te blijven, kan worden bereikt dat onvriendelijke, onfatsoenlijke of vijandige uitingen voorkomen worden en dus geen wrijving veroorzaken. Dit gedrag jegens elkaar geeft weer wat volgens de gangbare opvattingen in de groep wenselijke verhoudingen zijn, niet meer dan dat (Hermans 1994: 38). Zeker opgroeiende kinderen worden geacht zich daaraan ondergeschikt te maken en zich aan de gedragscodes te houden. Ze gedragen zich zoals dat van hen wordt verlangd, maar dat drukt niet per se hun gedachten of gevoelens uit.

Het groeten van elkaar, zoals dat ook in Rotterdam gebeurt, levert een simpel voorbeeld. Degene die binnenkomt geeft de andere aanwezigen een hand (de rechter) en brengt in één beweging dezelfde hand naar zijn hart. In sommige gevallen gaat het er amicaler aan toe en lijkt het minder

---

⁷⁰ **Abu-Lughod 1988; Bartels 1993: 185; Van den Berg-Eldering 1978: 107.**

op stijve etiquette, maar belangrijk is dat áls het gebeurt, dat dan ook iederéén een hand krijgt. Hebben jongens ruzie met elkaar en komt een van de twee binnen, dan kan hij iedereen een hand geven of niemand. Het zou tot een lastige situatie kunnen leiden wanneer hij duidelijk zichtbaar zijn opponent als enige niet zou groeten.

Zulke omgangsvormen benadrukken de egalitaire verhoudingen binnen de groep. Tegelijkertijd hebben ze echter tot gevolg, dat ze los kunnen worden gezien van de werkelijke intenties van degenen die ze hanteren. Het zijn in zoverre holle handelingen dat ze zijn opgelegd en geen instemming veronderstellen; zulk gedrag kan een façade zijn.

Tijdens het veldwerk in Rotterdam-Zuid bleek dat de jongens niet alleen hun eigen gedrag, maar ook dat van anderen zo interpreteren. Zo werd een televisieprogramma over vredesbesprekingen in het Midden-Oosten dat handenschuddende leiders in beeld bracht door Karim becommentarieerd met: 'Alle woorden blijven op tafel.' Daarmee bedoelde hij dat zodra ieder zijns weegs zou gaan, de afspraken hun geldigheid zouden verliezen.

Het spreekt voor zich dat ook onder niet-Marokkanen werkelijke bedoelingen verborgen kunnen blijven achter lege frasen. 'Dat zeg je maar, je meent het niet.' Waar het hier om gaat, is dat deze discrepantie tussen bedoeling en gedrag zich bij Marokkanen in zo sterke mate laat voelen. De jongens gaan ervan uit dat mensen zo handelen, maar bovendien menen ze allemaal dat Marokkanen er meer toe zijn geneigd dan anderen. Dat culmineerde bij herhaling in opmerkingen waarin zij hun ervaringen verwoordden en die juist uit de mond van Marokkanen opvallend klinken: 'Ik ben niet als een Marokkaan, ik zeg wat ik bedoel' of 'Marokkanen moet je niet vertrouwen' (Van Gemert 1995a: 73).

Marokkaanse jongens dichten krachten buiten henzelf een grote invloed toe op hun gedrag. Tot ze een leeftijd bereiken waarop ze 'serieus' worden en zichzelf in de hand moeten hebben, worden deze jongens op strenge wijze op het rechte spoor gehouden. Dat is nodig, want ze tasten steeds grenzen af die anderen moeten bewaken. Ook eer en schaamte zijn begrippen die inhoud krijgen in een sociale context. Omdat anderen zo belangrijk zijn bij de beoordeling van hun gedrag, onttrekken ze het niet-wenselijke zo veel mogelijk aan hun ogen.

Verhoudingen en klimaat in het gezin

De wantrouwende attitude van Marokkanen kent een samenhang met het gebruik van fijnmazige gedragscodes, die de omgang stroomlijnen en achterliggende bedoelingen kunnen versluieren. Daarnaast is er reden om aan te nemen dat wantrouwen ook opgesloten ligt in de verhoudingen binnen het gezin, zoals ook al naar voren kwam bij de bespreking van de verschillen tussen de seksen. Daarom gaat nu de aandacht naar de posities en rollen van de Marokkaanse ouders en komt aan bod welke conflicten zich in het gezin voordoen.

Moeder en echtgenote

De vrouw speelt in het gezin twee rollen, die van moeder en echtgenote. Die rollen verschillen naar inhoud, maar ook naar emotionele lading.

Een Marokkaans meisje behoort tot de familie van haar vader. Als ze trouwt, wordt ze verbonden met de familie van haar man. In die nieuwe omgeving wordt ze evenwel gezien als iemand die van buiten komt, wat met gevaar wordt geassocieerd. Om deze reden bestaat er in Noord-Afrika een voorkeur om te

huwen met een nicht van vaders kant, omdat die tot dezelfde familie behoort. Pas als zij kinderen heeft gekregen, na de transformatie van vrouw naar moeder, wordt zij een volwaardig lid van de familie. Het potentiële gevaar dat zij vertegenwoordigde, wordt dan verruild voor de warme betrouwbaarheid die ze nu symboliseert. De 'melkband' tussen zoons en moeders is stabiel en benadrukt de gelijkheid tussen personen die zonder schaamte met elkaar kunnen omgaan. Seksuele relaties tussen zulke personen zijn taboe (Bartels 1993: 132-133).

Een huwelijk kan gearrangeerd zijn, waardoor de partners in het begin weinig emotionele binding hebben. Het feit dat wederzijdse ouders de keuze van de partner hebben beklonken, sluit het groeien van genegenheid niet uit. Maar een volledig vrijwillige verbintenis, waarin beide partners hun eigen keuze hebben kunnen maken, levert een ander uitgangspunt.⁷¹ Hier laten zich westerse invloeden gelden (Buijs & Nelissen 1994: 190-191; Marseille 1996). De meeste Rotterdamse jongens zeiden zelf de belangrijkste stem te zullen hebben als ze gaan trouwen.

Huwelijkspartners hebben meer dan eens reden om elkaar te wantrouwen. Het kwam voor dat een Marokkaanse man, zonder zijn vrouw daarin vooraf te kennen, een tweede vrouw nam (Van den Berg-Eldering 1978: 81-82). Polygamie komt tegenwoordig in Marokko nog maar weinig voor en in Nederland is het verboden. Het verschijnsel van verstoting (*talaaq*), een recht van de man, doet zich echter nog steeds voor (Naamane-Guessous 1990: 128 e.v.). Onder Marokkaanse vrouwen in Nederland bestaat een levendige angst voor verstoting. In een artikel in *de Volkskrant* (4 juli 1996) komen twee Marokkaanse vrouwen aan het woord, die als hulpverleners professioneel met deze materie te maken hebben. Zij beweren dat zestig procent van de vrouwen die naar Marokko op vakantie gaat, bang is om tijdens dat verblijf te worden verstoten (cf. Bartels 1993: 177; Dwyer 1978: 22-30).

Dat deze angst niet zonder grond is, bleek ook in Rotterdam-Zuid. Daar zei een man zijn vrouw in Marokko te hebben achtergelaten om vervolgens met een achternicht te trouwen.

Deze zaken stroken met het feit dat in de Marokkaanse gemeenschap veel echtscheidingen plaatsvinden (Buijs & Nelissen 1994: 191-192), niet alleen in Nederland maar ook in Marokko (Mernissi 1978: 318). Daar zijn ze meestal het gevolg van verstoting (Hermans 1994: 36). Soms komt het tot een scheiding, omdat een vrouw niet met haar man wil terugkeren naar Marokko.

Vrouwen die dit overkomt, verkeren in een weinig benijdenswaardige positie. In tegenstelling tot hun man kunnen zij in de regel geen nieuwe huwelijkspartner vinden, ze zijn immers geen maagd meer. Zij zijn volledig aangewezen op de welwillendheid van hun eigen paternale familie. Worden zij niet opgenomen in een huishouden en wonen ze alleen, dan worden deze vrouwen als een bedreiging gezien. Er ontstaan allerlei verdenkingen die ertoe leiden dat ze worden gemeden, waarvan verdere buitensluiting het gevolg is (Sterman 1996: 101). Vrouwen die in Nederland met zulke problemen kampen, bevinden zich nog eens extra in een moeilijke positie omdat hun verblijfstitel in veel gevallen is gekoppeld aan die van hun echtgenoot. Wordt het huwelijk verbroken, dan moeten ze het land uit (Engberts 1997: 220).

Een Marokkaanse vrouw uit Rotterdam zei van haar moeder één les te hebben geleerd: 'Zorg ervoor dat er geen geld overblijft, verstopt het. Als hij ziet dat hij rijk is, gaat hij een vrouw erbij nemen.'

De rol van moeder is een andere dan die van echtgenote. Als moeder heeft de vrouw een sterke band met

---

⁷¹ **De afstand tussen echtelieden komt tot uiting in een citaat over het uitgaansleven in Oran, Algerije. 'But the main locations for pleasure parties in the city of Oran are the cabarets. Here you will find women smoking and drinking with men, couples kissing in public or dancing closely. Here men will take women out, talk to them, fondling them, kissing them and, all in all, engaging in an affair that is impossible or unthinkable with their wives (underlined by a popular saying that you should divorce your wife in order to take her out)' (Schade-Poulsen 1995: 93).**

haar zoon. Vaak geven jongens dan ook aan goed met hun moeder overweg te kunnen, maar wel problemen te hebben met hun vader (Coppes et al. 1997: 70; Gijtenbeek & Van 't Hoff 1990). Wanneer vaders hertrouwen, treden vaak ernstige problemen op tussen vader en zoon (Haleber 1989a: 29).

Omar (25 jaar) zag zijn ouders niet meer tijdens het onderzoek. Hij werd op zijn zestiende door zijn vader naar Nederland gehaald en samen werkten ze in een fabriek. Jarenlang droeg hij al zijn loon af aan zijn vader, tot dat zo veel wrijving gaf dat hij wegliep. Omar raakte op het criminele pad en ging drugs gebruiken. Zijn vader liet zich scheiden van zijn vrouw die in Marokko was gebleven. Hij hertrouwde met een veel jongere vrouw, met wie hij ook kinderen heeft gekregen. Inmiddels is Omar weer op het rechte pad. Hij is getrouwd en heeft kinderen. Voor zijn vader heeft hij geen goed woord over: 'Hij pakt al het geld en bouwt alleen maar huizen in Marokko.' Ondanks zijn eigen zeer krappe beurs maakt hij maandelijks een bedrag over naar zijn moeder in Marokko. Hij ziet dat als zijn plicht: 'Als ik mijn moeder niks geef, wie ben ik dan?'

Er kan een zeer sterke coalitie ontstaan tussen moeder en zoon, die consequenties kan hebben voor de vader (Hermans 1994: 33). Moeders trekken zoons dan sterk naar zich toe, verwennen ze en houden hun intimiteiten verborgen voor de echtgenoot (Buijs 1993: 141 e.v.; Haleber 1989a: 29). In conflicten verdedigen zij de zoons (Van der Valk & Blaaubeen 1995: 66) en als de jongens vanwege delinquent gedrag in opspraak raken, worden zij achter de rug van de strenge vader door de moeder gesteund. Bij het onvermijdelijke generatieconflict kan de moeder bemiddelen. Doet ze dat niet en vraagt ze haar zoon niet om begrip op te brengen voor de positie van zijn vader, dan kan zij het gezinshoofd in de ogen van zijn zoon diskwalificeren.⁷²

Hiermee is niet gezegd dat Marokkaanse moeders niet op de hoogte zouden zijn van het feit dat veel Marokkaanse jongens ontsporen. Ook hun baart dit zorgen. Zo bleek in gespreksgroepen met Marokkaanse ouders dat juist de moeders geïnteresseerd zijn in hoe het in de Nederlandse gezinnen toegaat (Bouhaloul & Van der Zwaard 1996: 69-70). Gedachtewisseling met Nederlandse moeders is echter slecht te rijmen met de wens van de meeste mannelijke gezinshoofden dat hun vrouwen zich niet op straat begeven (Postma 1996: 18).

De val van vader

In de periode voor de gezinshereniging, bestierden de vrouwen in Marokko het huishouden, al dan niet samen met de oudste zoon, een oom of de grootmoeder (van vaders kant). Na de gezinshereniging bleek vader ineens een man die zijn autoriteit volop liet gelden. Dat wordt tegenwoordig versterkt door het feit dat veel vaders werkloos zijn geworden en vaak thuis zijn. Marokkaanse vrouwen zijn daar niet altijd even gelukkig mee, omdat hun echtgenoten verzorging eisen en zich ook met het huishouden bemoeien. Het gezinshoofd ziet erop toe dat de religieuze richtlijnen worden nageleefd. Voor zijn opgroeiende kinderen belichaamt hij daarmee wat in de Koran staat (Sterman 1996: 33). Zijn autoriteit jegens zijn zoons is analoog aan die van God over gelovigen.⁷³ In deze bevelshuishouding overlegt de vader niet over te nemen beslissingen, hij deelt ze eenvoudig mee. Waar de relatie met de moeder van jongs afaan emotioneel is en in een blijvende band resulteert, wordt de relatie met de vader vooral door afstand en gezag gekenmerkt (Van den Berg-Eldering 1978: 121). De vader is streng tegenover zijn kinderen. Vanuit de Marokkaanse optiek moet hij ook niet zachtvaardig zijn, hij moet gerespecteerd worden:

---

⁷² **Sterman, die kennelijk ervan uitgaat dat de gezinsverhoudingen niet aan veranderingen onderhevig zijn, stelt dat deze rollen over generaties gereproduceerd kunnen worden (moeder wordt grootmoeder en zoon wordt vader). Hij spreekt daarom in deze context van 'pseudo-erfelijkheid van huwelijksproblemen' (1996: 121).**

⁷³ **Bel Ghazi 1986: 33; Van den Berg-Eldering 1978: 111; Jamous 1992: 174.**

'De vader is dus een vreemde weldoener aan wie men dank en totale gehoorzaamheid verschuldigd is. Slechts bij hoge uitzondering wordt de vader in een huisgezin beschouwd als een vriend met wie je kunt praten, uiteraard zonder onderwerpen aan te roeren die *hachouma* [afgeleid van *hisma*, schaamte-FvG] zijn' (Naamane-Guessous 1990: 36).

De vader is echter in de meeste gevallen niet iemand die op grond van een geslaagde loopbaan bij zijn zoons respect kan afdwingen (Kaufman & Verbraeck 1987: 54; Werdmölder 1990: 45). Buijs (1993) beschrijft dat oudere jongens een soort non-interventieverhouding met hun vader onderhouden.⁷⁴ Ze vermijden onderwerpen en trachten de vader in zijn waarde te laten. Coppes et al. (1997: 70) vragen zich daarentegen af of Marokkaanse jongens die in de problemen zijn gekomen er hoe dan ook nog wel wat aan is gelegen dat zij schande over hun vader brengen.

Uit gesprekken in Rotterdam-Zuid werd duidelijk dat veel jongens niet graag iets slechts over hun vader vertellen, omdat zoiets gezichtsverlies zou betekenen. Dit neemt niet weg dat ze menen dat hun hopeloos ouderwetse vader slecht past in de moderne Nederlandse samenleving. Hun inspanningen zijn er niet zozeer op gericht dat de omgang met deze ouder wordt gestroomlijnd, maar het lijkt er veeleer op dat ze hun vader proberen te ontlopen (cf. Van der Valk & Blaubeen 1995: 66-67). Sommigen gaan bij voorkeur pas dan naar huis als ze zeker weten dat hun vader in de moskee is, anderen maken nadrukkelijk gebruik van de Marokkaanse gewoonte van 'glijdende eettijden'. Ze kiezen ervoor om niet met hun vader aan tafel te hoeven zitten.

Marokkaanse vaders beheren de financiën van het gezin. Ze staan bekend als strenge rekenmeesters. Het gezinsinkomen van de families in Rotterdam wordt in de meeste gevallen aanzienlijk verhoogd met de kinderbijslag die elk kwartaal wordt uitgekeerd.

Meerdere jongens beweerden dat juist dit aandeel van het inkomen vaak wordt gebruikt om in Marokko te investeren. Dat deze bron van inkomsten een niet onbelangrijke plaats inneemt in het Marokkaanse gezin, wordt ook geïllustreerd door grappen die de jongens erover maakten. Op het plein voor een school hangen vaak jongens. Onder elkaar becommentarieren ze de meisjes die naar buiten komen. De meisjes die ze niet knap of die ze seksueel oninteressant vinden, doen ze af met: 'Da's niks, alleen maar kinderbijslag.'

Kinderen vertegenwoordigen voor hun ouders economische waarde, iets wat tijdens het onderzoek ook veel af te leiden uit berekeningen die werden gemaakt.

Een vader van nog geen veertig vertelde dat hij vergaande voorbereidingen heeft getroffen om zijn drie kinderen naar Marokko te sturen. Hij en zijn vrouw blijven in Nederland. Hij vindt Nederland geen goede omgeving voor hen, maar voegt daar onmiddellijk aan toe dat er ook financiële argumenten zijn. Behalve de 1.400 gulden kinderbijslag, kan hij van de Nederlandse staat ook nog eens 700 gulden per kwartaal krijgen voor hun studie in het buitenland. De bij het gesprek aanwezige gezinsleden kunnen daar begrip voor opbrengen. Maar het tegenargument dat het voor gezinsleden hoogst onplezierig is om door duizenden kilometers van elkaar gescheiden te zijn, wordt niet genoemd.

De strakke financiële richtlijnen van Marokkaanse vaders liggen meer dan eens aan de basis van conflicten met hun zoons. Natuurlijk zien de jongens dat andere jongeren modieuze kleding dragen en allerlei moderne gebruiksartikelen bezitten. Dat willen zij ook wel, maar ze krijgen weinig tot geen

---

⁷⁴ **De respondenten van Buijs (1993) waren geen jongens maar jongemannen. Op dit punt van leeftijd verschilt zijn populatie van die van de meeste andere onderzoeken. Dat heeft consequenties voor hun opstelling tegenover hun vader.**

zakgeld. Daarmee is de kiem voor frustratie gelegd (Bovenkerk 1992a: 99; Van Gelder 1995: 173). Als ze iets nodig hebben, moeten ze hun vader erom vragen. Bij Marokkaanse contactfunctionarissen in Rotterdam bleek dit een steeds terugkerend onderwerp van gesprek.⁷⁵ Deze professionals staan op het standpunt dat het voor beide partijen beter is als de vader wel wat zakgeld zou geven.

De problematiek rond geld komt op andere terreinen terug. De jongens die thuis wonen en niet naar school gaan of werken, wordt als klaplopers gezien. Vaders zetten hun zoons onder druk om ook een bijdrage te leveren aan het gezin. Vindt de zoon geen werk, dan kan dat ertoe leiden dat hij het huis uit wordt gezet (Van Schelven 1989: 167, 169, 175).

Als de jongens zelf inkomsten hebben, worden ze geacht die (gedeeltelijk) af te dragen. Het kan daarbij gaan om inkomsten uit werk, maar ook om een studiebeurs of een uitkering, waarvan ze kostgeld moeten afdragen. Als de vader daarbij dwang uitoefent, zet dat de zoons tegen hem op. Zij doen met minder morren afstand van het geld wanneer ze het kunnen zien als een plichtsgetrouwe bijdrage van een 'serieuze' jong-volwassene. Zij stoppen het dan ook liever hun moeder toe, dan dat ze het een eisende vader overhandigen (Abraham 1996: 86-87; Buijs 1993: 144-146). Drugsgebruikers, die een wankele relatie hebben met hun vader, blijven deel uitmaken van het gezin zolang zij maandelijks een deel van hun uitkering afdragen (Kaufman & Verbraeck 1986: 56).

Een vergelijking met in Nederland wonende Turken is hier interessant. De Turkse familiebanden blijven grotendeels intact, terwijl Marokkaanse gezinnen zeer vaak kampen met generatieconflicten (Bovenkerk 1994: 60-61). Turkse zoons die getrouwd zijn, wonen vaker met hun gezin in bij hun ouders of gebruiken de dagelijkse maaltijden samen. Beide generaties blijven dan deel uitmaken van een gezamenlijk huishouden. Hoewel dat ook in Turkse gezinnen tot spanningen kan leiden, beheert de vader vaak de financiën van zijn zoons. Er wordt dan gespaard voor een gemeenschappelijk doel (Böcker 1994; Lindo 1996). Marokkaanse jongens willen zich juist losmaken van het financiële regime van hun vader. Na een huwelijk maar vaak ook al eerder, kiezen ze daar bewust voor.

In Rotterdam-Zuid werd in gesprekken over dit onderwerp met enige regelmaat gerefereerd aan terugkeer naar Marokko. Vooral de wat oudere jongens zetten zich af tegen hun vader, die steeds geld bijeen tracht te schrapen voor een huis en/of grond in het herkomstland. Zelf zeggen ze in Nederland te blijven wonen en derhalve geen baat te hebben bij de investeringen in Noord-Afrika. Ali: 'Wat heb ik daar nou aan, ik ga er alleen maar op vakantie.'

Turken blijken meer dan Marokkanen bereid om in Nederland te investeren. Daarmee verwerven zij zich een plaats in de middenstand (Böcker 1994; Werdmölder & Meel 1993: 262). Wél investeren in het herkomstland heeft ongetwijfeld te maken met het verlangen om terug te keren, maar dat deze wens bij oudere Turken in Nederland geen rol zou spelen is bezijden de waarheid. Om dit doel te bereiken lijken relatief veel Turkse vaders bedrijven te beginnen die hun inkomen moeten verhogen. Hun Marokkaanse pendanten lijken deze mogelijkheden minder interessant te vinden of hebben geen vertrouwen in de winst die dit kan genereren. Zij kiezen ervoor om het geld dat ze kunnen missen rechtstreeks naar Marokko te sturen. Slechts één Marokkaanse vader van de jongens uit de onderzoeksgroep had een eigen bedrijf (koffieshop), terwijl in bijna alle gevallen de familie een nieuw huis had laten bouwen in Marokko.

---

⁷⁵ **De Marokkaanse contactfunctionaris is een initiatief, dat volgens Noord-Afrikaans gebruik veel nadruk legt op bemiddeling door Marokkanen. Dit werd voor het eerst toegepast in Amersfoort (Gijtenbeek & Van 't Hoff 1990). Inmiddels heeft deze werkwijze in Rotterdam, maar ook in andere steden navolging gekregen. Een overzicht van dergelijke projecten is in een rapport weergegeven (Binnenlandse Zaken 1994). Van meer recente datum is een uitgebreide bespreking en evaluatie (Van 't Hoff & Nilhorst 1996: 17-18 en 44-48).**

Generatieconflict

In de Marokkaanse bevelshuishouding hebben opvoeders traditioneel een positie boven hun kinderen, een situatie die ook in de Nederlandse context blijft gehandhaafd. Deze afstand tussen de gezinsleden vormt op zichzelf echter geen reden voor problemen. Een vader kan erg autoritair zijn, maar tegelijkertijd ook zeer rechtvaardig en sociaal voelend. Het klimaat in het gezin is dan ook niet per se een rechtstreeks gevolg van hiërarchische verhoudingen.

Desondanks komen in Marokkaanse gezinnen in Nederland zeer veel conflicten voor.⁷⁶ Bovendien willen dergelijke conflicten nogal eens uitmonden in excessen. Gaat het over ontspoorde jongens, dan wijzen Marokkaanse ouders (vooral de vaders) steeds met een beschuldigende vinger naar de Nederlandse omgeving. Daar staat tegenover dat de huishoudens in de Rif ook conflicten kenden. En als de Nederlandse context zo veel invloed zou hebben, zouden ook andere groepen die daar op dezelfde wijze aan blootstaan met vergelijkbare fenomenen te kampen moeten hebben. Voor Turkse gezinnen in Nederland is dat bijvoorbeeld al minder het geval (Bovenkerk 1994: 60-61). De cohesie tussen de Turkse gezinsleden lijkt groter.⁷⁷ Ook van de Turkse jongens uit Rotterdam-Zuid werden in veel mindere mate verhalen vernomen over escalerende conflicten en ontsporingen. Het ligt daarom meer voor de hand dat factoren binnen de Nederlandse omgeving en de gang van zaken in de Marokkaanse gezinnen elkaar versterken.

Vroeg of laat loopt een jongen die vergrijpen pleegt tegen de lamp. Hij komt in aanraking met de politie of wordt het onderwerp van roddel (Buijs 1993: 191; Van Gemert 1995c: 296-298). Zijn vader zal hem bestraffen en hem wijzen op zijn plicht de eer van de familie niet te schaden. Dat kan voor oudere jongens een argument zijn om te stoppen, maar voor de jongeren weegt dat nog niet zo zwaar. Om vervelende confrontaties en slaag te ontlopen, mijden ze hun vader gewoon. Tegelijkertijd vinden ouders dat jongens die in aanraking komen met de politie, daar niet hard genoeg worden aangepakt. De opvoeders stellen somber vast dat hun middelen worden ontnomen, terwijl de jeugd steeds sterker komt te staan (Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 92).

In Nederland komt het regelmatig voor dat een derde persoon, bijvoorbeeld een politieagent of onderwijzer, zich opwerpt op als bemiddelaar tussen vader en zoon. De vader komt dan in een positie terecht waarin hij moet onderhandelen met zijn zoon, over wie hij gezag heeft. Hij kan alleen maar verliezen. De bemiddelaar is in de ogen van de vader niet correct wanneer hem wordt gevraagd om water bij de wijn te doen. Verzoening aldus verkregen wordt gevoeld als een knieval, zeker wanneer het conflict juist is veroorzaakt door de zoon die regels heeft overtreden. Het gezag van de vader wordt eerder aangetast dan onderstreept (Bovenkerk 1992a: 102). In de ogen van de vader zou de bemiddelaar juist zijn positie, zijn bezorgdheid en verantwoordelijkheid als opvoeder moeten benadrukken. De bemiddeling is in veel gevallen zonder succes of de gang van zaken heeft pijnlijke gevolgen, want de vader moet het 'doorslikken', niet zelden ook nog ten overstaan van zijn zoon. Marokkanen wijzen erop dat het raadzaam is om eerst de oneffenheden glad te strijken. Bemiddeling is dan geen open onderhandeling waarbij beide partijen aanwezig zijn, maar er wordt eerst apart met hen gesproken voordat zij gezamenlijk met een voorstel instemmen.

Inmiddels hebben Nederlandse hulpverleningsinstanties meer kennis van deze specifieke problematiek. Hulpverleners weten dat het zaak is om de banden met het gezin snel te herstellen, zonodig met behulp

---

⁷⁶ **Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996; Bovenkerk 1992a; Gijtenbeek & Van 't Hoff 1990; Werdmölder & Meel 1993.**

⁷⁷ **Er bestaat tot op heden geen studie waarin de gezinscohesie van Turken en van Marokkanen worden vergeleken. Er zijn echter wel aanwijzingen dat meer Marokkaanse dan Turkse kinderen openlijk in verzet komen tegen hun ouders (Van der Most van Spijk 1991: 31). Daarnaast is het in de wereld van de hulpverlening een bekend gegeven dat ongeveer twee keer zoveel Marokkanen als Turken hun weg zoeken naar opvangthuizen (Brouwer 1997). Hoewel er geen eenduidige gegevens bestaan voor een dergelijke vergelijking, lijkt het er ook op dat onder Marokkanen echtscheidingen meer voorkomen dan onder Turken.**

van een familielid of een andere Marokkaan (Gijtenbeek & Van 't Hoff 1990). Wacht men daar te lang mee, dan kan dat een hereniging ernstig in de weg staan. Weglopers blijken overigens ook gebruik te maken van een circuit van homoseksuelen, die als 'opvangs' fungeren.⁷⁸

Ook onder de Rotterdamse jongens zijn er enkelen die voor korte of langere tijd onderdak vonden via dit circuit. Dit lijkt een verzoening met vader niet dichterbij te brengen. In Rotterdam kwam mij ter ore dat de vader van een van de jongens op een homoseksuele man had geschoten, bij wie zijn zoon over de vloer kwam. Dat leverde de vader overigens een gevangenisstraf op van meerdere maanden.

Situaties waarin de vader moet vaststellen dat de zoon ondanks zijn inspanningen doorgaat en ook de roddel aanhoudt, kunnen tot een paradoxale uitkomst leiden: de vader gaat zélf verhalen over zijn zoon bevestigen. Waar hij eigenlijk wil dat zijn familie onbesproken blijft, lijkt hij juist mee te werken aan het besmeuren ervan. Hij wil daar echter iets anders mee bewerkstelligen. Met het zwartmaken van de zoon en hem volledig de schuld te geven, probeert hij het vergrijp van de jongen tot een individueel falen te maken en de familie buiten schot te houden. Hij kan besluiten om de eer van zijn familie zo veel mogelijk te zuiveren door zijn handen van de jongen af te trekken. Het komt voor dat een vader in de moskee ten overstaan van de andere mannen uit de gemeenschap zegt alles geprobeerd te hebben, maar nu geen uitweg meer te zien. Nu moeten anderen (Nederlandse instanties) het maar proberen (Eppink 1979: 64 en 75). Hij laat op die manier zien dat hem uiteindelijk aan de mores van de gemeenschap meer gelegen is dan aan de onverbeterlijke zoon.

Hoewel er in dit onderzoek geen empirisch materiaal is verzameld dat hierop betrekking heeft en er een slag om de arm moet worden gehouden, lijkt het niet waarschijnlijk dat een vader op dezelfde wijze een ontspoorde dochter verstoot. Waar een zoon vroeg of laat onherroepelijk wordt geacht zelfstandig te worden, gaat de verantwoordelijkheid jegens een dochter bij een huwelijk over naar haar echtgenoot. Als de vader een partner voor haar kan vinden, is dat een veel betere optie dan verstoting. Het laatste impliceert namelijk dat hij zijn opvoedende taken zoals die van hem worden verwacht, niet heeft kunnen volbrengen. Hij kan daarmee ook niet voor haar kuisheid instaan. Tijdens het opgroeien wordt aan zoons dan ook veel meer vrijheid gegeven dan aan dochters. Verstoting maakt zoons noodgedwongen en wellicht sneller zelfstandig dan de vader zou willen, maar de uitkomst is uiteindelijk niet wezenlijk verschillend.

Een dochter krijgt door verstoting een positie die voor haarzelf en voor de familie blijvende littekens achterlaat. Verstoting van zoons daarentegen hoeft geen definitief karakter te hebben. Het is voor alle partijen een pijnlijke zaak, maar als de zoon er blijk van geeft dat hij op de goede weg is, kunnen de banden weer worden aangehaald. Dat kan bijvoorbeeld gebeuren naar aanleiding van zijn afkicken (Van Gelder & Sijtsma 1988b: 53; Kaufman & Verbraeck 1986: 56), of als een criminele zoon zijn vader geld geeft als deze afreist naar Marokko (Van Gemert & Van der Torre 1996: 496).

Ook in Rotterdam worden dwalende zoons niet altijd verstoten. Als ze geen eigen onderkomen hebben, blijven ze meestal thuis wonen. Ze nemen echter nauwelijks deel aan het gezinsleven en sociaal gezien lijken ze slechts passanten te zijn met wie de anderen niets van doen hebben. Dat werd ook duidelijk bij justitiecontacten.

Bij de vier rechtszaken die ik bijwoonde, kwam slechts een keer een familielid opdagen. Het ging om een vader die zich meldde met een brief die op zijn adres was bezorgd. Hij had zijn zoon lange tijd niet gezien en kwam om te zeggen dat hij niet wist of de jongen zou komen opdagen. De zoon bleek wel aanwezig. Toen de zitting begon, ging de vader niet mee de rechtszaal in maar verliet

---

⁷⁸ Coppes et al. 1997: 42-44; Van Gelder & Lamur 1993; Van Gemert 1990b, 1991a; zie ook Farin & Seidel-Pielen 1993: 37.

het pand.

De jongens die al eens een vrijheidsstraf hebben moeten uitzitten, zeiden weinig bezoek te krijgen. Nederlandse jongens met wie ze vastzaten werden veel vaker bezocht, meestal wekelijks, zo wisten ze.

Ieder voor zich

De uiteenlopende posities in het Marokkaanse gezin grijpen in elkaar; dat is tenminste de manier zoals het vaak wordt voorgesteld. De hiërarchische structuur met de vader aan het hoofd is goed te herkennen in de thuissituatie van de Rotterdamse jongens. De beschrijvingen uit de vaderlandse literatuur en de gegevens die in Rotterdam-Zuid werden verzameld, maken duidelijk dat een harmonieus beeld de werkelijkheid geen recht doet. In de Rif kon de vader als enige het gezin bestieren en werden interne strubbelingen onttrokken aan het oog van de buitenwereld. In Nederland blijkt het in veel gevallen niet mogelijk de vuile was binnen te houden. Bovendien heeft de vader niet langer een machtspositie die onaantastbaar is, er wordt aan gemorreld.

Leden van de eerste generatie hebben een ambivalente houding ten opzichte van sociale voorzieningen. Niemand wil deze bron van inkomsten aan zich voorbij laten gaan, maar van de andere kant zien de gezinshoofden met lede ogen aan hoe hun kinderen zich van hen losmaken als ze door een uitkering of studiebeurs financieel zelfstandig worden. Daarmee wordt de traditionele afhankelijkheid van de kinderen jegens de ouders doorbroken (Abraham 1996: 73-74). Voorheen op het platteland in de Rif droegen de kinderen hun arbeidskracht bij, wat het de vader mogelijk maakte als enige de economie van het huishouden te runnen. De inbreng van kinderen wordt nu uitgedrukt in geld, dat ze op hun eigen rekening gestort krijgen. De vader kan daarom niet langer als vanzelfsprekend eisen stellen, hij is afhankelijk van wat ze hem afstaan.

In Turkse gezinnen in Nederland heeft zich een vergelijkbaar proces afgespeeld. Nog steeds is de familie een belangrijk instituut, maar er is nu sprake van een uitgebalanceerder reciprociteit. De verschillende leden dragen bij aan grote uitgaven. Dat kan met terugkeer verband houden, maar het kan ook om een bruidsschat gaan of om het afkopen van de Turkse dienstplicht (Böcker 1994: 144).

De onderzochte Marokkaanse jongens uit Rotterdam wonen in de meeste gevallen nog thuis. Volgens Marokkaans gebruik gaat de jongeman pas het huis uit als hij huwt. Daarnaast zijn aan zelfstandig wonen kosten verbonden, die een groot deel van de uitkering of beurs betekenen. Voorts blijken de Rotterdamse jongens, wat de huishoudelijke taken betreft, slecht in staat om voor zichzelf te zorgen. Thuis wordt immers alles door moeder en zussen gedaan. Toch willen degenen die op eigen benen kunnen staan in eerste instantie graag een woning voor zichzelf. Het beheer over de eigen inkomsten wordt daarbij steeds als argument genoemd.

Door de grotere financiële zelfstandigheid van de jongeren zijn de verhoudingen binnen het gezin verschoven. Nu kunnen conflicten worden uitgevochten, waar voorheen de lageren in de hiërarchie op hun tanden moesten bijten. Dat wil dus niet zeggen dat voorheen conflictsituaties in het gezin konden worden uitgebannen, maar veeleer dat de uitslag al op voorhand vaststond. Marokkaanse jongens die zijn opgegroeid in een gezin waar andermans wil wet is, zien uit naar het moment dat ze het zelf voor het zeggen krijgen. Omdat het beheer van de financiën grote aandacht heeft in Marokkaanse gezinnen, is geld een middel bij uitstek om zulke machtsveranderingen in uit te drukken.

Essentieel bij deze verhoudingen is dat de zoon leert dat zijn eigen belang ondergeschikt is aan dat van anderen. Vaders maken zoons duidelijk dat zij hen ook werkelijk kunnen laten vallen ten faveure van het gezin als geheel. Het meest duidelijk komt dit tot uiting in het feit dat verstoting een bekend fenomeen is in de Marokkaanse gemeenschap. De banden met degenen die het meest nabij zijn moeten niet als onverbreekelijk worden gezien, al is de moeder-zoonrelatie wellicht een uitzondering.

Als de relatie tussen vader en zoon ernstig is verstoord, zal het gezinsklimaat in veel gevallen onplezierig

zijn. In veel huishoudens moet men de dubbeltjes omdraaien, wat de situatie op scherp zet en generatieconflicten verheft. Dat die conflicten zo veel voorkomen, kan niet louter vanuit de gezinsverhoudingen in Nederland worden beredeneerd. Ook in de Rif was sprake van spanning in het gezin, maar daar was de positie van het gezinshoofd stabiel. In Nederland betwisten gezinsleden elkaar de zeggenschap over de geringe financiële middelen. Hier blijkt dat de partijen niet dezelfde belangen hebben. In ieder geval in de optiek van de zoon, maar wellicht ook in die van de vader, leidt dit ertoe dat ze er in eerste instantie zélf op moeten toezien dat hun wensen worden verwezenlijkt: het is ieder voor zich. Hierdoor wordt de relatie tussen vader en zoon, behalve door afstand, ook door wantrouwen gekenmerkt.

Voorbeelden

Opvoeders willen dat hun kinderen zo veel mogelijk het traject volgen dat zij uitstippelen. Enerzijds betekent dit dat zij kinderen die dreigen te ontsporen weer op de rails proberen te zetten. In de Marokkaanse context houdt dat veelal in dat ze op hardhandige wijze worden gecorrigeerd. Anderzijds kunnen ouders hun kinderen de weg wijzen door ze voor te houden wat ze moeten proberen te bereiken, door ze zelf voorbeelden te geven. Vanuit de jongeren bezien komen zulke voorbeelden echter niet alleen van de ouders, zij staan aan meer invloeden bloot.

Uit Marokko

De jeugdige Marokkanen in Nederland zijn niet, zoals hun ouders, langdurig in het 'culturele bad' van Marokko ondergedompeld (Sterman 1996: 151). De tussengeneratie, waartoe bijna alle onderzochte jongens behoren, heeft dat slechts ten dele meegemaakt. Nu ze in Nederland wonen, hebben deze kinderen veel minder contact met andere familieleden. Hun grootouders die in Marokko zijn achtergebleven, spreken zij nog slechts in vakanties en over de telefoon. Onder andere waar het kennismaking met de traditionele verhalen betreft, is dat een gemis (Bezzazi & Kossmann 1997).

Aangekomen in Europa blijken de ouders van deze jongens goeddeels alleen te staan in het onder de aandacht brengen van het culturele erfgoed in de vorm van tradities en gebruiken. De jongsten gaan niet of nauwelijks naar de moskee en Marokkaanse verenigingen, die zichzelf hierin een taak aanmeten, ontbreken. De ouders worden echter in beslag genomen door andere beslommingen en hebben er de tijd niet voor. Bovendien speelt de taal een rol. Veel ouders zijn analfabeet, zodat ze hun kinderen ook niet kunnen voorlezen. De Riffijnse jongens in Rotterdam-Zuid verstaan op hun beurt allemaal Tamazight, maar het Arabisch levert voor het merendeel problemen op. De meesten zijn naar Nederland gekomen voordat ze het lezen en schrijven van het Arabisch goed onder de knie hadden. De geschreven Noord-Afrikaanse media zijn voor hen slecht toegankelijk. Thuis wordt weliswaar regelmatig naar Marokkaanse televisieprogramma's gekeken die met de schotelantenne worden ontvangen, maar ook die zijn voor de jongeren slecht toegankelijk.

Het taalprobleem waar de meeste Marokkaanse jongens mee worden geconfronteerd, is complexer dan dat van de Turkse jongens. Berbers hebben, zoals we zagen, met drie verschillende talen te maken, die ook nog een verschillend schrift kennen. De Turkse jongens hebben alleen met het Turks en het Nederlands te maken, en wat het Turks betreft uitsluitend met Latijns schrift.⁷⁹

Daarnaast biedt de Nederlandse omgeving Marokkaanse jongeren ander vertier. In tegenstelling tot hun

---

⁷⁹ **Koerden uit Turkije spreken in huiselijke kring soms Koerdisch. Daarnaast leren Turkse kinderen soms Arabisch om de Koran (in originele vorm) te kunnen lezen. Beide gevallen laat ik buiten beschouwing, want het gaat om zeer kleine aantallen. In Rotterdam kwam ik hier bovendien geen voorbeelden van tegen.**

ouders kijken zij veel naar Nederlandse en Engelstalige programma's op tv. Een verhaal moet wel zeer boeiend worden verteld om met een serie op de buis te kunnen concurreren. Ook de voorbeelden uit de jeugdcultuur die deze jongens dagelijks zien, zijn in de meeste gevallen niet aan Noord-Afrika verbonden, maar aan het Westen.

Jeugdstijlen

Marokkaanse jongeren willen zich ontworstelen aan het negatieve beeld dat Nederlanders van hen hebben. Amsterdamse drugsgebruikers onder hen blijken zichzelf soms als niet-Marokkaan te definiëren (Van Gelder & Sijtsma 1988b: 68-69). Als jongens bij Nederlandse meisjes in de smaak willen vallen, ontkennen ze soms hun herkomst en zeggen ze bijvoorbeeld dat ze Italiaan zijn (Viskil 1996: 60). Behalve dat zoiets illustreert wat ze denken dat anderen van Marokkanen vinden, klinkt hierin ook een negatief zelfbeeld door. Kennelijk hebben ze er geen vertrouwen in dat ze succes hebben als ze gewoon zeggen wie ze zijn. Houdt dat in dat Marokkaanse jongens een open oog hebben voor jeugdstijlen, dat ze goed naar anderen kijken en daarvan elementen gebruiken die ze aantrekkelijk vinden?

De jongeren van de tussengeneratie van alle etnische groeperingen zijn volgens Saharso (1985: 380) 'culturele pioniers'. Zij moeten zelf een stijl vinden om hun identiteit mee uit te drukken. Dat betekent niet dat zij zonder meer beschikken over voorbeelden die in hun ogen zinvol en bruikbaar zijn. Creoolse jongens blijken naast de Caraïbische *wakaman* en de rasta ook gebruik te maken van rolmodellen uit de zwarte sport- en muziekwereld van de Verenigde Staten.⁸⁰ Voor de Marokkaanse jongens in Rotterdam-Zuid lijkt het moeilijker te liggen. Ook al hoeft het niet één kant-en-klaar etnisch model te zijn dat ze zouden kunnen overnemen en kan het om elementen van een identiteit gaan, toch lijkt hun omgeving deze jongens weinig voorbeelden aan te reiken die ze bruikbaar vinden (cf. Caton 1993: 73).

Nederlandse jongens vinden ze saai. Brahim:

'Die zitten veel meer binnen dan wij. Ze denken na over wat ze over een paar jaar gaan doen. Wij doen nu. Wij zijn altijd bij vrienden. Wij lopen samen over straat, we zitten in een auto.'

Hindostaanse jongens noemen ze geringschattend 'koelies', wat ze hebben ontleend aan creolen. De meesten hebben een ambivalente houding jegens creoolse jongens. Die leggen in hun gedrag een zelfverzekerdheid aan de dag waar ze wel bewondering voor hebben. Een aantal van de Marokkaanse jongens vindt het leuk om bij tijd en wijle wat woorden Sranangtongo te gebruiken. Dat vinden ze nogal stoer klinken. Vooral *bigi* (groot, flink, om tegen op te zien) is bij sommige jongens populair.

Youssef heeft ruzie gehad met een meisje en ze heeft hem in het gezicht gekrabd. Gevraagd naar de opvallende schram, kan hij moeilijk de waarheid zeggen. 'Met negers gevochten', luidt zijn eervolle alternatieve verklaring.

De house- en gabberscene blijkt voor hen niet interessant. De muziek werd niet in het buurthuis gedraaid en ik hoorde nooit over nachtenlange danssessies. New age-achtige elementen heb ik bij deze jongens evenmin waargenomen. Tatoeages en piercings hadden ze niet en ook met skaten houden deze jongens zich niet bezig. Marokkaanse jongens nemen weliswaar kleine onderdelen van gedrag en uiterlijk over, maar voor de Rotterdamse jongens is geen van de voorbeelden in zijn totaliteit acceptabel.

Denkend aan 'zwarte' muziek als hiphop en *rhythm & blues* die Surinaamse jongeren inspireert om zelf te gaan musiceren en die hen stijlelementen biedt, zou *raï* eenzelfde functie kunnen hebben voor Noord-Afrikaanse jongeren. Dat is dat echter maar zeer ten dele het geval. Onmiskenbaar is *raï* (die uit Algerije stamt) bij jongeren uit de Maghreb zeer populair, Marokkaanse jongens in Nederland niet uitgezonderd.

---

⁸⁰ Van Gemert 1995d; HOF 1994; Sansone 1992.

Zij zien de muziek als eigen en draaien vaak cd's van musici als Cheb Khaled of Cheb Mami. Hoewel *rai* met jeugd wordt geassocieerd, de vertolkers jongemannen zijn die zich daarom *cheb* (jongeling) laten noemen en de aantrekkingskracht tussen de seksen wordt bezongen, moet het rebelse karakter niet worden overschat. Er wordt gezongen over onderwerpen die voorheen niet te beluisteren waren en ook de specifieke muziekvorm is vernieuwend, maar traditionele waarden staan niet werkelijk ter discussie. *Rai* bracht muzikale vernieuwing, maar Noord-Afrikaanse liefhebbers onderscheiden zich qua uiterlijk niet van leeftijdgenoten, noch houden zij er afwijkende denkbeelden op na (Schade-Poulsen 1995).

Geslaagde verwanten

Ook als wordt gekeken naar voorbeelden in de onmiddellijke omgeving, naar mensen met wie men verwant is, dan blijkt dat Marokkaanse jongens bakens ontberen. De Nederlandse arbeidersjeugd van weleer had in de familie vaak een oom die bijvoorbeeld onderwijzer of politieagent was. Zo'n voorbeeld in de nabijheid maakte inzichtelijk wat goede schoolprestaties kunnen opleveren. Marokkaanse jongens zien weinig of geen van dergelijk inspirerende voorbeelden in hun eigen familie. Onderzoek van Crul (1996a, 1996b) geeft aanwijzingen dat hierin langzaam aan veranderingen optreden. Maar vaders, ooms en meestal ook broers van de jongens in Rotterdam-Zuid konden slechts zeer moeizaam omhoogkomen uit de onderste regionen van de samenleving. De meesten is dat niet gelukt. Er kan echter geen twijfel over bestaan dat de Marokkanen die de stap naar de drugshandel hebben gemaakt, daarmee financieel succes boeken. Het schijnt dat zoiets vaak kan gebeuren zonder dat men in de kraag wordt gevat. Dealers worden unaniem als 'slechte Marokkanen' afgeschilderd, maar men weet dat ze in de meeste gevallen aanzienlijk meer te besteden hebben dan 'goede Marokkanen'. Dit betekent dat de meesten zich het verleidelijke van deelname goed kunnen voorstellen. Iedereen blijkt dan ook wel enkele landgenoten uit de wijk te kennen die op deze wijze aan de weg timmeren, in een aantal gevallen gaat het om familieleden.

De meeste Rotterdamse jongens hebben nauwelijks concrete positieve Noord-Afrikaanse voorbeelden in hun omgeving. In plaats daarvan is sprake van abstracte modellen die rechtstreeks uit hun opvoeding voortkomen: je moet serieus zijn, je verantwoordelijk en eervol gedragen, niet je familie te schande maken. In feite betekent dit: je moet volwassen worden.

Volwassen

Onder jonge migranten groeit het besef dat zij zich voor hun toekomst op Nederland moeten oriënteren en zich moeten losmaken van de maatschappelijke status van hun ouders (Sunier 1996; Veraart 1996). De eerste generatie heeft met de oversteek een zeer belangrijke stap gezet. Hun kinderen weten echter heel goed dat zij volgens Nederlandse maatstaven weinig aanzien hebben en hun wankel bestaansbasis geen reden is tot trots. Toch is er in Nederland geen sprake van zoiets als rebellie tegen de maatschappelijke verhoudingen. Evenmin zetten deze jongens zich af tegen de overheersende middenklassecultuur (Van Schelven 1989: 166).

Als de Rotterdamse jongens wordt gevraagd wat ze willen bereiken, komen ze allemaal op de proppen met het weinig avontuurlijke antwoord dat ze willen trouwen en werk willen hebben (cf. Van Niekerk 1993: 73). Bijna alle jongens zeggen met een Marokkaans meisje te willen trouwen (cf. Viskil 1996: 50). Sommigen geven de voorkeur aan een meisje uit Marokko, omdat die nog maagd en onbedorven zouden zijn (cf. Van Gelder & Lamur 1993: 55). Anderen menen dat hun toekomstige Marokkaanse bruid in Nederland moet wonen, dan heeft ze tenminste een opleiding gehad en kan ze ook werken. Wat betreft hun eigen werk, weten de jongens dat ze beperkte kansen hebben. Voor velen heeft het vinden van betaald werk haast utopische dimensies.

Omdat ze weten dat hun doelen zo ver weg liggen, is het voor deze jongens erg belangrijk te kunnen

laten zien dat ze vooruitkomen, dat ze volwassen worden. Ze zijn zuinig, ze hebben weinig en ze sparen, net als hun vaders (Van den Berg-Eldering 1978; Kemper 1996). Behalve aan kleding, omdat ze daarmee niet willen afgaan, besteden ze nauwelijks geld aan materiële zaken. Toch is het belangrijk dat ze de buitenwereld op hun succes kunnen wijzen. Eén symbool blijkt bij uitstek geschikt voor dit doel: de auto.

Het behalen van een rijbewijs wordt gezien als maatschappelijke stijging. Allereerst omdat rijles erg duur is, het is een hele prestatie om zo'n groot bedrag opzij te kunnen leggen. Ten tweede vergroot de auto de mobiliteit en is daarmee een symbool van vrijheid en mannelijkheid. Bovendien doet de auto dienst als ontmoetingsplaats waar de jongens privé kunnen zijn. Het roze papiertje en de officiële toestemming dat ze mogen rijden, zijn op zich niet erg waardevol. Bijna alle jongens schaften daarom binnen zeer korte tijd na het behalen van het rijbewijs ook een auto aan. Dat is gezien hun krappe beurs al opmerkelijk, maar ook omdat geen van de jongens het voertuig werkelijk nodig heeft om zich te verplaatsen. Het is pure luxe, waarmee ze gezien willen worden. Niet in de laatste plaats tijdens vakanties in Marokko (cf. Coppes et al. 1996: 23).

Marokkanen vinden het bezit van een auto belangrijk. Dat blijkt uit cijfers over het bestedingspatroon van allochtone groepen in de vier grote steden. In vergelijking met andere groepen hebben Marokkanen weinig inkomsten, hun bestedingspatroon wordt juist gekenmerkt door spaarzaamheid. Toch blijken Marokkanen naar verhouding het meest vaak auto's te bezitten. Louter het bezit van de auto weegt zwaarder dan de vervoersfunctie, wat blijkt uit het gegeven dat Marokkanen maandelijks het minst aan vervoer uitgeven (NIBUD 1997: 35-36). De aanschaf van een auto krijgt nog meer betekenis als wordt bedacht dat de Rotterdamse jongens zelden of nooit een fiets gebruiken. Daar kan tegen worden ingebracht dat dit vervoermiddel nogal eens wordt gestolen en mogelijk ook daarom niet erg populair is. Opvallender is dat de jongens in Rotterdam-Zuid, behoudens een enkeling, ook geen brommers aanschaffen, terwijl dat door andere jongeren vaak wel wordt gedaan. Doorslaggevend is dat de brommer een symbool is van jongensachtigheid, de auto daarentegen is verbonden met volwassen-zijn.

De Marokkaanse jongens kennen weinig waarde toe aan symbolen die met jeugd worden geassocieerd. Daarin verschillen zij sterk van de creoolse jongens, die juist rolmodellen kiezen die aan de vrije tijd zijn verbonden. Deze waardering van de Marokkanen sluit aan bij het voorgaande, waar op verscheidene plaatsen het belang van volwassenheid boven jeugd werd onderstreept. De koppeling van leeftijd aan hiërarchie, zoals ook zichtbaar in de gedragscodes van schaamte, en de geringe waardering voor kinderspel zijn daarvan enkele voorbeelden. Dit heeft tot gevolg dat van opgroeiende Marokkaanse jongens wordt verlangd dat zij hun kind-zijn achter zich laten. De adolescentiefase, die in de Nederlandse opvoeding bij uitstek ruimte biedt om de volwassen wereld te verkennen, wordt door Marokkaanse jongens als het ware overgeslagen (Van der Hoek 1994). De jongens krijgen al heel vroeg verantwoordelijke taken. Zo zijn ze bij afwezigheid van de vader de verantwoordelijke man in huis en moeten ze toezicht houden op zussen en jongere broers buitenshuis, taken waarvan Nederlandse leeftijdgenootjes veelal zijn gevrijwaard. Op deze manier worden ze als het ware geparachteerd in de wereld van de volwassenen (Van der Valk & Blaubeen 1995: 72). Het zijn de vaders die hen in deze wereld binnenleiden en die tegelijkertijd het meest tastbare voorbeeld zijn.

Islam

Voor Marokkaanse jongens zijn de niet-Marokkaanse voorbeelden in hun totaliteit onacceptabel, soms omdat ze slecht te verenigen zijn met de islam. Islamitische gebruiken ziet men als eigen. Omgekeerd kan het ook zo zijn dat zaken in de niet-islamitische omgeving als oneigen of zelfs bedreigend worden ervaren.

Bij een driedaags uitstapje met twaalf jongens wordt een wandeling door het centrum van Antwerpen gemaakt. Bij de kathedraal aangekomen stel ik voor om deze te bezichtigen, maar

daarop wordt afhoudend gereageerd. Sommigen menen dat ze er geen stap binnen horen te zetten. De grandeur van het voorportaal maakt hen echter nieuwsgierig naar de rijkdom binnen. Als ik ze op het hart druk dat ze gerust een kijkje kunnen nemen, overwint dat de twijfel en uiteindelijk betreden de meesten toch de kerk.

Hoewel de jongens zeker geen fundamentalistische of streng religieuze indruk maken, is godsdienst voor hen een gegeven dat voor hechting en ondersteuning zeer belangrijk is (Verkuyten 1988: 127). De vastenmaand benadrukt het gemeenschappelijke en vergroot onderlinge solidariteit (Buitelaar 1993; Viskil 1996: 48). Voor de meeste jongens is de ramadan een gezamenlijke inspanning die ze erg serieus opvatten (cf. Buijs 1993: 226). Behalve ter markering van 'wij' en 'zij', dient het vasten er ook toe om te laten zien dat ze beschikken over wilskracht en doorzettingsvermogen. De jongens beweren regelmatig dat Nederlanders niet kunnen vasten, 'ze houden het nog geen dag vol'. Diverse keren wordt verteld over Marokko waar men het vasten nog zwaarder maakt door juist in deze periode voetbaltoernooien en andere sportevenementen te organiseren.

De vastenmaand is een periode waarin ruzies worden bijgelegd en conflicten worden vermeden. Iedereen vindt dat belangrijk. Dat is zelfs te zien aan 'de boefjes', een stel jongens dat dagelijks hasj rookt en van wie iedereen weet dat ze de nodige delicten op hun naam hebben staan. De boefjes bidden niet, bezoeken geen moskeeën en houden zich evenmin aan het vasten. Toch tonen ze eerbied tegenover de anderen die dat wel doen. Als ze zelf eten of roken, doen ze dat bewust niet in het bijzijn van andere jongens.

Voor de Turkse jongens van dezelfde leeftijd blijkt de ramadan een minder belangrijke gebeurtenis. De meesten doen er niet aan mee en moeten erop worden geattendeerd dat het niet past dat ze roken in een ruimte waar anderen dat juist niet doen. Ze zeggen dat het vasten nog niet hoeft van hun vader, later misschien. In het algemeen houden Marokkanen zich strikter aan de vastenperiode dan Turken. Afvalligen die wel overdag eten, kunnen in Marokko zelfs worden ingerekend (Balci 1997).

Marokkaanse mannen kunnen met hun gedrag en met symbolen duidelijk maken dat ze vrome moslims zijn. Ze gaan naar de moskee, liefst vijfmaal per dag. Ze dragen een *djellaba* en als ze naar Mekka zijn geweest, kunnen ze hun baard laten staan. De jongeren die hun religiositeit willen tonen, maken geen gebruik van deze symbolen, noch van zulk gedrag. Dat zou hen zo opvallend maken dat ze de kans lopen belachelijk te worden gemaakt. Ze wonen immers in een westers land en het strookt niet met gedrag en kleding van leeftijdgenoten. In de praktijk is dat geen probleem, want dat jongens 'serieus' worden en de islamitische regels gaan naleven is gekoppeld aan leeftijd. 'Het is iets voor later.'

Gevraagd naar het waarom van deze koppeling tussen leeftijd en beoefening gaf Najib de volgende verklaring: 'Als je leeft zit op iedere schouder een engel. Een telt de goede daden en de ander de slechte. Bij de hemel wordt gekeken wat je het meest hebt gedaan. Kleine jongens die vinden dat niet erg, die hebben nog tijd genoeg. Maar als je ouder wordt, ga je denken. Dan wil je toch zeker weten dat je meer goede dingen hebt gedaan.'

Buitelaar tekent bij vrouwen in Marokko dezelfde voorstelling van zaken op. Zij sprak met een oudere vrouw die dit als volgt verwoordt:

'Natuurlijk willen oudere mensen meer *azjr* [religieuze verdienste, FvG]. Ze staan dichter bij de dood en vrezen God. Jonge mensen denken niet na. Die zeggen "Wat moet ik ermee?"' (Buitelaar 1993: 119).

De godsdienst schept een normatief kader. Alle jongens hanteren bij tijd en wijle het onderscheid tussen 'slechte' en 'goede' Marokkanen' en bij het uit elkaar houden van beide categorieën is de islam het belangrijkste richtsnoer (Buijs 1993: 101 e.v., 221). Een goede Marokkaan is praktiserend moslim, dat komt in de definitie van haast iedere jongen naar voren. Dat ze zelf niet altijd de islamitische regels naleven doet daar niets aan af. Ik werd meerdere keren bij polemische gesprekken betrokken, waarin de

suprematie van de islam over andere godsdiensten als een soort uitgangspunt werd gebruikt. De islamitische waarden en normen zijn onder de oppervlakte aanwezig. Daar kan op alle momenten aan worden geappelleerd.

Tijdens het genoemde uitstapje zijn de jongens in de tuin van een jeugdherberg jolig aan het knoeien met eten. Ze worden daarbij geprikkeld door de aanwezigheid van Poolse meisjes even verderop. Ze klieren en gooien met etenswaar, maar daar komt een eind aan als Farid, niet de oudste noch iemand met veel aanzien, ze op de vingers tikt. 'Je mag niet met brood gooien, dat is *haram*.' Het gerommel wordt onmiddellijk en zonder commentaar gestaakt.

De islam is de Marokkaanse jongens met de paplepel ingegoten. Lange tijd kan dat onbelangrijke bagage zijn, maar als ze volwassen worden blijkt dat ze vaak beantwoorden aan het verwachtingspatroon uit hun omgeving: ze worden 'serieus'. Hier is te zien dat opvoedingsidealen samenvallen met religie. Islam legitimeert het belang dat men hecht aan de sociale intelligentie, die groeit met het klimmen der jaren (*aql*). De godsdienst kan ook als een soort anker dienst doen, wat blijkt uit het feit dat drugsgebruikers zich eraan vastklampen (Sijtsma 1989a) of er steun aan ontlenen als ze afkicken.⁸¹

Opgroeien met afstand

Cultuur is niet onveranderlijk. Marokkaanse tradities en gebruiken verwateren of verdwijnen in Nederland. Oude waarden en normen passen soms slecht in deze nieuwe omgeving. Om de dynamiek niet uit het oog te verliezen heb ik in het voorgaande niet alleen gewezen op de inhoud van wat de ouders willen overdragen, van wat ze aanreiken. Tevens is beschreven hoe ze dat doen en binnen welke gezinsverhoudingen en welk -klimaat dat gebeurt. Zo blijkt dat de positie van het gezinshoofd kan veranderen onder invloed van de westerse context. Voorts is ingegaan op de voorbeelden die deze jongens zien in hun dagelijkse omgeving. In deze beschrijvingen lag dan ook meer de nadruk op de ervaringen van de jongens dan op de wensen van de ouders.

De Marokkaanse jongens leren door te proberen. Zeker als ze nog jong zijn, hebben krachten van buitenaf (straf) grote invloed op hun doen en laten. Worden ze ouder, dan worden ze geacht beter te weten hoe ze zich behoren te gedragen en meer verantwoordelijkheid te nemen. Wat Marokkaanse jongens wordt voorgehouden, ligt in de volwassen wereld. De islam benadrukt en legitimeert dat: een 'goede' Marokkaan is praktiserend moslim.

In tegenstelling tot jeugd uit andere etnische groepen, zijn er voor de Marokkaanse jongens in de hedendaagse jeugdcultuur geen modellen die hen op het lijf zijn geschreven. In feite is de vader het meest tastbare voorbeeld, maar als de jongens zien dat hij in de Nederlandse samenleving allermindst een vooraanstaand burger is, leidt dat tot verwarring. Zij hebben van kinds afaan geleerd dat aan zijn autoriteit niet mag worden getornd. In de Nederlandse omgeving echter lijkt zijn verdienste laag en kan hij nauwelijks respect afdwingen. Hiermee valt niet alleen de vader van zijn voetstuk, maar voelen ook de jongens de grond onder hun voeten wegzakken.

De jongens leren van hun opvoeders fijnmazige gedragscodes, die de omgang stroomlijnen omdat ze achterliggende bedoelingen kunnen versluieren. Huwelijkspartners, maar ook ouders en kinderen houden veel voor elkaar verborgen. Dit past bij de wantrouwende attitude van Marokkanen. Daarnaast is er reden om aan te nemen dat wantrouwen verbonden is met de verhoudingen binnen het gezin. Dat kwam aan de orde waar de verschillen tussen de seksen werden besproken, maar het ligt ook in verhoudingen tussen mannelijke gezinsleden opgesloten. Vooral wanneer geld in het geding is, blijken vader en zoon tegenover elkaar te staan. Ieder bekommert zich vooral om zijn eigen belangen.

---

⁸¹ **Sterman 1996: 83; Van der Valk & Blaubeen 1995: 137; Werdmolder 1990: 115-117.**

In dit hoofdstuk is het wantrouwen weer opgedoken dat zich ook manifesteerde onder de Berbers in de Rif. Dit sluit aan bij de bevindingen van de Marokkaanse migrantenwerkster Rabiaa Bouhalhoul. In een boek dat ze samen met Van der Zwaard uitgaf (1996), doet zij verslag van een project van gespreksgroepen met Marokkaanse ouders. Het boek is openhartig, maar tegelijkertijd worden woorden zorgvuldig gekozen. Gevoelige kwesties worden niet vermeden, maar de schrijfster uit ook geen beschuldigingen. Behalve dat duidelijk wordt dat Nederlandse instituties voor Marokkanen hoge drempels hebben, brengt ze naar voren dat er sprake is van een grote afstand. De leden van de eerste generatie voelen zich vreemden in Nederland. Het is opvallend hoe vaak Bouhalhoul de woorden 'afstand', 'angst' en vooral 'wantrouwen' gebruikt. Dat gebeurt op nagenoeg iedere bladzijde en houdt geen halt bij de behandeling van hoe men Nederlanders ziet of van de verhouding tussen Marokkanen die elkaar nauwelijks kennen. Als ze het heeft over relaties tussen familieleden, die haar lezers als hecht en stabiel zouden kunnen zien, blijkt meer dan eens dat deze op vergelijkbare wijze zijn gekleurd.

Het wantrouwen is dus niet gereserveerd voor Riffijnse verhoudingen of voor de perceptie van de Nederlandse context door de eerste generatie Marokkanen. Het laat zich ook voelen in de relaties die Marokkanen in Nederland met elkaar aangaan, zelfs in de relaties met degenen die hun verwantschappelijk gezien het meest nabij zijn. Deze onderdelen van het weet- en waarderingsbezit worden in Nederland gereproduceerd. Dat kan gebeuren omdat het in woonbuurten zoals de onderzoekswijken, net als in de Rif, een omgeving betreft die wordt gekenmerkt door relatieve schaarste. Ik meen dat het hier gaat om zaken die ook van invloed zijn op de (aard en omvang van de) criminaliteit van deze groep.

Wantrouwen impliceert niet willen delen. De competitie neemt toe naarmate de zaken waar het om gaat dunner zijn gezaaid. Het wantrouwen krijgt daarom niet gestalte in het luchtledige. Om te kunnen achterhalen bij welke zaken sprake is van schaarste, worden in het volgende hoofdstuk de onderzoekswijken van Rotterdam-Zuid beschreven.

Hoofdstuk 5 'Op Zuid'

De Riffijnse samenleving waarin de ouders van de Marokkaanse jongens opgroeiden, werd gekenmerkt door extreme schaarste en dreigende overheersing. Hoe ziet de omgeving waarin de jongens zelf zijn terechtgekomen eruit? Aan de hand van onderzoeksgegevens en literatuur wordt hieronder hun woongebied in Rotterdam-Zuid beschreven. Daarmee wordt tevens in beeld gebracht welke kansen Marokkaanse jongens daar hebben.

Rotterdam-Zuid

Rotterdam wordt door de Maas in twee delen gescheiden. Het noordelijk deel heeft de langste geschiedenis. Hier ligt het centrum dat in de Tweede Wereldoorlog werd gebombardeerd. Het oude stadshart werd verwoest en nadien is hier veel hoogbouw verrezen. Het nieuwe centrum herbergt veel winkels, maar als uitgaansgebied heeft het aan betekenis ingeboet. De gezelligste delen van de stad bevinden zich volgens de meeste Rotterdammers momenteel ten westen van deze nieuwbouw, in het Oude Westen en Delfshaven. Wie van de andere kant naar de rechteroever komt, gaat 'naar de stad'. Ten zuiden van de rivier ligt het deel van de stad dat zijn ontstaan vooral dankt aan de Rotterdamse haven. De haven genereerde sinds het begin van deze eeuw veel werkgelegenheid, waarvoor ook arbeiders van buiten de stad moesten worden aangetrokken. De nieuwkomers waren hoofdzakelijk afkomstig uit Brabant en Zeeland. Zij werden de 'boeren van Zuid' genoemd. Voor huisvesting van deze binnenlandse migranten werden nieuwe wijken gebouwd. In Rotterdam-Zuid is men daarmee begonnen op plaatsen die het dichtst bij het oude centrum liggen. Daaraan werden in de loop der jaren in zuidelijke, westelijke en oostelijke richting nieuwe wijken toegevoegd. Gezien het feit dat de beoogde bewoners arbeiders met een kleine beurs waren, gaat het in de meeste gevallen om kleine woningen. In de later gebouwde buurten werden de huizen iets groter en kregen ze tuintjes. Vreewijk is het eerste tuindorp in Europa.

Een belangrijk deel van de schepen komt tegenwoordig niet meer zo dicht bij de stad, omdat de petrochemische industrie is opgeschoven naar de monding van de rivier. De grootste en diepste tankers kunnen nu op zee van hun lading worden ontdaan. Er is nog bedrijvigheid in de oude havens, maar daar is stukgoed grotendeels vervangen door containers. De werkgelegenheid is als gevolg van deze ontwikkelingen drastisch teruggelopen. Momenteel is het geen bedrijf in de haven dat de meeste arbeidsplaatsen biedt in Rotterdam-Zuid, maar het Claraziekenhuis.

Hoewel er een snelle metroverbinding bestaat tussen het centrum en de andere Maasoever, worden de stadsdelen vaak als gescheiden werelden voorgesteld. Zoals er een controversie bestaat tussen Amsterdam en Rotterdam, waarbij de hoofdstedelingen zichzelf graag als superieur zien, zo lijken ook de inwoners van het noordelijk deel van Rotterdam neer te kijken op de bewoners van Rotterdam-Zuid. Zuid heeft altijd gegolden als het minder aantrekkelijke deel van de stad. 'Op Zuid' gebeurt niets. Jules Deelder, de 'nachtburgemeester van Rotterdam', zegt er slechts onvrijwillig te komen.⁸² De zanger/acteur Gerard Cox daarentegen zet zich bij allerlei manifestaties in om aan de stiefmoederlijke behandeling van Zuid een einde te maken. Cox, die op Zuid is geboren, wordt als een van de succesvoorbeelden van de 'boeren van Zuid' gezien. Er is tevergeefs actie gevoerd om zijn geboortehuis voor de slopershamer te redden.

---

⁸² Over Zuid schrijft Deelder (1986: 43): 'Daar woonden de boeren, dat wist een kind. Aan de Overkant was het niet pluis. Nooit geweest óók. Wie dáar werd geboren droeg een zwaar kruis. Het maakte de kans van slagen in het leven meteen een stuk kleiner, zo die niet al tot nul werd gereduceerd.'

Een belangrijke attractie van Zuid is de Kuip, het stadion van Feyenoord. Voorts staat er het sportpaleis Ahoy, waar behalve sportevenementen veel concerten worden georganiseerd. Theater Zuidplein is gelegen naast het grote winkelcentrum met dezelfde naam. In het voormalige gebouw van de Holland-Amerikalijn is sinds enige jaren hotel New York gevestigd, dat vooral door zijn grand café en restaurant populair is geworden bij trendy bezoekers.

De gemeente onderkent de achterstand van Rotterdam-Zuid en er zijn belangrijke initiatieven genomen om daar verandering in te brengen. De ontsluiting krijgt gestalte door de nieuwe Erasmusbrug die zomer 1996 feestelijk werd geopend. Bovendien staan er de nieuwe pretentieuze kantoor- en woontorens van de 'Kop van Zuid'. Het was de bedoeling dat de werkgelegenheid die dit project genereerde vooral ook ten goede zou komen aan de bewoners van de deelgemeente Feijenoord. Van dit 'wederzijds profijt' is in de praktijk echter weinig terechtgekomen.

Dat Zuid nauwelijks een stem heeft, wordt geïllustreerd door de politieke vertegenwoordiging. Telt Rotterdam-Zuid zo'n 200.000 inwoners en Rotterdam als geheel een krappe 600.000, ten tijde van het onderzoek kwamen slechts vier van de 45 gemeenteraadsleden uit dit deel van de stad. Waar in Zuid van oudsher veel arbeiders wonen en daarmee lange tijd een belangrijke aanhang voor de sociaal-democraten leverde, is het opvallend dat drie van de genoemde vier raadsleden tot extreem-rechtse partijen behoren.

De onderzoekswijken

De wijken Afrikaanderwijk, Bloemhof en Hillesluis vormen tezamen het gebied waarin het veldwerk voor dit onderzoek heeft plaatsgevonden. Ze liggen in wat men in Rotterdam 'Oud-Zuid' noemt en behoren tot de deelgemeente Feijenoord. Deze onderzoeksplek biedt voor het oog nogal wat verscheidenheid. Een park, een winkelboulevard en het uitzicht op de havens maken daar deel van uit. Het grote winkelcentrum Zuidplein valt net buiten het gebied, maar de aanwezigheid van de hoge concentratie winkels is ook van belang voor de mensen in de onderzoekswijken. Zij gaan erheen om iets te kopen, maar ook om er te flaneren of wat rond te hangen.

In de drie wijken staan nieuwe hoogbouwflats naast kleine arbeiderswoningen met piepkleine tuintjes. Tevens zijn er sombere straten zonder groen en met slechte, oude woningen. Als gevolg van de stadsvernieuwing verdwijnen deze laatste verkrotte delen in hoog tempo. Desondanks zijn er behalve de kaalslag en bouwterreinen, op veel plaatsen in de wijken nog dichtgetimmerde panden. Bovendien valt op dat er, soms nogal opzichtig, zeer veel sloten, stekels en prikkeldraad zijn aangebracht ter verdediging van het onroerend goed. Veel muren van openbare gebouwen hebben een coating gekregen die het mogelijk maakt om graffiti snel te verwijderen. Toch zijn er bij de ondergrondse tramhalte veel opschriften te zien, die met woorden als *Crips* en *niggah* de aanwezigheid van zwarte *gangs* doen vermoeden. Soms hebben gekalkte leuzen een politieke, beledigende of racistische strekking, bijvoorbeeld *Auslander Raus* en *Bozkurt*.⁸³

Het zuidelijk deel van Bloemhof, ook wel Strevelswijk genaamd, heeft huizen met tuintjes. Daar wonen vooral Nederlanders. Ook de Kiefhoek, een buurt in de wijk Hillesluis, heeft hoofdzakelijk een Nederlandse bevolking. Op enkele plaatsen, vooral in Bloemhof, lijkt een scheidslijn te bestaan tussen straten met allochtone en met autochtone bewoners. Voor de rest van het onderzoeksgebied geldt dat de verschillende etnische groepen door elkaar wonen. Wordt evenwel op postcode- of portiekniveau gekeken, dan blijkt dat de menging gering is. Los van wijken die alleen Nederlanders binnen de grenzen hebben, kent ons land geen woonbuurten die worden bevolkt door een enkele etnische

---

⁸³ *Bozkurt* (Turks) betekent 'grijze wolf' en is een verwijzing naar de Turkse extreem-rechtse beweging Grijze Wolven. Sommige Turken voelen zich door zulke signalen geïntimideerd.

groep.⁸⁴ Daarin verschilt Nederland bijvoorbeeld van de Verenigde Staten, waar buurten of *blocks* nagenoeg ongemengde bewonersbestanden hebben (Suttles 1968: 13 e.v.; Vigil 1988: 17 e.v.). Uit literatuur blijkt dat buurten met een lage sociaal-economische status, een hoge (verhuis)mobilititeit en een heterogene bevolkingssamenstelling vaker met criminaliteit te maken krijgen, mede omdat deze factoren een lage sociale cohesie tot gevolg hebben (Rovers 1995a). De onderzoekswijken Bloemhof, Afrikaanderwijk en Hillesluis voldoen aan deze kenmerken.⁸⁵ Dat laat zich vertalen in onveiligheidsgevoelens van de bewoners (Fijnaut et al. 1991). Er is sprake van een eenzijdig samengesteld woningbestand, waarin goedkope huurwoningen overheersen. Bovendien treden er, naast een clustering van sociaal-economische problemen, moeilijkheden op gezins- en schoolniveau op, evenals op het terrein van de gezondheid. De zogeheten achterstandscores van de wijken zijn hoog, wat wil zeggen dat op grond van een aantal (gebundelde) sociaal-economische factoren de situatie er slechter is dan gemiddeld in Rotterdam. Het onderwijsniveau is lager en er worden in de wijken vaker dan gemiddeld bijstandsuitkeringen verstrekt. Ten slotte wordt ook het relatief zeer hoge aantal extreem-rechtsstemmers in de wijken gezien als indicatie van sociale problemen. Uit deze gegevens komt naar voren dat vooral Afrikaanderwijk als een problematisch stadsdeel moet worden gezien (Rovers 1995b: 258-259). Dit wordt gestaafd door cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Daaruit blijkt niet alleen dat Afrikaanderwijk de armste wijk van Nederland kan worden genoemd, maar ook dat Hillesluis en Bloemhof tot de twintig armste wijken van het land behoren. Het gemiddelde jaarinkomen ligt respectievelijk op 20.350, 21.300 en 21.500 gulden. Uitkeringsgerechtigden in de drie wijken vormen respectievelijk 56, 48 en 47 procent van de beroepsbevolking (CBS 1994; cf. Engbersen & Snel 1996: 137).

In discussies over de problemen van de oude wijken in Nederlandse steden duikt tegenwoordig met enige regelmaat het woord 'getto' op, waarmee wordt verwezen naar de deplorabele toestanden in Amerikaanse steden. Wordt het woord in de media gebruikt, dan lijkt het een magische betekenis te krijgen die nuancering niet ten goede komt.⁸⁶ Er bestaan echter essentiële verschillen tussen de grote steden van beide landen en het is zinvol om een aantal daarvan te benoemen.

Verpauperde en door de overheid opgegeven getto's als in de Verenigde Staten bestaan hier niet.⁸⁷ De armoede is hier niet zo groot, omdat de Nederlandse verzorgingsstaat een vangnet biedt. Een ander verschil is dat de rassenscheiding in Amerika eigen historisch gegroeide karakteristieken heeft, die zeer diep in het dagelijkse leven ingrijpen.⁸⁸ De Amerikaanse overheid lijkt zich uit de probleemwijken te hebben teruggetrokken. De Nederlandse overheid daarentegen heeft in de oude wijken van de grote steden steeds nadrukkelijk haar voelhoorns uitgespreid (Halsema 1995: 31-32). De maatschappelijke voorzieningen en instellingen in de onderzoekswijken bieden daarvan een duidelijk voorbeeld.

Voorzieningen in de gezondheidszorg laten zich aflezen aan het aantal professionals per inwoner dat

---

⁸⁴ Een uitzondering betreft de voormalige kampen waarin Molukse militairen die in dienst waren van het Nederlandse leger in de jaren vijftig werden ondergebracht, na beëindiging van de koloniale oorlog in Indonesië (Smeets & Veenman 1994: 18; Steijlen 1996: 68 e.v.).

⁸⁵ Zie voor een uitgebreide beschrijving van de wijken Rood-Pijpers 1995b.

⁸⁶ Naar aanleiding van het verschijnen van een onderzoeksrapport (Rood-Pijpers et al. 1995) verscheen een artikel in het *Rotterdams Dagblad*. De kop luidde 'Gettovorming in Rotterdam-Zuid', wat tot tal van verontwaardigde reacties leidde.

⁸⁷ Bovenkerk et al. 1985: 24-25; Engbersen & Snel 1996: 122; Halsema 1995: 33.

⁸⁸ In de autobiografie van Nathan McCall (1994), een zwarte journalist werkzaam bij de *Washington Post*, wordt duidelijk dat vooroordelen over en weer in hoge mate bijdragen aan spanningen tussen etnische groepen in de Amerikaanse samenleving.

in de wijken is gevestigd. Wat de huisartsen en de apotheken betreft, is dat boven het gemiddelde van het totale aantal Rotterdamse wijken. Fysiotherapeuten en tandartsen zijn er gemiddeld minder. Daarnaast is er een groot aantal instellingen dat zich op uiteenlopende terreinen inzet. In 1993 herbergden de drie wijken tezamen 21 instellingen die zich bezighouden met de fysieke ruimte in relatie tot leefbaarheid en samenlevingsproblemen; 29 instellingen die werkzaam zijn op het terrein van hulpverlening en welzijn; 22 scholen (waarvan 17 basisscholen) en 10 organisaties voor kinderopvang; 13 organisaties voor ouderen; 5 religieuze instellingen; 16 verenigingen (waaronder 5 Turkse verenigingen, geen Marokkaanse); en 14 organisaties die gericht zijn op recreatie, zoals speeltuinen, sportvoorzieningen (inclusief een zwembad) en bibliotheken (Rood-Pijpers 1995b: 210-212). Tevens bevindt zich in Hillesluis het gebouw waarin de ambtenaren van de deelgemeente Feijenoord zijn ondergebracht en zijn er twee politiebureaus gevestigd in Oud-Zuid. Een daarvan is gelegen in de noordoosthoek van Hillesluis (Bureau Sandelingenplein), het andere ligt net buiten de westgrens van Afrikaanderwijk, in Katendrecht (Bureau Maashaven). Een derde bureau in de nabijheid, hoewel net buiten de grenzen van Oud-Zuid, is gelegen bij het winkelcentrum Zuidplein.

De inwoners

In de deelgemeente Feijenoord wordt tot 2006 een bevolkingsstijging verwacht van circa 45 procent. Die stijging hangt samen met twee factoren. Allereerst betekent de bebouwing van de Kop van Zuid dat er ook een groot aantal nieuwe bewoners zal worden toegevoegd. In de tweede plaats wordt een sterke groei van de etnische groepen verwacht als gevolg van een geboorteoverschot en een positief migratiesaldo. Zoals voorspeld vormen zij in de onderzoekswijken vanaf het midden van de jaren negentig meer dan de helft van de bevolking (Op Zuid 1993: 14; cf. Veenman 1997: 16).

De wijken herbergen een diversiteit aan bewoners, maar enkele groeperingen zijn sterker vertegenwoordigd dan andere (zie tabel 5.1). Er is veel jeugd in de wijken en het zijn vooral de allochtone gezinnen die het meest kinderrijk zijn. In de drie wijken tezamen vormen Nederlanders weliswaar de grootste groep, maar wanneer alleen op jongeren (0 tot 19 jaar) wordt gelet, blijkt dat in het onderzoeksgebied bijna een derde van de jeugd Turks is (zie tabel 5.2).

[hier ongeveer tabel 5.1]

[hier ongeveer tabel 5.2]

De opvallende Turkse aanwezigheid in Rotterdam-Zuid is ook waarneembaar in de middenstand. Supermarkten, kruideniers, slagerijen, bakkerijen, reisbureaus, garagebedrijven, koffiehuisen, cafés en allerlei gespecialiseerde zaken hebben een Turkse eigenaar. De reclameborden zijn bijna altijd in het Turks en boven de etalages valt in een aantal gevallen bijvoorbeeld ook nog 'Kayseri' of 'Konya' te lezen, waaruit is af te leiden uit welke streek in Turkije de uitbaters afkomstig zijn (cf. Bovenkerk et al. 1985: 48). Hier is te zien dat deze middenstanders binnen de eigen etnische groep een kant-en-klare afzetmarkt hebben gevonden en dat zij inspelen op het feit dat de herkomstregio een belangrijk gegeven is voor Turkse migranten (cf. Böcker 1994; Lindo 1996). Aan het einde van mijn veldwerkperiode werd er een huis-aan-huisblad verspreid dat, behalve de laatste pagina, geheel in het Turks was geschreven.

Er is een aantal Marokkaanse koffieshops waar hasj wordt verkocht, terwijl zulke gelegenheden van Turkse signatuur afwezig zijn. Daar staat tegenover dat een Marokkaanse middenstand vrijwel volledig ontbreekt. De onderzoekswijken tellen slechts enkele Marokkaanse slagerijen annex

kruideniers. Ook in Amsterdam, waar meer Marokkanen wonen dan Turken, blijkt dat er beduidend meer Turkse winkels zijn (Choenni 1997).

De Marokkaanse en Turkse slagerijen waren gedurende het onderzoek een paar keer onderwerp van gesprek. Dat ook hier wantrouwen een rol speelt, bleek bij de voorbereiding van een barbecue in de tuin van het buurthuis. Het feest dreigde niet door te gaan omdat de Marokkaanse slager gesloten was. Toen ik opperde dat ook bij de Turkse slager vlees kon worden gekocht, protesteerden een paar jongens in koor. Daar moet je niet kopen, want je kunt er niet zeker van zijn dat je geen varkensvlees in je handen gestopt krijgt, zo meenden ze. Bij een andere feestelijke gelegenheid was een Turkse man aanwezig die broodjes kebab uitdeelde. De meeste Marokkaanse jongens lieten die om dezelfde reden aan zich voorbijgaan. 'Het kan wel varkensvlees zijn, dan word je ziek.'

Wonen en huishouden

De huizen van Marokkaanse gezinnen zijn moeilijk toegankelijk voor anderen dan de gezinsleden. In tegenstelling tot huizen die door Nederlanders worden bewoond en waar je langs de porseleinen beeldjes naar binnen kunt kijken, is de woning van Marokkanen 'verboden' voor buitenstaanders. Het huis is het domein van de vrouw.⁸⁹ In Rotterdam-Zuid begeven weinig Marokkaanse vrouwen zich op straat. Dat is het gevolg van de scheiding der seksen, waar Riffijnen ook in de Nederlandse context zeer strikt aan vasthouden (Van den Berg-Eldering 1978: 91-96; Buitelaar 1993: 15-16). Dat is tevens te zien in de deelname aan verschillende cursussen voor Marokkaanse vrouwen. Hoewel er in het onderzoeksgebied veel meer Berbergezinnen zijn dan Arabische, werd het buurthuis bij zulke gelegenheden toch (zelfs in absolute getallen) meer door Arabische vrouwen bezocht (cf. Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996; Postma 1996).

De meeste Marokkaanse gezinnen kunnen slechts een lage huur opbrengen. In vergelijking met andere allochtone groepen betalen Marokkanen in de vier grote steden het laagste bedrag aan bruto huur (NIBUD 1997: 27). Zij bevolken derhalve meestal de minder aantrekkelijke woningen in de oudere stadswijken (cf. Brassé et al. 1986; Buijs 1993: 33). Bijna alle jongens uit dit onderzoek wonen in de geselecteerde wijken. Sommigen hebben er gewoond en wonen nu elders in Rotterdam-Zuid, maar komen nog regelmatig naar plaatsen waar ze andere jongens treffen. Bij de stadsvernieuwing is een aantal families in grotere woningen terechtgekomen, nadat ze lange tijd zeer klein behuist zijn geweest.

De jongens komen meestal uit grote gezinnen, tien kinderen is geen uitzondering. Behalve dat kinderen economische waarde hebben, geven ze het gezinshoofd status en zijn ze het bewijs van zijn viriliteit (Van den Berg-Eldering 1978: 90). Het gemiddelde kindertal van de gezinnen waartoe de respondenten behoren, is ruim zes. Vergeleken met Marokkaanse gezinnen in het Nieuwe Westen op de andere oever is dat vrij laag: 7,5 (Caton 1993: 38), maar vergeleken met het gemiddelde voor Marokkaanse gezinnen is dat iets hoger: 5,5 (Bovenkerk 1992a: 92). In een groot landelijk survey (SPVA-'91⁹⁰) is de gezinsgrootte gerelateerd aan de grootte van de woning en zijn op dit punt

---

⁸⁹ In de Marokkaanse architectuur wordt daar nadrukkelijk rekening mee gehouden (Bel Ghazi 1986: 46-47; Van den Berg-Eldering 1978: 92; De Mas 1991: 113; Hart 1976: 34; Warnock Fernea 1993). Dat het huis een verboden domein is, blijkt ook uit een uitdrukking in het Tamazight voor de toegangsdeur van de woning: 'de sluier van het huis' (Cammaert 1985: 321).

⁹⁰ Sociale Positie Voorzieningsgebruik Allochtonen en Autochtonen 1991 (SPVA-'91) is de tweede meting (eerste in 1988) van een groot steekproefonderzoek waarin de sociaal-economische positie van legaal in Nederland woonachtige Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen (onder wie Arubanen)

vergelijkingen gemaakt tussen diverse groepen. Hieruit blijkt dat in Marokkaanse gezinnen het hoogste aantal personen per kamer is gehuisvest (Veenman & Roelandt 1994: 194). Ten opzichte van andere allochtone groepen in de vier grote steden is de gemiddelde grootte van het huishouden onder Marokkanen het hoogst, te weten 3,93 personen (NIBUD 1997: 20).

Tegelijkertijd is het inkomen van de gezinnen waartoe de Rotterdamse jongens behoren laag, wat aansluit bij landelijke cijfers (Martens & Veenman 1994). De inkomsten van Marokkaanse huishoudens blijken zelfs relatief het laagst.⁹¹

Uit het bestedingspatroon zoals dat werd onderzocht door het Nederlands Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD) blijken Marokkanen vergeleken met Turken, Antillianen en Surinamers minder vaak een huis te kopen in Nederland; een lagere energie- en telefoonrekening te hebben; lagere (vaak onvoldoende) premies aan verzekeringen te betalen; minder uit te geven aan contributies, abonnementen en omroepbijdragen; maandelijks een lager bedrag te besteden aan vervoer; maandelijks minder uit te geven aan kleding en schoenen, aan inventaris van de (Nederlandse) woning en aan onderhoud van huis en tuin; minder geld te gebruiken voor recreatieve doelen (uitgaan, boeken, muziek). Aan familie in het moederland wordt daarentegen juist vaker financiële steun gegeven. Zij bezoeken dit land ook het meest vaak in vergelijking tot de andere allochtone groepen (NIBUD 1997).

De opvattingen van het gezinshoofd over de besteding van het geld, hebben belangrijke consequenties voor de hulpbronnen waarover hun kinderen kunnen beschikken. Als mannen van eer trachten zij met onroerend goed in Marokko hun status te vergroten. Hun zoons levert dat in Rotterdam-Zuid niks op.

De jongens thuis

Het grote aantal gezinsleden betekent onherroepelijk dat men elkaar in huis snel voor de voeten loopt. Zo kunnen de schoolgaande kinderen moeilijk een goede plek vinden om hun huiswerk te maken. Ook wat hun vrije tijd betreft, hebben zij weinig mogelijkheden om die op prettige wijze binnenshuis door te brengen.

Het feit dat de jongens niet op hun gemak televisie kunnen kijken in aanwezigheid van hun vader, werd bij herhaling genoemd. Bloot op de buis vinden ze eigenlijk erg interessant, maar met de vader in de buurt leiden zelfs beelden van kussende acteurs er al toe dat zij schaamte voelen (cf. Van der Valk & Blaauwen 1995: 66). Ze krijgen overigens weinig gelegenheid ernaar te kijken, want vaders zorgen met de afstandsbediening voor 'zap-censuur' (Sterman 1996: 92). Ook het feit dat het niet past om sigaretten te roken in het bijzijn van hun vader, noemden de jongens (die bijna allemaal roken) als argument om hun vertier elders te zoeken. In de praktijk blijken ze nagenoeg al hun vrije tijd buitenshuis door te brengen (cf. Daskapan 1989: 35, 41; Van Gelder & Sijtsma 1990: 10).

De jongens in Rotterdam-Zuid maken veelvuldig gebruik van de 'glijdende eettijden' thuis (cf. Buijs 1993: 143). Er is niet één moment waarop alle gezinsleden tegelijkertijd aan tafel zitten. Dat is met een groot gezin ook niet erg praktisch, zo beweerden ze. De vaders eten vaak apart, waarmee diens afstand tot de andere gezinsleden wordt gesymboliseerd. Bovendien eten de jongens zelf vaak buiten de deur. Dat geldt vooral voor degenen met iets meer financiële armslag. In verreweg de meeste

---

is vergeleken.

⁹¹ Berekend voor een standaardgezin (ouders en twee kinderen) is het gemiddelde inkomen van een Marokkaans huishouden in de vier grote steden 2.650 gulden per maand. Turkse, Antilliaanse en Surinaamse huishoudens hebben maandelijks gemiddeld respectievelijk 2.789, 2.968 en 3.160 gulden te besteden (NIBUD 1997: 21).

gevallen betekent dit dat ze patat eten.

De jongens komen nauwelijks bij elkaar over de vloer, niet omdat hun ouders hen dat verbieden maar omdat het niet aantrekkelijk is. Het is druk, ze kunnen zich niet afzonderen met vrienden en ze kunnen evenmin naar die televisieprogramma's kijken waarvoor ze belangstelling hebben. Tevens betekent mannelijk bezoek dat de bewegingsvrijheid van de vrouwen in huis aan banden wordt gelegd. De keren dat jongens wel bij elkaar op bezoek komen, zijn de ouders dan ook vaak op familiebezoek en is het huis ook verder leeg. Bij feestelijke gelegenheden, zoals het einde van de ramadan, wordt het de jongens toegestaan om zelf het feest te vieren. Ze doen dat bijvoorbeeld door eten in huis te halen en een paar video's te huren.

Bijna alle jongens wonen nog thuis bij hun ouders. De oudsten hebben zich in het verleden als woningzoekende ingeschreven en hebben een eigen woning toegewezen gekregen. Enkelingen zijn na enige tijd weer bij familie ingetrokken. Zij vertelden dat het weliswaar prettig is om een huis voor zichzelf te hebben, maar dat ze er zo'n grote uitgave niet voor over hebben. De werkelijkheid bleek hier dwingend dan zij werd voorgesteld, want deze jongens waren na een aantal maanden eenvoudigweg niet bij machte om de vaste lasten te betalen. Ze werden gedwongen te vertrekken en moesten nadien hun schulden nog afbetalen (cf. Van Schelven 1989: 163).

Een tweede argument is dat de jongens zichzelf slecht kunnen verzorgen. Koken noch ander huishoudelijk werk blijkt hen goed af te gaan, want thuis wordt dit werk altijd door vrouwen gedaan. Als gevolg doen ze voor deze zaken vaak een beroep op het ouderlijk huishouden. Dicht bij elkaar wonen, bij voorkeur in hetzelfde trappenhuis, zou een oplossing voor dit probleem bieden.

Studiefinanciering werd genoemd als reden om zelfstandig te gaan wonen, omdat uitwonende studenten maandelijks een hogere toelage krijgen dan thuiswonende. Ten minste twee jongens die van dit gegeven op de hoogte waren, lieten zich bij een familielid inschrijven, maar bleven feitelijk bij hun ouders wonen. Bij een van hen kwam dat aan het licht en werd hij gedwongen om een ten onrechte verstrekt bedrag van 3.000 gulden terug te betalen.

Zaken als (verdeling van) gezinsinkomen, woonsituatie en woonbuurt bepalen in belangrijke mate de kansen van Marokkaanse jongens. Zulke zaken zijn voor het grootste deel afhankelijk van de sociaal-economische positie, maar ook van specifieke beslissingen van hun ouders. Vooral de wens terug te keren naar Marokko en de wijze waarop men die tracht te verwezenlijken, kleuren beslissingen van het gezinshoofd. Op het moment dat de jongens naar school gaan, gaat het voor een deel ook om hun eigen kwaliteiten. Hun opleiding is vervolgens mede bepalend voor de kansen op de arbeidsmarkt.

School

De schoolprestaties van Marokkaanse kinderen zijn zorgwekkend. Uit landelijk onderzoek bleek dat Marokkaanse jongeren begin jaren negentig zwaar waren oververtegenwoordigd in het lager beroepsonderwijs. Bijna drie vijfde (59 procent) verliet de school zonder diploma. Bij de Turken was dit 49 procent (Roelandt et al. 1992). Ook in 1995 verlieten Marokkaanse jongens in vergelijking met andere groepen het vaakst zonder diploma het onderwijs (Tesser & Veenman 1997: 64). Van alle jongeren tussen de 12 en 18 jaar die destijds in Nederland onderwijs volgden, hadden Marokkanen het laagste opleidingsniveau. Een derde had slechts lager onderwijs gevolgd en had geen voortgezet-onderwijsdiploma (*drop out*). Voor Turkse kinderen was dat een kwart en voor Nederlanders gold dat voor een op de zeven kinderen (Kloprogge et al. 1994: 81). Voor Rotterdam golden vergelijkbare gegevens (Abulail & Meijer 1989). Hoewel er inmiddels vooruitgang is geboekt, blijven de prestaties van de tweede generatie, Marokkanen zowel als Turken, in belangrijke mate achter bij die van de Nederlandse kinderen (Tesser & Veenman 1997; Veenman & Martens 1995). Tegelijkertijd wordt er echter op gewezen dat hun resultaten beter zijn dan die van kinderen die een deel van hun opleiding in

Marokko hebben genoten (Crul 1996a; 1996b). Het falen van de tussengeneratie wordt verklaard vanuit uiteenlopende factoren: begeleiding thuis, taalbeheersing en het late begin van de schoolloopbaan in Nederland.

In het verleden werd ervan uitgegaan dat migrantenouders hun kinderen stimuleerden om snel werk te vinden teneinde bij te kunnen dragen aan het gezinsinkomen. Momenteel geldt dat ouders scholing belangrijk vinden en dat zij hun kroost daarin willen steunen (Buijs 1993: 73). Ze kunnen hun kinderen echter nauwelijks behulpzaam zijn met de leerstof, want een zeer groot deel van de ouders is analfabeet (De Jong & Masson 1985: 117; Van der Valk & Blaauween 1995: 65). Van de Rotterdamse vaders is ruim driekwart analfabeet, hetzelfde geldt voor bijna alle moeders. In vergelijking met andere allochtone groepen, zijn de percentages kinderen die van hun vader geen onderwijsondersteuning krijgen en die niet worden geholpen met hun huiswerk het hoogst onder Marokkanen (Veenman & Roelandt 1994: 195). In de literatuur wordt er bovendien op gewezen dat aan het contact tussen schoolleiding en ouders nog veel kan worden verbeterd.⁹²

Kinderen die opgroeien in een gezin waar geen Nederlands wordt gesproken, gedijen op de basisschool minder goed. De taalontwikkeling hangt samen met het moment van migratie. Kinderen uit de eerste Marokkaanse gezinnen in Nederland bleken na verloop van tijd de Nederlandse taal beter te beheersen. Dit had te maken met het feit dat de Marokkaanse gemeenschap destijds nog klein was en zij wel Nederlands moesten spreken om zich verstaanbaar te maken. Met de groei van de gemeenschap hadden degenen die hen volgden meer gelegenheid om Marokkaans te (blijven) spreken. Bijgevolg is de taalachterstand in die latere gezinnen groter (Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 31-33; Crul 1996b: 10).

Bovenkerk (1992a: 96) wijst erop dat de oorzaak van de achterstand ook kan liggen in het feit dat Marokkaanse ouders hun kinderen op latere leeftijd naar school sturen dan Nederlanders: pas als ze werkelijk leerplichtig zijn. De scheiding tussen lagere scholen en kleuterscholen heeft dat destijds vergemakkelijkt. Behalve een cognitieve achterstand, spelen vaak gedragsproblemen in en rond de klas (Caton 1993: 51-58).

Op één na behoren de veertig onderzochte jongens tot de tussengeneratie, ze zijn in Marokko geboren. Een klein groepje (een stuk of vier jongens) is intensief met een opleiding bezig. Zij zijn 'serieus'. Ze praten veel over school en als er huiswerkbegeleiding is, zijn zij bijna altijd aanwezig. Niet toevallig zijn dit ook de meest succesvollen op school. De leerprestaties van de meeste andere jongens zijn echter teleurstellend.

Slechts een derde van de jongens was aan het einde van het onderzoek nog bezig met een opleiding, waarvan maar drie op middelbaar niveau (meao (eenmaal) en mts). Ruim een derde is gestopt zonder een diploma te behalen, meestal braken zij een lagere beroepsopleiding af. Iets minder dan een derde van de jongens is in het bezit van een diploma. In bijna alle gevallen is dat een lbo-diploma (eenmaal leao). Vaak is sprake van een weinig positieve motivatie: ze beginnen aan een opleiding omdat ze weten dat ze op de arbeidsmarkt geen kansen hebben.

Sinds enige dagen in het bezit van een lbo-diploma, schetst Hamid zijn plannen: 'Kijk, ik heb een diploma nu. Maar hij heeft dat ook en hij ook, en er zijn er nog veel meer. Nou kan ik proberen werk te vinden, maar jij weet ook wel dat dat niet lukt. Dus ik kan een uitkering vragen en rondhangen. Of..., ik kan aan iets anders beginnen. Dan krijg ik weer studiefinanciering en misschien heb ik dan over een paar jaar weer een diploma erbij. Het geld maakt niet zo veel uit, want ik woon toch thuis.'

In de praktijk blijkt dat een groot aantal allochtone jongens in het lager beroepsonderwijs terechtkomt en er zo lang mogelijk blijft hangen. Daarmee krijgt deze opleiding een functie als socialisatie-

---

⁹² Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 127-128; Bovenkerk 1992a: 112; Caton 1993: 91.

instituut, waartoe zij niet is uitgerust (cf. Buijs 1993: 68).

Een groot deel van de Rotterdamse jongens wisselt van school voor ze de laatste klas bereiken. Niet zelden móeten ze vertrekken. Te laat komen, slechte prestaties of onbeleefdheid en agressie kunnen tot schorsingen leiden, en bij herhaling worden ze van school getrapt. Een daad van een jongen uit dit onderzoek kreeg landelijke bekendheid: in een brief bedreigde hij een leraar met de dood. Hij werd van school gestuurd.

Bij een eerste waarschuwing moeten zij zich in de regel met een van de ouders of een oudere broer melden bij de directie. Zelden valt daarbij de keuze op de ouders, omdat ze zulke zaken zo veel mogelijk voor hun ouders verborgen willen houden, wetende dat er wat zwaait of in ieder geval dat de ouders teleurgesteld zullen zijn.

Abdelmalik heeft zich bij herhaling na een schorsing moeten melden. Hij heeft dat weten op te lossen door een keer zijn broer en twee keer een (andere) neef mee naar school te nemen. Met de laatste twee had hij afgesproken dat zij zich als broers zouden uitgeven. Hij benadrukte dat het wel zaak was dat ze het niet van elkaar te horen kregen, want dan zou er wat zwaaien.

Werk en werkloosheid

Net als hun ouders zijn jonge Marokkanen hoog vertegenwoordigd in de werkloosheidcijfers.⁹³

Anders dan hun vaders, hebben de jongens echter in de meeste gevallen een opleiding genoten. Toch vinden ook zij slechts zeer moeizaam emplooi. De Marokkaanse jeugdwerkloosheid is bijna viermaal zo hoog als die van Nederlandse jongeren. Ook bij een gelijke opleiding treft dat de Marokkanen vaker dan de Nederlanders, wat wijst op discriminatie. Zorgwekkend is bovendien dat er geen verbetering valt te constateren in het functieniveau waarin ze werken. Dat niveau is onverminderd geconcentreerd in de laagste regionen van de arbeidsmarkt. Het feit dat ook jongeren met een mbo-, havo- of vwo-diploma daar emplooi vinden, wijst op achterstelling (Buijs & Nelissen 1994). Ongeveer de helft van de Rotterdamse jongens volgt een opleiding of heeft werk. Zij hebben daarmee recht op loon of studiefinanciering. De andere helft is werkzoekend, maar is daarin weinig succesvol. Hamid werkt in een machinefabriek, Abdelhak en Mohamed hebben een baan in het kader van het Jeugd Werk Garantieplan (JWG). Najib, Said en Ali, die alledrie nog een opleiding volgen, hebben al jarenlang een krantenwijk, een taak waar zij ochtend na ochtend zeer gedisciplineerd gehoor aan geven. Alles bij elkaar blijkt slechts een op de zeven jongens een langere periode (meer dan een half jaar) bij één baas te hebben gewerkt. Soms hebben ze tijdelijk werk, waarbij het in de meeste gevallen gaat om werk in de kassentuinbouw. Twee jongens werken in een garage alwaar ze auto's wassen en schoonmaken. De werkloosheid onder de jongens kan niet worden toegeschreven aan het feit dat ze zich niet zouden inspannen om werk te vinden, want dat doen ze wel degelijk (cf. Van Niekerk 1993: 74).

In Rotterdam is vooral in vakantieperiodes veel bedrijvigheid gericht op het vinden van een baantje. De jongens lopen rond met allerlei blaadjes met vacatures en pluizen ook de kranten na, op zoek naar geschikte advertenties om op te schrijven of te bellen. Niet iedereen blijkt even getalenteerd in het solliciteren en veelvuldig wordt de hulp van anderen ingeroepen om een brief te corrigeren of om een telefoongesprek te voeren.

Op een middag zitten Farid en Abdeslam in het buurthuis de krant te ontleden op een passend baantje. Als Abdeslam iets gevonden heeft, gaat hij naar Fouad die aan de bar zit. Ze

---

⁹³ Brassé et al. 1983; Rettab 1995; Veenman & Martens 1994, 1995.

overleggen en gaan samen naar de telefoon. Fouad draait een nummer en voert op uiterst correcte wijze een gesprek in gepolijst Nederlands. Hij doet het voorkomen of hij zelf solliciteert. Als hij de hoorn heeft opgelegd, zegt hij: 'Je moet zaterdag om acht uur beginnen.'

Ze kennen de valkuilen en vertellen elkaar hoe discriminerende werkgevers om de tuin kunnen worden geleid. 'Je moet niet je naam zeggen. Als ze horen "met Mohamed", dan zeggen ze meteen dat de baan al weg is.'

Desondanks lukt het iedere zomer een flink aantal van de jongens om werk te vinden, meestal bij een boer. Dat is zwaar werk in de kassen of op het land, maar de meesten hoor je daar niet over klagen. Degenen die daar werk hebben gevonden, hebben ook een verklaring waarom ze dat is gelukt:

'Kassen, dat is zwaar en dat is vies. Je moet ook soms heel lang achter elkaar werken. Hollanders kunnen dat niet.' Zulke uitspraken worden gestaafd met voorbeelden van Nederlandse jongens die afhaken. Daar wordt honend over gesproken.

De jongens hebben een sterk arbeidsethos (cf. Brassé et al. 1983: 131; Van Niekerk 1993: 73). Op dit punt is een treffende vergelijking te maken met hun voorouders die in Algerije werkten. De Franse *colons* waren zo tevreden over de Riffijnse seizoenarbeiders, dat ze hen voortrokken. Dat leidde tot wrijving met hun Algerijnse concurrenten op de arbeidsmarkt. 'The constant withering comments by Rifian workers regarding the spinelessness and lack of stamina of Algerians did not help the matter' (Hart 1976: 92).

Bij herhaling vragen sommige boeren aan jongens wier arbeid naar tevredenheid is of ze andere gegadigden weten. De jongens in kwestie gaan daar omzichtig mee om. Als ze iemand meenemen, moeten ze erop kunnen vertrouwen dat hij niet tegenvalt. Om die reden wordt er veelal geen ruchtbaarheid aan gegeven en worden sommige jongens, van wie men in dit opzicht geen hoge pet op heeft, niet op de hoogte gebracht. Ze nemen liever niemand mee dan een jongen die kan tegenvallen. Zo vermijden ze het risico dat ze er door hun baas op worden aangekeken en hun eigen positie ondergraven.

De Marokkaanse jongens in Rotterdam-Zuid zijn volledig aangewezen op werkgelegenheid buiten de eigen gemeenschap. Er bestaat voor hen niet zoiets als een Marokkaanse arbeidsmarkt. Voor de Turkse jongens die zijn ondervraagd, geldt het tegenovergestelde. Zij komen heel vaak via familie of personen uit dezelfde herkomstregio aan werk (cf. Brassé et al. 1983: 90 e.v.; Van Schelven 1989: 170-171, 176). In de meeste gevallen gaat het om ongeschoold werk. De Turkse vaders spelen hierin een belangrijke rol. Zij nemen hun zoons in hun eigen bedrijf of regelen dat de jongens elders worden ondergebracht.

De officiële werkloosheidscijfers van Turken houden evenwel gelijke tred met die van Marokkanen. Tegen die achtergrond lijkt het bovenstaande niet veel hout te snijden. Mogelijk is echter dat de aldus tewerkgestelden geregistreerd staan als werkzoekend, terwijl zij deelnemen aan een informele economie. In dit kader kan worden verwezen naar een studie over Rotterdamse illegalen (Engbersen & Van der Leun 1995). Daarin wordt vastgesteld dat Turkse illegalen relatief gemakkelijk een arbeidsplaats kunnen vinden in de informele Turkse economie (bijvoorbeeld naaiateliers). Voor Marokkaanse illegalen zijn zulke mogelijkheden afwezig.

Hoe het ook zij, tijdens het onderzoek kwam mij geen enkel geval ter ore waarin een Marokkaanse jongen door zijn vader aan een betrekking werd geholpen. Dat moesten ze steeds zelf zien te rooien. Waar maar een klein aantal jongens school en opleiding werkelijk serieus neemt, valt op dat de meesten graag willen werken, want ze willen geld verdienen. Dat ze dat geld vervolgens ook zelf kunnen besteden, vinden ze stuk voor stuk erg belangrijk. Soms bestaat er nog een andere motivatie om een baantje te zoeken.

Bij diefstal van een auto worden Halim en Achmed op heterdaad betrapt. Enige dagen later lopen ze weer op straat, maar Halim heeft te horen gekregen dat hij op afzienbare termijn moet

voorkomen. In het buurthuis zit hij gebogen over de vacaturepagina van de krant. Op de vraag wat hij leest, antwoordt Halim: 'Ik moet werk hebben. Als je voor de rechter komt is het belangrijk dat je werk hebt. Dan kun je zeggen dat je weer op de goeie weg bent.'

Het groepje boefjes, waartoe ook Halim behoort, heeft een andere kijk op werk. Ze zéppen wel dat ze willen werken, maar hun houding en gedrag zijn daarmee niet geheel in overeenstemming. Het merendeel van deze jongens is al eens voor de rechter geweest en veroordeeld. De eerste keren leverde dat meestal een alternatieve straf op, maar in geen van de gevallen heeft dit uiteindelijk het gewenste resultaat gehad. De jongens recidiveren allemaal. Vaak worden ze door een reclasseringsambtenaar begeleid en worden ze op last van de rechter gedwongen deel te nemen aan een cursus. De jongens worden dan actief geholpen met solliciteren of ze krijgen zelfs een stageplaats. Steeds blijkt dit niet voldoende om hen weer op de rails te krijgen.

Hulpvragen

De Nederlandse verzorgingsstaat kent uitgebreide sociale voorzieningen. Juist in achterstandswijken als die in Rotterdam-Zuid hebben zulke voorzieningen een functie om de laagsten op de maatschappelijke ladder houvast te bieden. De mate waarin en de wijze waarop Marokkanen hiervan gebruik maken, zegt iets over hun kansen.

In de onderzoekswijken doen Marokkanen relatief het grootste beroep op de hulpverlening, in het bijzonder op de diensten van de sociaal raadslieden. Dat blijkt uit de cijfers over hulpvragers die de Stichting Maatschappelijk Werk Rotterdam verzamelde over het jaar 1992 (zie Rood-Pijpers 1995b). Hoewel ze ongeveer zeven procent van de bevolking in de onderzoekswijken uitmaken (ibid.: 193), is het zeer opvallend dat hun aandeel dat van de andere groeperingen overtreft, zelfs bijna in absolute getallen (ibid.: 209). Ten tweede valt op dat Marokkanen aanzienlijk minder vaak voor hulp naar het maatschappelijk werk stappen (ibid.: 206). Kennelijk is het zo dat ze gemakkelijk voor financiële ondersteuning aankloppen, terwijl ze zaken die op het gezinsleven betrekking hebben, zelf wensen te regelen.

Hulp van Nederlandse buitenstaanders is in het laatste geval moeilijk te rijmen met het Marokkaanse uitgangspunt dat het gezin alleen voor de eigen leden toegankelijk is. Het is vooral de positie van de vader die met zulke bemoeienis van buitenaf op de tocht komt te staan. De hulpverlening heeft weliswaar een functie bij begeleiding van problemen in het gezin, maar in de loop der jaren is daar vanuit de Marokkaanse gemeenschap kritiek op gekomen. Weggelopen kinderen werd in het verleden vaak onderdak geboden, waarmee de breuk met de ouders eerder definitief werd dan dat er werd gezocht naar wegen om deze te lijmen. Ook ten aanzien van delicate kwesties als verstoting en het weglopen van echtgenotes en dochters geldt dat in ieder geval mannen willen dat Nederlandse bemoeienis achterwege blijft (Bartels 1993: 173 e.v.; Brouwer 1991, 1997). Van de andere kant worden Nederlandse hulpverleners soms geprefereerd, omdat men de kans klein acht dat via hen het Marokkaanse roddelcircuit zal worden ingelicht (Serman 1996: 46; cf. Bel Ghazi 1986: 120).

Voor de onderzochte Marokkaanse jongens is het belangrijk dat zij uit de voeten kunnen met de ingewikkelde regelgeving van de Nederlandse verzorgingsstaat, omdat ze er, in meerdere of mindere mate, allemaal mee te maken hebben. Bij complexe aangelegenheden is het belangrijk dat ze de weg naar de hulpverlening weten te vinden. Omdat het buurthuis in Rotterdam-Zuid ook de bureaus van twee hulpverleners binnen zijn muren had, was goed te zien dat de jongens hier veel gebruik van maken. Dat betreft diverse zaken.

Als het gaat om het vinden van werk plegen hulpverleners veel telefoontjes en helpen ze bij het opstellen van brieven. Ogenschijnlijk heeft dat alleen het doel hebben de jongens dat werkje uit handen te nemen, maar de bemoeienis gaat verder. De meeste jongens hebben wel een idee hoe ze aan

werk moeten komen, maar ze kunnen het slecht verwezenlijken. Vacaturekranten worden ter inzage gegeven, maar dan begint een volgend probleem. Hoe voer je een telefoongesprek of hoe schrijf je een brief naar je mogelijk toekomstige baas? Zulke pogingen mislukken vaak al in een zeer vroeg stadium. De jongens zijn soms erg onzeker en ze missen de sociale vaardigheden om deze hindernis te nemen (cf. Schuyt 1995). Bemiddeling van de hulpverlener voorkomt dat dit gegeven in negatieve zin de doorslag geeft. Ook ik heb voor werkzoekenden brieven opgesteld en geprint.

Ook wat scholing betreft worden veel jongens bijgestaan. Ze zijn van school getrapt en zoeken een nieuwe opleiding. De hulpverlener schetst de mogelijkheden en legt het contact. Voor zulke zaken kunnen ze niet bij hun ouders aankloppen. Behalve dat die boos en teleurgesteld zijn, missen ze de kennis en de contacten om een oplossing te vinden.

Financiële kwesties moeten de jongens in principe zelf zien op te lossen. Hun ouders kunnen en willen in zulke gevallen meestal niet bijspringen. Ze zijn ook niet bij machte hen met raad bij te staan. Veelal kunnen ze officiële geschriften slecht lezen of zijn ze bang iets in te vullen wat hun geld gaat kosten. De relatie is eerder andersom: vaak moeten kinderen die goed Nederlands spreken juist mee om hun ouders terzijde te staan.⁹⁴ Van de andere kant blijkt dat de jongens financiële kwesties ook liever zelf oplossen dan ze aan hun vader voor te leggen. In het buurthuis was vaak te zien dat jongens met financiële problemen op een hulpverlener afstappen om zich wegwijs te laten maken in een onoverzichtelijke kwestie of om zich een uitweg te laten wijzen uit een netelige financiële situatie. Meer dan eens gaan adviezen in de richting van een regeling voor gespreide betaling.

Farid en Abdel hebben allebei een eigen woning, maar ze krijgen problemen met het opbrengen van de vaste lasten. Ze verliezen het overzicht en worden geconfronteerd met een steeds grotere schuld aan de huisbaas en het energiebedrijf.

Omar heeft meer dan een jaar ten onrechte een uitkering gekregen en dat komt aan het licht. In zijn geval loopt het bedrag dat moet worden terugbetaald op tot 25.000 gulden.

Als fraudeurs worden gepakt, valt ze dat soms koud op hun dak. In hun ijver om extra geld te verwerven, komt het nauwelijks in ze op dat ze dat wellicht ooit met terugwerkende kracht én met een boete weer moeten afdragen.⁹⁵ Degene die het lukt om instanties om de tuin te leiden en daar profijt van heeft, oogst eerder bewondering dan dat hij met de nek wordt aangekeken. Lopen fraudeurs tegen de lamp, dan reageren ze soms verontwaardigd. 'Als ze willen dat ik het niet doe, dan moeten ze ervoor zorgen dat het niet kan.' Deze attitude vertoont gelijkenis met de manier waarop kinderen zich iets eigen maken, leren door te proberen.

Het is niet opmerkelijk dat de jongens in zulke gevallen naar een hulpverlener gaan. Wat wel opvalt, is dat ze ondanks het vaak eenduidige advies van de hulpverlener in kwestie (terugbetalen), vervolgens nog zo veel mogelijk andere hulpverleners om steun vragen in de hoop het tij te keren of ergens toch nog wat geld los te peuten (cf. Abraham 1996: 51-52). Deze houding wordt bij tijd en wijle zeer ver doorgevoerd. Sommigen hebben daar ook succes mee.

Naser, een wat oudere Marokkaanse jongen, laat zich regelmatig zien in het buurthuis. Hij maakt vaak een afwezige of verwarde indruk, alsof hij niet helemaal in orde is. Hij is ontslagen, omdat hij op zijn werk niet functioneerde. Hij heeft dat voor de rechter gebracht en gewonnen. Zijn baas moet hem als gevolg nog anderhalf jaar loon doorbetalen. Daarnaast heeft Naser ook

---

⁹⁴ Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 58; Coppes et al. 1997: 89; Sterman 1996: 156.

⁹⁵ Werdmolder (1990: 151) noemt een voorbeeld van een jongen die een telefoon had en in korte tijd zo veel mogelijk mensen liet bellen voor een gereduceerd tarief. Toen de PTT het bedrag wilde innen, beweerde hij simpelweg het geld niet te hebben. Van een kale kip... Tegenwoordig lijken zulke trucs niet meer toepasbaar: ze zullen toch op de verantwoordelijke worden verhaald.

nog een uitkering weten te krijgen. Bij elkaar ontvangt hij 1.800 gulden per maand, maar hij vergokt alles. Voortdurend aan de grond, probeert hij munt te slaan uit zijn situatie en steeds opnieuw laat hij juridische procedures starten. Komt hij iemand tegen van wie hij denkt dat die hem daarbij van dienst kan zijn, dan wordt die aangeklampt. Het lijkt niet waarschijnlijk dat er in Rotterdam-Zuid nog hulpverleners of sociaal raadsliden zijn bij wie Naser zich niet heeft gemeld. Hem is te kennen gegeven dat hij zijn hand niet moet overspelen, want vroeg of laat komt hij een rechter tegen die zijn verhaal niet meer pikt en hem voor de kosten laat opdraaien. Vooralsnog lijkt dat aan dovemansoren gezegd. Tegen het einde van het onderzoek zie ik Naser met een strip pillen zwaaien, die hij op recept heeft gekregen. Hij wil ze van de hand doen. Er zijn weinig jongens die met Naser willen ruilen, want hij wordt belachelijk gemaakt en dat ziet niemand graag met zich gebeuren. Toch menen sommigen dat hij zich opzettelijk zo gedraagt en dat het eigenlijk ook wel slim is als je zo aan je geld kunt komen.

De jongens hebben geen enkele schroom om van de mogelijkheden die zij kennen ook daadwerkelijk gebruik te maken. Het wordt niet als oneervol gezien.

Bij het buurthuis komt een Marokkaanse man binnen. Hij heeft weliswaar een bekend gezicht, maar kan niet onmiddellijk geplaatst worden. Hij vraagt of hij een kopie kan maken van zijn paspoort, waarop wordt geantwoord dat het een kwartje kost. De man beweert dat het kopiëren in een instelling als een buurthuis gratis moet zijn en hij vraagt ook nog een envelop. Uiteindelijk komt hij met wat kleingeld op de proppen, maar als blijkt dat het maar vijftien cent is, gooit de ontvanger die boos door de kamer. Later blijkt dat deze man een grote dealer is, die ook een koffieshop in de wijk runt. De man is rijk, weten Fouad en Hamid met stelligheid te vertellen, maar dat belet hem niet om zich hulpbehoevend voor te doen.

Het gaat bij de zaken waarvoor men een beroep doet op hulpverleners vaak om ingewikkelde, bureaucratische kwesties. Het is de jongens er meestal niet om te doen daar inzicht in te krijgen, maar om er praktisch iets mee te kunnen. In veel gevallen vragen ze dan ook geen uitleg, maar willen ze dat hun probleem wordt opgelost. Dat oplossen staat in de meeste gevallen voor het behalen van maximaal financieel voordeel. Als het gaat om de kennis over instanties, is het onderscheid tussen *institution wise* (cf. Janssen & Swierstra 1982) en *street wise* soms dan ook moeilijk te maken.

Bij een partijtje voetbal verzwikt Halim zijn enkel. Hij heeft daar veel last van en wil naar de eerste hulp in het Ikazia-ziekenhuis, maar bedenkt zich dat hij niet is verzekerd. Mustafa blijkt toevallig zijn ziekenfondskaart bij zich te hebben en leent het ding uit aan de geblesseerde. De voet wordt verbonden en als vanzelfsprekend wordt tegelijkertijd de administratie van het ziekenhuis om de tuin geleid.

Omdat het bij de hulpvraag om het praktische nut gaat, is het begrijpelijk dat de jongens niet alleen bij officiële instanties aankloppen. Enkel en enkele hebben contacten met homoseksuele mannen bij wie ze thuis over de vloer komen. De jongens zijn op de hoogte van hun seksuele verlangens, maar zeggen daar niet aan toe te geven. Wat niet wegneemt dat ze af en toe wat geld weten los te peuteren. Een paar wat oudere jongens gebruiken hun woningen bij tijd en wijle als logeeradres. Driss, die door de politie werd gezocht, heeft bij zo'n man wekenlang onderdak gekregen. Verschillende keren liepen zulke ontmoetingen uit op geweldpleging met de man als slachtoffer (cf. Van Gemert 1990a, 1991a). Vooral de boefjes hebben weinig scrupules als het gaat om geld vragen aan Nederlanders. Dit lijkt te gebeuren vanuit de attitude 'nee heb je, ja kun je krijgen'. Ook ik werd herhaaldelijk gevraagd om geld te lenen. Bijna elke keer als de boefjes in mijn kantoortje op bezoek waren, was er wel een die om een financiële gunst vroeg. Toen Youssef het voor elkaar had gekregen om een paar keer een tientje van me te lenen, bleek van terugbetalen geen sprake.

Achmed vertelt dat hij al een paar weken een Nederlands vriendinnetje heeft. In haar bijzijn wordt hij bekeurd in de metro, omdat hij geen kaartje heeft. De volgende keer dat ze hem ziet, komt ze naar hem toe en zegt dat ze hem iets wil vragen, maar dat hij geen 'nee' mag zeggen. Daarop geeft ze hem 100 gulden en verlangt dat Achmed daarmee zijn bekeuring betaalt. De jongen neemt het niet aan, dat kan hij niet maken. Maar zo veel goede bedoelingen zetten hem wel aan het denken. Het meisje heeft gezegd een scooter te gaan kopen. Tegenover enkele andere boefjes en mij doet hij zijn plan uit de doeken om haar het voertuig afhandig te maken. Hij vraagt haar de scooter te mogen lenen en zegt dan dat hij ook de papieren wil hebben, want dan kan hij laten zien dat hij niet gestolen is. Als Marokkaan word je immers zo vaak aangehouden, dan is het maar beter om je daarop voor te bereiden. Heeft hij de papieren, dan kan hij zo naar het postkantoor rijden en de scooter meteen voor 12,50 gulden op zijn eigen naam laten zetten. Het meisje zou hij niet meer zien.

Sommigen weten met geraffineerde smoesjes een gevoelige snaar te raken.

Abdel vertelt dat hij, verdeeld over een aantal keren, al bijna 2.000 gulden van één Nederlandse man heeft geleend. Hij krijgt dat voor elkaar door bij herhaling te zeggen dat hij zo erg aan de grond zit, dat hij geen andere uitweg meer ziet dan een overval te plegen. Om zijn argumentatie kracht bij te zetten, laat Abdel dan een pistool zien, hij is er klaar voor. De man pakt dan zijn portemonnee om hem voor een ernstige vergissing te behoeden.

Buurtgemeenschap

De Marokkanen die naar Nederland kwamen, vormen een uitermate verdeelde gemeenschap. Een vergelijking met de Turkse wijkbewoners leert dat ook de Marokkaanse buurtgemeenschap allerm minst hecht is.

In Rotterdam-Zuid wonen aanzienlijk meer Turken dan Marokkanen. Het ligt dus voor de hand dat er op sociaal-cultureel gebied ook meer mogelijkheden voor Turken bestaan. Maar het grotere aanbod van verenigingen en ontmoetingsplaatsen voor deze groep kan deels ook uit andere factoren worden verklaard. Waar bij Marokkanen samenhang ontbreekt, sluiten Turken zich juist gemakkelijk tot hechte groepen aan. Deze verbondenheid toont zich op diverse manieren.

Veel Turken die in Nederland wonen, hebben familieleden in Duitsland waarmee ze geregeld contact onderhouden. Bij feesten of manifestaties worden van tijd tot tijd de landsgrenzen overschreden om elkaar te treffen. Toen midden 1993 in Solingen vijf Turken door brandstichting het leven lieten en een week later opnieuw zulke pogingen werden gedaan, was de schok die dat teweegbracht ook in Nederland te voelen. Voor de Turkse jongens in het buurthuis was dit wekenlang het belangrijkste gespreksonderwerp.

De Turken in Rotterdam-Zuid, maar ook elders in Nederland, zijn vaak politiek geëngageerd, wat zich onder andere uit in een militante opstelling. De kwesties van de Koerden, de Grijsse Wolven en de verboden radicale partij Dev Sol kunnen de gemoederen snel doen verhitten. Hoewel dit verband houdt met zaken die zich in Turkije afspelen, is de uitstraling in de onderzoekswijken zeer goed voelbaar.

Eind 1993 werd aan de Dortselaan koffiehuis Baskent binnengevallen door gewapende en gemaskerde mannen die de eigenaar neerschoten. Dit incident werd in verband gebracht met afpersingen van Turkse middenstanders door Koerden. Dit leidde tot spanning, die in maart 1995 de vlam in de pan deed slaan tijdens een fakkeloptocht tegen racisme. Aan de optocht namen ook demonstranten deel die symbolen meedroegen die op hun Koerdische sympathie wezen. De bezoekers van het

voornoemde koffiehuis werd dat te veel. Er ontstonden vechtpartijen die door de politie moesten worden afgebroken. Vervolgens kwam spontaan een tweede demonstratie tot stand waaraan honderden, vooral jonge Turken deelnamen. Zij liepen nog urenlang met Turkse vlaggen door de wijken.

De Marokkaanse jongens in Rotterdam-Zuid houden zich niet met politiek bezig, of het moet gaan om lokale besluitvorming die hen direct raakt, zoals de sluiting van het buurthuis. Er is in relatie tot deze geringe politieke participatie eerder al gewezen op de invloed van de Marokkaanse overheid, die in het verleden heeft getracht deze deelname te dwarsbomen. De Marokkaanse jongens twijfelen er niet aan dat het om die reden nog steeds niet erg verstandig is om zich met politiek in te laten.

De sterke politieke georiënteerdheid van de Turken heeft tot gevolg dat zij zich beter (kunnen) organiseren. Ze beschikken dan ook over diverse plekken in de buurt waar de ouderen bijeenkomen, maar waar ook de jeugd elkaar kan treffen. In algemene zin geldt dat de Turken vertegenwoordigers en leiders hebben die effectief kunnen optreden, omdat ze door hun achterban worden erkend. De organisaties worden door de leden ondersteund en blijkens de middelen (gebouwen) waarover zij beschikken, kunnen zij daarvoor ook financiële fondsen aanboren. De Marokkanen zijn in dit opzicht afhankelijk van wat de Nederlandse overheid aanbiedt.

In dit licht is het illustratief dat in Rotterdam een Turks internaat (Het Centrum) als gevolg van een Turks initiatief al in 1988 in het leven werd geroepen, terwijl plannen voor een Marokkaans opvanghuis in dezelfde stad pas acht jaar later werden aangezwengeld door een gemeentelijke instelling (Bureau Geïntegreerd Veiligheidsbeleid van de Gemeente Rotterdam) in samenspraak met de Werkgroep Marokkanen Rotterdam. Het idee werd vervolgens uitgewerkt door het Haagse onderzoeksbureau Amrit, geen Marokkaanse organisatie (Hira & Bonoo 1996).⁹⁶ Om het probleem van de criminele Marokkaanse jongens aan te pakken, heeft de politie de laatste jaren in diverse steden toenadering gezocht tot de Marokkaanse gemeenschap, maar vervolgens raakte men al gauw verstrikt in allerlei onderlinge twisten (Coppes et al. 1997: 107 e.v.).

In Rotterdam wordt het Marokkanen die zich als woordvoerder opwerpen en iets van de grond proberen te krijgen, na verloop van tijd vaak moeilijk gemaakt omdat anderen hun oprechtheid in twijfel trekken. Zulke mensen wordt vroeg of laat verweten dat zij hun eigen zakken vullen of dat ze hun naasten voortrekken (cf. Strijp 1996: 17 e.v.). Na enige tijd treedt onenigheid op en uiteindelijk lopen initiatieven vaak op niks uit.

Het spreekt voor zich dat het verstrekken van subsidie zo veel mogelijk gekoppeld is aan duurzaamheid en aan een zo groot mogelijk draagvlak. Tegenwoordig wordt veelal geen geld meer gegeven voor projecten die op een etnische doelgroep zijn gericht. Dat was ook het standpunt van de deelgemeente Feijenoord. Als in zulke gevallen ook nog sprake is van onderlinge verdeeldheid, wordt de kans op financiële steun erg klein.

Tijdens de veldwerkperiode in Rotterdam-Zuid droegen Marokkanen verschillende initiatieven aan, die steeds tot doel hadden ruimte te verkrijgen voor een bepaalde groep om zelf activiteiten te starten. Voor de duur van de ramadan bleek zo iets te werken, maar erna waren ze geen lang leven beschoren. In een aangrenzende wijk en ook elders in de stad zijn Marokkaanse jongeren af en toe succesvol, maar de jongeren in de onderzoekswijken lukte het niet om iets blijvends van de grond te krijgen. Sterker nog, 'hun' buurthuis werd uiteindelijk gesloten (Van Gemert 1996: 109-122).

Dat in Rotterdam-Zuid geen sprake is van een hechte Marokkaanse gemeenschap is eigenlijk ook niet zo opmerkelijk. Deze Marokkanen zijn weliswaar voor het overgrote deel afkomstig uit de Rif, maar daarbinnen komen ze uit verschillende steden of rurale streken. Bovendien behoren ze van oudsher tot

---

⁹⁶ In verschillende steden bestaan inmiddels, in navolging van Het Centrum, ook andere Turkse internaten, maar deze hebben, anders dan hun Rotterdamse voorbeeld, een duidelijke politieke en religieuze signatuur (*NRC Handelsblad*, 18 oktober 1997). In Utrecht wil men een Marokkaans internaat oprichten (*de Volkskrant*, 2 november 1996).

uiteenlopende stammen. Het gaat om een uitermate verdeelde verzameling landgenoten, die veel tegenstellingen in zich draagt en waarbinnen men elkaar met wantrouwen beziet. Dit neemt niet weg dat deze Marokkanen toch sterk op elkaar zijn gericht, in de zin dat hun oordeel onderling zwaar weegt en het aanzien van het individu erdoor wordt bepaald.

In de onderzoekswijken bevindt zich één moskee. Omdat een groot deel van de volwassen mannen er komt, kennen de meesten elkaar en weten zij tot welke familie iemand behoort. Er wordt veel gepraat en zo vernemen ze van elkaar wat er gebeurt in deze buurtgemeenschap, maar ook in het Noord-Afrikaanse herkomstgebied. Thuis vertellen ze wat ze van-horen-zeggen hebben weer door aan hun echtgenote. Zo verspreiden zich de nieuwtjes, maar ook de roddels.

Marokkanen beoordelen elkaars gedrag voortdurend in termen van schande en schaamte (Bartels 1993: 203). Er wordt daarom gelet op het (seksuele) gedrag van de vrouwen en dochters, maar ook het gedrag en de verdiensten van de zoons tellen mee. Misstappen die aan het licht komen, leiden ertoe dat een bepaalde familie een slechte naam krijgt. Jongens die het criminele pad bewandelen, kunnen daar in belangrijke mate aan bijdragen. Ook in de Turkse gemeenschap wordt geroddeld (De Vries 1990), maar de hechte streeknetwerken en verenigingen hebben geen Marokkaanse evenknie. De competitieve Riffijnse samenleving en de verdeeldheid van de Marokkanen in Nederland liggen op één lijn, die is door te trekken naar een lokale buurtgemeenschap zoals die in Rotterdam-Zuid. Van onderlinge solidariteit is hier niet veel te merken.

De horizon van de jongens

Openlijke rivaliteit tussen groepen met een andere etnische achtergrond en/of uit verschillende buurten, zoals bekend van *gangs* in de Amerikaanse steden, is in de onderzoekswijken niet aan de orde, al zijn er wel een paar signalen die in die richting wijzen.

De Turkse jongens hadden het wel eens over skinheads die ze een lesje moesten leren. Eén keer werd er spontaan een soort knokploeg geformeerd toen een jonge jongen klappen zou hebben gekregen. Tot een treffen is het niet gekomen, omdat de boosdoeners onvindbaar waren. Dat de Turkse jongens skinheads scherp in de gaten houden, moet ook gezien worden in het licht van gebeurtenissen in Duitsland. Behalve genoemde racistische aanslagen, kent men aldaar diverse politiek gengageerde en militante jeugdgroepen. Daaronder bevinden zich autonome krakers, *antifas* (anti-fascisten) en skinheads, maar ook Turkse jeugdbendes die zich met gewelddadige vormen van criminaliteit inlaten (Farin & Seidel-Pielen 1991; Tertilt 1996). Als gevolg van hun familiebanden en contacten met Turken in Duitsland zijn de Turkse jongens uit Rotterdam goed op de hoogte van deze ontwikkelingen voorbij de oostgrens.

De horizon van de Marokkaanse jongens is beperkter. Hoewel er tussen stadsdelen geen grenzen bestaan die zij niet zouden mogen overschrijden, is hun mobiliteit binnen Rotterdam gering. De meesten kennen eigenlijk alleen hun buurt in Rotterdam-Zuid en hun geboorteplaats in Marokko. Ze moeten weliswaar door België, Frankrijk en Spanje rijden om in Noord-Afrika te komen, maar ze hebben geen belangstelling voor deze landen. Voor hen zijn het slechts plaatsen waar je moet tanken. Het is opvallend dat over deze lange reis met een zekere vanzelfsprekendheid wordt verteld, terwijl ze een bezoek aan Amsterdam als een grote onderneming zien. Bij herhaling heb ik een aantal jongens uitgenodigd om in mijn boot een tocht door de Amsterdamse grachten te maken. Dat vond om onduidelijke redenen steeds geen doorgang. Niet het aantal kilometers op zich geeft een bestemming iets bijzonders, maar het feit dat ze, hoe dichtbij ook, de plaats niet kennen. Hun honkvastheid wordt deels bepaald door de kosten die reizen met zich brengt, maar daarnaast missen ze ook de interesse voor wat zich buiten hun dagelijkse leefwereld afspeelt.

Tijdens een uitstapje van enkele dagen logeer ik met twaalf jongens in een Brabantse

jeugdherberg. Het ontbijt levert voor sommigen een nieuwe ervaring op. Ze kennen de eettafel thuis en ze bezoeken talloze cafetaria's, maar een Hollandse ontbijttafel is hun vreemd. De jongens kijken elkaar aan en tussen de Tamazight- woorden hoor ik een paar keer 'mes en vork'. Abdelhak illustreert zijn onbekendheid het meest duidelijk door zijn bord te gebruiken als onderzetter voor zijn kop thee en zijn brood op tafel te smeren. Hij wordt later door anderen erop gewezen hoe het hoort in Nederland en de tweede ochtend past hij dat toe.

Een drietal docenten uit het middelbaar onderwijs vertelde onafhankelijk van elkaar dat door school georganiseerde uitstapjes naar het buitenland onder Turkse en Marokkaanse leerlingen weinig in trek zijn. Meisjes gaan om evidente redenen niet mee, maar de jongens blijken geen interesse te hebben voor een week Parijs of Londen. Deze leerkrachten benadrukken dat het niet alleen om financiële obstakels gaat, want de scholen zijn bereid een deel van de kosten te dragen. De jongens zouden zich ook niet interesseren voor het programma, waarvan het kennismaken met de stad en museumbezoek belangrijke onderdelen zijn.

Hoewel de jongens niet gevangen zitten in hun buurt, maken ze maar zeer beperkt van de mogelijkheid gebruik om andere delen van de stad te bezoeken. Enkele jongens gaan dagelijks naar de andere Maasoever omdat ze daar op school zitten, maar voor de meesten is een incidenteel bezoek aan de disco of de bioscoop de belangrijkste reden om naar het centrum te gaan. De jongens die over een auto beschikken, zijn in het algemeen wat mobieler. Eén reisdoel is Den Haag, waar ze de raamprostitutie nabij station Hollands Spoor een bezoek waard vinden. Een andere bestemming is Beverwijk. De Zwarte Markt aldaar is mede als gevolg van de lage prijzen een locatie die de meesten van nabij kennen. Daarnaast kunnen pretparken als de Efteling en Duinrell zich in een grote populariteit verheugen. De jongens gaan daar echter niet op eigen houtje naar toe, maar alleen dan als bijvoorbeeld de leiding van het buurthuis een uitstapje organiseert (en bekostigt).

De auto's fungeren in de buurt ook als ontmoetingsplaats. Een groepje vrienden zit liever in een auto te kletsen dan dat ze door de buurt lopen. De auto, al dan niet van vader geleend, betekent status, al moet gezegd dat ze er soms niet mee rijden omdat de benzine bijna op is. Los van het financiële aspect, zijn er geen feitelijke belemmeringen om de buurt te verlaten. Waar de Marokkaanse jongens te vinden zijn, heeft derhalve praktische redenen, maar hangt ook nauw samen met hun blikveld. In tegenstelling tot de stadsdelen, lijken er wel grenzen te bestaan als het gaat om bepaalde gebouwen; grenzen die de ene groep wel en de andere niet behoort te overschrijden. Turkse koffiehuisen en Marokkaanse koffieshops worden nagenoeg alleen door leden van de eigen etnische groep bezocht en de voertaal is er Turks respectievelijk Tamazight. Men vindt dit vanzelfsprekend en niemand verzet zich hiertegen. Wat betreft het aanbod van ruimtes door de lokale overheid liggen de zaken anders, hier is sprake van concurrentie.

De onderzoekswijken herbergen een aantal verenigingsgebouwen, club- en buurthuizen. Afhankelijk van de leeftijd en interesse van de doelgroep worden activiteiten 'gedraaid' of is er 'inloop' of 'soos'. Op een buurthuis na, waar jongeren uit diverse etnische groepen gezamenlijk deelnemen aan de activiteiten, overheerst bijna altijd één etnische groep of lijkt die het alleenrecht te hebben. In sommige buurthuizen heeft men de beschikbare tijd opgedeeld: Turken, Nederlanders en Marokkanen krijgen ieder een eigen avond. Het uitgangspunt, zoals tegenwoordig veel gehanteerd in het welzijnswerk, dat instellingen niet categoriaal maar in principe voor iedereen toegankelijk moeten zijn, staat dus op gespannen voet met de werkelijkheid. Veel buurthuizen hebben weliswaar een aanbod voor diverse groepen, maar per activiteit neemt meestal juist maar een categorie deel. Bij de gelegenheden in de wijk waar Turken komen, zou volgens velen gelden dat daar meestal maar een politieke stroming is vertegenwoordigd. Een vergelijkbare verdeling onder Marokkanen is niet waarneembaar. Bij hen zijn het veeleer leeftijdsgrenzen die de groepen scheiden.

In de praktijk betekent dit voor veel Marokkaanse, maar ook andere allochtone jongens dat ze weten waar ze zich wel of niet kunnen ophouden. Het is niet zo dat bezoekers de toegang feitelijk wordt geweigerd, maar het draaien van bijvoorbeeld een Turkse video of Marokkaanse muziek geeft zo'n

activiteit een etnisch karakter, waardoor anderen zich minder welkom voelen. Soms doet de dominante groep ook minder vriendelijk tegen buitenstaanders en is er een jongerenwerker voor nodig om incidenten te voorkomen. Toen Najib en Said een buurthuis bezochten dat nagenoeg alleen door Turkse jongens werd gefrequentieerd en dat dus 'Turks' was, werd de film die draaide bij hun binnenkomst stilgezet. Toen ze weggingen, werd het programma vervolgd.

De Marokkaanse jongens uit dit onderzoek hebben een eigen stek gevonden in het buurthuis dat al een aantal malen is genoemd. Daar slijten zij veel uren. Ze zijn zelden lid van een vereniging. In de besteding van hun vrije tijd heeft het buurthuis deze functie overgenomen. De leiding organiseert met wisselend succes voetbalcompetities en andere activiteiten. In het volgende hoofdstuk ga ik verder op het buurthuis in, maar vooralsnog is het belangrijk om vast te stellen dat deze jongens in de buurt nagenoeg uitsluitend met Marokkanen optrekken. Ze komen eigenlijk alleen op school of op hun werk in aanraking met andere bevolkingsgroepen. Zijn ze werkloos, dan vallen nog meer van deze contacten weg en wordt vaak alleen nog met lotgenoten omgegaan. Dat leidt tot nog verdergaand sociaal isolement.

Het gaat hier om wijken waar de onderste regionen van de samenleving sterk zijn oververtegenwoordigd. De extreem-rechtsstemmers vindt men er naast analfabeten uit de Rif. De kansen van deze Marokkaanse jongens in Rotterdam-Zuid hangen samen met wat hun opvoeders hebben bereikt en met wat hun dagelijkse omgeving ze te bieden heeft. Gezien deze inbedding, zou het van een nogal abstract voorstellingsvermogen getuigen wanneer zij zich aan de Nederlandse middenklasse zouden spiegelen.

Kijk op de wijk

De onderzoekswijken behoren tot de armste woonwijken van Nederland. Problemen die samenhangen met de woonsituatie, scholing en werkgelegenheid keren voortdurend terug in het leven van alledag en veel huishoudens hebben geringe financiële middelen. Ondanks het feit dat deze algemene kenmerken van schaarste in meerdere of mindere mate op alle groepen in de wijken van toepassing zijn, zijn er ook verschillen. Een vergelijking tussen Marokkaanse en Turkse jongens maakt dat duidelijk.

Nederlanders, Turken en Marokkanen wonen in Rotterdam-Zuid naast elkaar, zij het niet door elkaar. Deze omgeving biedt de jongeren echter niet dezelfde kansen, omdat ze niet in gelijke mate toegang hebben tot (een deel van) de instituties. Turkse jongens in de onderzoekswijken blijken binnen de eigen gemeenschap niet alleen werkgelegenheid maar ook vrijetijdsvoorzieningen te vinden. Voor Marokkaanse jongens daarentegen biedt de veel kleinere verzameling landgenoten in hun omgeving zeer weinig bruikbare aanknopingspunten om hun positie op een legale manier te verbeteren. Ze zijn daarom sterk aangewezen op de instituties van de Nederlandse overheid. Deze instituties zijn weliswaar in ruime mate te vinden in Rotterdam-Zuid, maar dat neemt niet weg dat werkgelegenheid er zeer problematisch is.

Welke uiteindelijk de kansen zijn van de Marokkaanse jongens in de onderzoekswijken, wordt dus niet alleen bepaald door de omgeving waarin de etnische gemeenschap zich bevindt. Tevens speelt mee op welke wijze ze die omgeving zien en hoe ze er gebruik van maken. Opvattingen die kenmerkend zijn voor leden van groepen kunnen dan belangrijk worden. Omgeving en cultuur, zeker in het geval van de Marokkanen, kunnen dan ook niet los van elkaar worden gezien. Het wantrouwen voedt de onderlinge competitie en belemmert de samenwerking, en heeft zo invloed op de verdeeldheid van de gemeenschap. Daarnaast is het feit dat veel gezinshoofden een terugkeer naar Marokko centraal stellen van grote invloed op de economie van het huishouden. Wat het gezin volgens de vader kan missen, gaat naar Marokko. De onenigheid over geldzaken die hieruit

voortkomt, leidt tot vele conflicten.

In de onderzoekswijken heeft deze gang van zaken ertoe geleid dat zowel Marokkaanse verenigingen als ook Marokkaanse middenstand zo goed als ontbreken. Marokkaanse jongens kunnen zich daaraan dus niet optrekken. Ieder moet het voor zichzelf doen.

Hoofdstuk 6

Marokkaanse jongens in een Rotterdams buurthuis

In dit hoofdstuk laat ik aan de hand van etnografische beschrijvingen zien dat het wantrouwen, zoals dat tot nu toe steeds als een van de belangrijkste cultuurelementen naar voren kwam, de jongens niet is aangereikt of opgelegd, maar dat het hun ervaringen weerspiegelt en een aanpassing is aan hun dagelijkse leven. Het heeft daarin een functie en wordt zodoende *gereproduceerd*.

Daartoe worden in de volgende paragrafen alledaagse gebeurtenissen in het buurthuis in Rotterdam-Zuid geschetst. Deze locatie kan worden gezien als microkosmos en wat zich er afspeelt, staat niet op zich. Er komen heldere gelijkenissen aan het licht tussen het sociale gedrag van de jeugdige Marokkaanse buurthuisbezoekers en gedragingen die eerder in dit boek ter sprake kwamen. Het is aannemelijk dat deze gelijkenissen zijn te herleiden tot dezelfde onderliggende opvattingen en attitudes, ofwel dat culturele aspecten van invloed zijn op het gedrag van de hoofdrolspelers. Eerst komt het buurthuis in beeld. Vervolgens worden de verschillende vriendengroepen, die ook later in dit boek nog terugkomen, ten tonele gevoerd. Daarna wordt op grond van concrete voorvallen een aantal culturele aspecten behandeld dat bepalend is voor de onderlinge relaties en de sociale organisatie van de Marokkaanse jongens.

Het buurthuis

Het gebouw waar het hier om gaat, was feitelijk een categorale instelling. In de jaren zeventig kreeg het deze bestemming als gevolg van een links initiatief om gastarbeiders te helpen hun draai te vinden in de Nederlandse samenleving. Omwille van de leesbaarheid is voor de benoeming ervan voor 'buurthuis' gekozen.

In april 1994 werd de deelgemeente Feijenoord gevormd. Het nieuwe bestuur wijzigde het beleid voor het sociaal-cultureel werk, een terrein waarmee twintig procent van de begroting was gemoeid. Men koos voor een probleemgerichte en integrale aanpak en achtte het derhalve niet langer wenselijk om categorale instellingen te subsidiëren. Bestaande instellingen moesten fuseren, waarmee men 750.000 gulden zou bezuinigen. Aan het einde van de veldwerkperiode, na een bestaan van ruim twintig jaar, werd duidelijk dat subsidie aan het buurthuis zou worden stopgezet. Het gebouw zou een andere bestemming krijgen en is per 1 januari 1996 gesloten. Wat volgt zijn dus beschrijvingen van een voorbije periode.

Het gebouw was vroeger een school. Degene die er voor het eerst komt, zal het opvallen dat zowel de buitenkant als de inrichting op veel plaatsen is aangepast. Net als op ontelbare andere plaatsen in de onderzoekswijken is hier te zien dat er rekening is gehouden met de aanwezigheid van vandalen, dieven en inbrekers. Op het hek in de tuin zijn punten gelast en is prikkeldraad gespannen. De ruiten op de begane grond zijn allemaal van plexiglas, waarvan sommige ook nog van tralies zijn voorzien. Waar de centrale hal ooit van verschillende kanten te bereiken was, is het nu een cul-de-sac. Is het buurthuis open, dan is zonder sleutels vanaf de straat alleen deze ruimte te bereiken. Op alle deuren die op de hal uitkomen is in de loop der tijd extra hang- en sluitwerk aangebracht. Ook de trap naar boven, die vroeger een open balustrade had, ligt nu achter een stevig, op slot gedraaid traliwerk. In de ruimte van de jongeren zijn de geluidsboxen, de audio- en videoapparatuur en de televisie in kooiconstructies aan de muren vastgeketend. In de meeste ruimten is beveiligingsapparatuur aangebracht. In de veldwerkperiode is niettemin voor een paar duizend gulden aan materiaal gestolen of vernield.

Aanvankelijk werd in het buurthuis vooral taalles gegeven en was er de mogelijkheid elkaar te

ontmoeten. Gaandeweg zijn de activiteiten iets verschoven en hebben ze een wat praktischer karakter gekregen. Ten tijde van het onderzoek valt het aanbod in drie delen uiteen.

Voor vrouwen zijn er diverse cursussen gericht op het aanleren van vaardigheden (kappen, naaien, machinebreien). Ze doen samen aan sport (zwemmen en gymnastiek) en geregeld worden informatiebijeenkomsten gehouden over onderwerpen als onderwijs, opvoeding, gezondheid en sociale zekerheid. Een apart fenomeen vormen de leengroepen. Enkele vrouwen die elkaar goed kennen en vertrouwen, leggen een geldbedrag in. Als er grote uitgaven moeten worden gedaan, bijvoorbeeld voor een wasmachine of een huwelijksfeest, kan een van hen over het hele bedrag beschikken. Een volgende keer valt het een ander ten deel. Voor vrouwen die weinig op straat komen, zijn de bijeenkomsten ook belangrijk vanwege de sociale contacten. Het betreft Turkse en Marokkaanse vrouwen, waarvoor uit beide landen een vrouwenwerkster actief is.

Een tweede onderdeel van het aanbod binnen het buurthuis is de hulpverlening. De migranten in de buurt worden geconfronteerd met overvloedige en snel veranderende regelgeving die ze vaak slecht begrijpen. Er rijzen zeer veel vragen over wonen, werken, uitkeringen, belasting, de mogelijkheden van gezinshereniging of terugkeer. De veelal laaggeschoolde of analfabete leden van de eerste generatie doen een beroep op de hulpverleners, die in de loop der jaren een brede kennis hebben opgedaan op de genoemde terreinen. Dat familieleden soms al twintig jaar geleden voor het eerst bij het buurthuis binnenkwamen, heeft ervoor gezorgd dat de meeste migranten op deze plek weinig drempels ervaren als ze er met een hulpvraag komen.

Het jongerenwerk is de derde aanbodcategorie van het buurthuis. Het belangrijkste onderdeel daarvan is de 'inloop' of 'soos', die vrijwel dagelijks is geopend omdat behalve een jongerenwerker banenpoolers het beheer van de zaal op zich nemen. Het zijn vooral Marokkaanse jongens die hier op afkomen, maar met enige regelmaat komen er ook Turkse jongens. De laatsten vormen op deze plaats een minderheid. Hindostaanse, creoolse of Antilliaanse jongens komen er hoogst zelden, Nederlandse jongens heb ik er nooit gezien. Heel af en toe zijn er Nederlandse meisjes, die meestal met een van de jongens bevriend zijn. Turkse of Marokkaanse meisjes maken geen gebruik van de inloop, wel bezoeken zij af en toe vrouwenfeesten.

In periodes is er huiswerkbegeleiding en het laatste half jaar kunnen de jongeren gebruik maken van een aantal pc's. Met meerdaagse reizen naar het buitenland heeft men in het verleden minder goede ervaringen opgedaan, die worden niet meer gepland. In plaats daarvan worden er uitstapjes naar pretparken en aanverwante gelegenheden gemaakt. Voorts maken de jongens gebruik van een zaal die door het buurthuis wordt gehuurd om te voetballen. Initiatieven om vechtsporttraining te volgen, mislukken bij herhaling wegens onvoldoende animo, al beweren sommige jongens dat doorslaggevend is dat niet de juiste faciliteiten worden geboden. Een vast clubje jongemannen maakt gebruik van de krachtsportruimte in het buurthuis, waar jongeren slechts zelden zijn aan te treffen. Veel Marokkaanse jongens komen al heel lang in het buurthuis. Ze zijn er naar de internationale schakelklas (ISK) gegaan, het is hun eerste verzamelplaats na aankomst in Nederland. 'Het buurthuis is voor Marokkanen', zeggen ze vaak. Ook Werdmölder legt iets soortgelijks vast op de stek waar hij zijn gegevens verzamelde: 'Allereerst menen de jongens dat het clubhuis niet voor hen is, maar *van hen*' (1986: 54). Buijs meldt: 'Het is hun vaste stekkie waar ze hun vrienden ontmoeten. Voor hen is het tegelijk een huiskamer en een sociteit' (1993: 114). Het belang van dit Rotterdamse buurthuis voor de onderzochte jongens moet niet worden onderschat. De meesten brengen er een groot deel van hun vrije tijd door, simpelweg omdat ze nauwelijks andere bezigheden hebben.

Vriendengroepen

Het aantal regelmatige bezoekers, dat wil zeggen jongeren die meerdere keren per week naar het buurthuis komen, wordt geschat op zo'n tachtig personen. Dit zijn nagenoeg uitsluitend Marokkanen.

De Turkse jongens die er komen delen weliswaar de ruimte met de Noord-Afrikanen, maar er bestaan geen vriendschappelijke banden. Behoudens een klein aantal conflicten, is er nauwelijks contact tussen de beide groepen. Van Gelder en Sijtsma (1990: 48) stellen vast dat de vriendenkring van Marokkaanse jongens in iets minder dan de helft van de gevallen voornamelijk uit landgenoten bestaat. In de overige gevallen is de vriendenkring gemengd van samenstelling. Hetzelfde vindt ook Van Schelven. Dat Turken veel minder dan Marokkanen geneigd zijn om bevriend te raken met jongens van een andere etnische groep, verklaart hij uit de sterke groepscohesie onder Turken. Marokkaanse groepen zijn veel losser van structuur (Van Schelven 1989: 176-177; cf. Van Gemert 1995c). Hoe het ook zij, een aantal Rotterdamse jongens zegt weliswaar op school met anderen om te gaan, maar in de onderzoekswijken en in het buurthuis gaan zij bijna uitsluitend met andere Marokkanen om.

Bijna alle onderzochte jongens zijn Berbers uit de centrale en oostelijke Rif. Onder hen bevinden zich drie vriendengroepen, waarvan de leden zijn geboren in de periode 1974- 1977. De jongens die deel uitmaken van zo'n vriendengroep zijn vaak uit dezelfde streek afkomstig. Naast deze groepen bestaat er een groot aantal eenlingen dat bij tijd en wijle toenadering zoekt tot een van de groepen.

De jongens van de eerste vriendengroep, negen in totaal, komen allemaal uit een streek nabij El Hoceima. Ze spreken onderling Tamazight. De meesten zitten op school, twee werken en twee zijn werkzoekend. Na verloop van tijd claimen zij de beheerstaken achter de bar, maar verder gaan er eigenlijk weinig initiatieven van deze groep uit.

De zeven jongens uit de tweede groep komen niet allemaal uit dezelfde streek, hun Riffijnse wortels liggen nabij El Hoceima en Nador. Meestal spreken ze Nederlands met elkaar. De jongens uit deze groep lijken iets succesvoller op school. Van het begin tot het einde van het onderzoek volgen ze allemaal onderwijs. Een aantal heeft een baantje (krantenwijk). Ten slotte valt op dat alleen in deze groep enkele jongens praktiserend moslim zijn.

De laatste groep van negen jongens noem ik 'de boefjes'. Zij spreken meestal Tamazight met elkaar. Een van deze jongens is pas op zijn zestiende jaar naar Nederland gekomen, de anderen tussen hun vierde en elfde. Een groot deel van deze groep komt uit de streek Beni Tousine, eveneens Noord-Marokko. Hoewel het hasj is dat de meesten dagelijks tot zich nemen en harddrugs pas later een rol lijken te gaan spelen, duiden de andere jongens ze bij tijd en wijle aan met 'junkies', daarmee hun minachting uitdrukkelijk. Alle boefjes hebben voor of tijdens het onderzoek hun schoolloopbaan afgebroken. Zij betreden veelvuldig het criminele pad en komen daarom vaak met de politie in aanraking. Verschillende boefjes verdwijnen gedurende het onderzoek enige tijd uit Rotterdam-Zuid als gevolg van detentie, maar duiken later weer op.

Tussen de leden van de drie vriendengroepen is weinig contact. Ze zien elkaar weliswaar dagelijks in het buurthuis, maar talen niet naar elkaar. Deze vreedzame coëxistentie is evenwel geen stabiel gegeven. Zij kan plotseling veranderen in protest en vijandigheid als blijkt dat een van de groepen een andere voorbij dreigt te streven.

De jongens uit de eerste groep plannen een etentje in het buurthuis, waarvan de kosten door de leiding worden vergoed. Het lukt ze de anderen er geen lucht van te laten krijgen. Als jongens uit de tweede groep 's avonds aan de deur komen en zien wat zich er afspeelt, eisen ze dat ze onmiddellijk worden binnengelaten. Dat gebeurt uiteindelijk ook, maar dan zijn er al veel woorden gevallen.

Behalve dat het bij dit voorbeeld om een gezamenlijke maaltijd gaat, wat gelijkheid, vriendschap en vertrouwen betekent⁹⁷ en men de anderen dus ook op symbolische wijze buitensluit, is vooral het feit dat er geld mee is gemoeid erg belangrijk. Het wordt niet getolereerd dat slechts een van de groepen financieel voordeel heeft.

---

⁹⁷ Bel Ghazi 1986: 49; Cammaert 1985: 320; Hart 1976: 50.

Gezien de samenstelling van de groepen lijken hier verschillen tussen streken of stammen in het geding te zijn. Zo wordt er soms gebruik gemaakt van taal (de uitspraak, door lokaal dialect) om verschillen te benadrukken, bijvoorbeeld als een eenling door een groepje wordt geridiculiseerd omdat hij 'raar praat'. Toch biedt dit onderscheid geen sluitende verklaring voor lidmaatschap. De jongens refereren zelf zelden aan hun tribale achtergrond, ze weten er ook weinig van. Meerdere jongens kennen de naam van de eigen stam niet en anderen pareren vragen in die richting met: 'Dat was in Marokko, niet hier.' Bovendien heeft de tweede groep een gemengde samenstelling en heeft de scheiding tussen de eerste groep en die van de boefjes niet altijd bestaan. Voor aanvang van het onderzoek vormden de meeste leden van beide groepen tezamen één groep, zo werd mij verteld. Mede omdat jongens het criminele pad opgingen, viel die groep uit elkaar. Er vormden zich twee aparte groepen, waar zich nog enkele individuen bij aansloten.

Binnen de sociale orde van het buurthuis bestaan twee ogenschijnlijk met elkaar strijdige codes die van invloed zijn op het gedrag en op de verhoudingen tussen de jongens. Die sociale orde biedt heldere gelijkenissen met verhoudingen in de Riffijnse samenleving en met de verhoudingen en omgangsvormen zoals die ook in het gezin worden aangeleerd. Enerzijds zijn de verhoudingen egalitair, anderzijds is sprake van een hiërarchie. Hiërarchie is verbonden aan geslacht en aan leeftijd. Omdat het jongerenwerk in het buurthuis een aangelegenheid is met louter mannen, wordt hier op sekse verder niet ingegaan. De meeste jongens hebben ongeveer dezelfde leeftijd, maar er komen ook oudere en jongere Marokkanen.

Hiërarchie

In het buurthuis zoeken de oudere jongens soms de jongsten op om ze duidelijk te maken dat ze hun plaats moeten weten. Bij vlagen lijkt het de ouderen te behagen om jongeren te kleineren en te sarren. Dat heeft ook tot doel ze schaamte te leren kennen. Ze worden soms getolereerd, maar moeten zich koest houden. Als ze protesteren krijgen ze de wind nog meer van voren, ongeacht hoe redelijk dat protest ook mag lijken. 'Weet je wel hoe oud ik ben? Als ik dit tegen je vader zeg, slaat hij je dood.' Leeftijd bepaalt wie gelijk heeft en soms wordt dat de ondergeschikte met een pak slaag duidelijk gemaakt (cf. Caton 1993: 67). Wil een jongen tafelfoetballen en wordt het spel bezet door jongere jongens, dan duwt hij een van hen eenvoudig weg. Er wordt dan slechts binnensmonds gemopperd. Verzet zou zinloos zijn, dat weten de jongsten. Als Youssef een potje tafeltennis niet kan winnen van een jongere jongen, dan wordt vals geteld, wordt hard en intimiderend met het batje op tafel geslagen of wordt de tafel omgegooid. De oudste moet en zal ook de winnaar zijn.⁹⁸

Verschijnt onverwacht een Marokkaanse man, dan zijn de oudere jongens op hun beurt alert, ook al ogen ze rustig. Dit is in verhevigde mate het geval wanneer de man in *djellaba* verschijnt of als anderszins duidelijk wordt dat hij de islamitische regels naleeft. Er is geen jongen die in zijn gedrag laat blijken zich niets aan te trekken van de aanwezigheid van een oudere moslim. Vooral aan het taalgebruik is dat onmiddellijk te merken. Willen jongens onder elkaar nog wel eens grof in de mond zijn, daar komt als bij toverslag een einde aan als een eerbiedwaardige man verschijnt.

Ten aanzien van roken doet zich hetzelfde voor. Roken is zeer populair onder de Marokkaanse jeugd. Het gaat deels om puberaal experimenteren, maar van de andere kant wordt roken ook geassocieerd met volwassenheid. Mannen roken, jongens niet. Daarom is het voor jongens van een jaar of zestien belangrijk om een pakje Marlboro te hebben. Komt er echter een oudere man binnen, dan verdwijnen

---

⁹⁸ Een dergelijke weergave doet denken aan een passage uit Whytes *Streetcorner society* (1943), waarin wordt beschreven hoe de uitslagen van kegelwedstrijden pas dan als passend worden ervaren als ze de hiërarchie van The Nortons weerspiegelen. Op het werk van Whyte, en ook op dit aspect, is kritiek geleverd (Boelen 1992; bespreking in Bovenkerk 1992b).

de sigaretten onder tafel. Het nalaten van roken is daarmee een symbool van eerbied voor de ouderen. Verschillende keren komt naar voren dat zelfs mannen van boven de dertig niet roken in het bijzijn van hun vader. Ook op straat geven jongens er blijk van niet verzeild te willen raken in bepaalde situaties waar ouderen hen kunnen zien.

Aan het einde van een lang weekend in een Brabantse jeugdherberg naderen we per busje de wijk. Er wordt overlegd hoe moet worden gereden zodat de jongens niet te ver hoeven te lopen met hun tassen. Als het busje voor de moskee langsrijdt, zeggen er drie tegelijk: 'Doorrijden, doorrijden, niet voor de moskee stoppen.'

Een ander voorbeeld komt van Fouad die tijdens een wandeling ineens zegt dat hij weg moet. Zeer kort daarna voegt hij zich weer bij het lopende gezelschap. Gevraagd naar zijn omweg, zegt Fouad: 'Mijn vader zit vaak bij die slagerij. Ik wil niet dat hij me ziet, dan schaam ik me.'

De aanwezigheid van een oudere Marokkaan betekent simpelweg een beperking van de bewegingsvrijheid, omdat ze hebben geleerd zich te schamen in nabijheid van ouderen. Daarmee is dus niet gezegd dat het gedrag van de jongens in zo'n situatie grof of compromitterend hoeft te zijn. Het gaat niet om een absolute scheiding op basis van leeftijd, noch kan worden gezegd dat alle jongens zich in gelijke mate iets gelegen laten liggen aan de aanwezigheid van ouderen.

Tot de meest jeugdige bezoekers behoort Abdelkrim, die behalve een goed stel hersens sporttalenten heeft. Hij krijgt daarvoor waardering van anderen, wat ertoe leidt dat hij zich aan het begin van de veldwerkperiode tamelijk stoer gedraagt. Abdelkrim heeft een leren jack en kauwt vaak kauwgom, beweegt zich losjes en maakt met regelmaat karatetrappen in de lucht. Omwille van zijn flair stoeien de oudere jongens vooral met hem en af en toe krijgt het binkie een ruwere behandeling dan hem lief is. Na enige tijd krijgt hij aansluiting bij het tweede, serieuze groepje. Hoewel deze jongens allemaal enkele jaren ouder zijn, trekt Abdelkrim toch vaak met hen op. Het is opvallend dat hij zich nu anders gaat gedragen. Hij houdt zich veel meer op de achtergrond, behoudens voetbaltrucs etaleert hij geen gymnastische hoogstandjes meer en ook in gesprekken let hij erop zijn mening niet te prominent te uiten. Af en toe valt hij uit zijn rol, dan reageert hij heftiger dan zijn bedoeling is. Hij wordt daar meteen op gewezen door ouderen die hem fel afkatten of beetgrijpen. Zolang Abdelkrim zich in de schaduw beweegt, kan hij meedoen met de ouderen. Tracht hij een van hen voorbij te streven, dan kan hij erop rekenen dat hij weer op zijn plaats wordt gezet.

Een tweede voorbeeld:

In het buurthuis kijkt een stel jongeren op een avond naar een video. Als het apparaat moet doorspoelen, wringt Hamid zijn vingers door de tralies van de kooi en bedient het apparaat op een manier die het ijzerwerk eigenlijk juist moest voorkomen. Een man van in de veertig die vaak in het buurthuis is, gebiedt hem ermee op te houden, maar Hamid gaat gewoon door. Daarop ontstaat een heftige woordenwisseling. De jongerenwerker grijpt in en steunt de man. Het heeft geen pas dat Hamid zich zo laat gaan. Als hij blijft protesteren, wordt de film uitgezet en gaan langzaam aan de meesten mopperend naar buiten. Als Hamid weg is, wordt hij door de anderen bekritiseerd. Zelfs Youssef, een van de boefjes, meent dat hij te ver is gegaan. Hamids gedrag kan worden begrepen als de posities van de betrokkenen in oenschouw worden genomen. Zo is van de man bekend dat hij harddrugs gebruikt, dat hij van zijn vrouw is gescheiden en dat hij langzaam maar zeker aan de bedelstaf raakt. Hamid daarentegen heeft zijn school afgemaakt, heeft een vaste baan en koopt enige tijd na het incident als eerste een eigen auto. De man mag dan ouder zijn, hij is geen 'goede moslim' en maatschappelijk is de jongen hem voorbijgestreefd. Hamid wil zich door zo iemand niet de les laten lezen.

Hier lijkt sprake van uitzonderingen op de regel, maar in feite tonen zulke situaties aan dat, naast het leeftijdscriterium, ook maatschappelijk succes bepaalt welke rangorde tot stand komt. Dat wordt ook duidelijk als wordt gekeken naar de positie van degenen die 'gek' of verslaafd zijn.

Bachir is een al wat oudere jongen, die sinds jaar en dag in het buurthuis komt. Hij maakt de indruk niet goed bij zijn hoofd te zijn. Bachir wordt nageroepen en uitgelachen en omdat hij een frêle gestalte heeft, worden net als bij de jongsten ook fysieke middelen gebruikt om zijn ondergeschikte positie te onderstrepen. Bachir is daarover zichtbaar gerriteerd, maar hij kan zich, net als de jongsten, niet verweren zonder zijn belagers tot nog meer gesar te prikkelen. Bij herhaling tracht hij op zijn beurt mij te kleineren.

Als Marokkaanse harddrugsgebruikers zich tot de jongens wenden en om geld vragen, kunnen ze op een harde reactie rekenen. Wanneer het om gebruikers gaat waarvan zij de familie kennen, zullen zij het niet nalaten hen in te wrijven dat ze die te schande hebben gemaakt.⁹⁹

Omdat de jongens zo veel mogelijk vrijheid willen, is het zaak ouderen op afstand te houden. Dat het buurthuis vooral bezoekers van hun eigen leeftijd heeft, willen ze graag zo houden. Van de andere kant komt diverse keren naar voren dat ook ouderen niet blij zijn met de nabijheid van jongere leeftijdsgroepen. De laatsten gedragen zich minder serieus en hun gedrag verplicht de senioren soms om de jeugd te corrigeren. Dat is lastig en bovendien laten jeugdigen zich niet door Jan en alleman de les lezen. In de regel gaat dat zonder verbale argumenten en onttrekken ze zich aan het gezag door niet te luisteren of weg te lopen. Is er wel een woordenwisseling, dan leidt zo iets tot gezichtsverlies van de ouderen en dat zien ze niet graag gebeuren.

Iets vergelijkbaars is ook te zien in de manier waarop broers met elkaar omgaan. Omwille van het leeftijdsverschil moeten Marokkaanse jongens hun oudere broers niet naar de kroon steken. Dat gebeurt dan ook zelden of nooit. Ook de broers die samen in hetzelfde vriendengroepje zitten, houden toch een zekere afstand van elkaar. De oudste draagt meer verantwoordelijkheid.

Gelijkheid en jaloezie

Een hiërarchie op basis van leeftijd leidt tot de veronderstelling dat er binnen een leeftijdsgroep sprake is van egalitaire verhoudingen. Er is inderdaad een aantal zaken dat gelijkheid symboliseert. Op het eerste gezicht valt het niet op, maar de jongens hebben bijna allemaal vergelijkbare kleren aan. Men zou van een soort uniform kunnen spreken. Een 'Aussi' (jack van het sportmerk Australian) is een must en twee jacks over elkaar oogt nog beter. Het beste effect wordt verkregen als de emblemen aan de ritssluitingen naast elkaar goed zijn te zien. Sportschoenen mogen eigenlijk alleen van het merk Nike zijn en de broek is een Chipie. Nu zijn dit artikelen die ook op niet-Marokkanen aantrekkingskracht uitoefenen. Maar waar bijvoorbeeld Surinaamse jongens moeite doen om zich individueel te onderscheiden door originele haardracht of opvallende attributen, lijkt het de bedoeling van de jongens van het buurthuis om juist *niet* af te wijken, tenminste niet van elkaar (cf. Schade-Poulsen 1995: 89). Het zijn geen trendsetters, maar ze volgen gezamenlijk wat door anderen is uitgedacht. Een jonge jongen die met een nieuw jack met het opschrift *Chicago Bulls* naar het

---

⁹⁹ Van Gelder en Sijtsma (1988b: 55-56) stellen dat verslaafden niets van de Marokkaanse gemeenschap hoeven te verwachten. Ook Ds. Visser van de Rotterdamse Pauluskerk stelt vast dat de verslaafden en illegalen uit eigen kring op niets kunnen rekenen (Visser 1995: 69). Dit hangt onherroepelijk samen met de Marokkaanse zienswijze dat de kern van het drugsprobleem bij de gebruikers ligt en bij de overheid, niet bij de aanbieders (Van Gemert & Van der Torre 1996).

buurthuis komt, krijgt te horen: 'Ben jij een neger of zo?'

Gelijkheid is niet iets wat alleen in uiterlijke kenmerken wordt gesymboliseerd, veel belangrijker is dat het ook met gedrag samenhangt. Jaloezie en/of eerbescherming zijn daarin meestal goed te herkennen en zij vertegenwoordigen een materieel en een moreel aspect.

Hoewel de jongens uit de groepjes veel met elkaar optrekken, gebeurt het zelden dat ze elkaar iets geven. Een rondje geven of zelfs het uitdelen van sigaretten, is hoogst ongebruikelijk. Voor het lenen van geld kloppen ze eerder bij mij aan dan bij een Marokkaanse jongen uit dezelfde klas of dezelfde straat, ook al kennen ze me nauwelijks. Iedereen heeft zijn eigen, meestal uiterst krappe boekhouding, maar dat is niet de reden dat ze er ook niet naar vragen. Wanneer de jongens iets te besteden hebben, houden ze dat voor anderen verborgen. Van een groepswaarde als 'het elkaar mazzelen', die Werdmölder (1990: 29) noemt, kon ik niets terugvinden. Het boefje Aziz: 'Ik heb altijd geld, maar ik laat het niet zien, want dan moet ik iedereen uitdelen.' Een ander merkt op: 'Hier kun je niet eens een cola bestellen, want die wordt door anderen opgedronken.' Als de boefjes samen hasj roken, houden ze goed in de gaten of de balans niet verstoord raakt. 'Straks moet jij kopen, hoor', wordt dan gezegd. Youssef wordt vaak overgeslagen wanneer de joint rondgaat. 'Die klootzak krijgt niet, want gister had hij vierhonderd gulden en toen is hij expres niet hier gekomen. Dat is al de tweede keer dat hij dat doet.'

Op een middag krijgt Brahim een paar achterovergedrukte flessen bier en frisdrank van een neef die in een supermarkt werkt. Bij het buurthuis deelt hij ze uit, niet goed wetend wat hij er anders mee moet doen. De jongens stuiven erop af. Waar dankbaarheid of waardering wordt verwacht, valt minachting over zo veel domheid hem ten deel. Na snel een fles te hebben leeggedronken, zegt Abdeslam: 'Die denkt dat hij een hele bink is met zijn gratis drinken. Hij is gek. Ze lachen hem uit, hij krijgt het nooit terug.'

Van Nederlanders is het de jongens bekend dat die op een andere manier met elkaar omgaan. Dat betekent dat Marokkaanse jongens ook anders met Nederlanders om kunnen gaan dan met elkaar. Wetend wat het antwoord zal zijn, nemen ze niet eens de moeite om elkaar te vragen iets te kunnen lenen, maar er zijn wel jongens die zonder scrupules met zo'n vraag op Nederlanders afstappen. Hoewel niet alle jongens zich er schuldig aan maken, worden er heimelijk dingen van elkaar weggenomen. Alsof het om een soort spelletje gaat, graaien jongens bij elkaar in de zakken. Hoe ver kun je gaan tot je betrappt wordt, lijkt de vraag. Wanneer ze het in de gaten krijgen volgt een gespeelde boosheid of wordt helemaal niets gezegd. Het komt echter ook voor dat de dief niet wordt betrappt en iets buit kan maken. Met een blik van stiekeme verstandhouding naar eventuele toeschouwers eigent hij zich de vangst toe. Messen, maar vooral sigaretten en aanstekers veranderen zo van eigenaar. Het is opvallend dat er nooit een felle reactie op volgt. Ze weten dat het gebeurt, maar winden zich er niet over op. Je moet ervoor zorgen dat het jezelf niet overkomt. Bij zulke voorvallen benadrukken de jongens eerder dat het een stommitieit van het slachtoffer is, dan dat het om een overtreding van de dader gaat.

Hier komt naar voren dat gelijkheid niet zozeer een bewust doel is. Veeleer is het ieders drijfveer te voorkomen dat een ander meer heeft. 'Als jij duizend gulden hebt, wil ik tweeduizend hebben.' Het resultaat is, hoe dan ook, dat de verhoudingen egalitair zijn. In dit licht is het te begrijpen dat de jongens uit de eerste groep die als vrijwilligers achter de bar mogen werken een serieuze, ietwat chagrijnige houding aannemen. Ze geven er geen blijk van dat hun positie een privilege betreft, dat anderen moeten ontberen. Als ze laten merken dat ze ervan genieten of zich erop laten voorstaan, zullen anderen daar negatief op reageren. Zouden ze de baas proberen te spelen, dan plaatsen ze zichzelf buitenspel. De Marokkaanse jongens zijn daar allergisch voor.

De egalitaire verhoudingen komen ook tot uitdrukking in de spelletjes die de jongens doen. In het buurthuis wordt gedamd, maar met aanzienlijk meer passie wordt aan kaartspelen deelgenomen, in het bijzonder aan *patah patah*. De geestdrift heeft mede tot gevolg dat de speelkaarten in zeer korte tijd

verfomfaaid zijn. Maar dat hoort kennelijk zo, want als de Turkse beheerder achter de bar hier afkeurend op reageert, komt dat op de jongens vreemd over.¹⁰⁰ Bij dit spel nemen steeds twee spelers het tegen elkaar op. Ze spelen om geld, dat in het midden op tafel wordt gelegd. De een noemt een kaart (kleur is niet belangrijk) en de ander, de bank, deelt vanaf de stok een voor een de kaarten. De winnaar is degene op wiens stapeltje de genoemde kaart valt. Hij speelt in het volgende potje de rol van de bank en neemt het op tegen een andere speler. Natuurlijk kan na enige tijd blijken dat sommigen veel verloren hebben en dat anderen juist hun zakken hebben gevuld, maar per keer zijn er steeds evenveel winnaars als verliezers en ook is steeds het bedrag dat zij winnen of verliezen even groot.

Hier mag de constatering dat dit kaartspel gelijkheid symboliseert nog wat arbitrair of onzinnig overkomen. Er zijn immers ook andere groeperingen die vergelijkbare spelletjes spelen. Toch is het spel bij Marokkanen erg in trek, ook Werdmölder (1986: 40) en Kaufman en Verbraeck (1986: 28) beschrijven het. Dat het aannemelijk is dat het egalitaire aspect bijdraagt aan de populariteit, wordt duidelijk uit een additioneel voorbeeld.

Als Ajax een belangrijke wedstrijd voor de Europacup moet spelen, volgen de jongens in het buurthuis dat met spanning. Voorafgaand aan de wedstrijden geven ze bespiegelingen en worden de winstkansen besproken. In mijn aanwezigheid wordt geopperd dat er gewed kan worden. Nogal chaotisch beginnen de jongens onmiddellijk onderlinge weddenschappen af te sluiten, die steeds alleen betrekking hebben op winst of verlies van een van de clubs. Ik stel voor dat iedereen een paar gulden in een pot doet en dat er uitslagen worden genoteerd. Degene die dan de juiste afloop heeft voorspeld, mag het hele bedrag hebben. De jongens reageren lauw. Aanvankelijk lijkt dat te gebeuren omdat ze de procedure niet begrijpen, maar de kern van de zaak blijkt een andere. Karim legt het mij uit: 'Gokken moet makkelijk zijn, wel of niet, dan heb je allebei evenveel kans.' Najib vult aan: 'Als je uitslagen opschrijft, kan er maar een winnen. Dat is niet goed, daar komt ruzie van.' Het is opvallend hoeveel jaloezie hier in doorklinkt. Het beperken van de kans dat een ander wint, vinden ze belangrijker dan de eigen mogelijkheid om een groot bedrag te winnen.

De jongens noemen zulke manieren van gokken 'alles of niks', maar dat lijkt een onjuiste aanduiding. De spelregels beperken de kans dat er zich binnen de groep grote financiële verschuivingen voordoen. Per potje wordt er steeds door evenveel mensen gewonnen als verloren. De herverdeling van geld is daarmee aan banden gelegd, en wel op zo'n manier dat de kans dat een iemand zich ten koste van de hele groep verrijkt zeer beperkt is. Dat is de reden waarom ze deze speelwijze prefereren. De attitude die hier naar voren komt, laat zich omschrijven met: *Ik niks, maar jij ook niks*.

Gezichtsverlies

Gelijkheid is enerzijds het product van door jaloezie ingegeven handelingen die moeten voorkomen dat anderen zich verheffen boven het niveau van het individu of van de eigen groep. De (kans op) verschillen in materiële welstand zetten hen daartoe aan. Anderzijds is er een morele component die met eer te maken heeft. Hier is de drijfveer het spiegelbeeld van het materiële jaloezieaspect. Niet het stijgen van de anderen moet worden voorkomen, maar het (morele) dalen van het individu en/of zijn groep. Met andere woorden, hier draait het om gezichtsverlies.

In diverse onderzoeken komt naar voren dat Marokkaanse jongens nogal competitief met elkaar

---

¹⁰⁰ Ook Hart (1976: 124) viel het op dat leden van zijn Riffijnse populatie speelkaarten zo toetakelden.

omgaan. Daarin zijn dezelfde elementen te herkennen als in het spel van uitdagingen en tegen-uitdagingen onder mannen. Ze 'dollen', maken ruzie en proberen elkaar af te troeven. Wie niet reageert is geen knip voor de neus waard (Van Gelder & Sijtsma 1990: 45; Werdmölder 1986: 42, 46). Ze wedijveren met elkaar, maar tegelijkertijd leren ze daarbij gezichtsverlies te voorkomen. Zo kunnen jongens experimenteren met mannelijk gedrag (Van der Valk & Blaauween 1995: 63-64, 100-103). Worden zij thuis door de aanwezigheid van ouderen afgeremd, onder leeftijdgenoten kunnen zij wel zelf hun grenzen verkennen. Als Marokkaanse jongens met elkaar omgaan ligt de nadruk op samen *doen*, niet op samen *zijn* (Eppink 1977: 191; Van Gelder & Sijtsma 1990: 45). Zij hebben hun leeftijdgenoten (mede) nodig om zich deze sociale vaardigheden eigen te maken. 'Vrienden, daar kauw je op, maar je slikt ze niet door.'

De Marokkaanse jongens in het Rotterdamse buurthuis vertonen ook dergelijk gedrag, dat past bij een bepaalde leeftijd. Jongens van boven de achttien doen er niet meer aan mee, die worden geacht het onder de knie te hebben. Het onderzoeksmateriaal van drie jaar veldwerk overziend, zijn er in het begin meer incidenten en is de gang van zaken in het buurthuis turbulenter dan aan het einde. De meeste jongens zijn bij de start van het onderzoek een jaar of zestien en proberen elkaar voortdurend de loef af te steken. Hier is goed te zien dat het gedrag met het ouder worden een andere betekenis krijgt. De vaste bezoekers hebben aan het einde niet meer een leeftijd waarop het nog passend is om op deze manier met elkaar om te gaan. Dan zijn ze meer 'serieus'.

Marokkanen onder elkaar, de jongens van het buurthuis inclusief, bedienen zich van fijnmazige gedragscodes die de omgang stroomlijnen. Wordt daarvan afgeweken, dan kan dat betekenen dat een persoon geen respect wordt getoond. Zoiets is onwenselijk, want het geeft voedsel aan allerlei veronderstellingen over kwalijk gedrag. De beste manier om jezelf daarvan vrij te pleiten is een heftige, heetgebakerde reactie. Hieraan ontleen Marokkanen de naam fel te reageren. Driss vertelt over een vechtpartij waarbij hij, samen met Achmed en Halim, betrokken was.

In een cafetaria nabij Zuidplein speelt een Nederlandse man op een gokkast. Zijn munten raken op en hij moet wisselen. Hij loopt weg, maar laat nog een punt op de kast staan. Insiders weten dat dit betekent dat hij nog verder wil spelen. Halim tikt het punt af. Hoewel het maar om een kwartje gaat, is de man kwaad als hij terugkomt. Hij begint te vloeken en noemt de drie jongens 'vuile Marokkanen'. Die worden boos en zeggen de man dat hij maar mee naar buiten moet komen. Hij blijft schelden, maar gaat niet mee. Daarop slaan de drie jongens de man ter plekke zo in elkaar dat genezing zeer lang duurt en mogelijk van blijvend letsel sprake is. Twee van hen weten te ontkomen voor de politie arriveert.

In deze situatie geeft de doorslag dat het niet om één jongen, maar om meerdere jongens gaat. Gedrieën zijn ze weliswaar sterker dan de man alleen, maar van belang is hier vooral dat ten overstaan van elkaar niet willen laten blijken de beledigingen naast zich neer te leggen. Er is sprake van dreigend gezichtsverlies en dat impliceert de aanwezigheid van anderen. Degene die gezichtsverlies leidt, reageert fel. Dat wordt ook van hem verwacht en dat weet iedereen. Het is ook de reden waarom iemand slechts met grote tegenzin rechtstreeks wordt geconfronteerd met afkeuring van zijn gedrag.

Wij en zij

Van de jongeren wordt niet alleen verwacht dat zij reageren als zijzelf worden beledigd, hetzelfde geldt als de groep wordt geraakt. De aanwezigheid van anderen in de omgeving, meestal leden van de eigen groep, verlangt dat zij zicht tegen zulke beledigingen verzetten. 'Groep' heeft hier niet de betekenis van een (kleine) verzameling vrienden zoals hierboven, maar verwijst naar een gemeenschappelijke achtergrond. Dat kan de herkomstregio betreffen.

Mounir ergert zich aan het gedrag van een groepje jongens die veel met elkaar optrekken. Tegen één van hen, Fouad, zegt hij dat mensen uit het dorp waar ze vandaan komen achterlijk zijn. Om zijn woorden kracht bij te zetten spuugt Mounir op de grond. Voor Fouad is dat onverteerbaar, niet in de laatste plaats omdat zijn neef ook aanwezig is. Hij kan dat niet over zijn kant laten gaan en trapt in eerste instantie woedend tegen de auto van de belediger. Mounir wordt vervolgens nog bozer, pakt een stok en slaat Fouad daar zo hard mee op het hoofd dat die naar het ziekenhuis moet. Het conflict blijft nog dagenlang smeulen en er wordt gezegd dat het nu aan de familie van Fouad is om iets te doen. Sommigen menen dat met gelijke munt moet worden terugbetaald, maar dat wordt afgewend als na bemiddeling van een politieman een gesprek tot stand komt tussen Fouads vader en Mounir. De laatste zou zijn excuses hebben aangeboden. Nadien laat Mounir zich niet meer zien in het buurthuis.

De groep kan ook op 'Marokkanen-in-het-algemeen' betrekking hebben.

Op een middag hangt er een gespannen sfeer in het buurthuis. De Marokkaanse jongens die er dagelijks komen, zijn geagiteerd. Er is een journalist geweest die een radioprogramma wil maken over drugshandel in de wijk. De wat oudere Abdel, van wie iedereen weet dat hij kennis van zaken heeft, zou zich bereid hebben verklaard om mee te werken. Veel aanwezigen winden zich hier enorm over op, omdat ze vrezen dat de Marokkaanse gemeenschap slecht in het nieuws zal komen. Zij zetten zich af tegen de journalist, die een Turk blijkt te zijn. Hij zou er beter aan doen de activiteiten van zijn eigen landslui te belichten, want dat zou net zo goed een grote betrokkenheid bij de handel te zien geven, zo menen ze. Van de andere kant wordt ook Abdel fel bekritiseerd. Geen moment wordt ontkend dat landgenoten in de handel opereren, maar de gedachte dat een Marokkaan dat aan de grote klok hangt en er mogelijk ook nog iets aan zal verdienen maakt hen furieus. 'Hij is volwassen, hij moet zijn verantwoordelijkheid nemen', wordt steeds herhaald. Uiteindelijk blijkt de opname om praktische redenen geen doorgang te vinden. Abdel heeft dan al laten weten dat hij er, na alle kritiek, ook helemaal geen trek in had.

Dat het gedrag op de eigen groep is gericht, wordt in diverse studies over Marokkaanse jongens in Nederland vermeld (Bel Ghazi 1986: 111; Van der Valk & Blaaubeen 1995: 93-118). De jaloezie en de angst voor gezichtsverlies beperken de bewegingsvrijheid van het individu binnen de groep. Wat men beschouwt als de *eigen* groep, kan per situatie verschillen. Het onderscheid tussen wij en zij kan betrekking hebben op een aantal zaken waarin de gemeenschappelijkheid wordt gesymboliseerd; zoals gezin, familie, geboortedorp, -stad of -streek, stam, etniciteit (Berber of Arabier), nationaliteit en godsdienst.

Oemma verwijst naar de gemeenschap van gelovigen die de basisprincipes van de islam delen: de Koran, de tradities van de Profeet en de islamitische wet, inclusief de vijf religieuze verplichtingen. Vooral tijdens de ramadan zoeken mensen toenadering tot elkaar. Dat kan op lokaal, nationaal en internationaal niveau worden waargenomen (Buitelaar 1993; Landman 1992). Daarnaast, los van godsdienstige gelegenheden, voelt men een verbondenheid met andere volken. Het is moeilijk te zeggen of hier de pan-Arabische gedachte overheerst of het gemeenschappelijke islamitische element. Beide zijn vermengd.

De beschrijving van de vriendengroepen hierboven laat zien dat de geboortegrond meer dan eens de gezamenlijke factor is. De Marokkaanse jongens in Nederland geven echter ook blijk van sympathieën die landsgrenzen overschrijden. Tijdens de Golfoorlog argumenteerden zij vanuit een Arabisch-islamitisch belang en herkenden zij steeds twee kampen: het Westen en de Arabieren (Buijs 1993: 242-243). Bij de vredesbesprekingen in het Midden-Oosten die tijdens dit onderzoek plaatsvonden, kozen ze ook steeds voor de Arabieren en tegen Isral. Ook bij sportieve evenementen

scharen de jongens zich achter bepaalde teams. Dat is in de eerste plaats het team van Marokko, maar neemt hun land niet deel dan kiezen zij voor andere Afrikaanse of Arabische landen. In 1995 maakte een Jemenitische bokser furore. Ook deze kon zich in de morele steun van een paar jongens verheugen. 'Het is ook een islamiet. Hij is goed.'

Vanuit dit wij/zij-perspectief kunnen Marokkanen per situatie een onderscheid maken tussen medestanders en tegenstanders. Op basis daarvan kunnen coalities tot stand komen. Het gemeenschappelijke element dat de deelnemers bindt, staat grotendeels los van de inhoud van de relatie. Het perspectief doet vooral dienst om de scheidslijnen te markeren, waarlangs partijen zich vormen. Bij wie je hoort en ten opzichte van wie je loyaal bent, is één ding. Waarop dat betrekking heeft en hoe loyaliteit gestalte krijgt, is een ander punt. Wordt de aandacht op deze inhoud gericht, dan is de Marokkaanse groep minder effectief dan men misschien zou verwachten. Eens te meer is een vergelijking met Turkse jongens verhelderend.

Individu en groep

In het buurthuis zijn op een avond de balletjes van het tafelvoetbalspel verdwenen. Een paar Turkse jongens die willen spelen, wijzen naar Fouad, die zou er een in zijn zak hebben. Deze pareert de beschuldiging door te zeggen dat een dag eerder een Turkse jongen traangas heeft gespoten in het buurthuis. De aanwezige Turkse jongens reageren gebeten. Als hij weet wie dat is, moet hij ook de naam noemen, dan kunnen ze zelf maatregelen nemen. Fouad zegt de naam van de jongen niet te kennen, maar daar nemen de jongens geen genoegen mee. Zo'n beschuldiging aan het Turkse adres kan niet onbestraft blijven. Ze komen dreigend om hem heen staan. Door tussenkomst van de jongerenwerker wordt een vechtpartij voorkomen. De aanwezige Marokkaanse jongens houden zich op de vlakte.

De Turkse jongens in Rotterdam-Zuid komen niet alleen in familiekwesies voor elkaar op. Net als bij de politieke conflicten die in het voorgaande hoofdstuk zijn beschreven, kan het individu zich vanuit een soort gevoelsmatige, onvoorwaardelijke betrokkenheid sterk maken voor de 'Turkse zaak'. Marokkaanse jongens daarentegen kunnen uiterst moeizaam iets gezamenlijks tot stand brengen (Bovenkerk 1992a: 93; cf. Van Schelven 1989: 177). Een vergelijkbare opstelling als die van de Turken is bij hen niet waarneembaar.

In het buurthuis is het zeer lastig om een idee te formuleren waar iedereen zich in kan vinden. Wanneer wordt geopperd een uitstapje te organiseren, ontstaat er meteen onenigheid over de bestemming, de datum of het vervoer erheen. Diverse keren worden plannen gesmeed die op het laatste moment niet doorgaan omdat er (haast) geen jongens komen opdagen. De aandrang om het in zulke situaties bij voorbaat al met elkaar oneens te zijn is bijzonder groot. Degene die iets voorstelt, weet dat zijn idee als een rode lap op de anderen werkt. Alleen het voorstel dat alle subsidie hoofdelijk verdeeld moet worden onder de vaste bezoekers, krijgt unanieme bijval. Het klinkt bijzonder plat, maar eigenlijk willen ze vooral geld. Als subsidie in het geding is, knopen de Marokkaanse jongens dat steeds goed in hun oren. Op basis van zijn ervaringen in de Rotterdamse Pauluskerk, komt Ds. Visser tot de conclusie dat waar geld te verdelen is, Marokkanen steeds met elkaar in conflict komen (Visser 1995: 68). Dat dit gebrek aan cohesie kenmerkend is voor de Marokkanen en niet louter aan de omstandigheden moet worden toegeschreven, wordt onderstreept door een aantal observaties dat te maken heeft met voetbal.

Veel Turkse jongens in de onderzoekswijken voetballen in teamverband. In de meeste gevallen spelen ze niet bij een vereniging maar gaat het om een vriendengroepje dat bij een club- of buurthuis heeft bedongen wekelijks in een zaal te kunnen spelen. Ze doen dat vaak jaren aaneen. Tegen het einde van het veldwerk is er ook een Marokkaans team dat wekelijks speelt, maar dat gaat nogal eens gepaard

met incidenten. Zij willen niet dat de zaal met een ander team wordt gedeeld en de van het buurthuis geleende shirtjes worden, ondanks herhaalde verzoeken, niet meer teruggegeven.

Bij de voetbaltoernooien die in de vakantieperiodes door scholen of buurthuizen worden georganiseerd, is er steeds een overweldigend aanbod van Turkse teams. Het is echter keer op keer een moeizaam proces om een Marokkaans team op de been te krijgen. Het feit dat ze minder op elkaar zijn ingespeeld maakt dat ze meestal verliezen. Dat werkt op zich al niet stimulerend, maar het is niet de enige reden. Aanmeldingsformulieren hangen soms weken in het buurthuis, maar er worden geen namen ingevuld. Jongerenwerkers hebben hier gemengde gevoelens over. Ze vinden het jammer dat de jongens geen gebruik maken van het aanbod, maar tegelijkertijd zijn ze opgelucht omdat de ervaring geleerd heeft dat Marokkaanse teams vaak niet of onvolledig komen opdagen, wat voor organisatorische problemen zorgt.

Op zonnige dagen wordt er wel eens een balletje getrapt op het plein bij het buurthuis. Bijna alle jongens vinden het leuk om daaraan mee te doen, maar desondanks kent dat bijna altijd een anticlimax. Slechts zelden komen ze ertoe partijen te maken, hoewel ze dat zelf niet als gemis zien, want niemand is geïnteresseerd in mooi combinatiespel. Het gaat er steeds om zo lang en opvallend mogelijk aan de bal te zijn. Dat kan leiden tot technische hoogstandjes, maar ook tot ergernis. De meest balvaardigen komen in de regel wel aan hun trekken, maar de mindere goden stapelen hun frustraties op en trachten de aandacht op zich te richten door één onvergetelijke actie te volbrengen. Meer dan eens belandt de bal bij zo'n actie op het dak, op de weg of in het prikkeldraad en is het spel voorbij. Geen wonder dat niemand een bal wil meenemen naar het buurthuis, de kans is immers niet denkbeeldig dat je hem naderhand kwijt bent.

De spelers moeten er allemaal zelf voor zorgen dat ze plezier beleven aan het spel. Deze Marokkaanse jongens mogen dan wel op hun groep georiënteerd zijn en het belangrijk vinden hoe anderen over hen denken, dat neemt niet weg dat zij juist met deze *significant others* in een voortdurende competitie zijn verwickeld. Jaloezie en dreigend gezichtsverlies zetten hen ertoe aan de anderen te wantrouwen. Het is *ieder voor zich*.

Dat het in Rotterdam-Zuid met het voetbal van deze jongens niet wil vlotten heeft niets te maken met hun aanleg voor sport. Aan talentvolle Marokkaanse voetballers is absoluut geen gebrek. Als ik vraag hoe het komt dat met zo veel goede voetballers er toch geen team wordt gevormd om deel te nemen aan een toernooi, wordt een tegenvraag gesteld: 'Wil jij de coach zijn?'

Leiderschap

Ook als de sluiting van het buurthuis op handen is, komt het gebrek aan eendracht aan de oppervlakte.¹⁰¹ De jongens menen dan wel dat het buurthuis voor Marokkanen is, maar ze zijn niet bij machte een vuist te maken om het gebouw voor zichzelf te behouden. Bovendien zijn de leiding van het buurthuis en de Marokkaanse jongens niet in staat de handen op dit punt ineen te slaan. Mede door enkele uitlatingen van ambtenaren van de deelgemeente wordt twijfel gezaaid over de integriteit van de (Nederlandse) leiding. Kritiek was er altijd al, maar vanaf dat moment is er bij voortduring onenigheid en doen verhalen de ronde over verduisterd geld. Op dat moment rijst ook de vraag wie nu het buurthuis moet vertegenwoordigen in de gesprekken om sluiting af te wenden.

In deze periode zijn het vooral de wat oudere jongens die zich roeren. Zij willen vooral gebruik blijven maken van de fitnessruimte. De vraag hoe zo iets moet worden georganiseerd en uitgevoerd, wordt op tumultueuze wijze onder de aanwezigen besproken. Ze overwegen om naar het middel van een bezetting te grijpen en zoeken, ondanks de kritiek, steun bij de leiding. Dat idee krijgt steeds meer

---

¹⁰¹ Voor een uitvoerige beschrijving van de gang van zaken rond de sluiting van het buurthuis, zie Van Gemert 1996: 118-122.

gestalte en er worden affiches geprint waarop de bezetting wordt toegelicht. De jongens willen contact zoeken met de media. Uiteraard moet ook de deelgemeente worden ingelicht, de beoogde reactie moet immers van die kant komen.

Bij een van deze voorbereidende gesprekken is een jongen aanwezig die niet tot de vaste bezoekers van het buurthuis behoort. De meesten hebben hem zelfs nog nooit gezien. Hij luistert eerst naar wat er wordt gezegd en maakt dan met een paar krachtige opmerkingen duidelijk wat er volgens hem moet gebeuren wil de bezetting effectief zijn. Het is opvallend dat de vaste bezoekers, die apathisch aan tafel hangen of elkaars voorstellen afkraken, zich vrij gemakkelijk achter zijn visie scharen. Die avond wordt er met ontzag gepraat over de nieuwkomer, al worden er ook kanttekeningen geplaatst. Zijn vader is Marokkaan en zijn moeder Nederlandse. Hij is zeer goed gebekt en dat wordt als een groot voordeel gezien. Hij zou iemand zijn die in een gesprek met de deelgemeente overeind zou blijven. Van de andere kant wijzen sommigen erop dat hij weliswaar goed Nederlands spreekt, maar geen Arabisch of Tamazight. 'Hij kan niet eens bidden.'

Leiderschap is steeds problematisch. Dat deze jongen toch plotseling op kan staan en aanhang krijgt, hangt samen met het feit dat hij van buiten komt. Daarmee wordt zijn dominantie anders beoordeeld dan die van een vaste bezoeker. De laatste zou ervan worden verdacht dat hij zich boven de groep wil plaatsen, iets wat onherroepelijk tegenwerking zou oproepen. Degene die zichzelf als leider opwerpt, wordt gewantwoord en tegengewerkt, want de jongens gaan ervan uit dat iedereen in de eerste plaats zijn eigen belang voor ogen heeft. Ze hebben van elkaar weinig te verwachten, zo is hun opvatting. Dat maakt ook dat een lid van de groep in hun visie eigenlijk niet kan spreken namens de hele groep. Verschillende keren gebeurt het dat jongens met de beste bedoelingen besluiteloosheid trachten te doorbreken. Ze lanceren een idee, waarvan ze overtuigd zijn dat iedereen er baat bij heeft. Toch krijgen deze plannen evenzo vele malen geen aanhang en trekken de bedenkers zich mokkend terug. Wanneer één jongen wordt gesteund, zou hij ten opzichte van de andere groepsleden in status stijgen. Alleen al het idee vinden zij onverteerbaar.

Uiteindelijk is het bezettingsplan beperkt tot een zeer korte ervaring. Op de afgesproken dag verschijnt er niemand met een slaapzak of anderszins toegerust om aan een lange zit te beginnen. Enkelen laten desgevraagd weten verhinderd te zijn. Ook de nieuwe leider laat zich niet zien. De bezetting wordt niet eens afgeblazen, er is gewoon niemand die er aan mee wil doen.

Hier blijkt dat de Marokkaanse jongeren zich niet willen wegcijferen ten bate van een gezamenlijk doel als ze menen dat het voor hen persoonlijk onvoldoende oplevert. Ze lijken eerst een berekening te maken voor ze energie in zoiets steken. Als de medewerking van andere Marokkanen een voorwaarde is maar tegelijkertijd niet kan worden gegarandeerd, zijn ze in het algemeen niet van zins om zelf mee te doen. Het idee te investeren in iets waar een ander mee op de loop kan gaan, werkt al bij voorbaat verlamdend. De effectiviteit waarmee de groep als geheel naar buiten kan optreden lijdt daar sterk onder.

Los zand

Met de sluiting van het buurthuis in het vooruitzicht wordt eens te meer zichtbaar hoe de Marokkaanse bezoekers zich tot elkaar en tot anderen verhouden. In de periode dat hun ontmoetingsruimte dreigt te gaan verdwijnen, blijft een gebundeld verzet tegen de deelgemeente uit. Hoewel de leiding serieuze pogingen daartoe heeft gedaan, is geen moment sprake van een hecht front. In plaats daarvan wordt de competitie *binnen* het buurthuis verhevigd. Juist in deze fase duiken allerlei verhalen op die de leiding van het buurthuis in diskrediet brengen.

Zo doet het verhaal de ronde dat een van de leiders renpaarden zou hebben. Zoiets lijkt onmogelijk te bekostigen met een salaris uit de welzijnssector, dus ligt het voor de hand dat er geld uit de buurthuiskas is gebruikt, zo is de algemene opvatting. In werkelijkheid blijkt de persoon in kwestie

een paar Shetlandpony's te hebben. Er duikt een tweede verhaal op dat ook in deze fantasieëncategorie past. Van verschillende kanten, vreemd genoeg ook van een politiemans, is vernomen dat de vermeende renpaardenbezitter ook nog eens met geld van het buurthuis dure vloerkleden zou hebben gekocht. Uiteindelijk blijkt het te gaan om een nieuw zeil dat in de zaal van het buurthuis is gelegd. Hoewel kan worden aangetoond dat deze verhalen op verdraaiingen en misinterpretaties berusten, verliezen ze hun kracht niet.

In de gesprekken met mensen van de deelgemeente stellen de jongens vragen over de middelen en mogelijkheden binnen het jongerenwerk. Ook het 'op kamp gaan' komt daarbij ter sprake en ze krijgen te horen dat zo iets in principe tot de mogelijkheden behoort. In het verleden is gebleken dat deelnemers zich bij zulke gebeurtenissen soms misdragen, reden waarom de leiding weinig enthousiast is over het idee van meerdaagse uitstapjes. De jongens voelen zich geruggeleund door het commentaar van de deelgemeente. Ze eisen medezeggenschap bij het besteden van geld. Ze willen weten wat er met het geld gebeurt.

Lijkt inzage in de boeken het beste middel om twijfels weg te nemen, het tegenovergestelde is het geval. Met een zeer kritische blik maar met weinig boekhoudkundige kennis, laten zij zich uitleggen wat de verschillende uitgavenposten behelzen. Dit heeft niet het effect dat ze worden gerustgesteld, want bij veel bedragen die ze tegenkomen menen ze dat er te veel is betaald. Ze trachten elkaar te overtreffen bij het vaststellen van de laagste, in hun ogen derhalve meest waarschijnlijke prijs van de aangeschafte spullen of uitgevoerde reparaties. Ze raken er steeds meer van overtuigd dat er met *hun* geld is gesjoemeld. Vanuit een gemeenschappelijke notie komen ze in het geweer, omdat ze niet krijgen waar ze recht op menen te hebben. Daarnaast verzetten ze zich ertegen dat anderen wel zouden kunnen profiteren door geld in eigen zak te steken.

Het kenmerkende van hun protest is dat het eerder om een gemeenschappelijke tegenstander gaat dan om een gemeenschappelijk doel. Bovendien valt op dat Marokkaanse samenwerking vooral gezamenlijk verzet inhoudt. Dat wordt niet zozeer bewerkstelligd door actie te ondernemen, maar eerder door dingen na te laten. Bij zulke confrontaties staat niet de eigen kracht centraal, maar veeleer andermans zwakte. Zonder openlijk protest, zonder intern overleg en zonder leiderschap gaan ze ertoe over om zand in de machinerie van de tegenstander te strooien. De momenten waarop hun gezamenlijk protest het meest kwetsbaar is, namelijk wanneer het gebrek aan consensus het meest aan de oppervlakte zou komen, worden daarmee vermeden.

Niet in staat om hun ongenoegen te verwoorden, grijpen ze naar andere middelen. In deze periode is twee keer een televisie en een keer een pc vernield, is een poolbiljart opengebroken, is de auto van iemand uit de leiding ernstig beschadigd en is er twee keer brand gesticht in het buurthuis.¹⁰² In deze anonieme sabotage toont zich de eerder genoemde attitude: *Ik niks, maar jij ook niks*.

Het is iedereen duidelijk dat de vernielers onder de Marokkaanse bezoekers moeten worden gezocht. Een deel van de jongens weet wie de vernielingen op hun naam hebben. Toch wordt er gezwegen, de leiding krijgt er niets over te horen. Dit zwijgen is geen uitgekende samenzwering om de leiding een loer te draaien, het gaat meer om een vanzelfsprekend gevolg van de onderlinge verhoudingen.

Als Najib tegen een van de andere jongens zegt dat hij het tafelvoetbalspel beschadigt door op de stangen te hangen, wordt hem toegebeten: 'Is het hier van je vader of zo?' In de eerste plaats geeft dit antwoord weer dat leeftijdgenoten zich door elkaar niet de les willen laten lezen. In de tweede plaats wordt de vraag gesteld bij wie loyaliteit ligt. Was het spel inderdaad van Najibs vader geweest, dan zou hij kennelijk gelegitimeerd zijn de ander te corrigeren. Nu dat overduidelijk niet zo is, krijgt hij de wind van voren. Als het niet jezelf (of de jouwen) aangaat, dan moet je je er niet mee bemoeien.

Ieder voor zich.

Wanneer de opponent uit het zicht is verdwenen, verdwijnt ook de bindende kracht. Wat rest is weer een losse verzameling individuen. Het is voor de jongens erg moeilijk om hun gedrag op elkaar af te

---

¹⁰² Ook Werdmölder (1986: 42) meldt een geval van brandstichting, maar hier blijven oorzaak en aanleiding onduidelijk.

stemmen. Dat zou betekenen dat ze rekening met elkaar houden en dat is te veel gevraagd. Tegelijkertijd krijgen ze het niet voor elkaar om als groep een spreekbuis te vinden. Woordvoerders komen niet op democratische wijze uit de groep voort, maar staan erboven of komen van buiten.

Microkosmos

Het alledaagse gedrag van een groep Marokkaanse jongens in een Rotterdams buurthuis brengt heldere gelijkenissen aan het licht met de competitieve en egalitaire verhoudingen in de Riffijnse samenleving, met de verdeeldheid van de Marokkaanse gemeenschap, alsook met de fijnmazige omgangsvormen en het façadegedrag die in het gezin worden geleerd.

De verdeeldheid binnen de Marokkaanse gemeenschap in Nederland moet niet worden gezien als het gevolg van de vele tegenstellingen die er bestaan tussen haar leden. Tegenstellingen bestaan er ook binnen andere groepen. Het gaat erom in welke mate men met mensen uit andere categorieën kan en wil samenwerken. Dat Marokkanen elkaar zo sterk wantrouwen geeft de doorslag, zo is betoogd. Jaloezie en dreigend gezichtsverlies leiden op microniveau tot egalitaire verhoudingen. Dat bepaalt mede hoe deze Marokkaanse jongens zich in elkaars nabijheid gedragen. In de visie van deze jongens zal iemand die zich, al dan niet ten koste van anderen, kan verrijken, die mogelijkheid niet onbenut laten. Laat hij het na, dan is er wel een ander die zijn kans grijpt. In wezen moet ieder voor zichzelf zorgen, want ze gaan ervan uit dat ook een ander zijn eigen voordeel laat prevaleren. Wantrouwen is voor deze jongens niet iets dat pas opkomt nadat iemand ze een loer heeft gedraaid, maar het behoedt ze ervoor dat iemand anders ze te slim af is. Vanuit hun optiek is het een gerechtvaardigd uitgangspunt in menselijke relaties, dat vooral de kop opsteekt waar materieel (financieel) voordeel te behalen is. Dit wantrouwen is een belangrijk aspect van hun weet- en waarderingsbezit. Het maakt daar echter geen deel van uit omdat het is overgedragen, in de zin van aangereikt of opgelegd. Veeleer kan het wantrouwen gereproduceerd worden als een aanpassing aan hun dagelijkse leven. Het heeft daarin een functie.

Als Marokkaanse jongens niet alleen anderen met wantrouwen bezien maar merken dat ze ook zelf zo worden gezien, dan gaan ze zich ook gedragen alsof een dergelijke opstelling gerechtvaardigd is. Dat leidt tot een *selffulfilling prophecy*: 'Marokkanen moet je niet vertrouwen.' De jongens weten dat ze van andere Marokkanen weinig te verwachten hebben. Het is *ieder voor zich*. De voortdurende onderlinge competitie resulteert in egalitaire verhoudingen, net als in de Rif. De groep hangt als los zand aan elkaar en werkt als een rem. *Ik niet, maar jij ook niet.*

Hoofdstuk 7

De daden

Criminaliteit gepleegd door Marokkaanse jongens heeft zijn eigen karakteristieken. In dit hoofdstuk wordt eerst aan de hand van politiecijfers de *omvang* van het verschijnsel onder de aandacht gebracht. Hoe vaak plegen zij feiten die volgens het wetboek strafbaar zijn? Doen zij dat vaker dan andere groepen?

Vervolgens wordt de *aard* van de criminele activiteiten besproken. Op basis van etnografische gegevens wordt beschreven welke delicten ze plegen en vooral hoe ze dat doen. Er wordt een poging gedaan het kenmerkende van hun criminaliteit te duiden door te wijzen op gelijkenissen met gedrag zoals dat is weergegeven in het voorgaande.

Omvang

Rotterdam en de onderzoekswijken

Op basis van verschillende bronnen kan de omvang van het fenomeen in kaart worden gebracht. Uit Rotterdamse politiestatistieken blijkt dat Marokkaanse jongens zich, in geheel Rotterdam maar ook in de onderzoekswijken, bovengemiddeld schuldig maken aan strafbare feiten. De hier gebruikte cijfers stammen van de politie en zijn verzameld en bewerkt door Ben Rovers (zie Rovers 1995a, 1995b, 1996, 1997).

In tabel 7.1 en tabel 7.2 zijn de delicten naar soort en omvang in de periode 1990-1994 weergegeven, voor Rotterdam als geheel en voor de drie onderzoekswijken. De gegevens kunnen horizontaal worden vergeleken. In Rotterdam maakten in 1992 Nederlanders 61,8 procent, Turken 5,1 procent en Marokkanen 3,1 procent van de totale bevolking uit (overigen 30 procent). Voor de drie onderzoekswijken golden andere percentages: Nederlanders 39,2 procent, Turken 20,9 procent en Marokkanen 6,8 procent. Het feit dat allochtone gezinnen kinderrijker zijn, zal hun percentages in de leeftijdscategorie tot twintig jaar doen stijgen.

[hier ongeveer tabel 7.1]

[hier ongeveer tabel 7.2]

In een recente criminografie van Rotterdam zijn de ontwikkelingen geschetst van veelvoorkomende criminaliteit gepleegd door jeugdigen in de jaren 1990-1994 (Rovers 1996).¹⁰³ Daarin komen over de criminaliteit van jeugdige Marokkanen de volgende punten

---

¹⁰³ Behalve van het Herkenningssysteem (HKS) van de politie is in deze criminografie gebruik gemaakt van registratie van jeugdige verdachten binnen hetzelfde systeem (HKS), van registratie van *first offenders* door de voormalige Jeugd- en Zedenpolitie (JZP), van slachtofferonderzoek ('Politiemonitor'), van meldkamergegevens die bij de politie binnenkomen (FMS) en van data afkomstig van zelfrapportage van

aan het licht:

1. Marokkaanse (en Antilliaanse en Kaapverdise) jeugdigen zijn *oververtegenwoordigd* in de populatie jeugdige delinquenten;
2. Marokkanen (en Turken en Kaapverdianen) komen gemiddeld op jongere leeftijd voor het eerst in aanraking met de politie, zij zijn tevens relatief *oververtegenwoordigd* in de jongste leeftijdsklasse (≤ 13 jaar);
3. is het aandeel van Nederlandse en Surinaamse verdachten in de populatie tussen 1990-1994 teruggelopen, dat van de Marokkaanse jeugdigen is gegroeid (Rovers 1996: 175).

Daden en straffen van de onderzoeksgroep

In de loop van dit onderzoek zijn over veertig jongens systematisch gegevens verzameld, maar de observaties hebben op een veel groter aantal jongens betrekking. In het gebruikte bestand van de politie (het Herkenningssysteem, HKS) was het mogelijk twintig van de veertig jongens te traceren. Daarmee konden de overtredingen en misdrijven waarvoor zij met de politie in aanraking zijn gekomen worden opgetekend. Waar de bovenstaande tabellen betrekking hebben op registratie tussen 1990 en 1994, zijn de onderstaande cijfers ontstaan door op naam te zoeken. Dat wil zeggen dat delicten die de jongens vóór 1990 pleegden ook opgespoord konden worden. Omdat deze zoekactie in april 1995 werd uitgevoerd, konden bovendien de delicten worden meegeteld die in de eerste drie maanden van dat jaar zijn ingevoerd. Van het hoge aantal berovingen zijn er vijftien te herleiden tot één lange strooptocht in januari 1995 van drie van de boefjes. Gezamenlijk beroofden ze achter elkaar vijf verschillende personen. Er was een vierde jongen bij betrokken, maar die wist de dans te ontspringen. De 38 berovingen zijn op een na door de boefjes gepleegd.

Naast de politieregistratie is justitiële documentatie gebruikt om te achterhalen in welke mate ze ook door de rechter zijn bestraft. In wat volgt worden deze twee bronnen gebruikt om de daden en straffen van de onderzoeksgroep te beschrijven.

Volgens die bronnen worden de twintig jongens samen verantwoordelijk gesteld voor 180 delicten; gemiddeld dus negen delicten per persoon. Een overzicht van de gepleegde delicten naar soort en aantallen levert het volgende beeld:

[hier overz7.1]

De meest actieve jongen heeft 42 delicten op zijn naam staan, waarbij het vooral gaat om winkeldiefstal, inbraak en beroving. Onderaan de lijst staat een jongen met slechts een enkele winkeldiefstal.

Wanneer onderscheid wordt gemaakt tussen de drie in het vorige hoofdstuk beschreven vriendengroepjes, is sprake van een ongelijke verdeling. De boefjes, die alle negen behoren tot de twintig jongens uit de twee bronnen, eisen een onevenredig groot deel op. Zij zijn verantwoordelijk voor 138 van de 180 delicten.

11-13-jarige kinderen (zie ook Rovers & Wouters 1996). Door rekening te houden met de methodologische voor- en nadelen van de verschillende bronnen, heeft Rovers vertekeningen zo veel mogelijk trachten te beperken (Rovers 1996: 59-64).

De genoemde veelpleger (42 delicten) behoort ook tot de boefjes. Zijn lange lijst is, naast zijn bovengemiddelde activiteit, ook een gevolg van het feit dat hij steeds snel bekentenissen aflegt als hij op het bureau komt. Zijn vrienden hebben aanmerkelijk kortere strafbladen. Zij keuren het bekennen af, je hoort zo veel mogelijk te zwijgen op het politiebureau.

Uit de opgelegde straffen komt naar voren dat de rechter hun vergrijpen serieus neemt. Dertien jongens, onder wie de negen boefjes, kregen een vrijheidsstraf. De zwaarst gestrafte, natuurlijk een van de boefjes, werd in verschillende uitspraken bij elkaar tot 36 maanden veroordeeld, waarvan zes maanden voorwaardelijk. Degene met de lichtste vrijheidsstraf, geen boefje, kreeg zeven weken voorwaardelijk. Een van de boefjes was minderjarig en werd geplaatst in een inrichting voor bijzondere behandeling. De jongens noemen dit 'jeugd TBS'. De overige twaalf gestraften hoorden de rechter in totaal 128 maanden vrijheidsstraf uitspreken, waarvan 31 maanden voorwaardelijke straf. Dat is gemiddeld 10,6 maanden, waarvan 2,6 voorwaardelijk. De boefjes alleen scoren gemiddeld nog hoger. Zonder de jongen met 'jeugd TBS', werd de overige acht 114 maanden opgelegd, waarvan 27 maanden voorwaardelijk. Dat betekent gemiddeld 14,3 maanden, waarvan 3,4 maanden voorwaardelijke.

Kanttekeningen bij de cijfers

De weergegeven cijfers geven geen volledig beeld van de omvang van de criminaliteit. Allereerst is de werkelijke omvang groter. Dat geldt zowel voor de groepen als geheel (in Rotterdam en de drie onderzoekswijken), als voor de twintig jongens uit de onderzoekspopulatie. Tijdens het veldwerk bestonden voor dit laatste diverse aanwijzingen.

Met enige regelmaat is te zien dat jongens op fietsen rijden die ze een volgende keer niet meer bezitten. Steevast zijn de rijwielen voor een laag bedrag te koop.

Halim is op een middag in het bezit van een geavanceerde afstandsbediening. Hij probeert of daarmee ook de televisie in een koffieshop te bedienen is. Aangezien er geen spoor te bekennen is van de bijbehorende televisie, kan het haast niet anders of het apparaat is uit een Rotterdamse huiskamer ontvreemd.

Aziz loopt met een horloge rond waarvan te zien is dat het hem niet toebehoort. Niet alleen omdat hij het een dag eerder niet droeg, maar meer nog omdat het een dameshorloge is dat een persoonlijk opschrift heeft (twee namen en een datum) dat niet naar de huidige drager verwijst.

Driss heeft een goudkleurig kettinkje opzichtig aan zijn baseballpet vastgemaakt.

Buitgemaakte spullen worden kennelijk niet allemaal meteen van de hand gedaan.

Niet alle delicten van de jongens komen bij de politie aan het licht, al kan het soms zo zijn dat ze er later alsnog voor op moeten draaien. Speculaties over de omvang van het *dark number* van hun criminaliteit laat ik achterwege.

Voorts bestaat de kans dat zich in deze cijfers selectiviteit in het apparaat van politie en justitie laat gelden (cf. Bovenkerk et al. 1991; Junger-Tas 1997: 289-300). Dat Marokkaanse jongens een slechte naam hebben, kan er bijvoorbeeld toe leiden dat agenten, al dan niet bewust, sneller hun aandacht op deze groep richten. Ondanks de mogelijke vertekeningen die dat oplevert, wordt er algemeen van uitgegaan dat de door hen gepleegde criminaliteit toch hoger is dan die van andere groepen.

Een volgende kanttekening hangt eveneens samen met de wijze waarop de cijfers tot stand komen. De hierboven weergegeven politiecijfers (HKS) zijn het resultaat van aangiftes van burgers. Of van een delict aangifte wordt gedaan en of deze aangifte vervolgens ook wordt verwerkt, bepaalt mede welke cijfers tot stand komen. Wordt gelet op specifieke delicten, dan moet rekening worden gehouden met vertekeningen. Dit komt tot uiting in het opvallend lage aantal winkeldiefstallen. In Rotterdam wordt evenwel doorgaans geen proces verbaal meer opgemaakt van dit delict, waardoor het ook amper nog voorkomt in de politiestatistieken. Eigenlijk zou het weergegeven cijfer (veel) hoger moeten zijn.

Bovendien zijn er delicten die geen slachtoffers kennen en waarvan dus ook veel minder aangifte wordt gedaan. Een duidelijk voorbeeld hiervan biedt de drugshandel. Niet dat politieagenten zullen zeggen dat Marokkaanse betrokkenheid fictie is, maar kijkend naar de weergegeven politiecijfers is hun aandeel in de straathandel slecht te peilen. De talloze vermaningen aan assistenten zoals runners zijn in de weergegeven statistieken niet terug te vinden. Maar in Rotterdam is de betrokkenheid van Marokkaanse jongeren bij de straathandel in drugs groot. Dat kan worden afgeleid uit legio krantenberichten, bijvoorbeeld die over de strijd van de bewoners van Spangen tegen de drugsoverlast, uit diverse publicaties¹⁰⁴ en ook uit mijn eigen onderzoeksgegevens. Deze activiteit verdient het om tegen het licht te worden gehouden, temeer omdat de Rif met zijn enorme henneproductie de Riffijnen misschien voordeel biedt op de drugsmarkt.

Aard

Welke delicten de jongens plegen is uit de tabellen 7.1 en 7.2 en het overzicht in de vorige paragraaf af te leiden. Als blijkt dat bepaalde delicten door een groep vaak worden gepleegd, kan ter verklaring worden gedacht aan specifieke beweegredenen van de groepsleden.

Op een middag zit ik met een aantal Turkse jongens te kletsen. Ik nodig ze uit voor een interview. Totaal verschillend van mijn ervaringen met de Marokkaanse jongens, gaat het hele groepje mee. In mijn kantoorstee aangekomen steken ze meteen van wal. Er wordt niet omheen gedraaid, hun favoriete bezigheid is vechten. De jongens hebben een leider, die de anderen fysiek de baas is. Ze willen graag laten zien dat ze sterk zijn. Als ze daartoe geen gelegenheid zien, dan creëren ze die. De kleinste van het stel heeft daarin een belangrijke rol. Hij wordt soms vooruit gestuurd en zoekt dan ruzie met iemand die veel groter is. Laat deze zich verleiden om hem een klap of schop te geven, dan komen de anderen te voorschijn en wordt het de gemenerik betaald gezet. Meestal daagt de leider de ander uit voor een gevecht van man tegen man, maar uiteindelijk krijgt de tegenstander van iedereen klappen. De jongens gaan er, zo zeggen ze, nooit toe over iemand zomaar een pak slag te geven. Hij moet dat 'verdienen'.

Er zijn mij geen gevallen bekend van Marokkaanse jongens die vechten zien als een doel op zich. Van Turkse jongens daarentegen is beschreven dat ze vechten omdat ze daarmee hun mannelijkheid willen benadrukken (Tertilt 1996). De weergegeven cijfers laten zien dat Turkse jeugdigen een hoger percentage geweldsdelicten kennen dan de Noord-Afrikanen.

---

¹⁰⁴ Van Gemert & Van der Torre 1996; Helsdingen 1995; Roestenburg 1995; Van der Torre 1996.

Het gaat de onderzochte Turkse jongens niet om buit, zo zeggen ze. Dat strookt met een ander opvallend verschil tussen beide groepen, dat tot uiting komt in de inbraakcijfers. Hier bestaan voor Turkse jongens hogere drempels, wat mogelijk samenhangt met opvattingen onder Turken over het eerbiedigen van andermans eigendom (Bovenkerk 1994: 59). Hoewel noties over geweld en bezit zeker een rol kunnen spelen en bepaalde categorieën 'culturele delicten' lijken te bevatten, biedt de verwijzing naar onveranderlijke waarden en normen uit de herkomstlanden geen bevredigende verklaring. Temeer daar het patroon van de geregistreerde delicten voor een groot deel overeenkomsten vertoont. Het is derhalve gerechtvaardigd om bij de aard van de criminaliteit van Marokkaanse jongens niet alleen te kijken naar *wat* ze doen en *hoe vaak* ze dat doen, maar er ook bij te betrekken *op welke wijze* ze dat doen.

In de eerder aangehaalde criminografie van Rotterdam wordt een aantal kenmerken genoemd van criminaliteit van Marokkaanse jongens:

1. zij plegen bovengemiddeld veel vermogensdelicten;
2. zij plegen naar verhouding meer delicten in de eigen woonomgeving;
3. berovingen en geweldsdelicten worden door Marokkaanse jongeren meer dan door anderen groepsgewijs gepleegd (Rovers 1996: 203).

Utrechtse onderzoekers, die hun materiaal verzamelden bij politiebureaus in diverse grote steden, stellen dat Marokkaanse jongens strafbare feiten vrijwel altijd in groepsverband plegen. Maar zij voegen eraan toe dat zij in dat opzicht slechts weinig verschillen van jongeren uit andere bevolkingsgroepen (Coppes et al. 1997: 28). Lijkt deze laatste bewering wat gehaast te zijn geformuleerd, toch is het een vertrekpunt om de interne dynamiek van die Marokkaanse (groeps)criminaliteit tegen het licht te houden. Want, zo stellen deze onderzoekers, deze verschilt van die van anderen. Mede op grond van mijn eigen eerdere bevindingen (Van Gemert 1995c), wijzen de Utrechtse erop dat Marokkaanse groepen in het algemeen geen leider hebben en als los zand aaneenhangen. Er bestaat een sterk onderling wantrouwen, en aan hun criminele activiteiten ligt geen doordacht plan ten grondslag (Coppes et al. 1997: 28-30).

Aan de hand van etnografisch materiaal kunnen criminele activiteiten van de Marokkaanse jongens worden besproken. Dat laat overeenkomsten zien met de bevindingen uit deze publicaties. Behoudens expliciete aandacht voor de drugshandel, wordt hierna weinig ingegaan op specifieke delicten. De reden daarvoor is dat de mate waarin vergrijpen voorkomen vooral samenhangt met de wijze waarop ze worden gepleegd. Katz (1988) wijst erop dat de verlokking, die uitgaat van de intrinsieke eigenschappen van bepaalde delicten, daders kan beïnvloeden. De manier waarop Marokkaanse daders te werk gaan, geeft daarvan echter meestal geen blijk.

Alvorens hier verder op in te gaan, wordt eerst kort aandacht besteed aan een aparte categorie wetsovertredingen, die niet altijd in politiecijfers is terug te vinden.

Grijze inkomsten

Fraude met uitkeringen en studiebeurzen komt meer dan eens voor. Woonlasten, vooral die van zelfstandig wonende jongeren, leveren betalingsachterstanden op. Sommige van deze overtredingen zijn weliswaar als 'bedrog' of 'valsheid in geschrifte' terug te vinden in de

politiegegevens, maar men noemt dit type overtredingen in het algemeen van een andere orde dan vermogens- of geweldsdelicten. Sansone spreekt in deze context van de 'grijze hossels' van Surinamers in Amsterdam (Sansone 1992: 72-104).

Door koppeling van verschillende bestanden kunnen fraudeurs tegenwoordig makkelijker worden opgespoord. De instanties reageren aanzienlijk sneller dan voorheen en de maatregelen zijn ook strenger. Dat voelen ook wanbetalers. Was het voorheen mogelijk om bij elektriciteitsbedrijven en woningbouwverenigingen een betalingsachterstand van meerdere maanden te hebben, tegenwoordig wordt men al in een vroeg stadium geconfronteerd met aanschrijvingen. Afsluiting en huuropzegging laten minder lang op zich wachten. Instanties willen betalingen zo veel mogelijk met machtigingen innen, omdat ze dan niet afhankelijk zijn van de actieve medewerking van hun cliënten. Voor een aantal uitkeringsgerechtigden dat financiële problemen heeft, is de sociale dienst als een soort administratiekantoor gaan fungeren.

In Rotterdam-Zuid zijn Marokkanen weinig terughoudend als het gaat om het aankloppen bij overheidsinstanties teneinde de financiële armslag te vergroten. Het komt vaak voor dat de jongens oneigenlijk gebruik trachten te maken van bestaande voorzieningen. Een aantal jongens is hiermee door de mond gevallen. Zij moeten het ten onrechte opgestreken geld, vaak met een additionele boete, weer terugbetalen.

Aftasten

De sociale voorzieningen in Nederland bieden, zij het in afnemende mate, de mogelijkheid om zich door oneigenlijk gebruik te verrijken. Marokkaanse jongens die zulke kansen zien, weten dat dit niet is toegestaan, maar toch kunnen ze het niet nalaten hun geluk te beproeven. Niet wat volgens de wet is toegestaan en waarvan ze in de regel op de hoogte zijn, maar datgene wat feitelijk kan passeren is bepalend voor hun gedrag. Dit leidt tot het voortdurend aftasten van grenzen, en dat beperkt zich niet tot het terrein van de 'grijze inkomsten'. Ook op andere momenten proberen ze of het lukt om meer te krijgen dan ze hebben.

In Afrikaanderwijk wordt een centrum voor scholing en werk geopend. Bewoners, in het bijzonder de jeugdigen, kunnen hier gemakkelijk binnenlopen om informatie te vragen of om zich te laten inschrijven. Op de eerste dag dat het centrum open is, worden buurtbewoners uitgenodigd een kijkje te komen nemen. Meerdere jongens geven daaraan gehoor. Als ik die middag aan Mimosen vraag of hij iets heeft opgestoken van zijn bezoek, broemt hij dat het er druk was en dat overal naar zijn naam werd gevraagd. Dat vond hij niks. Toch is Mimosen niet met lege handen teruggekomen, want hij laat de lange leren jas zien die hij aan heeft. Die hing er aan een kapstok.

De jongens lijken steeds een oog open te hebben voor mogelijkheden die zich aandienen.

Havid en Achmed hebben ruzie met elkaar. Als de laatste wegloopt, vraag ik Havid om uitleg. Hij vertelt wat de voorgaande nacht is gebeurd. Ze waren samen op stap en kwamen diep in de nacht aan bij zijn huis. Achmed vroeg om een slaapplek, want hij had ruzie met zijn vader en wilde niet naar huis gaan. Havid voelde er weinig voor hem mee naar binnen te nemen, maar besloot de deur naar de berging open te maken. Nu hoefde de ander ten minste niet in de regen te blijven. De volgende ochtend moest hij

echter vaststellen dat alle kelderboxen waren opengebroken en dat meerdere fietsen waren verdwenen.

Als ze ergens op stuiten, tasten ze af of er winst te behalen is. Dit impliceert dat zij letten op gelegenheden die de omgeving biedt, maar tevens betekent het contact. Bij deze situationele werkwijze lijkt de buitenwereld hen te moeten tegenhouden. Dat kan met preventieve maatregelen die vooral de mogelijkheden tot het plegen van vermogensdelicten reduceren. In andere gevallen gaat het om contacten.

Bij vier berovingen/afpersingen die in een rechtszaak worden behandeld, is steeds eenzelfde *modus operandi* gehanteerd. De 16-jarige dader Havid benadert in aanwezigheid van vrienden een jonger slachtoffer. Hij spreekt het slachtoffer aan en gaat ertoe over de ander stap voor stap bang te maken. Hij vraagt of de jongen geld voor hem heeft. Als het antwoord ontkennend is, maar wel duidelijk wordt dat de aangesprokene zich niet op zijn gemak voelt, put de dader daar moed uit. Havid vraagt of de jongen een pistool wil kopen en doet alsof hij het wapen bij zich heeft. Vervolgens zegt hij dreigend: 'Ik ben verslaafd, ik kan gekke dingen doen.' Uiteindelijk verlangt hij van zijn slachtoffer dat die zijn walkman, ring of horloge afgeeft. Hij zegt ernaar te willen kijken, maar als hij het in zijn handen heeft, maakt hij zich snel uit de voeten.

Deze werkwijze laat zien dat de daders de reacties van hun opponent peilen. Ze zetten door zolang het goed gaat. Ook aan de werkwijze van een 17-jarige Marokkaanse afperser, wiens praktijken in de landelijke dagbladen zijn beschreven, is af te lezen dat hij zo ver ging als zijn slachtoffer dat toeliet. Hij noemde de jongen die hij dwong duizenden guldens af te geven een 'mietje' en een 'slappeling' omdat deze zich, doodsbang als hij was, nauwelijks verzette.¹⁰⁵

Vanzelfsprekend zijn deze jongens geïnteresseerd in wat het ze oplevert en in de spanning en het avontuur (Coppes et al. 1997: 33), daarin liggen hun beweegredenen. Voor de jonge daders lijkt niet zozeer de buit van invloed op wat ze doen, maar vooral de toegang en de kans om het vergrijp min of meer ongestoord te kunnen uitvoeren. Dat is ook te zien aan de registratie van inbraken en diefstallen. Daaruit komt naar voren dat de jongens relatief weinig in woningen inbreken maar vaker in schuren, kelderboxen en openbare gebouwen. Ook als wordt gekeken naar de confrontaties met slachtoffers, lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de jongens niet de buit maar het te verwachten verzet de doorslag laten geven. Marokkaanse straatrovers treden namelijk vooral groepsgewijs op (De Haan 1993: 85) en in de categorie 'tasjesrukkers' komen zij het meest voor (ibid.: 109).

Planning en ervaring

Als delicten op een bepaalde wijze gepleegd worden, kan ter verklaring gedacht worden aan specifieke afwegingen van de leden. Dit zou kunnen worden gerelateerd aan planning, waarin zulke afwegingen expliciet gemaakt worden. In het geval van Marokkaanse jongens willen daders het weliswaar af en toe doen voorkomen dat ze doordacht te werk gaan, maar zulke

---

¹⁰⁵ Voor berichtgeving over de opsporing en berechting van deze afperser, zie *de Volkskrant* (21 januari, 28 januari, 22 maart en 4 april 1997).

beweringen zijn niet altijd geloofwaardig en worden in de praktijk gelogenstraft.

Achmed heeft sinds een paar dagen weer eens een auto. Gevraagd naar zijn bezigheden zegt hij buiten de stad te gaan opereren. 'Ik heb die auto nodig, want we werken nu ergens anders. Ik heb het uitgedacht, mij pakken ze nooit.' Ik werp tegen dat hij een paar maanden geleden iets soortgelijks vertelde en toen op de Van Brienoord werd aangehouden omdat hij stomdronken achter het stuur zat en bijna een ongeluk veroorzaakte. Achmed is niet gecharmeerd van mijn ontluisterende commentaar en begint een onsamenvattend verhaal over politiecontroles en onbewaakte loodsen buiten de stad. Hij wordt onderbroken door Farid, die een heldere kijk heeft op de beweegredenen van de eerste. 'Kijk, als je een auto hebt ga je een beetje anders doen. Je wil dat ze zien, die auto is van jou. Nou, daarom wil hij die auto ook gebruiken.'

Soms zeggen ze met van alles en nog wat rekening te houden, maar in de praktijk lijken ze de risico's haast op te zoeken.

Aziz vertelt goed te hebben nagedacht over wat hij mee moest nemen als hij mensen beroofde. 'Je moet geen wapens bij je hebben, net doen alsof. Ik neem niks mee, want als je met wapens gepakt wordt kun je veel meer [vrijheidsstraf-FvG] krijgen. Met wapens kun je niet zeggen dat het een misverstand was.'

Tegen het einde van het onderzoek houdt Aziz aan een deal duizend gulden over, maar hij krijgt ook tien gram coke. Kort daarop wordt hij benaderd met de vraag of hij acht gram wil verkopen. Hij besluit daar op in te gaan. Met de koopwaar verstopt in zijn sokken gaat hij naar de andere Maasoever, waar hij op een adres zijn koper zal ontmoeten. Hij neemt de metro, maar heeft geen geldig vervoerbewijs. Prompt wordt hij gecontroleerd. In plaats van te betalen of een identiteitsbewijs te laten zien en zijn werkelijke naam te geven, verzet hij zich tegen de controleurs. Dat leidt ertoe dat hij mee moet naar het bureau, waar de politie de coke vindt.

De situationele werkwijze van Marokkaanse jongens is moeilijk te verenigen met planning vooraf. Veeleer dienen zich gelegenheden aan, die vervolgens wel of niet worden aangegrepen.

Op een lentemiddag is de poort van het buurthuis dicht, omdat er een feest voor vrouwen aan de gang is en de jongens niet naar binnen mogen. Ze vervelen zich en worden balorig. Ze voeren schijngevechten uit op het plein en roepen meisjes na. Als een zichtbaar beschonken man slalomdend dichterbij komt, stellen Driss en Halim zich zo op dat hij wel tegen ze aan móet lopen. Een van de twee laat hem struikelen, waarop over en weer wordt gescholden. Als de man moeizaam overeind probeert te komen, stapt Mustafa op hem af. Hij buigt zich over de dronkaard om hem overeind te helpen, maar ondertussen graait hij in de zakken van de man, die niets in de gaten heeft. Mopperend wil hij weer doorlopen, maar dan grijpt Mustafa naar de halsketting van de man, trekt en maakt zich snel met zijn buit uit de voeten. De man blijft verbouwereerd achter.

De Marokkaanse jongens maken in de regel vooraf geen plan van wat ze gaan doen en hoe het delict gepleegd moet gaan worden. Toch is hiermee niet gezegd dat deze daders geen afwegingen maken. Wat hier besproken wordt heeft betrekking op de criminele gebeurtenis,

op de uitvoering van delicten. Afwegingen die samenhangen met individuele loopbanen of met de sociale reactie op crimineel gedrag, blijven nu buiten beschouwing.

Jongens die delicten plegen doen ervaringen op. Hier wordt onderling over gesproken, wat resulteert in kennis waarmee ze hun voordeel kunnen doen. Dat komt bijvoorbeeld tot uiting in de keuze van de slachtoffers. Als de jongens zeggen geen delicten jegens Marokkanen te willen plegen, heeft dat antwoord een sociaal wenselijk karakter. Naast de morele lading, bestaat er echter ook een praktisch argument. 'Wat er gebeurt als een Marokkaan je herkent? Dan kom je in het ziekenhuis.' De schande en het pak slaag van Marokkanen worden gevreesd, maar minstens zo opvallend is dat de jongens zeggen ook Turken bewust te mijden. Niet omdat het moslimbroeders zijn, maar omdat ze hun reactie vrezen. Enkele jongens hebben in dit opzicht ervaringen met Turken en dat is ze duur komen te staan. 'Turken worden heel erg boos en ze roepen niet eerst de politie', zegt Achmed. Hij laat een litteken op zijn knie zien en tekent op zijn broek waar zich op zijn bovenbeen een tweede aandenken bevindt.

Omgekeerd zijn er ook categorieën slachtoffers die juist weinig risico's zouden betekenen. Driss en Fouad spraken onafhankelijk van elkaar over berovingen, die bij een slachtoffer thuis plaatsvonden. In beide gevallen hebben twee jongens zich gezamenlijk laten uitnodigen door een homoseksuele man, die vervolgens in zijn eigen woning is beroofd. In één geval wilde een jongen heimelijk iets meenemen, werd betrapt en zette zijn poging met geweld door. In het andere geval werd de man gedwongen geld te geven. Homo's zijn geschikte slachtoffers omdat ze geen aangifte doen, zo beweren beide jongens (cf. Van Gemert 1990a; Werdmölder 1990: 150, 152).

Hun afwegingen hebben betrekking op risico's en komen voort uit hun ervaringen met degenen met wie ze op pad gaan. Wat ze hebben meegemaakt, geeft hen reden om andere Marokkaanse jongens te wantrouwen.

Terwijl de aanwezigen naar een oude Stalone-video kijken, komen de drie boefjes Youssef, Mustafa en Mohammed met veel kabaal het buurthuis binnen. Ze maken ruzie en dat gebeurt op zo'n luide toon, dat de jongerenwerker ze weer naar buiten stuurt. Later komt Mohammed terug en hij vertelt waarom hij en Mustafa boos zijn op Youssef: 'Gisteravond waren we samen en toen zijn we ergens naar binnen gegaan. Er was bijna niks, maar wel een hele dure draagbare pc, dat zagen we allemaal. Toen we buiten kwamen was Youssef weg, met dat apparaat. Pas vlak voor we hier binnenkwamen zagen we hem weer. Nou doet hij of hij nergens van weet, dat is gelogen.'

Ook de Utrechtse onderzoekers noemen een geval waarbij een jongen heimelijk een deel van gezamenlijk gestolen buit voor zichzelf houdt (Coppes et al. 1997: 30).

Dit soort ervaringen leidt ertoe dat Marokkaanse jongens zeker ook diegenen wantrouwen met wie ze vergrijpen plegen. Ze houden elkaar daarom scherp in de gaten. Zij weten dat niemand zich een meevaller zal laten ontgaan, zeker niet als dat ten koste van een ander gaat. Je kunt daar wel boos om worden, maar als het zo is dat iedereen vooral voor zichzelf zorgt, moet je de kat niet op het spek binden, zo is de gedachte. Ze moeten er in eerste instantie zelf voor zorgen dat een ander zich niet uit de voeten kan maken met wat hun toekomst. Deze jongens zijn geen *partners in crime*, in de zin dat zij samenwerken op basis van gelijkwaardigheid en vertrouwen.

Abdel licht dit toe aan de hand van een verzonnen voorbeeld: 'Ik ga een bank beroven en ik

vraag een Marokkaan om in mijn auto om de hoek te wachten. Kom ik naar buiten met het geld, dan is hij er in mijn auto vandoor gegaan. Weg, gestolen. Dat is dus stom, dat zal ik niet doen.'

Groepsdynamiek

Van Marokkaanse jongens wordt vaak beweerd dat zij in groepen opereren.¹⁰⁶ Gaat het om gezamenlijk gepleegde delicten, dan zou men kunnen verwachten dat er afspraken worden gemaakt en er dus sprake is van planning. Dat zij geneigd zijn situationeel en zonder plannen te werken, lijkt hiermee moeilijk te rijmen. Ook het feit dat ze degenen met wie ze op pad gaan niet vertrouwen, is een paradoxaal gegeven dat vraagt om toelichting.

De Turkse groep die hierboven werd opgevoerd, kent een duidelijke structuur. Er bestaat ook geen misverstand over wie de leider is. Ook bij andere Turkse groepen in Rotterdam-Zuid is goed te zien dat het om hechte groepen gaat. Vaak zit het bindende element in de gemeenschappelijke herkomstregio en/of in de gedeelde politieke en etnische stroming (Koerden, Grijze Wolven, Milli Görüs). De Turkse jongens benadrukken steeds dat ze het voor elkaar opnemen, ook in vechtpartijen.

Hier komt een scherp contrast tussen de Turken en de Noord-Afrikaanse jongens aan het licht, want van een hechte structuur is bij de laatsten geen sprake. De boefjes trekken weliswaar veel met elkaar op, maar de samenstelling van een groepje kan wisselen. Als ze elkaar treffen, zijn ze niet per se gericht op het plegen van een delict. Met wie zij optrekken is afhankelijk van wie er aanwezig is en van wat er gebeurt. Samen op pad gaan met het doel vergrijpen te plegen, is vaak een uitvloeisel van de sfeer.

Een partijtje voetbal wordt steeds wilder tot het moment dat de bal op het dak van een school terechtkomt. Abdeslam grijpt dit aan om zijn durf te demonstreren en klimt langs de regenpijp naar boven. Als de conciërge laat blijken daarvoor geen toestemming te geven, is hij al bijna boven. Door zijn commentaar heeft de man zich tot mikpunt gemaakt. Een paar jongens doen vervolgens moeite om de bal zo hard mogelijk tegen het hek te schieten, wat een hels kabaal veroorzaakt. De man meldt zich nogmaals, maar de treiterij eindigt pas als de bal kort daarop in prikkeldraad wordt lekgeschoten. Op zoek naar volgend vertier lopen de jongens naar de aangrenzende doorgangsweg. Ze houden auto's aan door op de rijbaan te gaan lopen. Een vrachtauto weigert te stoppen en rijdt Mimoen bijna van de sokken. Hij zet het op een lopen en bij het volgende stoplicht haalt hij de wagen in. Mimoen trekt het portier open en spuit traangas naar binnen.

De Marokkaanse jongens uit de wijken treffen elkaar op bepaalde plaatsen, bij snackbars, koffieshops, op een plein of in het buurthuis. Op zulke momenten kunnen jongens van verschillend plimage aanwezig zijn. Gaat het om een opstootje, dan zijn de boefjes vrijwel altijd van de partij, maar de jongens van de andere vriendengroepen haken meestal af als ze zien dat het spel een verkeerde kant opgaat. Jonge jongens zijn steeds erg geïnteresseerd om getuige te zijn. Worden ze niet weggestuurd door oudere broers, neven of een

---

¹⁰⁶ Voor een overzicht van Nederlandse literatuur op dit punt, zie Van Gemert 1995b: 99-102.

jongerenwerker, dan doen ze mee.

De meest onverschrokkenen kunnen zich profileren. Zij dagen de aanwezigen uit hen te overtreffen en soms stoken ze de anderen op door situaties te laten escaleren. Op die manier wordt een soort roes gecreëerd, waarin pesterijen kunnen ontaarden in vernieling of geweldpleging. Zo hebben de boefjes voorafgaand aan een strooptocht vaak ergens ruzie gezocht. Op het moment dat ze de woede van anderen hebben opgewekt, lijken ze ook hun eigen accu te hebben opgeladen en gaan dan verder op stap (cf. De Haan & Vos 1993: 367-368). Soms, niet altijd, spelen drank en/of drugs een rol bij zo'n aanloop. De volgende ochtend kan dan af en toe worden vernomen waartoe dat heeft geleid: aanhouding, vechtpartij of buit.

Kent de Turkse groep duidelijk leiderschap, bij de Marokkaanse jongens ontbreekt dat. Bij de laatsten is veeleer sprake van belhamels die het voortouw nemen. Zij zijn initiators die soms het groepsproces sturen. Dat doen zij niet zozeer door anderen iets op te dragen of door zelf het voorbeeld te geven, maar door reacties op te roepen, bijvoorbeeld via het opzoeken van aanvaringen met buitenstaanders. Dat wil echter geenszins zeggen dat zij aan deze rol autoriteit kunnen ontleen, anderen zullen hen niet gehoorzamen. De jongens, in ieder geval leeftijdgenoten, kennen egalitaire verhoudingen en doen geen afstand van hun autonomie ten gunste van een ander.

Het gaat bij zulke Marokkaanse groepen om een verzameling van eenlingen. Ze trekken naar elkaar toe, wellicht vooral voor gezelschap. Wat zich onder deze jongens afspeelt, is niet het gevolg van gezamenlijk gesmede plannen. Evenmin is het de uitvoering van wat een van hen de anderen opdraagt. De gezamenlijkheid die het woord 'groep' hier veronderstelt, moet dus niet worden misverstaan (Hermans 1994: 147). De groepsgewijze criminaliteit van Marokkaanse jongens betekent vooral dat ze met meerderen op pad zijn. Hun vergrijpen plegen zij niet zozeer *in* of *met* een groep, als wel *vanuit* een groep.

Ouder worden

Als gelet wordt op de leeftijd van de daders op het moment dat ze delicten plegen, dan worden verschuivingen zichtbaar. Een volgorde, die begint met delicten die de jongens op jonge leeftijd het meest plegen, ziet er als volgt uit: beroving en afpersing, diefstal en inbraak, autodiefstal en drugsdelicten. Hierin zijn alleen veelvoorkomende delicten opgenomen en uiteraard zijn er jongens wier vergrijpen van deze volgorde afwijken. De vraag of beroving dan wel diefstal/inbraak als eerste genoemd moet worden, is enigszins discutabel. Uiteindelijk heeft de doorslag gegeven dat berovingen minder over de tijd verspreid voorkomen dan de inbraken en diefstallen. Bij de delicten met auto's en de drugsdelicten is het duidelijker dat hun voorkomen verband houdt met het klimmen der jaren. Zulke verschuivingen hangen samen met gangbare regels in het criminele circuit. Zo staat straatroof in het algemeen laag aangeschreven, want meestal is de buit gering. Bovendien wordt het gezien als een *unfaire* ontmoeting met het slachtoffer. Zeker als oude vrouwen van hun tas worden beroofd, is dat iets waarop wordt neergekeken. Nieuwkomers beschikken over weinig kennis, hebben geen bruikbare ingangen in criminele milieus en zijn daarom aangewezen op dergelijke berovingen. Het zijn dan ook vooral jeugdige beginnelingen die zich ermee bezighouden (De Haan 1993: 100).

Daarnaast bestaat een samenhang tussen de genoemde verschuivingen en specifiekere betekenissen die Marokkanen eraan toekennen. Het gaat dan niet om de voordelen voor het

individueel los van zijn omgeving, maar juist om criminaliteit in een sociale en culturele context.

In een Marokkaanse buurtgemeenschap zoals die in de onderzoekswijken gaan daders ervan uit dat anderen weet hebben van hun vergrijpen. Niet alleen als ze denken aan stoppen, stemmen zij hun gedrag (deels) af op het oordeel van anderen, maar ook als het om de genoemde verschuivingen gaat. Een jongen van achttien vindt het vervelend als junk of als winkeldief bekend te staan, maar als Marokkanen in zijn omgeving weten dat hij dealt, steekt hem dat minder. Dat geldt voor de drugshandel, maar zeker ook bij regelovertredingen rond auto's. Zo rijden de jongens regelmatig in auto's die in verreweg de meeste gevallen niet van hen zijn.

Op een avond komen vier van de boefjes samen het buurthuis binnen. Ze zijn dronken, stoned of allebei, dat is aan hun uitbundig en provocerend gedrag goed te merken. Als ze merken dat er voor hen weinig te beleven valt, verlaten ze joelend weer de ruimte. Een kwartier later wordt lang en hard geclaxonneerd. Als men gaat kijken waar dat vandaan komt, blijkt dat de vier zijn teruggekomen, maar nu met een auto. Op het plein naast het buurthuis rijden ze daarmee zo hard mogelijk rondjes, met piepende banden. Dan stoppen ze even, om vervolgens de auto drie keer met een behoorlijke klap tegen een elektriciteitskast te rammen. Ze geven gas en rijden weg, nog steeds joelend. De Opel die hiervoor wordt gebruikt, blijkt enige straten verderop te zijn weggehaald.

Het is niet zo dat Marokkaanse jongens voor zulke vergrijpen meer geschikte auto's in hun omgeving kunnen vinden dan andere jongens. Zij hebben een belangstelling voor auto's, die toeneemt als zij volwassen worden. Daarbij zijn ze niet zozeer geïnteresseerd in auto's op zich, als wel in het hebben van een eigen auto. Dweperige gesprekken over bepaalde merken, die toch niet ongebruikelijk zijn onder jongelui, worden weinig gevoerd onder de Marokkaanse jongens die zelf het vehikel moeten betalen. Zij weten dat met hun beurs de mogelijkheden beperkt zijn en na verloop van tijd komen ze er vaak achter dat ze zich hebben verkeken op de bijkomende kosten van verzekering, wegenbelasting en benzine. Het gaat ze in eerste instantie simpelweg om het verschil tussen het wel of niet bezitten.

Het behalen van een rijbewijs wordt gezien als stijging op de maatschappelijke ladder en als een belangrijke stap naar volwassenheid. De hoge kosten die aan een rijbewijs verbonden zijn, werpen een drempel op voor degenen die zich aangetrokken voelen tot het statussymbool. Lang niet iedereen stoort zich daar echter aan. Enkele jongens, die zelf wel een rijbewijs hebben, zeggen dat hun vader al sinds jaar en dag zonder rijbewijs rijdt. Alle negen boefjes rijden bij tijd en wijle in een auto, terwijl geen van hen een rijbewijs heeft. Daarbij maken ze ook wel eens brokken, maar omdat ze meestal 's nachts actief zijn en de plek des onheils meteen verlaten, kan hun aandeel niet worden vastgesteld. Tot twee keer toe word ik met enige trots door de brokkenpiloten gewezen op de sporen van zo'n ongeluk.

Abdel rijdt al jaren achtereen zonder rijbewijs. Hij is bovendien meerdere keren bekeurd voor het rijden onder invloed en omdat zijn auto geen geldige APK-papieren had. Bij herhaling wordt zijn auto in beslag genomen, maar hij weet hem terug te krijgen door een vriend naar het bureau te laten gaan, die zich voor de eigenaar uitgeeft.

In dit licht is het niet opmerkelijk dat ook autodiefstal een veelvoorkomend delict is op de strafbladen van de jongens. Hoewel sommigen er geheimzinnig over doen, zeggen de

meesten de gestolen auto's steeds zelf te gebruiken. Waar veel Marokkaanse jongens jarenlang hun krantenwijk moeten lopen om hun rijbewijs te kunnen halen, gaat een aantal van hen dus langs een veel kortere route op zijn doel af. Ze kopen of stelen een auto en laten zich weinig gelegen liggen aan de noodzakelijke papieren. Zij nemen het symbool en claimen daarmee dezelfde mannelijkheid. Mede om deze reden is het métier van de gemotoriseerde drugsrunner, dat hieronder wordt besproken, voor Marokkaanse jongens zo aantrekkelijk.

Hasj en harddrugs

In Rotterdam, maar ook elders, wordt tegenwoordig frequent gewezen op de deelname van Marokkanen aan drugshandel. Uitgaande van hun betrekkingen met het moederland, komt gemakkelijk de Marokkaanse hasj ter sprake. Het is echter de vraag of de beschikbaarheid van dit product voor Marokkanen voldoende is om activiteiten in deze illegale tak tot een aantrekkelijke en lonende onderneming te maken. In het bijzonder geldt deze vraag voor jeugdigen.

In het verleden was het voor kleine aanbieders mogelijk om in de hasjhandel te opereren, maar met het ontstaan van koffieshops is daar verandering in gekomen. Niemand koopt zijn hasj nog heimelijk op straat, met de kans meubelwas of andere namaak in zijn handen geduwd te krijgen. De kleine straatdealer die hasj verkoopt, is verdwenen (Van Gemert 1988). Er is al gewezen op de aanwezigheid in Rotterdam-Zuid van koffieshops met een Marokkaanse signatuur, die op hasj drijven. Jeugdige Marokkanen komen hier wel als bezoeker, maar zij nemen geen deel aan de onderneming. Hiermee lijken de mogelijkheden van hasjhandel echter op het eerste oog niet uitgeput. Als de grote vakantie in zicht komt en de reis naar Noord-Afrika voor velen voor de deur staat, gaan verhalen rond over smokkel.

De al wat oudere Rashid zet zomer 1994 een plan uiteen, waarin hij ook mij een rol toedeelt. Hij kent een man die alles zal financieren en met wie hij de opbrengst gaat delen. Het enige wat hij zelf moet doen is de auto rijden. Over de risico's heeft hij nagedacht. Als ik naast hem zit, is de kans groter dat het goed gaat. Hij wijst erop dat het in de zomer zo druk is dat aan de grens maar beperkt gecontroleerd kan worden. Bovendien, zo meent hij, is het toezicht van de Spanjaarden ten tijde van het wereldkampioenschap voetbal niet zo scherp. 'Ze zijn dronken als Spanje heeft gewonnen. Je moet 's nachts gaan, dan hebben ze geen zin om alles open te maken.' Zou hij gepakt worden, dan betekent dat maar een paar jaar. Rashid noemt gevallen van andere jongens die enkele jaren moeten zitten, '... maar dat is niet zo erg. In Spanje tellen ze een nacht ook voor een dag, dus je hoeft maar de helft te zitten. Krijg je vier jaar dan duurt dat maar twee jaar. Ik ben nu tweeëntwintig. Krijg ik drie jaar dan ben ik vijfentwintig als ik eruit kom, dan heb ik toch weer heel wat meegemaakt.'

Uit berichten in de media blijkt dat de internationale transporten met grote partijen Marokkaanse hasj die worden opgespoord steeds door niet-Marokkaanse criminelen worden georganiseerd (cf. De Mas 1995). Distributie in Nederland zou weer wel in handen zijn van Marokkanen. Dat concludeert ook Bovenkerk in zijn rapportage voor de parlementaire enquêtecommissie opsporingsmethoden. Hij meent dat Marokkanen zich in de handel in hasj hebben gespecialiseerd. Bij de twee omvangrijke Marokkaanse criminele organisaties die hij beschrijft, gaat het echter maar in één geval om hasj. Ook hier treden Nederlanders als de

transporteurs op (Inzake opsporing (Deelonderzoek 1) 1996: 112 e.v.). Korf en Verbraeck onderzochten de hoge en middenniveaus van (onder andere) de hasjhandel in Amsterdam. Zij pretenderen niet dat hun steekproef van dealers representatief is, maar opvallend is wel dat zich onder hun respondenten geen enkele Marokkaan bevindt (Korf & Verbraeck 1993: 71). Ongetwijfeld vindt kleinschalige smokkel van hasj plaats en ook in Rotterdam-Zuid wordt van sommige leden van de eerste generatie gezegd dat ze het gedaan hebben of nog doen, maar daarmee is het nog lang geen dagelijkse besogne van de Marokkaanse jongeren in de onderzoekswijken. Dat hangt samen met de specifieke uitvoering. In alle verhalen gaat men ervan uit dat de smokkelwaar in een auto de verschillende grenzen over wordt gereden. Een aantal jongens heeft gewoon de leeftijd niet om een auto te besturen. De meeste oudere jongens beschikken op hun beurt niet over een rijbewijs. Dat zou ertoe kunnen leiden dat ze bij de eerste de beste controle tegen de lamp lopen.

Het feit dat Marokko een zeer belangrijke producent van hasj is, lijkt onvoldoende onderbouwing voor de stelling dat Marokkanen daarmee ook de hasjhandel in Nederland beheersen. Uit cijfers van het CRI blijkt dat er in 1991 van de 262 criminele organisaties, waarvan bij de politie bekend was dat zij softdrugs verhandelden, slechts zes uit Marokkanen bestonden (Weijnenburg 1993: 70). Dat als vanzelfsprekend ook jeugdige Marokkanen zich op deze markt bewegen, zoals de Utrechtse onderzoekers beweren (Coppes et al. 1997: 40), valt te bezien. Werdmölder (1998) lijkt van de veronderstelling uit te gaan dat het bij Marokkaanse grootschalige drugshandel in de Rotterdamse Ramola-zaak vooral om hasj ging. Uit de belangrijkste bronnen waarop hij zich baseert (Roestenburg 1995; Van der Torre 1996), moet mijns inziens echter worden afgeleid dat ook deze criminele organisatie in heroïne en cocaïne de belangrijkste handelswaar had.

Wellicht dat enkele Marokkaanse jongens in de koffiешop van een familielid werken, maar voorts zijn er geen aanwijzingen dat zij op enige schaal hasj verhandelen of smokkelen. Echter, op basis van een groot aantal berichten in de media en van politierapportage (Helsdingen 1995; Roestenburg 1995), maar ook van etnografisch materiaal¹⁰⁷ kan worden vastgesteld dat zij veeleer actief zijn in de handel in harddrugs.

Tussen 1975 en 1985 werd de plaats in de harddrugshandel, die tegenwoordig in een aantal grote steden door Marokkanen wordt ingenomen, voor een belangrijk deel door Surinamers opgevuld. Destijds ging het grotendeels om straathandel.¹⁰⁸ Vanaf het midden van de jaren tachtig kwamen de Marokkanen nadrukkelijker in beeld (Van Gelder & Sijtsma 1988b; Kaufman & Verbraeck 1986). In hoeverre betrokkenheid bij de drugshandel als een kanaal voor sociale stijging heeft gefungeerd en of allochtonen langs deze weg uiteindelijk tot integratie in het legale arbeidsproces zijn gekomen, heeft men vooralsnog niet kunnen aantonen (Korf & Verbraeck 1993: 201). Dat neemt niet weg dat in de Marokkaanse gemeenschap veel verhalen de ronde doen over personen die er grote bedragen mee hebben verdiend.

Al geruime tijd komen veel jeugdigen, vooral Duitsers en Italianen, voor een korte vakantie naar Amsterdam. Bij die gelegenheid laten zij zich het fenomeen koffiешop niet ontgaan. Onder hen bevinden zich ook verslaafden die in eigen land de hete adem van justitie in de nek voelen (Van Gemert 1988). Vanaf het begin van de jaren negentig komt Rotterdam steeds meer in trek, vooral bij Fransen (Helsdingen 1995; Van der Torre 1996). Ook een

---

¹⁰⁷ Van Gemert & Van der Torre 1996; Van der Torre 1996; Viskil 1996.

¹⁰⁸ Buiks 1983; Van Gelder & Sijtsma 1988a; Van Gemert 1988; Janssen & Swierstra 1982; Sansone 1992.

aantal grenssteden is in dit decennium met het openstellen van de grenzen binnen Europa tegen wil en dank bekend geraakt met het fenomeen drugstoerisme. Degenen die naar de havenstad komen, lijkt het in veel gevallen te doen om de aanschaf van harddrugs, waarna zij meteen weer aan de terugreis beginnen. Uiteraard zijn de redenen om hierheen te komen niet alleen te koppelen aan de situatie in Nederland, al willen buitenlandse politici dat soms doen geloven. Er zijn *pull*-, maar ook *push*-factoren.¹⁰⁹

Bij de huidige Marokkaanse betrokkenheid gaat het hoofdzakelijk om de lage en middenniveaus van de handel. Vaak verwisselen de verdovende middelen in dealpanden van eigenaar, maar daarnaast is sprake van een uitgebreide verzameling assistenten. Vooral in Rotterdam gaat het dan om de inmiddels beruchte drugsrunners. Gaandeweg is een netwerk ontstaan, waarin veel Marokkanen participeren. Dat heeft een enorme bedrijvigheid tot gevolg. Verschillende keren hebben de media er melding van gemaakt dat dit in een wijk als Spangen tot grote overlast leidt. De grote aantallen assistenten die nu optreden naast de eigenlijke dealers, hebben vooral het opsporen van klanten tot taak.

Deze runners proberen de drugstoeristen die naar de stad komen in een zo vroeg mogelijk stadium te onderscheppen. Dit betekent dat zij zich daar ophouden waar zij potentiële klanten kunnen tegenkomen. Bij invalswegen loeren ze naar de gele koplampen van de Franse auto's. Vaak staan jongens daar uren aan een stuk tevergeefs te wachten. Een andere mogelijkheid biedt het Centraal Station, waar zij de binnenkomende internationale treinen opwachten. Bij pogingen concurrenten te vlug af te zijn, leggen zij grote vindingrijkheid aan de dag om klanten steeds eerder te kunnen onderscheppen. De te leveren inspanning en de risico's lijken daarbij nauwelijks als beletsel te worden gevoeld. Marokkaanse jongens stappen soms al in Roosendaal op de trein om klanten op te sporen. Het meest tot de verbeelding spreekt het 'Fransen jagen' op de A16.

Met de auto rijdt een ploegje jongens naar de Belgische grens bij Hazeldonk. Daar speuren zij naar auto's met een Frans kenteken, om die vervolgens achterna te rijden en de inzittenden drugs aan te bieden. Ze doen dat door ernaast te gaan rijden en met gebaren (vinger onder de neus) duidelijk te maken cocaïne te willen verhandelen. Heroïne is als regel ook leverbaar. In veel gevallen leiden deze acties echter tot gevaarlijke verkeerssituaties en worden mensen tegen hun wil met opdringerige verkooptechnieken geconfronteerd. Deze 'sport' wordt door veel Marokkanen beoefend, daarover laten de media geen misverstand bestaan. Ook de Marokkaanse jongens in Rotterdam-Zuid kennen het fenomeen en sommigen nemen er deel aan.

In de branche van de harddrugs gaat het om heroïne en cocaïne, middelen waarover Marokkanen in principe niet makkelijker kunnen beschikken dan andere groeperingen. De Chinese betrokkenheid bij de heroïnehandel destijds, net zo goed als die van Turken tegenwoordig, hangt samen met toegang tot specifieke infrastructuren. Marokkanen lijken een dergelijk voordeel dat hun deelname aan deze handel plausibel maakt te ontberen. Behalve met de kansen die er voor hen openstaan, moet dus rekening worden gehouden met de vraag in hoeverre die kansen voor hen aantrekkelijk zijn. Het gaat niet alleen om *wat* ze zien, maar ook om *hoe* ze dat zien.

Riffijnse percepties

---

¹⁰⁹ Grapendaal & Aidala 1991; Korf 1987; Korf & Van Poppel 1986.

De handel in drugs heeft voor Marokkanen specifieke betekenissen, die niet per se negatief zijn. Dit blijkt uit hun houding in alledaagse situaties. Ook jongens die gewoon op school zitten en geen strafblad hebben, maken toespelingen op de mogelijke illegale verdiensten van de drugshandel.

Brahim rijdt in de grote Renault 25 van zijn vader voorbij en kan niet nalaten naar me te claxonneren. Ik complimenteer hem met de auto, waarop hij zegt: 'Ja, die is goed voor de A16.'

Als ik een keer met Karim en Abdelhak samen over straat loop, merkt een van de jongens op: 'Als Marokkanen ons zo zien lopen, denken ze dat jij een Fransman bent. Dan zijn ze jaloers.' Ze laten merken dat het een uitdaging is om dan ook net te doen of dat zo is.

De drugshandel voltrekt zich niet in een ver schemergebied, maar is zeer zichtbaar aanwezig in de onderzoekswijken. Het gaat om veel participanten, die hun activiteiten voor een groot deel in de openbare ruimte ontplooiën. Enkel verdienen veel, maar zij hebben geen monopoliepositie. Behalve deze wat grotere dealers, is er een leger van kleine handelaren en assistenten, die naast elkaar maar allerminst *met* elkaar, hun handel drijven. 'Wij Marokkanen dealen in het klein, bolletjes heroïne en cocaïne. Alleen de Marokkanen werken niet samen. Het is ieder voor zich en je kunt ze niet vertrouwen' (Olgun 1995: 115). Dit leidt ertoe dat het grotendeels gaat om een bedrijfstak van eenlingen die allemaal zelf de handen uit de mouwen moeten steken.

In de Rif, maar ook onder de Marokkanen in Nederland bestaat een sterk arbeidsethos. De deelname van Marokkaanse jongeren aan de drugshandel, die wordt gekenmerkt door een arbeidsintensief karakter, laat zich hiermee rijmen. Kaufman en Verbraeck stellen dat geen van de andere groepen op Hoog Catharijne het gevecht om de drugs zo energiek, inventief en vastberaden voert als juist de Marokkanen (Kaufman & Verbraeck 1986: 62-63). Ook de uitgebreidheid van het netwerk, dat bij het Ramola-onderzoek van de Rotterdamse politie aan het licht kwam, lijkt een uitvloeisel van het arbeidsintensieve karakter.¹¹⁰ Op hun beurt kunnen ook de Marokkaanse drugsrunners, die door Van der Torre (1996) worden beschreven, allerminst als werkschuw worden gekenschetst. Hun geestdriftige inspanningen vinden een evenknie in Ketama, een centrum van henneproductie en -handel in de Rif:

'It is illegal to sell kif, but this scarcely depresses trade. Any outsider in Ketama is assumed to be there for the sole purpose of buying, and competition for his attention is stiff. Late-model Mercedes-Benzes follow a stranger everywhere, as far as 50 kilometers from Ketama, trying to strike a deal. This occasionally goes as far as running recalcitrant customers off the road. Ketama business men do not easily take no for an answer' (McNeill 1992: 65).

De Marokkaanse jongens kennen hun woonomgeving en ze weten in veel gevallen wie er

---

¹¹⁰ Ramola is afgeleid van *Rabo Money Laundry*. Het is de naam die de politie gaf aan een onderzoek naar twee Marokkaanse groepen die in Rotterdam vanuit koffieshops, snackbars en videotheken op zeer grote schaal handelden in harddrugs. De zaak kwam aan het rollen doordat een filiaal van de Rabobank in Utrecht, volgens de wettelijke regeling op het melden van ongebruikelijke transacties, de politie inseepte dat een man op zeer grote schaal buitenlandse valuta omwisselde. Toen men de gangen van deze man natrok, kwam de politie het Rotterdamse netwerk op het spoor, waarin voor de duur van het onderzoek voor 400 miljoen gulden aan vreemde valuta werden omgewisseld (Roestenburg 1995).

zich met deze handel bezighouden. Dat zijn geen verre vreemden, maar meer dan eens mensen met wie ze verwantschappelijke banden hebben. Zij zijn geneigd deze deelname van naasten te neutraliseren, te vergoelijken. Daarnaast spelen in hun perceptie echter ook specifieke waardering, kennis en ervaring mee. Zo is het verschil tussen soft- en harddrugs voor Marokkanen niet erg belangrijk (Buijs 1993: 108-109). De meeste jongens menen dat je op moet passen met alle drugs. Zowel cannabis als harddrugs kennen ze een verslavende werking toe. 'Het ding pakt je vast.' Het is daarom niet vreemd dat ze de boefjes die iedere dag hasj roken, ook wel 'junkies' noemen. Bovendien speelt mee dat ze de reactie van de Nederlandse omgeving interpreteren vanuit ervaringen uit Noord-Afrika.

De jongens kennen cannabis uit de Rif. Het heeft de zo armoedige streek enige rijkdom gebracht en men realiseert zich dat er geen ander gewas is dat eenzelfde opbrengst kan genereren. Nog steeds wordt het landbouwareaal uitgebreid om de henneproductie te vergroten. De wetgeving schrijft weliswaar anders voor, maar het lijkt geen twijfel dat de Marokkaanse overheid nauw betrokken is bij deze gang van zaken en ervan meeprofitteert (De Mas 1995). De Riffijnen zijn derhalve vertrouwd met een ambivalente opstelling van de overheid ten opzichte van drugs. Zij herkennen een vergelijkbare houding bij de Nederlandse overheid. Het gedoogbeleid voor koffieshops en de openlijke concentraties van gebruikers en handelaren als op het voormalige 'Perron nul' sluiten daar naadloos bij aan. Het verbouwen van hennep in de Rif, maar ook de drugshandel in Nederland zien veel Marokkanen daarom als een legitieme manier om geld te verdienen.

Dat er tegen drugshandel weinig normatieve obstakels bestaan, wordt eens te meer duidelijk als tijdens het veldwerk diverse jongens erop wijzen dat er in de Koran niet wordt gesproken over drugs. Zou het om alcohol gaan, dan zou het een stuk moeilijker liggen, zo menen zij. Wat het normatieve aspect aangaat, speelt mee dat zij, anders dan Nederlanders gewoon zijn te doen, de kern van het hedendaagse drugsprobleem vooral leggen bij de gebruikers ('die stelen zelfs van hun moeder') en niet bij de dealers. Tegen verslaafden kunnen de jongens zich hard en geringschattend uitlaten, maar de handel in drugs zien ze met andere ogen. De dealer is een zakenman, tenminste als hijzelf niet gebruikt.

Alle jongens, ongeacht hun werkelijke criminele activiteiten, hebben oog voor wat er zich in dit opzicht in hun omgeving afspeelt. Er kan geen auto voorbijrijden met een Frans nummerbord of dat wordt waargenomen. Los van de vraag wat er werkelijk verdiend wordt in deze tak van de handel, het is duidelijk dat de verhalen over de Franse drugstoeristen bij iedereen bekend zijn. Het Franse nummerbord wordt gezien als het symbool voor makkelijke inkomsten.

Crimineel en 'normaal' gedrag

Uit bevindingen van eerdere onderzoekers die zich baseren op politiecijfers komt naar voren dat Marokkaanse jongens relatief veel wetsovertredingen op hun naam hebben staan.¹¹¹ Ook de politiecijfers die in dit onderzoek zijn gebruikt, wijzen in de richting van een oververtegenwoordiging in de geregistreerde criminaliteit. Marokkaanse jongens plegen vaak een bepaald soort delicten. Voor een verklaring voor deze omvang en aard moet niet alleen

---

¹¹¹ Coppes et al. 1997; Etman et al. 1993; Hulst & Bos 1993; Junger & Zeilstra 1989; Junger-Tas 1997; Korte & Van der Sluis 1991; Leuw 1997.

worden gekeken naar de omgeving, maar ook naar culturele factoren.

Bepaalde delicten komen veel voor omdat de omgeving van de jongens daartoe alle gelegenheid biedt. Dat is echter geen voldoende verklaring voor betrokkenheid van juist deze jongens, want in principe geldt dit voor andere jongeren uit dezelfde wijken ook. Bovendien speelt mee dat deze delicten op een voor Marokkaanse ouders kenmerkende wijze worden gepleegd. Bij de aanloop en uitvoering van delicten gaat het om gedrag dat gelijkenissen vertoont met het gedrag van de hoofdrolspelers in alledaagse situaties. De gelijkenissen tussen het criminele en het 'normale' gedrag die aldus aan het licht komen, attenderen erop in welke richting onderliggende culturele aspecten gezocht moeten worden.

Marokkaanse jongens reageren op gelegenheden en tasten die af. Daarmee worden de grenzen van hun gedrag goeddeels bepaald door (mensen uit) hun omgeving. Niet wat mag maar wat kan, wat feitelijk wordt toegelaten, is bepalend voor de grenzen van hun handelen. Dit vertoont gelijkenissen met de wijze waarop zij zijn opgevoed: Marokkaanse kinderen leren door te proberen. Proefondervindelijk stellen zij vast wat er wel en niet mogelijk is. Opvoeders treden eerder op om te straffen dan om te belonen. In de alledaagse omgeving van het buurthuis kwam dit proberen bijvoorbeeld terug in de vorm van het in elkaars zakken graaien.

Ook het gegeven dat Marokkaanse jongens hun criminele activiteiten nauwelijks plannen, maar veeleer werken vanuit hun ervaring dat anderen gewantwoord moeten worden, staat niet op zich. Samenwerking is problematisch, omdat zij steeds geneigd zijn hun materiële gewin op korte termijn te laten prevaleren boven gezamenlijk belang. De spreekwoordelijke verdeeldheid binnen de Marokkaanse gemeenschap en, op microniveau, het stagnerende verzet bij de sluiting van het buurthuis, zijn voorbeelden daarvan. Beide verwijzen naar de verlamme werking van het onderlinge wantrouwen en de jaloezie. Het idee een ander 'rijk te maken' is voor hen onverteerbaar.

Dat Marokkaanse jongens toch vaak elkaars gezelschap opzoeken en ook groepsgewijs strafbare feiten plegen, lijkt in eerste instantie moeilijk te rijmen met het voorgaande. Maar dit kan begrepen worden als gelet wordt op de specifieke dynamiek van de processen binnen een Marokkaanse groep. De groepsdynamiek verschilt bijvoorbeeld van hoe Turkse jongens zich onder elkaar gedragen. Van een vaste samenstelling is bij een Marokkaanse groep geen sprake en evenmin van leiderschap. De jongens houden elkaar scherp in de gaten, jaloezie en dreigend gezichtsverlies leiden tot sterk egalitaire verhoudingen. Groepen met leden die crimineel actief zijn, wijken in dat opzicht niet af van de Berbers in de Rif, noch van de eerste generatie migranten of van hun zoons. Als het gaat om overleg of planning heeft een dergelijke groep geen functie. Dat neemt niet weg dat door de onderlinge competitie en door de aanvaringen met de omgeving een roes kan worden opgewekt, die individuen uit deze groep ertoe brengt samen het criminele pad op te gaan.

Oudere jongens plegen deels andere delicten dan beginners. Dit houdt verband met kennis en ervaring, maar ook met verschil in waardering. Zo zijn delicten waar auto's aan te pas komen bijzonder aantrekkelijk voor oudere jongens. De verandering in het gedrag van Marokkaanse naarmate ze ouder worden, kent gelijkenis met het idee dat opgroeiende jongens over steeds meer 'aql' beschikken, dat ze steeds beter horen te weten hoe ze zich moeten gedragen. Ook jongens die in de criminaliteit actief zijn, willen er blijk van geven dat ze volwassen worden. Om die reden willen ze zich minder inlaten met delicten die met beginnelingen worden geassocieerd.

De Marokkaanse deelname aan drugshandel hangt samen met de kansen die de Nederlandse omgeving biedt, maar er is ook sprake van percepties die kenmerkend zijn voor de

onderzochte Marokkanen. Naast noties over de middelen, de dealers en de rol van de overheid, komen ook bij de drugshandel elementen naar voren die gelijkenissen vertonen met hun 'normale' gedrag.

Op de vraag waarom zo veel Marokkanen in de drugshandel zitten, antwoordde een van de jongens: 'Ze proberen het gewoon.' In al zijn simpelheid wijst dit antwoord er nogmaals op dat de Marokkaanse jongens grenzen opzoeken van wat *kan*. De oudere criminele jongens die er blijk van geven 'serieus' te willen zijn, maken in veel gevallen de overstap naar de drugshandel. De grote aantallen hangen echter ook samen met de gebrekkige onderlinge samenwerking. Zij kunnen de weg naar de drugsmarkt weliswaar gemakkelijk vinden, maar vervolgens worden ze geconfronteerd met een felle competitie waarin de stelregel is: 'ieder voor zich'.

Hoofdstuk 8

De daders

In de loop van dit onderzoek zijn gegevens verzameld die op een groot aantal jongens betrekking hebben. Van veertig jongens is systematischer nagegaan wat hun achtergrond is en waaruit hun criminele activiteiten bestaan. Het merendeel van deze jongens is tamelijk braaf, maar voor negen van deze veertig geldt dat niet. Zij vormen een vriendengroep en worden 'de boefjes' genoemd. Als er voorbeelden worden gegeven, dan gaat het in veel gevallen om deze negen jongens. Marokkaanse daders worden in dit hoofdstuk op drie manieren beschreven.

In de eerste plaats gaat het om een vergelijking van de achtergrond van de boefjes en die van de jongens uit de twee andere vriendengroepen. Van deze bezoekers van het buurthuis leggen de laatsten niet of nauwelijks criminele activiteiten aan de dag. Zijn er verschillen tussen de jongens uit de drie groepen en bieden die aanknopingspunten voor een verklaring van het crimineel gedrag?

Vervolgens komt het opgroeien van de criminele jongens ter sprake. Welke fasen en wendingen bestaan er in hun leven en op basis van welke inzichten en opvattingen maken zij keuzes? Behalve op de beperkingen van de omgeving, wordt hier op de perceptie van de jongens ingegaan.

In de Nederlandse criminologische literatuur, maar ook in de media wordt herhaaldelijk over Marokkaanse jeugdbendes gesproken. Het laatste deel gaat over de vraag, in hoeverre het voor de hand ligt dat het bij Marokkaanse jongens om daders gaat die in jeugdbendes opereren. Bij de beantwoording van deze vraag wordt tevens de literatuur over Amerikaanse *gangs* als referentiekader gebruikt.

Vergelijking vriendengroepen

De jongens uit de drie vriendengroepen in het Rotterdamse buurthuis zijn allemaal regelmatige bezoekers van het gebouw, al wordt één groep na verloop van tijd de toegang geweigerd. Daarnaast is er een groot aantal eenlingen.

De eerste groep bestaat uit negen jongens die jaren aaneen dagelijks het buurthuis bezoeken. Een aantal van hen heeft onderlinge familiebanden en ze komen allemaal uit dezelfde streek nabij El Hoceima. Zij vermelden soms dat ze behoren tot de Beni Uriaguel of Ait Waryaghar, de stam uit de studie van Hart (1976). Zij spreken onderling Tamazight. De meesten zijn als prille tieners naar Nederland gekomen.

De zeven jongens uit de tweede groep zijn gemiddeld anderhalf jaar jonger dan de jongens uit de eerste groep. Zij zijn ook op jeugdiger leeftijd naar Nederland gekomen. Eén jongen is hier geboren. Onderling spreken ze meestal Nederlands. Naar hun herkomst is deze groep iets heterogener dan de eerste, hun wortels liggen nabij Nador en El Hoceima. De voorouders van enkelen behoren tot dezelfde stam als de jongens van de eerste groep. Een paar jongens zeggen deel uit te maken van de Iqar'iyyen, de stam die Jamous (1981, 1992) bestudeerde en die het gebied op en om de landtong bij Nador en Melilla bewoont. Ook in dit groepje hebben verschillende leden familiebanden met elkaar. De jongens uit deze groep lijken iets

succesvoller in hun schoolloopbaan. Gedurende het onderzoek zaten ze allemaal op school. Een ander opvallend verschil is dat een aantal van hen een baantje (krantenwijk) heeft. Voorts zijn er alleen in deze groep enkele jongens die serieus moslim zijn. Zij bidden dagelijks en bezoeken op vrijdag de moskee.

De laatste groep wordt gevormd door 'de boefjes'. Voor het veldwerk begon, vormden ten minste vier van deze jongens samen met de eerste groep hierboven een grotere vriendengroep. Hun lidmaatschap kwam op de tocht te staan toen ze werden opgepakt en hun eerste straffen kregen opgelegd. Toen zij na enige weken of maanden detentie terugkeerden in Rotterdam-Zuid, zochten ze opnieuw het buurthuis op, maar met hun vroegere vrienden boterde het niet meer, zo werd mij verteld. Vervolgens is een separate groep ontstaan, waarbij ook anderen zich hebben aangesloten. De gemiddelde leeftijd van de boefjes ligt enkele maanden onder die van de jongens uit de eerste groep. Alle boefjes hebben vóór of in de loop van het onderzoek hun opleiding afgebroken. Zij hebben aanzienlijke strafbladen en één voor één verdwijnen ze, ook tijdens het veldwerk, van het toneel voor een straf van enkele maanden, om zich daarna weer in Rotterdam-Zuid te melden. De boefjes spreken meestal Tamazight met elkaar. Een groot deel van deze groep komt uit Beni Tousine, een streek in de Rif die is vernoemd naar de stam die er gevestigd is.

De meeste boefjes zijn rap van de tongriem. Dat wil niet per se zeggen dat ze brutaal zijn, maar vooral dat het om gisse jongens gaat. De boefjes die wel eens een partijtje dammen, hoeven meestal niet hun meerdere te erkennen in jongens uit de andere groepen. Er zijn in dit onderzoek geen intelligentietests uitgevoerd, maar duidelijk is dat de boefjes qua geestelijke vermogens niet voor de anderen onderdoen. Voor zover dat te achterhalen was, lijkt de schooluitval bij ten minste vier van de negen boefjes dan ook niet het gevolg van hun capaciteiten, maar van andere factoren, waaronder desinteresse.

In de literatuur van vaderlandse bodem zijn verklaringen opgevoerd voor het feit dat er verschillen bestaan tussen de criminaliteit van Marokkaanse jongens en die van andere groepen. In hoofdstuk 1 is daartoe verwezen naar verschillende thema's in de criminologische theorieën: migratie, maatschappelijke positie, sociale controle en cultuur. Daarnaast wordt meestal ook een relatie met drugsgebruik gelegd. In hoeverre biedt deze literatuur aanknopingspunten ter verklaring van de verschillen *binnen* de Marokkaanse groep, in dit geval de verschillen in crimineel gedrag van de jongens uit de drie vriendengroepen?

Drugsgebruik

In de eerdere etnografische studies wordt steeds een relatie gelegd tussen criminaliteit en drugsgebruik. Drugsgebruik, geldproblemen en falen op de arbeidsmarkt maken deel uit van een vicieuze cirkel.¹¹² Er kan echter niet als vanzelfsprekend worden verondersteld dat drugsgebruik een belangrijke plaats heeft in het marginaliseringsproces. Jonge kinderen zijn beter bekend met de risico's en lijken er niet meer zo snel aan te beginnen (Van Schelven 1989: 164). De jonge drugsrunners van Van der Torre (1996: 63) gebruiken in de regel niet. Van de tien (tweede generatie) Marokkanen die Viskil trof in een koffieshop in de Amsterdamse Pijp, gebruiken er slechts twee harddrugs (Viskil 1996: 47). In Rotterdam-Zuid komt drugsgebruik onder de jongens van de eerste twee vriendengroepjes nagenoeg niet voor. Een enkeling rookt wel eens een jointje, maar doet dat niet in het

---

¹¹² Van Gelder & Sijtsma 1988b; Kaufman & Verbraeck 1986; Werdmölder 1986, 1990.

openbaar. De boefjes verschillen van de jongens uit de andere groepen, maar ook zij vallen qua drugsgebruik niet in dezelfde categorie als de jongens die andere etnografen onder de loep hebben genomen. De meeste boefjes gebruiken dagelijks hasj. Aan het einde van het onderzoek gebruiken een paar ook met enige regelmaat cocaïne. De andere jongens noemen hen weliswaar achter hun rug soms 'junkies', maar daarmee drukken ze vooral hun minachting uit. Het betreft hier evenwel beslist geen haveloze junks.

Migratie

Volgens de literatuur zien jongens die als adolescent aankomen zich met de meeste problemen geconfronteerd. Degenen die jong of juist ná hun studie instromen, kunnen makkelijker een weg vinden (Buijs 1993; Wermölder 1986: 90). Slechts één van de Marokkaanse jongens is in Nederland geboren en behoort tot de werkelijke tweede generatie. Twee jongens, die overigens niet tot een van de drie groepen behoren, verbleven illegaal en zonder andere gezinsleden in Nederland. Het tijdstip waarop de jongens naar Nederland zijn gekomen, varieert tussen midden jaren zeventig en eind jaren tachtig. De leeftijd waarop zij naar Nederland kwamen, loopt erg uiteen.

Bij de Rotterdamse jongens uit de drie groepen bestaat geen duidelijk verband tussen hun aankomstleeftijd en crimineel gedrag. Het klopt weliswaar dat de tweede groep met de meeste 'jonginstromers' het meest succesvol kan worden genoemd en dat de eerste groep met veel 'middeninstromers' moeizamer opereert op de markt van school en arbeid. Maar juist voor de boefjes geldt dat bijna de helft op heel jonge leeftijd (5-6 jaar) naar Nederland kwam. Op één jongen na waren ze hier voor hun twaalfde verjaardag. Toch lieten zij zich verleiden het slechte pad te betreden. De verschillen in migratieleeftijd tussen de groepen kunnen dus niet verklaren waarom de boefjes crimineel zijn geworden en de anderen niet.

Maatschappelijke positie, inkomen en woonsituatie

Alle jongens wonen in de onderzochte wijken of ze zijn er opgegroeid en wonen nu elders, maar blijven er regelmatig komen. Alle gezinnen wonen in vier- of vijfkamerhuurwoningen, waarvan de meeste zijn gerenoveerd of het product zijn van stadsvernieuwing. Hierin bestaat geen verschil tussen de drie groepen.

Alle vaders van de jongens zijn in het verleden als gastarbeider naar Nederland gekomen, maar inmiddels is ruim driekwart van een uitkering afhankelijk. De drie groepen vertonen geen opvallende verschillen waar het de werkstatus van de vader betreft. In de eerste groep zijn er vier werkende vaders, in de tweede groep twee en in de groep van de boefjes drie. Van deze laatste drie vaders is er één van wie bij herhaling wordt gezegd dat hij in de drugshandel zit. Al met al zijn er, wat maatschappelijke positie, inkomen en woonsituatie betreft, geen opvallende verschillen tussen de drie groepen.

Controle

In de bindingentheorie wordt het gezin een centrale rol toegedicht (Hirschi 1969). De gehechtheid aan de ouders gaat aan de andere bindingen vooraf. Daarom wordt hier een

drietal zaken onder de loep genomen dat van invloed kan zijn op het uitoefenen van controle binnen en door het gezin. Waar op andere plaatsen vaak is geweest is op de relatie tussen criminaliteit en 'gebroken gezinnen', kan hier worden opgemerkt dat een dergelijke relatie bij de onderzoeksgroep geen opgeld lijkt te doen. Volgens de jongens zijn geen van de ouders gescheiden noch overleden.

De onderwerpen die hier worden vergeleken zijn de leeftijd van de vaders, het aantal kinderen in het gezin en of de jongens oudste zoon zijn. De keuzes voor deze onderwerpen is respectievelijk gerelateerd aan de veronderstelling dat naarmate het leeftijdsverschil tussen vader en zoon groter is, er makkelijker verschillen in inzichten kunnen ontstaan en daarmee conflicten; dat met een groter aantal kinderen de kans op individuele aandacht per kind kleiner wordt; en dat oudste zonen vaak verantwoordelijke taken krijgen en vooral zij als boegbeeld van de familie moeten fungeren. Deze gedachtegang volgend kan men van de gezinnen waaruit de boefjes komen worden verwacht dat de vaders relatief oud zijn en dat ze kinderrijk zijn. Van de boefjes op hun beurt kan worden verwacht dat ze niet de oudste zoon in het gezin zijn.

Slechts één van de vaders van de boefjes kan oud (70 jaar) worden genoemd. De meeste vaders in deze groep zijn tussen de 45 en 55 jaar oud. De gemiddelde leeftijden laten zien dat de jongens uit eerste groep de jongste vaders hebben. Maar er kan niet worden gezegd dat de boefjes zich wat deze variabele betreft opvallend van de andere twee groepen onderscheiden: in de eerste groep is de gemiddelde leeftijd 46,1 jaar, in de tweede groep 50,6 jaar en bij de boefjes 50,7 jaar.

Wat de gezinsgrootte betreft, vertonen de gegevens evenmin opvallende verschillen. In de eerste groep en in die van de boefjes is het gemiddelde kindertal ruim vijf, in de tweede groep ruim zeven.

Oudste zonen ten slotte, komen in alle drie de groepen voor: drie in de eerste groep, twee in de tweede en drie in de groep van de boefjes. Als bijzonderheid kan nog vermeld worden dat twee boefjes én de oudste zoon zijn en beide slechts één jonger broertje hebben, hun vaders zijn 40 en 48 jaar.

In zeer veel, zonet bijna alle Marokkaanse gezinnen in de onderzoekswijken spelen dezelfde problemen. (Generatie)conflicten zijn niet beperkt tot een bepaalde categorie. In de gezinnen met meerdere zoons ontsporen bovendien niet alle jongens. Het is dus niet mogelijk om het verschil in criminaliteit tussen de drie groepen te verklaren aan de hand van de gekozen gezinsvariabelen.

Ten aanzien van school en werk, twee andere belangrijke bindingen met de samenleving, is een heel ander beeld te zien. Hier verschillen de boefjes hemelsbreed van de twee andere groepen. Geen van de boefjes heeft werk of voor een langere periode een opleiding gevolgd. Een paar hebben dat wel geprobeerd, vaak met hulp van een reclasseringsambtenaar, maar niemand heeft dat zonder onderbrekingen langer dan een half jaar volgehouden.

Schooluitval en werkloosheid staan uiteraard een maatschappelijke carrière in de weg staan en bemoeilijken integratie. De vraag is echter of het hier oorzaak of gevolg betreft. Gaat het bij criminaliteit en de geringe participatie bij school en werk niet om verschillende uitkomsten van hetzelfde marginaliseringsproces? Een vergelijking binnen de Marokkaanse groep krijgt het karakter van een tautologie als criminaliteit wordt verklaard vanuit deze marginalisering.

Marokkaanse waarden

Eerder in dit boek is erop gewezen dat het leggen van een relatie tussen 'cultuur' en criminaliteit het risico in zich draagt dat het accent komt te liggen op statische elementen in het weet- en waarderingsbezit. Hoewel het begrip in dit boek een andere invulling heeft gekregen, is het toch mogelijk dat de boefjes en de jongens uit de andere groepen van elkaar verschillen in de mate waarin zij vasthouden aan waarden die hun wortels hebben in het land van herkomst en die ook voor anderen in de Marokkaanse gemeenschap gewicht hebben. Alleen in de tweede groep zijn bijvoorbeeld enkele jongens die zich aan de religieuze verplichtingen van de islam houden. Maar er is meer te zeggen over dit onderwerp. Als Marokkaanse jongens samen rondhangen, doen ze vaak moeite om elkaar te overtreffen in kracht, slimheid of lef. Het overtreden van regels kan daarbij functioneel zijn. Zo hebben de boefjes er ten overstaan van anderen niet veel moeite mee om over hun vergrijpen te vertellen of zelfs om ze te demonstreren. Binnen een groep van leeftijdgenoten kan zulk tegendraads gedrag bewondering opleveren. In Rotterdam-Zuid krijgen de jongens nooit bijval op het moment dat waarden die met de Marokkaanse achtergrond worden geassocieerd, openlijk met voeten worden getreden.

De boefjes bidden niet en gaan niet naar de moskee; daarin verschillen ze niet van de meeste andere Marokkaanse tieners in Rotterdam-Zuid. Ze wijken wél af omdat ze ook de verplichting om te vasten niet naleven, terwijl de anderen dat ongeveer vanaf hun vijftiende wel doen. Hoewel de boefjes zich bij tijd en wijle graag willen profileren, doen ze dat niet gauw door erop te wijzen dat zij zulke dingen nalaten. Eerder is het tegenovergestelde het geval, want de meesten hechten eraan om juist hun goede intenties te tonen.

Mustafa lijkt de uitzondering die de regel bevestigt. Als er allerlei voorbereidingen worden getroffen voor de ramadan, laat hij zich laatdunkend uit over al het gedoe tijdens het feest. Twee andere boefjes dienen hem meteen van replek. Halim zegt hem dat hij zelf te slap is om het vol te houden en Achmed bijt hem op denigrerende toon 'Kaaskop' toe. De aangevallen Mustafa werpt tegen dat hij onlangs nog drie dagen heeft gevast op het politiebureau. Het eten was vies en de thee was lauw, hij had alleen maar water gedronken. Dit verweer maakt echter geen indruk op de anderen.

Herhaaldelijk benadrukken de boefjes dat de islam voor hen van waarde is. Ze tonen eerbied voor personen die zich wel aan de religieuze regels houden, maar hun eigen inspanningen beperken zich tot lippendiensten.

De vastenmaand begint op het moment waarop de nieuwe maan is te zien. Dat tijdstip is niet nauwkeurig te voorspellen (bewolking) en dat leidt soms tot onduidelijkheid. Havid vertelt aan Najib dat hij zich heeft vergist, hij wist niet dat de ramadan al begonnen was. Nu blijkt dat Havid heeft gedronken en ook nog naar de hoeren is geweest, terwijl dat niet meer mocht. De beide jongens zijn het erover eens dat hij er het beste aan doet deze verloren dag meteen na afloop van de ramadan in te halen. Dat wil zeggen, door een dag langer te vasten. Enige dagen later zit Havid echter alweer met een patatje in het park.

Wordt de boefjes ernaar gevraagd dan zeggen ze wel te willen vasten, maar in de praktijk geven ze daarvan geen blijk. Steeds vaker worden ze gezien met een sigaret of met iets eetbaars. Voor degenen die met ruzie het ouderlijk huis hebben verlaten, is vasten overigens

een zeer zware opgave, niet in de laatste plaats omdat ze de rijke en gezellige maaltijden thuis missen die na zonsondergang worden genuttigd en als een soort beloning werken. Ook al vasten ze zelf niet, toch kiezen de boefjes er in deze periode voor om consumpties niet ten overstaan van andere jongens te nuttigen. Dat is ongepast, maar daarnaast willen ze ook hun eigen zwakte niet van de daken schreeuwen. Zo laten de boefjes zich ten tijde van de ramadan minder zien in het buurthuis. Ze willen niet worden gezien als personen die willens en wetens een loopje nemen met deze regels.

Ook als het gaat om kwesties van eer en schaamte, wijken de boefjes op het oog af van de jongens uit de andere twee groepen. Stuk voor stuk staan de eersten op gespannen voet met hun vader. Vier boefjes hebben het ouderlijk huis verlaten. De conflicten zijn hoog opgelopen en hoewel de jongens er de leeftijd niet meer voor hebben, vallen er bij een enkeling nog steeds klappen. Ook de communicatie met oudere broers verloopt stroef. Deze proberen hun jongere broers vaak wel te corrigeren, maar tevergeefs. Zij lopen liever weg om zich aan de invloed van corrigerende familieleden te onttrekken.

Toch hebben deze jongens niet alles overboord gezet. Ze vinden hun vader weliswaar ouderwets en zitten niet op een pak slaag te wachten, maar zijn positie als gezinshoofd staat niet ter discussie. Ze tonen ook schaamte wanneer ze hem tegenkomen; sigaretten worden meteen weggestopt. Dat doen ze niet omdat ze vinden dat iets niet door de beugel kan, maar omdat schaamteregels dat van hen verlangen. Hoewel velen thuis ruzie hebben, is er niemand die dat aan de grote klok hangt. Ze mogen dan met hun vergrijpen zelf de eer van de familie beschadigen, maar ze willen dit niet helemaal naast zich neerleggen. Bij tijd en wijle grijpen ze de mogelijkheid aan om zich op dit punt te profileren.

Als een paar jongens zichzelf uitnodigden om thee te drinken bij een Marokkaan met beperkte verstandelijke vermogens, wordt daar later heftig op gereageerd door diens broer Mimos, een van de boefjes. Hij meent dat de woning door weldenkende Marokkanen nooit betreden had mogen worden en is van plan dat de bezoekers op ondubbelzinnige wijze duidelijk te maken. Ze hadden zijn moeder, die in hetzelfde trappenhuis woont, wel tegen het lijf kunnen lopen, zo zegt hij.

Het gedrag van de jongens uit de drie groepjes vertoont wezenlijke verschillen als het om criminele activiteiten gaat, maar een vergelijking op andere punten brengt niet steeds een scherp onderscheid aan het licht. Op basis van gegevens over migratiegeschiedenis, maatschappelijke positie, woonsituatie en gezinssamenstelling is het niet mogelijk één of enkele factoren te isoleren ter verklaring van het criminele gedrag van de boefjes. De punten waar in criminologische theorieën de nadruk op wordt gelegd, vinden in deze intra-Marokkaanse vergelijking dus slechts zeer ten dele ondersteuning. Dit neemt niet weg dat er wel verschillen bestaan tussen de boefjes en de anderen als het gaat om drugsgebruik, scholing en werk. Ook waar het de naleving van Marokkaanse waarden betreft, wijken de boefjes af van de anderen. Eer en schaamte komen weliswaar ook in hun gedrag aan de oppervlakte, maar kennelijk wegen deze zaken niet zwaar genoeg om hen van regelovertreding te weerhouden. In de praktijk lichten ze ook de hand met de godsdienstige verplichtingen, die ze met de mond wel belijden.

Achtergrondvariabelen brengen al met al weinig heldere verschillen aan het licht. De vraag is nu in hoeverre een vergelijking van individuele loopbanen meer houvast biedt.

Boefjes groeien op

Met het klimmen der jaren krijgt het gedrag van Marokkaanse jongens (deels) een andere betekenis. Door de ontwikkeling van de boefjes te volgen, kan de invloed van deze aan leeftijd gekoppelde veranderingen ook worden beschreven als het om hun criminele gedrag gaat. Bij de beschrijving van verschillende episodes wordt hieronder ingegaan op de invloed van de omgeving, maar ook op de perceptie van de jongens. Hoe hun leven in Rotterdam-Zuid een wending heeft genomen en zij het criminele pad op zijn gegaan, wordt daarmee geduid vanuit culturele en omgevingsfactoren.

Nog klein

Als de jongens prille tieners zijn, lijkt er geen verschil te bestaan tussen de leden van de drie vriendengroepjes. Zowel de (latere) boefjes als een groot deel van de andere jongens plegen in deze periode hun eerste delicten.

In hun dagelijkse omgeving zien zij tal van zaken die zij thuis niet krijgen. Vader houdt de beurs meestal dicht, maar buiten ligt het begeerde ogenschijnlijk voor het grijpen. Volgens de gegevens die de jongens zelf verstrekken, gaat het bij de eerste vergrijpen in veel gevallen om winkeldiefstal. Vaak zijn er anderen aanwezig die hen stimuleren of zelfs uitdagen om aan deze verlokkingen toe te geven:

'Dan gingen we om de beurt een winkel binnen en dan gingen we buiten aan elkaar laten zien wie het meeste had.'

In andere gevallen gaat juist een groepje naar binnen en scheppen ze er plezier in het aanwezige personeel tot razernij te brengen. Als oudere jongens zich ermee bemoeien, kan dat een extra stimulans zijn voor de jongsten en kunnen zij groeien in een rol.

Fouad vertelt dat ze de vorige dag veel pret hebben gehad. Hij had een klein lefgozertje van een jaar of twaalf een gulden gegeven en daarvoor moest het joch de borsten en onderbuik betasten van de meisjes op het plein. Toen de meisjes snel weglieden of hem op afstand hielden, ging het jongetje ertoe over om ze met een mes te bedreigen.

Snel genoeg ondervinden de jongsten dat de reacties ook minder aanmoedigend kunnen zijn. De onmiddellijke beloning van de spannende winkeldiefstal staat tegenover het pak slaag van vader.

'Ik heb het ook gedaan. Het was makkelijk, iedereen deed het. Maar ik ben gepakt en de politie heeft me thuis gebracht. Mijn vader heeft me door het hele huis geslagen.'

De jongens worden gepakt en ze weten allemaal wat het is om straf te krijgen. In het algemeen betekent dit dat ze slaag krijgen. Ze vinden dat ze dat ook verdienen, zo is telkens weer op te maken uit hun uitlatingen. Alle jongens herinneren zich de harde confrontaties uit het verleden nog goed. Het mag zo zijn dat de politie bij de eerste contacten de jongens

meestal mild tegemoetreedt, vaders doen dat in de regel niet.

Behalve op hun eerste vergrijpen, hebben deze aanvaringen betrekking op school. Wanneer leerkrachten de ouders inlichten over slechte prestaties, spijbelen of wangedrag, kan een pittige terechtwijzing volgen. De bestraffing kan de jongens echter bespaard blijven als zij niet worden betrapt of als zij hun vader kunnen ontlopen. Het laatste is voor de jongsten echter nauwelijks mogelijk, omdat ze meer aan huis zijn gebonden dan oudere broers. Er kan dus geen misverstand over bestaan dat de jonge overtreeders door hun familie op eenduidige wijze te verstaan wordt gegeven dat bijvoorbeeld winkeldiefstal niet in de haak is. Van de andere kant kijken familieleden er niet van op dat de jongsten nog niet goed weten hoe het hoort. Het past bij het proces van opgroeien dat jongens die 'nog klein' zijn, misstappen begaan. Die fouten worden vanzelfsprekend streng gecorrigeerd, maar van morele verontwaardiging is geen sprake.

Waar hun even oude zussen streng in de gaten worden gehouden, genieten jongens van een jaar of twaalf veel vrijheid. Ze zijn lid van het gezin en binnenshuis moeten zij zich rustig houden. Ze hebben de gedragsregels van schaamte geleerd, waarmee ze hun plaats in de hiërarchie van het gezin kennen, maar daarnaast hoeven ze op deze leeftijd nog maar weinig verantwoordelijkheid te dragen. Dit betekent dat er van de jongen als gezinslid nauwelijks een bijdrage wordt verwacht. Buitenshuis wordt hij dan nog niet gezien als representant van het gezin en heeft hij geen taak de eer van de familie te verdedigen (cf. Coppes et al. 1997: 70).

Door op jonge leeftijd vergrijpen te begaan, wordt derhalve nog niet gezondigd tegen een belangrijke sociale code en wordt nog weinig schande veroorzaakt. Daar komt echter in de loop der tijd verandering in.

Een kleine stap

Afhaken in het arbeidsproces of het voortijdig verlaten van school komen vaak voort uit het zaken op hun beloop laten. De overgang van participeren in deze maatschappelijke instituties naar marginaliseren lijkt soms een erg kleine stap. Veel jongens gaan spijbelen, waarbij het soms maanden duurt voor ze daarvan de rekening gepresenteerd krijgen. Ze hebben dan al zo vaak de regels aan hun laars gelapt, dat ze zich met een forse sanctie geconfronteerd zien: ze worden van school gestuurd. Vooral als het de jongens lukt om wat op school verkeerd gaat verborgen te houden voor thuis, komt het ingrijpen te laat. Degenen die al met de politie in aanraking zijn gekomen, glijden makkelijk opnieuw af naar de criminaliteit.

Op last van de rechter moet Achmed deelnemen aan een cursus. De eerste weken is er een strak regime en moet hij dagelijks stipt op tijd zijn. De derde week heeft hij er geen zin meer in. Hij is verkouden en meldt zich ziek. Hij weet dat hij een doktersverklaring moet hebben, maar het lukt hem niet die te bemachtigen. Achmed gaat naar het juiste adres, maar er is geen spreekuur. In plaats van het een tweede keer te proberen, gaat hij met zijn vrienden op stap. Hij komt laat thuis en verslaapt zich. Als hij zich realiseert gezondigd te hebben tegen de regels van de cursus, komt het niet in hem op om zich met hangende pootjes te gaan melden. In plaats daarvan zegt Achmed dat het toch geen zin meer heeft en hij hervat zijn oude levenswandel.

In een aantal gevallen worden ze door hulpverleners aangespoord om een nieuwe stap in de

goede richting te zetten of wordt die voor hen gezet. Ze zijn gewend dat mensen in hun omgeving proberen hen op de rails te houden. Tegelijkertijd is criminaliteit dichtbij in Rotterdam-Zuid, want in de alledaagse praktijk horen en zien zij de criminele activiteiten van anderen. Zij kunnen worden meegezogen door wat er om hen heen gebeurt. In hun perceptie zijn zowel de drempels als de aanzuigende werking krachten buiten het individu. De wat ouderen beschikken over de kennis en contacten die nodig zijn om bepaalde delicten te plegen. De jongens komen elkaar tegen en dan etaleren ze hun *street wisdom*. Hoe je een bepaald fietsslot openmaakt, hoe je sommige auto's kunt starten zonder sleutels of hoe je alarm kunt omzeilen, het behoort tot de alledaagse uitwisseling van nieuwtjes. Niet iedereen wie zoiets ter ore komt hoeft het direct in de praktijk te brengen, maar onverwacht kunnen zich momenten aandienen waarop ze er hun voordeel mee kunnen doen. Dat hoeft niet per se criminaliteit te betreffen.

Op een middag willen de jongens video kijken, maar de sleutel van de kast waar de apparatuur in staat is onvindbaar. Als na een kwartier zoeken de sleutel nog niet boven water is, verzucht de verantwoordelijke persoon dat het slot opengezaagd moet worden en dat gereedschap daarvoor niet voorhanden is. Geen video dus. Drie jongens zeggen tegelijkertijd dat zagen helemaal niet nodig is. Ali pakt een theedoek en haalt die door de ring van het slot. Dan knoopt hij de einden aan elkaar en zo ontstaat een lus. Vervolgens slaat hij een keer of vier hard in de lus zodat het slot wordt geforceerd en opengaat.

Marokkaanse jongens zoeken elkaar vaak op, waarbij een competitieve sfeer heerst. De voortdurende uitdagingen worden ook zichtbaar in het opscheppen over gedurfde of lucratieve vergrijpen. Dit samenklonteren bevordert de uitwisseling van kennis over het plegen van delicten.

Dit soort kennis blijft niet gereserveerd voor een bepaald crimineel milieu. De jongens zijn goed op de hoogte van de illegale mogelijkheden in hun omgeving. Zij weten ook wie daarvan gebruik maken. Het is ze bekend welke buurjongens wel eens op het politiebureau moeten komen. Navraag leert dat zij ook mensen kennen, meer dan eens gaat het dan om familie, die van criminaliteit hun broodwinning hebben gemaakt. Op momenten dat ze dat uitkomt, kunnen zij deze bagage aanwenden. Daarmee is niet gezegd dat het hebben van bepaalde kennis per definitie tot het plegen van delicten leidt, want er zijn ook drempels om eraan deel te nemen. Toch is het opvallend dat voor jongens die met een tegenvaller worden geconfronteerd, naar het schijnt haast vanzelfsprekend, snel de criminele mogelijkheden in beeld komen.

Rashid heeft geen reputatie als crimineel. Hij valt in eerste instantie vooral op omdat hij zich nogal inspant om zijn jongere broer Youssef in het gareel te houden. De laatste zit in het groepje van de boefjes en een paar keer achtereen is de politie voor hem aan de deur geweest. Als Rashid zijn baan verliest, bezint hij zich op nieuwe inkomsten. Hij komt dan met een smokkelplan. 'Ik moet het proberen. Nu loop ik iedere dag naar het uitzendbureau en dat levert helemaal niks op.'

Omdat hij te veel gespijeld heeft, is Lahcen van school gestuurd. Zijn vader heeft daar lucht van gekregen en hij heeft de jongen de wacht aangezegd. Terwijl zijn vrienden een uitstapje maken naar een jeugdherberg, krijgt hij daarvoor geen toestemming. Dat zit hem niet lekker. Het valt op dat hij ineens rookt, terwijl hij dat van tevoren niet deed.

'Ik kan zo beginnen', zegt hij. 'Er zitten twee jongens bij mij in de klas en die dealen ook, ik kan zo bij ze kopen. Ik ken jongens die op de A16 rijden. Ik kan ze zeggen dat ze bij mij moeten komen. Het is alleen lastig dat ik geen adres heb, ze kunnen natuurlijk niet bij mijn vader aanbellen en de kans dat ik steeds de telefoon opneem, ..daar moet ik nog iets op vinden.' Als ik hem een dag later weer spreek, doet Lahcen me de gemakken van mobiel telefoneren uit de doeken.

Op zulke momenten vergaat het de jongens niet zoals ze dat graag zouden willen. Ze doen vervolgens niet iets wat anders helemaal niet in ze zou zijn opgekomen. Het is veeleer het tijdstip waarop zij de kennis die zij allang bezitten in de praktijk kunnen brengen. Jongens die geen noemenswaardige staat van dienst hebben waar het criminaliteit betreft, weten vaak maar al te goed hoe bepaalde zaken moeten worden aangepakt.

Loterij

Met enige regelmaat was ik getuige van gesprekken over hoe bepaalde delicten het best kunnen worden gepleegd. Ondanks hun praktijkkennis lijken zij zich zaken nogal eens naïef en optimistisch voor te stellen.

Halim heeft aan een grote deal meegewerkt. Hij vertelt met een andere jongen de grens over te zijn gereden naar Duitsland. 'Dat gaat heel makkelijk. Er is een weg bij Haarlem, en die gaat naar Duitsland. Klaar.' Hij heeft zich in het avontuur gestort zonder zich een goede voorstelling te hebben gemaakt van de risico's waaraan hij bloot zou staan. Bij doorvragen blijkt dat Arnhem de bedoelde grensplaats is.

Sommige jongens hebben ideeën over hoe de politie tot aanhoudingen komt, die een soort almacht van de hermandad veronderstellen en tegelijk willekeur.

Al verschillende jaren rijdt Abdel in een auto, maar hij heeft geen rijbewijs. Bijna altijd gaat het goed en daar verbaast hij zich over. 'Dan rij ik achter een politieauto of hij achter mij en dan doen ze niks.'

Het is vooral opvallend dat de politie lang niet altijd optreedt tegen drugshandel, terwijl die daar volgens de jongens goed van op de hoogte is. Ze nemen de kans gepakt te worden wel serieus, maar tegelijkertijd lijken ze de risico's van hun vergrijpen te zien als iets waar ze zelf weinig invloed op kunnen uitoefenen. Het gaat om krachten buiten het individu. Het is in wezen een kansspel met maar twee uitkomsten: het loopt goed af of niet. Ze achten 'het lot' bepalend, een opvatting die gelijkenissen te zien geeft met andere terreinen.

Een man die jaren in Nederland woonde, was in Marokko getrouwd met een vrouw die hij niet kende. Op de vraag of hij gelukkig was, antwoordde hij: 'Het was een gok.' Zijn vrouw blijkt heel aardig en ze kunnen het goed vinden, maar dat wist hij niet van tevoren.¹¹³

---

¹¹³ Uit het programma *Oost, west en de rest*, AT5, 28 september 1997.

Aftasten is kenmerkend voor de wijze waarop Marokkaanse jongens delicten begaan en op dit punt bestaat overeenkomst met het leren van Marokkaanse kinderen. Niet door sturende aanwijzingen en belonen leert het kind, maar door missen en gissen, door proberen. De kansspel-perceptie sluit daarbij aan, want die impliceert dat er risico's moeten worden genomen om vooruit komen. Proberen is de manier om erachter te komen of het gaat lukken. Als de jongens ouder worden, zien ze dat maatschappelijk succes allerm minst vanzelfsprekend is. Zij ervaren dat het moeilijk is een schoolopleiding te volgen en dat een goede baan zo goed als onbereikbaar is. Daarom dringen illegale alternatieven zich op. In Rotterdam-Zuid ligt het binnen ieders mogelijkheden om ook criminele wegen te bewandelen. De Marokkaanse jongens zijn bereid te gokken met hun kansen in de Nederlandse samenleving. Of ze succes hebben, is in hun ogen grotendeels afhankelijk van het lot.

Rustig worden

Voor jonge jongens is succes in hoge mate gekoppeld aan materiële zaken. Leeftijdgenoten houden elkaar scherp in de gaten. Foute schoenen of een verkeerd trainingsjack worden direct waargenomen en meegewogen in de beoordeling van de ander. In de onderlinge competitie worden deze punten genadeloos aan de kaak gesteld.

Worden de jongens ouder, dan zijn het niet langer de ogen van de *peers* die als voornaamste maatstaf dienen. Zodra ze een jaar of veertien zijn, wordt hun gedrag in toenemende mate ook door volwassenen uit de Marokkaanse gemeenschap beoordeeld. Iets waarvoor ze gevoelig zijn. Ouder worden brengt met zich dat ze zich verstandiger en verantwoordelijker moeten gaan gedragen. Jongens van achttien jaar worden anders bekeken dan jongens van veertien. Passen de ouderen hun gedrag niet aan, dan valt ze meer afkeuring ten deel dan toen ze jong waren. Volwassenheid betekent vrijheid en zelfstandigheid, maar ook verantwoordelijkheid. Marokkaanse jongens moeten laten zien dat de eigen groep voor hen van waarde is.

Marokkaanse jongens zijn daarvan doordrongen en ook de boefjes zeggen dat ze hun wilde haren zullen verliezen.

Driss, die meerdere jeugdinstellingen van binnen heeft gezien, beweert met stelligheid: 'Je wordt groot, je gaat trouwen, je krijgt werk. Het gaat over. Als je junk wordt kun je niet meer terug. Als ik van de gokkast blijf, kan ik alles nog doen. Als ik ga trouwen, heb ik het niet slecht. Je krijgt een huis, je krijgt werk. Als ik 25 ben, gaat alles weer goed.'

Een jongen van tegen de twintig kan niet meer zeggen dat hij 'nog klein' is. Als hij probeert zijn misstappen te vergoelijken door op zijn leeftijd te wijzen, zal dat niet geaccepteerd worden. Het gaat hier dus niet om ouder worden in biologische zin, waarin gedragsveranderingen het gevolg zijn van fysiologische processen. Voor Marokkanen heeft ouder worden een symbolische lading die aan eer en schaamte is gekoppeld. De suggestie dat het jongens niet veel uitmaakt dat zij hun vader te schande maken (Coppes et al. 1997: 70), is daarom discutabel. Het mag voor de jongsten lijken op te gaan, maar na verloop van tijd gaat dit aan hun geweten knagen. Dat andere Marokkanen zo'n houding afkeuren, kunnen ze dan moeilijk naast zich neerleggen.

Met het ouder worden komt ook de islam meer in beeld. Als ze nog jong zijn laten ze zich in de regel nauwelijks zien in de moskee. De streng religieuze mannen uit de gemeenschap, die

de jongens aanspreken op straat en ze naar het godshuis proberen te loodsen, trachten zij dan nog te ontlopen (Van der Valk & Blaaubeen 1995: 134; Werdmölder 1986: 119). Vaak zeggen de jongens dan ook dat religie 'voor later' is (cf. Buijs 1993: 225; Werdmölder 1990: 138). De islam past bij een serieuze en verantwoordelijke volwassene, maar kan ook als redmiddel worden gebruikt, bijvoorbeeld bij het afkicken. Als de jongens derhalve zeggen dat ze zichzelf in de toekomst als praktiserend moslim zien, bedoelen ze dat er een louterend proces aan voorafgaat, dat ze tot inkeer zal laten komen.

Delicten als diefstal en straatroof kunnen gezien worden als het wilde en onverantwoordelijke gedrag van een jongeling. Als ze volwassenheid naderen zetten zij meer op het spel en neemt de morele druk om te stoppen toe. Belangrijk is dat de groei naar volwassenheid en de daarbijbehorende gedragsveranderingen plaatsvinden in een fase waarin de jongens zich (weer) meer onder Marokkanen gaan begeven. Vooral als zij naar school gaan, komen ze ook in aanraking met niet-Marokkanen. Is de schooltijd afgesloten, dan houden ze zich veel meer op in gelegenheden die een puur Marokkaans karakter hebben. De opvattingen die men met elkaar deelt, krijgen dan meer nadruk.

Crimineel gedrag heeft derhalve voor Marokkanen een verschuivende betekenis, die aan leeftijd is gekoppeld. Op dit punt is een vergelijking met ander onderzoek interessant. Werdmölder (1990: 99) stelt vast dat bij het grootste deel van zijn onderzoeksgroep geen sprake is van het stoppen met crimineel gedrag als ze ouder worden, maar van een verschuiving naar andere delicten. Dit laatste betreft vooral hoeselactiviteiten in de drugscene. Hij noemt vier redenen voor deze verschuiving, die kostenverhogend of batenverlagend werken: (1) De angst voor lange vrijheidsstraffen, (2) minachting uit de omgeving, (3) teruglopen van de behoefte aan spanning en sensatie en (4) de aanwezigheid van een vriendin. Op het eerste gezicht lijkt de tweede reden overeen te komen met wat in deze paragraaf is besproken, ware het niet dat Werdmölder zegt:

'Bepaalde vormen van zichtbare criminaliteit, zoals autokraken, vandalisme, beroving met geweld of winkeldiefstal, zullen niet meer bijdragen tot meerdere eer en glorie. Op voortzetting van dergelijke vormen van "straatcriminaliteit" volgt een reactie van minachting, niet alleen van leeftijdgenoten maar ook van professionele criminelen en rechercheurs. Kennelijk behoort dit type criminaliteit tot een leeftijdsspecifieke fase' (ibid.: 99).

In dit citaat worden weliswaar de leeftijdgenoten genoemd, maar voorts blijkt uit niets dat het van belang is dat de *significant others* Marokkanen zijn. De door Werdmölder expliciet genoemde categorieën omvatten niet de volwassen Marokkanen uit de buurtgemeenschap waarvan ook de daders deel uitmaken. In Rotterdam-Zuid is juist het oordeel van deze personen in de directe omgeving wel degelijk van betekenis.

Zolang hun eer niet te erg beschadigd is, is in hun optiek nog van alles mogelijk. De jongens refereren daar ook vaak door van zichzelf te zeggen dat ze later 'rustig' of 'serieus' zullen zijn.

Omar kwam als 16-jarige naar Nederland en kon meteen aan de slag in de fabriek waar ook zijn vader werkte. Hij moest jarenlang zijn loon afdragen en dat zette zo veel kwaad bloed dat hij na een hoog opgelopen ruzie van huis wegliep. Hij raakte aan de drugs en kwam in aanraking met de politie. Na een korte vrijheidsstraf stopte hij met drugs en

trouwde met een Marokkaanse. Inmiddels heeft hij een Melkert-baan.

Een dergelijke verandering, die ik van meerdere jongemannen heb opgetekend, uit zich in een punt zetten achter bepaalde criminele bezigheden, maar wordt bijvoorbeeld ook zichtbaar in sportbeoefening. Zo is in Rotterdam-Zuid fitnessstraining populair onder Marokkaanse jongemannen. Het serieuze karakter komt tot uiting in het gegeven dat de resultaten, zoals eigenlijk bij alle sport, pas te zien zijn als over een langere periode en met regelmaat inspanningen worden geleverd. De Marokkaanse voetbalelftallen, die onder tieners juist ontbreken, komen meer voor onder de twintigers.

De jongens uit de drie vriendengroepen zijn ten tijde van het onderzoek allemaal jonger dan twintig jaar. De boefjes overtreden met grote regelmaat allerlei regels en hebben een lange rij delicten achter hun naam staan. Als ik één van hen hiermee confronteer, zegt hij: 'Dat is nu. Straks ben ik getrouwd en dan is het over. Dan ben ik moslim, dat is voor later.' Maar ook als het gaat over waarden die met hun Marokkaanse achtergrond samenhangen, hanteren ze die zoals dat ze het beste uitkomt. Hun mondelinge voorbehoud doet daar weinig aan af. Voor hen geldt gedurende het veldwerk nog niet dat de ogen uit de Marokkaanse gemeenschap ze tot ander gedrag brengen. Het moment waarop dat dwingend wordt komt naderbij, maar de boefjes schuiven dat, zolang als het kan, voor zich uit.

Schijt aan

Met de weg naar volwassenheid en meer *`aql* is voor de jongens de kous nog lang niet af. Een krappe arbeidsmarkt, gecombineerd met het ontbreken van (de juiste) diploma's, leidt tot sombere vooruitzichten op werk. Ze krijgen in toenemende mate te maken met financiële problemen, zaken waar ze zich aanvankelijk niet om bekommeren. Als ze de volwassenheid naderen, wijzen hun vaders erop dat ze als klaplopers niet welkom zijn. De jongens proberen een uitkering te krijgen of een studiebeurs. In hun poging zo veel mogelijk in de wacht te slepen worden sommigen betrapt, wat ze schulden oplevert in plaats van inkomsten. Dat men van een kale kip geen veren kan plukken, is een gezegde dat voor hedendaagse schuldeisers weinig betekenis heeft.

Het hebben van een eigen woning is voor veel jongens een wens, die echter voor de meesten in een probleem verandert als hij werkelijkheid wordt. Ze zijn onvoldoende in staat om voor zichzelf te zorgen. Bovendien hebben ze een krappe beurs om de vaste lasten mee te betalen. De acceptgiro's vallen maandelijks in de bus en dat betekent een grote en voor sommigen zelfs een onverwachte uitgave. Als de schulden zich opstapelen, zeggen ze de huur, om vervolgens weer bij hun ouders te gaan wonen. Sommigen zoeken naar andere oplossingen.

Mustafa en Suleman nemen, onafhankelijk van elkaar, het besluit om iemand in huis te nemen die de huur betaalt. Niet toevallig zijn het in beide gevallen dealers die in korte tijd veel klanten naar het pand trekken en daarmee voor veel overlast zorgen. Ze laten zich echter niet meer weg sturen. Na de onvermijdelijke politie-inval raakt Suleman zijn huis kwijt, terwijl Mustafa na een bekeuring nog eens zijn goede wil mag tonen.

Een aantal jongens heeft een leeftijd bereikt waarop hun vaders al waren getrouwd. Waar deze vaders destijds een goede partij vormden voor een schoonfamilie in Marokko, liggen de zaken nu wat anders. De ouders willen zich niet meer zo inspannen voor een zoon die op het

verkeerde pad is, maar tegelijkertijd is het ook moeilijker een goede partij te krijgen. De reputatie van een criminele zoon reikt als gevolg van de roddel tot in Marokko. Als de ouders binnen hun eigen clan naar een schoondochter zoeken, lukt dat niet altijd.

Abdel heeft zijn eigen plannen. Zijn ouders hoeven geen vrouw voor hem te zoeken, dat doet hij zelf wel. Ze hadden er een gevonden, maar die had al eens een vriend gehad. Dat wilde hij niet, ze moest wel maagd zijn. Hij zal zelf naar Marokko gaan. 'Als je zegt dat je uit Nederland komt, kun je met iedere vader praten', zo meent hij.

Geld speelt in zulke gesprekken een belangrijke rol. Dat zet jongens die aan een huwelijk denken er eens temeer toe aan hun financiële situatie te bezien. Het feit dat de vooruitzichten niet gunstiger worden, in combinatie met schulden, maakt hen extra gevoelig voor alternatieven waarmee ze snel verandering in hun situatie kunnen brengen. Kruimelwerk is voor kinderen, voor jongens die 'nog klein' zijn.

Een tijdje doet Nordin goede zaken in de drugshandel. Door te dealen vanuit een pand heeft hij per dag honderden guldens te besteden. Niet zozeer zijn drugsgebruik, maar vooral zijn goklust helpt hem moeiteloos weer van die bedragen af. Als het pand waar hij zijn drugs aan de man brengt door de politie is ontdekt en wordt gesloten, verliest hij zijn vaste inkomstenbron en gaat hij zich met verschillende zaken bezighouden. De politie komt diverse keren aan de deur en zijn vader zet hem het huis uit. Als Nordin vervolgens na bemiddeling van een jongerenwerker een woning kan huren, stellen de maandelijkse rekeningen hem na een tijdje voor problemen. Dat leidt tot een schuld van duizenden guldens. Hij gaat in die periode behalve met drugs vooral met wapens in de weer en laat die soms aan belangstellenden zien. Gedurende het hele onderzoek rijdt hij in auto's, maar hij heeft geen rijbewijs. Zijn rijvaardigheid is beperkt, maar bovendien zit hij herhaaldelijk achter het stuur als hij gedronken heeft. Hij is daarvoor meerdere malen aangehouden, maar hij gaat er gewoon mee door. Als hij in dronken toestand slipt en meerdere auto's raakt, is de schade meer dan een halve ton. Een week later heeft hij niettemin weer een andere auto. Bij verschillende gelegenheden zet hij zijn financiële situatie uiteen. In die gesprekken oppert hij steeds de mogelijkheid van een overval om met een schone lei te kunnen beginnen. Nordin krijgt bij herhaling ruzie in cafés. Daarbij trekt hij twee keer een wapen en een keer krijgt hij er zelf een tegen zijn slaap gezet. Aan het einde van het onderzoek is hij bij een schietpartij betrokken. Hij verdwijnt van het toneel.

Jonge jongens doen een greep naar walkmans, Nike schoenen en Australian jacks, maar de ouderen staren zich niet blind op zulke zaken. Zij weten dat ze steeds opnieuw met dezelfde problemen worden geconfronteerd. 'Er zijn jongens die een uitkering krijgen, er zijn jongens die een halve uitkering krijgen en er zijn jongens die niks krijgen.' De oplossing voor alle problemen draait in hun beleving steeds om hetzelfde: geld. Deze oudere jongens hoor je niet meer over winkeldiefstal of afpersing om schoeisel te bemachtigen. Zij praten over geld, dat wil zeggen over veel geld, over 'één grote klapper'. Als zij het hebben over smokkel uit Marokko, wordt dat benadrukt.

'Smokkel moet je groot doen. Als je gepakt wordt, krijg je een lange straf. Dan kun je maar beter zorgen dat je ook meteen veel meeneemt.'

De oudere jongens die niet meer schoolgaan, werkloos zijn en voortdurend financiële problemen hebben, kennen de mogelijkheden in hun omgeving. Tegelijkertijd zijn zij zich ervan bewust dat de zo aanlokkelijke drugshandel op gespannen voet staat met de serieuze die andere Marokkanen in hun omgeving van hen verlangen. Hoewel deze jongens in eerste instantie geen ruchtbaarheid willen geven aan hun illegale verdiensten, wordt het toch vroeg of laat bekend in de buurtgemeenschap. Als zij daarop worden aangesproken, kunnen zij niet meer zeggen dat ze het later, als ze 'rustig' zijn geworden, anders zullen gaan doen. Hun verweer kan nu zijn dat ze drugs verhandelen, maar dat ze dat doen omdat de Nederlandse overheid daar ruimte toe laat. Zij kunnen dat trachten te combineren met een respectabel publiek leven. Voor degenen die zich zijn gaan toeleggen op overvallen of het beroven van dealers is het enig overgebleven antwoord: 'Schijt aan.'

Zijn de Marokkaanse jongens volwassen geworden en wordt teruggekeken op hun ontwikkeling, dan bestaan er, naast degenen die zich in het geheel niet met criminaliteit hebben ingelaten, drie categorieën. De eerste omvat jongemannen die op jeugdige leeftijd werden betrapt en een punt hebben gezet achter hun vergrijpen, nadat ze hard op de vingers zijn getikt. Jongemannen uit de tweede categorie stoppen niet, maar onder druk van de afkeuring uit de Marokkaanse omgeving stappen ze over op andere activiteiten, vaak de drugshandel. De jongemannen die tot een laatste categorie behoren zijn geheel op drift geraakt. Zij volharden in crimineel gedrag waarop wordt neergekeken in de Marokkaanse gemeenschap. Hun lidmaatschap van de gemeenschap is inhoudsloos geworden.

Marokkaanse jeugdbendes¹¹⁴

Een volgend aspect van de Marokkaanse daders dat het verdient om bij stil te staan, heeft betrekking op de vraag in hoeverre het om daders gaat die in jeugdbendes (kunnen) opereren. Beantwoording van deze vraag geschiedt, behalve met gebruikmaking van onderzoeksgegevens, aan de hand van de literatuur over jeugdbendes in Amerika en in Nederland.

Definitie

Uit de Amerikaanse literatuur wordt duidelijk dat het fenomeen van de jeugdbende, ofwel *gang*, een grote diversiteit kent. Dit betreft bijvoorbeeld de etnische achtergrond van de bendeleden. Sommige etnische groeperingen zijn in jeugdbendes veel sterker vertegenwoordigd dan andere. Metingen tonen aan dat bendes in de Verenigde Staten voor 47,8 procent Afrikaans-Amerikaans, 42,7 procent Latijns-Amerikaans, 5,2 procent Aziatisch en voor 4,4 procent blank zijn (Curry et al. 1994: 9). Jeugdbendes verschillen ook van elkaar naar drugsgebruik en -handel (Spergel 1990: 198). Ander onderscheid kan worden gemaakt naar de aard van de organisatie (ibid.: 199-205; Jankowski 1991: 63-78) of naar belangrijkste

---

¹¹⁴ Op een andere plaats is reeds uitvoerig ingegaan op de vraag in hoeverre er sprake is van Marokkaanse jeugdbendes in Nederland (Van Gemert 1995b, 1995c).

illegale bezigheden (Taylor 1990). Gezien deze diversiteit lijkt het raadzaam na te gaan waarin jeugdbendes op elkaar lijken en het begrip te definieren.

Een jeugdbende is een groep, maar niet iedere groep is een jeugdbende. In de Amerikaanse steden worden bijvoorbeeld naast *gang* ook *crew* en *ring* gebruikt om individuen aan te duiden die zich gezamenlijk op het criminele pad begeven. Deze groepen verschillen echter van de jeugdbende, omdat de samenwerking van de deelnemers bepaalde criminele activiteiten niet overstijgt.¹¹⁵ De jeugdbende heeft veel meer invloed op haar leden. Het is een groep met een identiteit. Het eigene daarvan hangt onder andere samen met het territorium, de etniciteit van de leden en de specifieke activiteiten (drugshandel, protectie, vechten). Uiterlijke symbolen als kleding (*colors*), gebaren en graffiti kunnen op subtiële wijze het lidmaatschap aan de buitenwereld kenbaar maken. Door hun identiteit verschillen jeugdbendes onderling, maar zij geven deze identiteit ook door aan hun leden. Die vergaren daarmee zowel de roem als de afschuw die aan hun bende wordt toegeschreven. Een jeugdbende is dus een collectief dat meer is dan de som der delen (de leden). Op hun beurt voegen de leden als gevolg van hun lidmaatschap ook iets toe aan hun eigen identiteit (Cohen 1990).

Belangrijke kenmerken van de jeugdbende zijn de collectieve identiteit, de wisselwerking met de buitenwereld met daaraan toegevoegd de criminele activiteiten. De neutrale definitie van Klein en Maxson bezit deze elementen:

'... community recognition as a group or collectivity, recognition by the group itself as a distinct group of adolescents and young adults, and enough illegal activities to get a consistent negative response from law enforcement and/or neighborhood residents' (1989: 205).

Ontstaan

In een aantal verklaringen voor het ontstaan van jeugdbendes in de Verenigde Staten ligt de nadruk op omgevingsfactoren. Aanvankelijk kreeg de fysieke structuur het meest aandacht. Deze publicaties sluiten aan bij theorieën over de groeiprocessen van grote steden, zoals die door leden van de Chicago School zijn geformuleerd (Shaw & McKay 1942). Het waren in eerste instantie de armoedige buurten die jeugdbendes voortbrachten, maar inmiddels is duidelijk geworden dat ze niet alleen in zulke omgevingen gedijen. Aan de Amerikaanse oostkust zijn het inderdaad vooral getto's waar men *gangs* vindt, maar de buurten van de westkust laten zich niet steeds als armoedig omschrijven. Hier gaat het niet per se om troosteloze, verpauperde buurten maar ziet men ook groene wijken met vrijstaande huizen, al kan er achter deze zonnige façade 'overcrowding in the house' schuilgaan (Jankowski 1991: 9).

In de meeste Amerikaanse verklaringen wordt uitgegaan van de sociale structuur. Het gaat om woonbuurten met een lage sociaal-economische status, waar de bewoners weinig (economische) hulpbronnen tot hun beschikking hebben en waar de sociale cohesie gering is. Dat neemt niet weg dat in zulke buurtgemeenschappen een sociale orde bestaat, die jeugdbendes een plaats geeft. In het verleden ging men ervan uit dat deze bendes

---

¹¹⁵ Adler 1985; Jankowski 1991: 29; Williams 1990.

onverschillig staan ten opzichte van hun omgeving¹¹⁶, of dat ze zich als parasieten gedragen (Yablonski 1962). Volgens studies passend in de Chicago School-traditie (Suttles 1968; Whyte 1943), komt de jeugdbende voort uit de sociale orde van de buurtgemeenschap en maakt er deel van uit.

In recenter werk wordt de relatie tussen bende en buurtgemeenschap veel explicieter weergegeven. Jankowski (1991) stelt dat de jeugdbende geen geïsoleerde groep is, maar een herkenbaar onderdeel van de buurtgemeenschap. De jeugdbende is afhankelijk van haar directe omgeving voor aanwas, erkenning en omdat de leden er kunnen onderduiken. In ruil daarvoor neemt de jeugdbende taken op zich die de gemeenschap naar haar toeschuift. In een omgeving waarin geweld toeneemt en de politie haar invloed verliest, ligt zo'n taak vaak in de sfeer van bescherming.

Als de banden tussen de jeugdbende en de buurt worden verbroken, gebeurt dat niet door de bende. Het is de buurtgemeenschap die daartoe overgaat, omdat de jeugdbende haar taken (protectie) verwaarloost of omdat leden ervan ongecontroleerd geweld gebruiken. Dit laatste is sinds een aantal jaren het geval bij de oorlogen tussen Bloods en Crips in Los Angeles, waar *driveby shootings* veel slachtoffers eisten en enorme angst veroorzaakten (zie ook Bing 1992; Shakur 1993).

Deze toestanden in de Amerikaanse metropolen zijn ook buiten de Verenigde Staten bekend geworden. In de jaren negentig brengen de media de Amerikaanse jeugdbendes voortdurend in Europa onder de aandacht. Behalve omwille van de nieuwswaarde, gebeurt dat met commerciële bedoelingen. De hedendaagse gangsta rap, een hiphop-variant in de moderne muziek, brengt voorbeelden en symbolen die regelrecht zijn ontleend aan zwarte *gangs* binnen handbereik van de jeugd alhier. Naast de muziek en de bijbehorende videoclips, spelen speelfilms een rol in de overdracht van deze jeugdcultuur.¹¹⁷ Het harde leven in de *hoods* wordt bezongen en verfilmd, het is het onderwerp van een miljoenenindustrie geworden.¹¹⁸

Hoewel gedegen inventarisatie ontbreekt, komen er van de politie steeds meer aanwijzingen dat jeugdbendes in de arme wijken van de grote Nederlandse steden een groeiend probleem vormen.¹¹⁹ Een aantal groepen richt zich, op zijn minst qua uiterlijk vertoon, op de Amerikaanse *gangs*. In meerdere gevallen noemt een groep zich Crips met voorvoegsels als Eight Tray, Eastside en Southside First Tray (Van Gemert 1998). Het is dan ook niet ondenkbaar dat de vormen die door de mondiale jeugdcultuur zijn aangereikt als een katalysator werken (Van Gemert 1995b, 1995d; HOF 1994). In dit licht is het interessant dat

---

¹¹⁶ Bloch & Niederhoffer 1958; Miller 1958; Thrasher 1928.

¹¹⁷ *Boyz 'n the hood*, *Menace II Society*, *Colors*, *New Jack City* en *The Warriors* zijn Amerikaanse films, waarin *gangs* een belangrijke rol spelen en die bij de Nederlandse jeugd in de smaak vallen.

¹¹⁸ Dat de vermenging van commercie en jeugdcriminaliteit niet probleemloos is, blijkt uit het feit dat het respectabele deel van de Amerikaanse natie in verzet kwam tegen de boodschappen waarmee de rappers de jeugd tegemoetreden. De vrouwonvriendelijke teksten van Snoop Doggy Dog leidden ertoe dat Time Warner, zijn platenmaatschappij, in september 1995 zijn contract ontbond, ondanks de gigantische bedragen die ermee verdiend werden. Ice T, die behalve met zijn muziek als acteur erg geliefd is bij jeugdig publiek, tracht de kritiek te ondervangen door er ook op zijn cd's op te wijzen dat wat hij zingt niet verstaan moet worden als een goedkeuring van geweld en criminaliteit. Ook andere rappers worden door hun platenbazen daartoe opgeroepen, maar men kan zich afvragen in hoeverre zulke verklaringen geloofwaardig zijn voor de jeugd. Het laat namelijk onverlet dat sommige feiten in een andere richting wijzen. Zo werden grote rappers als Stretch, Tupac Shakur en Notorious B.I.G., in respectievelijk november 1995, september 1996 en maart 1997, in *driveby shootings* vermoord.

¹¹⁹ Gruter 1997; Gruter et al. 1996; Oosterwijk et al. 1995; Zeefuik 1995.

Turkse jeugdbendes in Duitsland zijn beschreven, die zich duidelijk rekenschap hebben gegeven van Amerikaanse voorbeelden (Tertilt 1996).

Uit het feit dat de aandacht voor Amerikaanse jeugdbendes zo recent is, moet niet worden afgeleid dat er in de vorige decennia in Nederland niet over jeugdbendes werd gesproken. In de literatuur wordt van Surinaamse bendes melding gemaakt (Van Niekerk et al. 1989: 75; Sansone 1992: 158-160). Het waren echter meestal Marokkanen die in dit verband werden genoemd.

Signalement van Marokkaanse jeugdbendes

Diverse keren zijn er in het verleden in de media berichten opgedoken over Marokkaanse jeugdbendes. Op 26 juni 1985 verscheen in *Het Parool* een artikel met de titel: 'Vorming van jeugdbendes in Osdorp'. Elf jongens werden aangehouden, van wie in een half jaar tijd maar liefst 170 misdrijven werden genoteerd. De groep waartoe zij behoorden, had herhaaldelijk en met nogal wat geweld homoseksuele mannen beroofd, die hen thuis uitnodigden. Deze mannen deden geen aangifte, omdat ze daarvan nog meer moeilijkheden verwachtten. De politie meende dat er in Osdorp op dat moment meerdere van zulke groepen actief waren, die zij bendes noemde.

De Volkskrant berichtte op 3 december 1986 over een groep uit de Haagse Schilderswijk. Er werd vastgesteld dat enige tientallen jongens vanuit een jeugdhonk een groot aantal delicten hadden gepleegd. De krant sprak over een 'waar schrikbewind' en 'terreur', waarvan ook leerkrachten het slachtoffer werden. Het ging om een gemengde groep van Marokkanen, Turken, Surinamers en Nederlanders. Hoewel er een duidelijk machtsverschil was tussen de oudere en de jonge jongens, die werden aangezet tot het plegen van diefstallen, lijkt dit onvoldoende reden om van een hiërarchisch georganiseerde bende te spreken (Van Gelder & Sijtsma 1990: 44).

Nog meer opzien baarde een artikel in *Het Parool* van 23 december 1988, dat bleek gebaseerd op een uitgelekt intern rapport van de Amsterdamse gemeente (Loef 1988). In dit rapport, dat wetenschappelijke onderbouwing miste, werd een angstaanjagend beeld geschilderd van twee- à driehonderd Marokkaanse jongens die tien à vijftien leiders hadden en in hiërarchische bendes waren georganiseerd. Zij terroriseerden de hoofdstedelijke binnenstad.

Het idee van een 'collectieve cultuur' in Marokko en, in het verlengde daarvan, het idee dat Marokkaanse jongens een groepsbesef met de paplepel wordt ingegeven (Bel Ghazi 1986: 34), geeft voedsel aan de veronderstelling dat het ontstaan van Marokkaanse bendes een gemakkelijk verlopend is. In de etnografische literatuur over Marokkaanse drugsgebruikers en -handelaren vindt dit echter geen ondersteuning.

In beschrijvingen van de drugscene op Hoog Catharijne (Kaufman & Verbraeck 1986) en in Amsterdam (Van Gelder & Sijtsma 1988b) komt geenszins het beeld van een hechte groep naar voren. Dat is evenmin het geval in de weergave van de Noord-Afrikaanse cliëntèle van een hoofdstedelijke koffieshop (Viskil 1996). Rotterdamse drugsrunners, op hun beurt, opereren meestal in kleine groepjes. Zij vormen echter geen jeugdbendes, maar *crews*. Dit wil zeggen dat zij in wisselende samenstelling hun criminele activiteiten ontplooiën en in het alledaagse stadsleven grotendeels hun eigen weg gaan. Tussen deze *crews* wordt strijd geleverd om drugsklanten (Van der Torre 1996: 64).

In één etnografisch onderzoek, dat van Werdmölder, wordt wel expliciet van een

Marokkaanse jeugdbende gesproken (Werdmölder 1986; 1990). Er is bij deze bende sprake van een hiërarchische structuur met een leider, van een aantal subgroepjes en van groepswaarden (1986: 49). Er wordt gerefereerd aan Amerikaanse literatuur over *gangs* (te weten: Whyte 1943; Yablonski 1962). Het lijkt erop dat hier wordt voldaan aan de hierboven genoemde definitie van Klein en Maxson. (1) De jongens komen voortdurend in conflict met buurtbewoners, waarbij zelfs een keer een mes wordt getrokken (ibid.: 35). De buurt richt zich met een petitie tot de burgemeester (ibid.: 36) en in een later stadium krijgen de jongens een ruimte toegewezen. (2) De jongens vormen een groep, ze noemen zich De Panters. Informeel bestaat een consensus over wie wel en niet tot de groep behoren (ibid.: 43). De samenhang is niet gebaseerd op etniciteit, maar op gemeenschappelijke ervaringen en socialisatie in een buurt (ibid.: 44). Naast het roken van hasj is de nadruk op delinquente activiteiten een bindend element tussen de leden van de subgroepen, terwijl het gebruik van heroïne ze juist uit elkaar drijft. (3) Diefstal, autokraak, inbraak en bemoeienis met de drugshandel behoren tot de bezigheden van de jongens en ze komen daardoor met de politie in aanraking (ibid.: 132).

Op verschillende plaatsen is op deze weergave kritiek geleverd. Deze is divers van aard. De criticasters menen dat Werdmölders referenties aan Amerikaanse literatuur zijn weergave kleuren. Dat kan de beeldvorming over Marokkaanse jongens negatief beïnvloeden (Van Gelder 1992: 14; De Haan 1991: 43). Anderen komen, overigens vanuit verschillende uitgangspunten, tot de conclusie dat hij ten onrechte van een hechte groep uitgaat (Eppink 1992: 134; Junger 1990: 87). Ook mijn eigen bevindingen stemmen niet overeen met die van Werdmölder. Op basis van de tijdens dit onderzoek verzamelde gegevens is het niet voor de hand liggend dat er Marokkaanse jeugdbendes zijn.

Geen Marokkaanse jeugdbendes

De drie elementen van de definitie hebben betrekking op de vragen of de buitenwereld de jongens als groep ziet, of ze zichzelf als groep zien en of ze voldoende illegale activiteiten ontplooiën om met politie en/of buurtbewoners in aanvaring te komen. Veel Marokkaanse jongens komen met enige regelmaat in contact met de politie en de buitenwereld ziet hen vaak als groep. Aan de eerste en de derde voorwaarde wordt dus (vaak) voldaan.

Doorslaggevend voor de constatering dat bendevorming onder Marokkaanse jongens niet logisch is, is het feit dat zij zelf zo'n groep niet als een hechte eenheid zien. Hun ervaringen leren hen dat wantrouwen, samenhangend met jaloezie en de dreiging van gezichtsverlies, ertoe leidt dat de onderlinge relaties broos zijn.

Dat de buitenwacht hen wel als een hechte groep of zelfs als een jeugdbende ziet, heeft te maken met de momenten waarop men zulke groepen waarneemt. Marokkaanse jongens zoeken elkaars gezelschap en men ziet ze gezamenlijk veel rondhangen op openbare plaatsen. Toch lukt het ze slecht om als collectief op te treden, leiderschap is problematisch. Waar zij wel tot een bundeling van hun krachten komen, zegt dat meer over de zwakte van de gemeenschappelijke tegenstander dan over de effectiviteit van de samenwerking.

Zouden ze bestaan, dan zou van Marokkaanse jeugdbendes kunnen worden verwacht dat zij een horizontale, egalitaire structuur hebben. Wordt een hiërarchie gevonden, dan ligt het voor de hand dat die op leeftijd is gebaseerd. Gezien het gedrag van de jongens zou dit op zijn hoogst tot instabiele groepen kunnen leiden, die alleen bij een consensus verenigde daadkracht hebben (cf. Van Gemert 1995d: 75-76; Jankowski 1991: 70-71). Wordt er in de

Amerikaanse beschrijvingen veelvuldig op gewezen dat *gang*-leden het voor elkaar opnemen, voor Marokkaanse jongens lijkt zulks allerm minst te gelden. Als puntje bij paaltje komt, is het ieder voor zich. Dat biedt een zeer wankel basis voor een jeugdbende.

In dit licht is interessant wat Marokkaanse jongens hier zelf over zeggen. In het genoemde *Parool*-artikel uit 1985 komen twee jongens aan het woord. Zij wijzen het idee van een jeugdbende van de hand. Ze beargumenteren dat door erop te wijzen dat de jongens in kleine verbanden hun vergrijpen plegen, niet met de hele groep. Bovendien, zo zeggen ze, houdt ieder de buit voor zichzelf. Met andere groepsleden wordt niet gedeeld. Ook jongens in Rotterdam-Zuid menen desgevraagd dat Marokkaanse jongens geen jeugdbendes vormen. Zij beamen dat ze vaak in groepen zijn te vinden, maar de interne samenhang daarvan moet niet worden overschat. Wordt dat gespecificeerd, dan komt wantrouwen ter sprake en alertheid om er niet materieel bij in te schieten.

'Ze vertrouwen elkaar niet. Natuurlijk help je wel eens iemand als die zielig is of zo, maar meestal doen ze het alleen als ze zeker weten dat ze het terug krijgen.'

De dunne draad

In dit hoofdstuk is getracht het criminele gedrag van de boefjes te relateren aan achtergrondkenmerken, waarmee zij zich onderscheiden van de jongens uit de andere twee groepen. Deze intra-Marokkaanse vergelijking laat zien dat er, op basis van de punten die in de criminologische theorieën worden genoemd, geen wezenlijke verschillen bestaan tussen de boefjes en de anderen. Hiermee is niet gezegd dat achtergrondkenmerken als migratiegeschiedenis, sociaal-economische positie en woonsituatie geen rol spelen voor leden van de Marokkaanse gemeenschap. Ze zijn zeker relevant bij het probleem van de criminaliteit, omdat ze mede bepalen wat de kansen zijn van de Marokkaanse jongens. Het zijn kenmerken van de Marokkaanse groep als geheel, die op een hoger abstractieniveau van gewicht zijn. Voor individuele gevallen hebben ze echter niet altijd een voorspellende waarde. Dat is eens te meer zo omdat oorzaak en gevolg niet steeds gemakkelijk te herkennen zijn. Dat boefjes drugs gebruiken en dat ze het slechter doen op school en op de arbeidsmarkt, hoeft niet per se aan de basis te liggen van hun criminele gedrag. Deze zaken kunnen ook andere uitkomsten zijn van hetzelfde marginaliseringsproces. De vergelijking van de drie vriendengroepjes maakt veeleer duidelijk dat het verschil tussen wel of niet deelnemen aan criminele activiteiten voor Marokkaanse jongens erg klein is. Dat komt ook naar voren in de beschrijving van het opgroeien van de criminele jongens.

Daar is te zien dat zij grenzen aftasten en dat zij bereid zijn te gokken met hun kansen in de Nederlandse samenleving. Over hun plaats in de Marokkaanse gemeenschap zijn de meesten echter behoudend. Worden ze ouder, dan gaat hun eer zwaarder wegen. Dat een deel van hen uiteindelijk toch volhardt in crimineel gedrag is niet zozeer een bewuste keuze, als wel een gevolg van het feit dat ze door problemen van financiële aard steeds meer verstrikt raken in het net van de overheid en dat in hun ogen geschikte alternatieven ontbreken.

Hoewel Marokkaanse jongens vaak samen op straat rondhangen en zich als groep manifesteren, ligt het niet voor de hand dat zich Marokkaanse jeugdbendes vormen. Groepen onder deze jongens ontstaan dankzij wrijving met de omgeving, maar buiten deze context vallen zij als los zand uit elkaar. Als gevolg van jaloezie en eer komen steeds egalitaire

verhoudingen tot stand, die effectief leiderschap tegenwerken en het streven naar een gemeenschappelijk doel dwarsbomen. Dit punt kent sterke gelijkenissen met de verdeeldheid van de Riffijnen en die van de eerste generatie Marokkanen in Nederland, maar het is ook te herkennen in de beschrijving van het alledaagse gedrag van de jongens.

Hoofdstuk 9

De sociale reactie

Hoe reageert de Marokkaanse gemeenschap op het criminele gedrag van haar leden? Bij beantwoording van deze vraag gaat de aandacht niet zozeer uit naar de daders, maar vooral naar andere leden van de Marokkaanse gemeenschap. Wat vinden zij van de daders en van hun delicten, hoe reageren zij op wat ze zien en horen, en waarom gebeurt dat zo? De reactie van Nederlanders blijft buiten beschouwing.

Tijdens het onderzoek in Rotterdam-Zuid bleek dat vergrijpen van Marokkanen in zeer veel gevallen ook ter kennis komen van andere Marokkanen. Toch worden zij zelden gemeld bij de politie. Dat speelt criminelen in de kaart en daarom is het belangrijk deze gang van zaken nader in beeld te brengen en te analyseren. Hoe stelt men zich op tegenover de buitenwereld en welke is de houding jegens de daders? Als onderdelen van deze kwesties komt aan het einde van dit hoofdstuk ter sprake op welke wijze Marokkanen de islam kunnen aanwenden en hoe zij de Nederlandse politie percipiëren.

Roddel

Marokkanen in Rotterdam-Zuid houden elkaar scherp in de gaten. Dat is onder andere te zien in het vermijden van gezichtsverlies en in onderlinge jaloezie. Het eerste moet voorkomen dat iemand zelf daalt, het tweede is ingegeven door de wens dat anderen zo min mogelijk stijgen. Beide resulteren in egalitaire verhoudingen. Wat anderen presteren, maar zeker ook waarin zij falen, gaat niet onopgemerkt voorbij. Jonge jongens dagen elkaar voortdurend uit en brengen deze zaken in de publieke arena. Worden ze ouder, dan liggen kwesties rond eer gevoeliger. Openlijke confrontaties zijn dan ongewenst, omdat ze gemakkelijk kunnen escaleren. Teneinde conflicten te vermijden, maken Marokkanen gebruik van fijnmazige gedragscodes en façades. Dat wil echter niet zeggen dat zij (afkeurende) meningen over een ander inslikken. Daarover wordt geroddeld. Roddel vindt niet in een vacuüm plaats, maar hangt samen met de sociale en culturele context.¹²⁰ Er bestaat een samenhang tussen roddel en de aard van de gemeenschap. Bovendien zijn er codes voor de onderwerpen waarover men roddelt, over hoe men dat doet en hoe erop gereageerd moet worden. Geschonden kuisheid van meisjes en de vergrijpen van jongens worden snel aan de grote klok gehangen. Dit gebeurt niet en plein public, maar roddels gaan van mond tot mond. Dat gebeurt zo gretig, dat een kwaadspreker soms zijn eigen rol over het hoofd ziet.

Als Youssef, een van de boefjes, op straat voorbijloopt, zegt Said tegen me: 'Dat is een dief.' Hij begint, gesteund door Abdelkrim die is aangeschoven, te vertellen over de verderfelijke levenswandel van Youssef. Die zou een hooglopende ruzie hebben met zijn vader en bij

---

¹²⁰ Strating (1997: 175-195) geeft roddel onder Rijnsburgse bloemenhandelaren weer als een debat over de morele orde van hun eigen dorpsgemeenschap. Het gaat over concrete voorvallen die een impliciete relatie hebben met (veranderende) lokale waarden en normen. Men kan het simpelweg oneens zijn over aantijgingen en degene die over de tong gaat kan de schouders ophalen. Roddel wordt humoristisch verpakt en reacties die ook van humor getuigen, vindt men in het Rijnsburgse het best passen. In dit welvarende Zuid-Hollandse dorp hebben verwantschappelijke en economische relaties een belangrijke plaats. Binnen deze sociale en culturele context is roddel ontdaan van zijn beschadigende werking. Dat is een groot verschil met de Marokkanen in Rotterdam-Zuid.

voortdoring met gestolen spullen leuren. Als ik ze vraag hoe ze dat te weten zijn gekomen, volgt het antwoord: 'Zelf van hem gekocht.'

Met de roddel wordt gemakkelijk schade aangericht, want elkaars gedrag wordt besproken in termen van schaamte en schande. Iets wat niet door de beugel kan is snel onderwerp van roddel, met als gevolg dat juist gevoelige zaken snel op straat liggen. De eer van de persoon in kwestie, maar ook die van diens familie wordt in zo'n geval beschadigd. Er blijft weinig onopgemerkt en zulk nieuws gaat rond als een lopend vuurtje, dat zich ook over de landsgrenzen heen erg snel kan verspreiden.

Hamid vertelt dat zijn opa in Marokko was opgepakt. Hij wist dat dezelfde dag dat het gebeurde, maar in dit geval was er niet opgebeld naar Marokko. Zijn vader had het gehoord bij de moskee. 'Iedere week vliegen er mensen vanuit El Hoceima [dat een vliegveld heeft, FvG] naar Nederland. Komt iemand in Rotterdam, dan vragen ze meteen of er nieuws is. Slechte dingen zeggen ze het eerst.'

Roddel lijkt vooral iets van ouderen. De Rotterdamse jongens hebben een beperkte horizon, maar dit gaat in nog sterkere mate op voor hun ouders. Deze mensen zijn veelal analfabeet en behalve wat zij via de schotelantenne in huis krijgen, zijn ze wat nieuws betreft aangewezen op wat ze van anderen horen. Ze zijn in het bijzonder geïnteresseerd in Marokko en Marokkanen, wat ook bepaalt waarover wordt geroddeld. Mannen horen in de moskee van elkaar wat er speelt, vrouwen treffen elkaar in hun eigen huiskamers. Uitwisseling van de geruchten uit deze gescheiden circuits vindt plaats als echtgenoten ze thuis aan elkaar doorvertellen. Verschillende jongens vertelden dat hun ouders er soms helemaal in kunnen opgaan. 'Voor hen is roddel heroïne, ze kunnen niet zonder.'

In een Nederlandse grote stad kennen mensen die met elkaar een trappenhuis delen vaak nauwelijks elkaars naam. In schril contrast daarmee is de Marokkaanse buurtgemeenschap in de onderzoekswijken, niet in de laatste plaats door de roddel, open voor de eigen leden. Men kent elkaar, praat met elkaar, maar vooral ook *over* elkaar. Velen zijn er tuk op om het gedrag van derden te becommentariëren, vooral hun fouten. Er bestaat derhalve een voortdurende toestand van mogelijke eerbeshadiging voor degenen over wie wordt geroddeld en daarmee ook voor hun familie. Hoe verhouden de betrokkenen zich tot elkaar, wat voor gemeenschap vormen zij? In het onderstaande wordt op deze vragen ingegaan aan de hand van enkele verschillen tussen de buurtgemeenschap in Rotterdam en de rurale gemeenschap in de Rif.

Een Marokkaanse gemeenschap

De Marokkaanse gezinnen in Rotterdam-Zuid zijn van origine bijna allemaal afkomstig uit rurale delen van de Rif. Daar bevonden zij zich in een homogene groep, waarin verwantschap een belangrijke rol speelde. Deze samenleving was zeer competitief en kende veel conflicten, die niet zelden in bloedvetes onttaardden. Men heeft er door de jaren heen de overheid op afstand gehouden en geschillen werden zo veel mogelijk binnen de eigen gemeenschap beslecht. Sociale controle buiten het gezin kreeg er gestalte door het optreden van personen die zeer vaak verwanten waren. Dat kon vooral dan effectief zijn als er veel werd gepraat. Vaders vertelden familieleden over hun zoons en vroegen ze om hen te helpen de jongens in het gareel te houden.

In Rotterdam-Zuid gaat het om een gemeenschap met een andersoortige samenhang, in een andere context. De Marokkanen hier zijn niet van één familie noch uit één stamgebied, het gaat om een divers samengestelde gemeenschap. De onderzochte jongens zijn weliswaar in verreweg de meeste gevallen uit de Rif afkomstig, maar binnen deze regio komen zij uit verschillende steden als El Hoceima, Nador of Berkane of uit rurale streken als Mtalsa en Beni Tousine. De leden zijn dus

meestal geen verwanten van elkaar. Bovendien bevindt deze gemeenschap zich in een omgeving met louter buitenstaanders.

Omdat er in de drie onderzoekswijken één moskee is waar de meeste volwassen mannen naar toe gaan, kennen zij elkaar en weten ze wie bij welke familie hoort. Koffiehuizen, zoals die door Turken zeer frequent worden bezocht, kennen geen Marokkaanse evenknie. Koffieshops met Marokkaanse uitbaters zijn geen verzamelplaatsen voor volwassen mannen van de eerste generatie. Marokkaanse jongens kennen elkaar van school, van de straat en van het buurthuis.

Het vele gepraat kan zowel een positieve als een negatieve uitwerking hebben. Door roddel wordt afkeurenswaardig gedrag bekend bij anderen en dat is pijnlijk voor de dader. Maar ouders kunnen ook worden ingelicht over dreigende misstappen van hun kinderen, die zij nu tijdig kunnen corrigeren. Roddel draagt aldus bij aan sociale controle en werkt remmend op regelovertreding van leden van de gemeenschap. Het negatieve gevolg schuilt erin dat mensen ook kunnen worden zwartgemaakt zonder dat ze daar veel tegen kunnen beginnen. Geruchten over een zoon of dochter, die bijvoorbeeld met een bepaalde persoon of op een bepaalde plaats is gesignaleerd, kunnen zeer gemakkelijk gelanceerd worden, maar zijn veel lastiger te ontzenuwen (cf. Brouwer 1997; De Vries 1990). Verhalen over schaamteloze daden worden vooral verspreid door personen die niet tot de familie behoren van degene die er het onderwerp van is. Diens naasten zullen eerder geneigd zijn het toe te dekken in plaats van het rond te bazuinen.

De Rotterdamse jongens zijn zich ervan bewust dat dit zich voltrekt in hun dagelijkse omgeving. In tegenstelling tot de meeste ouders is de jeugd niet analfabeet. Ze kijken ook veel televisie en voor interessant nieuws hoeven ze niet naar de moskee. Ze lijken roddel minder boeiend te vinden dan hun ouders en de meest jeugdige Rotterdamse jongens halen hun schouders ervoor op. De wat oudere jongens zijn kritischer. Zij zijn op de hoogte van de schade die het kan aanrichten en het raakt hen ook meer, want op hun leeftijd worden zij geacht meer verantwoordelijkheid te kunnen dragen. Een paar wijzen roddel sterk af. 'Het is goed voor niemand, zo praten maakt alleen maar mensen kapot.' Bij anderen is sprake van gelatenheid, die samenhangt met de eigen dynamiek van roddel. Behalve door geen aanleiding te geven en er niet aan mee te doen, kunnen de jongens er weinig tegen uitrichten. Tegelijkertijd kan het gezinshoofd roddel moeilijk naast zich neerleggen. De eer van de familie is in het geding. De vader wordt geschaad, omdat van hem wordt gezegd dat hij zijn kroost niet op het rechte pad kan houden. Niet reageren kan worden gezien als een teken van zwakte. Hij spreekt zijn kinderen op hun gedrag aan, niet zelden worden ze streng gestraft.

De Marokkaanse jeugd heeft geen positieve associaties bij roddel. Dat roddel ook een functie kan hebben in de sociale controle en jongeren voor ontsporen kan behoeden, heb ik geen van de jongens ooit horen beweren. Toch is te zien dat hun gedrag erdoor wordt beïnvloed. Zo zeggen de jongens dat er in de moskee veel wordt 'gepraat' en sommigen lopen er met een grote boog omheen, omdat ze gevoelig zijn voor het idee dat zij zelf over de tong kunnen gaan. Daarnaast mijden zij soms andere, 'slechte' jongens, omdat ze erop zijn geweest dat het beter is niet met zo'n jongen te worden gezien. Mede om deze reden maken enkele boefjes niet meer deel uit van de (eerste) vriendengroep, waartoe ze voor aanvang van het onderzoek wel behoorden.

Soms slaat deze sociale controle op hol en wordt het mechanisme contraproductief. Een geringe aanleiding kan tot verdenking leiden. Als dat de vader ter ore komt, liegt de straf er niet om. De jongens hebben het gevoel dat ze niet aan straf kunnen ontkomen, ook als ze eigenlijk helemaal geen verschrikkelijke dingen hebben gedaan. De gevolgen van een onbeduidende misstap zijn dan onevenredig zwaar en moeilijk afwendbaar.¹²¹ Zulke ervaringen roepen een onbedoelde reactie op, ze leiden tot onverschilligheid. 'Als je toch klappen krijgt, dan maakt het ook niet uit wat je doet.' Jongens die dit bij herhaling meemaken, zeggen gemakkelijk 'schijt aan'. Tegelijkertijd kunnen zij proberen zich zo veel mogelijk te onttrekken aan de hinderlijke controle van anderen. Anders dan in

---

¹²¹ De Vries (1990) geeft weer dat Turkse meisjes gebukt gaan onder de roddel in hun Nederlandse omgeving. Zij konden zich niet vrij bewegen omdat zij de ogen van anderen in hun rug voelden.

een dorp in de Rif, lukt dat vrij goed in de wijken in Rotterdam-Zuid. In plaats van naar een plein bij de moskee trekken ze naar het anonieme winkelcentrum of een koffiешop.

De jongens, maar ook de geïnterviewde Marokkaanse welzijnswerkers menen dat de corrigerende werking van roddel kan worden overschaduwd door het negatieve effect ervan. Kwaadaardige roddel zet de sociale relaties onder druk, binnen het gezin en tussen families. De gulzigheid waarmee men dit nieuws tot zich neemt en het feit dat de gemoederen zo verhit kunnen raken, brengen Marokkanen zelf ertoe roddel wel 'de Marokkaanse snelkookpan' te noemen. Het wantrouwen wordt bij voortduring gevoed (Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 34 e.v.). Sluimerende tegenstellingen kunnen door kwaadsprekerij uitgroeien van latente tot zeer manifeste markeringen. Roddel lijkt de gemeenschap in Nederland eerder uit elkaar te drijven dan dat de sociale controle erdoor wordt versterkt (cf. De Vries 1990: 35-36).

In de onderzoekswijken is geen sprake van een hechte Marokkaanse gemeenschap. Niettemin is men sterk op elkaar gericht, in de zin dat iemands aanzien gestalte krijgt door wat andere Marokkanen van hem of haar vinden. Ondanks de roddel gaan de jongens hoofdzakelijk met andere Marokkanen om.¹²² Ze hebben slechts in zeer beperkte mate contact met Nederlanders in deze omgeving. Of de laatsten hun gedrag afkeuren vinden zij minder belangrijk, de *significant others* zijn Marokkanen.

In een context als Rotterdam-Zuid gaat het dus om een ander soort gemeenschap dan in de Rif. Deze verschillen kunnen ertoe leiden dat zaken ook een andere betekenis krijgen. Dit toont zich in de wijze waarop jongens van het gezin kunnen losraken.

Los van het gezin

In de Rif komt het vaak voor dat jongens bij een conflict van huis weglopen. Zij verblijven dan echter nog steeds binnen de gemeenschap, worden opgevangen door een familielid en na enige tijd worden zij weer thuis gebracht (Van Gelder & Sijtsma 1988b: 50; Haleber 1989a: 23). Andere gezagsdragers, zoals politie en onderwijzers, worden geacht op één lijn te zitten met de vader. In Nederland kan het gebeuren dat Marokkaanse vaders politieagenten en leerkrachten vragen om hard op te treden tegen hun zonen (Van den Berg-Eldering 1978: 136; Uildriks 1997: 104). Een nogal wrange zegswijze, soms gebruikt door een vader ten overstaan van bijvoorbeeld een onderwijzer, illustreert dat: 'Jij doodt hem, ik begraaf hem.' In de Noord-Afrikaanse context kan het weglopen worden gezien als een symbolische daad van zelfstandigheid van opgroeiende jongens (Eppink 1979: 69-70). Als een jongen wegloopt, gaat hij een openlijk conflict met zijn vader uit de weg. Volgens Marokkaanse normen zou het laatste veel confronterender zijn, reden om het te vermijden (Sterman 1996: 163).

Alle betrokkenen behoren tot dezelfde gemeenschap, vaak zelfs dezelfde familie, en hebben baat bij een harmonieuze oplossing. Een dolende jongen wordt gesignaleerd, maar door er geen ruchtbaarheid aan te geven, voorkomt hun gezamenlijke inspanning dat de eer wordt beschadigd. Hier speelt een waarde een belangrijke rol, die in de islamitische wereld *satr* wordt genoemd. Dit betekent zoveel als 'toedekken'. Als er geen reden voor is, moeten slechte zaken niet aan buitenstaanders worden verteld. Doet iemand iets wat (eigenlijk) niet door de beugel kan, dan zijn er twee opties. Degenen die ervan op de hoogte zijn dekken het toe of de persoon in kwestie krijgt straf.

Halim heeft tijdens de jaren van het veldwerk nooit een vast adres. De woning van zijn ouders en die van zijn broer bevinden zich in één trappenhuis en hij heeft daarvan de sleutel. Toch mijdt hij het huis van zijn ouders, want zijn vader is erg in hem teleurgesteld. Die wrijft hem dat steeds aan als ze elkaar zien. Soms slaapt hij bij zijn broer. Dat moet echter heimelijk

---

¹²² Coppes et al. 1997: 29; Van Gelder & Sijtsma 1990: 46-48; Van der Valk & Blaubeen 1995: 95.

gebeuren, omdat hij van hem ook steeds een preek krijgt. 'Toen ik klein was liep ik ook vaak weg, dat zei mijn moeder. Maar dan kwamen ze me weer terugbrengen. Nu willen ze liever dat ik wegblijf.' Halim zwerft hele dagen op straat, meestal samen met anderen. Soms is hem aan te zien dat hij niet heeft geslapen. Op de vraag waar hij is geweest, komt dan meestal het antwoord dat hij tot sluitingstijd in een café of discotheek is gebleven en daarna op zoek is gegaan naar een slaappleaats. Hij vindt onderdak in kelderboxen of leegstaande huizen. Soms slaapt hij bij een vriend. Als het laat genoeg is, wil hij ook weleens in de vroegste metro stappen. Dan laat hij zich slapend op en neer rijden tussen het Centraal Station en Spijkenisse.

In Nederland heeft het weggelopen zwaardere consequenties, omdat het zeer moeilijk is om het incident binnen de familie te houden en zelf tot een oplossing te komen. Een weggelopen jongen wordt in een Noord-Afrikaans dorp meteen opgemerkt. Bovendien weet men daar de zaak op waarde te schatten. Maar in een Rotterdamse wijk met een divers samengestelde Marokkaanse gemeenschap kan hij door het familiale vangnet heen glippen. Daar komt bij dat het Nederlandse systeem erop is gericht dat de jeugd gemakkelijk de weg naar de hulpverlening kan vinden. Ze kunnen er onderduiken en steun vinden tegen de getergde vader.¹²³ Als de jongen naar het gezin terugkeert, zijn daar bijna altijd buitenstaanders bij betrokken. Deze inmenging maakt dat dit als een knieval wordt ervaren. Het weggelopen heeft een heel andere, veel zwaardere betekenis gekregen. De familie lijkt niet bij machte haar problemen zelf binnenskamers op te lossen, dat is een blamerend gegeven. Nu wordt de eer van de familie wel bedreigd.

De vaders zien niet hoe ze dit moeten afwenden. Ze grijpen als vanzelfsprekend naar bestraffing om de ontspoorde zoon te corrigeren, maar dat heeft geen effect. Jongens die op het criminele pad gaan lijken in hun ogen haast door de Nederlandse overheid te worden beschermd. De jongens die op het politiebureau komen, worden er niet stevig aangepakt (Engberts 1997: 54). Tot hun ontsteltenis horen Marokkaanse ouders dat ze daar juist vaak begripvol worden toegesproken en dat ze er koffie en soms zelfs sigaretten krijgen aangeboden (Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 92). Er zijn jongens die het weggelopen als dreigement gebruiken tegenover hun vader (Bovenkerk 1992a: 102).

In de Noord-Afrikaanse context treedt bij zulke conflicten in de regel een familielid op, veelal een oom. Die zorgt ervoor dat de zoon weer zo geruisloos mogelijk in het huishouden van zijn ouders wordt opgenomen. Het feit dat de Marokkanen in Rotterdam-Zuid, anders dan in een rurale streek in de Maghreb, vaak niet elkaars verwanten zijn, sluit deze oplossing niet uit, maar maakt haar wel minder vanzelfsprekend. In deze context is men minder terughoudend bij het roddelen. Familieleden worden in bescherming genomen en hun misstappen worden toegedekt, maar met een zekere gretigheid laat men de burens over de tong gaan.

Loyaliteit naar de eigen groep

Het is zeer onwenselijk als conflicten binnen het gezin op straat komen te liggen. Nog ernstiger wordt het wanneer kwalijke zaken tot buiten de Marokkaanse gemeenschap bekend worden, want dan wordt de hele groep geraakt. Of iets wordt doorverteld of juist de doofpot ingaat, heeft behalve met de inhoud van de boodschap dus te maken met wie de toehoorder is. Leden van de gemeenschap zien het niet als hun taak om iemand die geen familie is op zijn misstappen te wijzen. Is een man volwassen, dan weet hij zelf wat goed en verkeerd is, zo wordt gesteld. Hij moet zelf keuzes maken. Van de andere kant wordt wel van leden verwacht dat zij er zorg voor dragen dat bedenkelijke zaken buitenstaanders niet ter ore komen. Dat is een belangrijke invulling van de verantwoordelijkheid die

---

¹²³ Van Gelder & Sijtsma 1988b: 50; Wermölder 1986: 162; cf. Coppes et al. 1997: 92.

volwassenen en 'serieuze' jongens moeten dragen. Hoewel de eer van individuen ten overstaan van andere Marokkanen door roddel gemakkelijk wordt besmeurd, is men terughoudend als de groep als geheel beschadigd kan worden.

Klikken is uit den boze. Een vergrijp van een ander wordt niet gemeld, daar moet de politie zelf achter zien te komen. Dat is een code die zeker niet exclusief Marokkaans is. Toch is de manier waarop Marokkanen met dit soort kennis omgaan niet gelijk aan die van andere groepen. De dader behoort tot de eigen groep, maar de autoriteiten niet.

Als de boefjes, nadat ze de toegang tot het buurthuis is ontzegd, toch nog binnenkomen en er ruzie maken, vallen er klappen. De leiding neemt dat hoog op en de politie wordt gebeld. Hoewel de boefjes de dans weten te ontspringen door weg te rennen, komen ze even later terug. Ze reageren zeer heftig op het feit dat de politie is ingeschakeld. Andere jongens steunen hen, ook zij keuren dat af.

Marokkanen handelen in bepaalde situaties vanuit een loyaliteit jegens de eigen groep. Het individu moet zijn belang ondergeschikt kunnen maken aan de groep en zich er rekenschap van geven dat niet alleen zijn verdiensten afstralen op de groep, maar ook zijn fouten. 'De groep' is daarbij geen onveranderlijke eenheid, maar de situatie bepaalt wie ertoe behoort. De loyaliteit gaat uit naar degenen die in een bepaalde situatie nader staan dan anderen (Van der Valk & Blaauwen 1995: 210).¹²⁴

Met de komst van een Turkse jongerenwerker en twee Turkse banenpoolers die beheerstaken krijgen, valt in de ogen van de Marokkaanse jongens *hun* buurthuis langzaam maar zeker in Turkse handen. Als de boefjes zich tegen de leiding verzetten omdat ze niet meer naar binnen mogen, komt een coalitie tot stand met de andere Marokkaanse jongens in het buurthuis. Hoewel de laatsten het criminele gedrag van de boefjes afkeuren, kiezen ze toch voor hen en niet voor de jongerenwerker, de banenpoolers en de bezoekers die van Turkse komaf zijn.¹²⁵

Wanneer regelovertredingen worden gesignaleerd, ontstaat een spanningsveld. Zulk nieuws verspreidt zich snel, maar steeds zijn er mensen die het *wel* en anderen die het *niet* mogen horen. Naarmate het bekend wordt bij een steeds grotere groep, wordt ook de kans groter dat de verteller, behalve de eer van de dader en diens familie die van zijn eigen groep beschadigt. Het gevolg daarvan is dat een Marokkaan in principe tegenover een Nederlander (bijvoorbeeld een onderzoeker) niet hoort te praten over de oneervolle daden van een andere Marokkaan. Wordt er geroddeld, dan reageren zij niet alleen als zichzelf of hun familie over de tong gaan, maar ook als de grotere groep waartoe zij zich rekenen voor de oren van buitenstaanders in diskrediet wordt gebracht. Tijdens het onderzoek werd dit zeer duidelijk wanneer de pers ten tonele kwam.

De Marokkaanse jongens zijn erg boos als er in *Trouw* een stuk verschijnt over het buurthuis. De Turkse banenpooler die daarin aan het woord wordt gelaten, verklaart dat een deel van de Marokkaanse bezoekers bij tijd en wijle erg lastig is. Of dat een correcte weergave is, komt niet ter sprake en staat los van de woede. Het gaat de jongens er louter om dat de Marokkanen zo niet geportretteerd hadden mogen worden.

Ook het nieuws dat Abdel door een journalist ginterviewd zal worden over drugshandel in de wijk, doet de emoties hoog opblazen. Abdel wordt geacht zijn verantwoordelijkheid te nemen

---

¹²⁴ Van den Berg-Eldering (1978: 41-44) heeft dit weergegeven met een systeem van concentrische cirkels met het individu als middelpunt.

¹²⁵ Voor een meer gedetailleerde beschrijving van dit conflict, zie Van Gemert 1995c: 289-291.

en te zwijgen over zulke delicate zaken. Als ook nog eens blijkt dat de journalist een Turk is, vinden de jongens niet alleen dat medewerking onwenselijk is, maar ook dat het onterecht is dat zijn belangstelling naar Marokkanen uitgaat. 'Hij moet eerst maar eens Turken gaan vragen, alsof die niks doen.'

Gaat het om strafbare feiten, dan is meteen duidelijk dat degenen die als daders worden aangemerkt hun groep in een slecht daglicht plaatsen. Hierdoor is te begrijpen dat verdachten in de rechtszaal, ook al is het bewijs tegen hen glashelder geleverd, er soms niet toe kunnen komen om ten overstaan van de buitenwereld hun schuld toe te geven (Eppink 1992). Degene die tegenover buitenstaanders loslippig is over de daden van andere groepsleden, kan op afkeuring rekenen.

Mustafa is een bekende op het politiebureau. Niet dat hij daar zo graag komt, maar hij is al zo vaak aangehouden dat de meeste agenten in het onderzoeksgebied hem kennen. Als hij onverminderd actief blijft, betekent dit dat hij gemakkelijk steeds weer opnieuw wordt aangehouden. Het is daarom niet toevallig dat Mustafa met 42 delicten het langste strafblad heeft. De jongen krijgt bij tijd en wijle waardering van de andere boefjes omdat hij onverschrokken is, maar op andere momenten verfoeien ze zijn loslippigheid tegenover de politie. Als hij weer eens is opgepakt, betekent dat volgens hen vaak dat een van de anderen ook de sigaar wordt. 'Hij heeft weer schoon schip gemaakt', stelt Achmed met verachting vast. Achmed en Mimoen menen dat hij anderen 'erbijlapt' en dat hem dat zelf een coulante behandeling oplevert. 'Hij is een Nederlander', zeggen ze in deze context bij herhaling en daarin zit grote afkeuring opgesloten. Ze geven ermee aan dat ze hem tot het vijandige kamp rekenen en dat hij ernstig zondigt tegen de loyaliteitscode van de eigen Marokkaanse groep. Verschillende keren zeggen ze hem dat betaald te zullen zetten.

De houding van Marokkanen ten opzichte van het bekend worden van regelovertredingen van hun eigen landslieden lijkt ambivalent. Veel roddel, maar tegelijkertijd strenge richtlijnen voor wie er wel of niet deelgenoot van mag worden. Als uiterste grens wordt in bijna alle gevallen de Marokkaanse nationaliteit gebruikt. Dat wil zeggen dat het als bijna onvermijdelijk wordt gezien dat bepaalde onderwerpen in het roddelcircuit terechtkomen, maar dat het iemand te verwijten valt als hij een niet-Marokkaan op de hoogte brengt.

Deze selectieve geheimhouding is niet alleen het resultaat van verplichtingen jegens de groep, ook interpersoonlijke zaken spelen een rol. Betekent het informeren van buitenstaanders het overschrijden van een morele grens, de afwegingen die een potentiële roddelaar maakt hebben ook op meer tastbare zaken betrekking.

Beschadiging persoonlijke eer

Voor de Noord-Afrikanen bevatten roddels een bedreigend element dat ze niet kunnen negeren. Roddel beschadigt de eer en zou een man daar niet op reageren, dan acht men hem geen knip voor de neus waard. Deze culturele code maakt Marokkanen erg kwetsbaar ten opzichte van elkaar, want gezichtsverlies ligt steeds op de loer. Hoewel vooral de jonge jongens zeer competitief met elkaar omgaan, zijn de ouderen er in het algemeen juist niet op uit een ander openlijk beentje te lichten. Afkeurende commentaren geeft men achter iemands rug. Daardoor veroorzaken ze geen conflicten en worden sociale relaties (op dat moment) niet verstoord. Tenminste, tot het moment waarop het iemand ter ore komt wie er over hem heeft geroddeld. Gezichtsverlies ervaart men als gevoelige materie. Als het voor volwassenen dreigt, schamen de jongens zich daarbij aanwezig te zijn.

In de kantine van de sporthal hebben twee Marokkaanse mannen een felle woordenwisseling waarin ze elkaars gelijk bestrijden. De aanwezige jongens verlaten onopvallend de ruimte. Eén van de twee zal moeten inbinden en om dat te moeten doen ten overstaan van toeschouwers, betekent een nog grotere vernedering. De jongens voelen dat en gaan weg.

De Turkse banenpooler die achter de bar werkt, komt op de jongens niet erg fijngevoelig over. Hij is vaak zo kortaf dat het wrevel oproept. De onvermijdelijke kritiek uit de jongens bij de leiding. Ze voegen daaraan toe dat de televisie tot twee keer toe defect is geraakt. Het ding is bewust kapot gemaakt om de man, die steeds naar Turkse satelietzenders kijkt, dwars te zitten. Om verdere ellende te voorkomen, wordt hem door de leiding schilderwerk opgedragen. Hoewel de jongens hun zin hebben gekregen, laten ze herhaaldelijk weten het ook pijnlijk te vinden dat de volwassen man moet schilderen omdat zij zich hebben verzet. Karim: 'Als ik hem zie, doet het pijn. Ik kan niet kijken.'

De reactie van iemand die gezichtsverlies heeft geleden kan bovendien zodanig zijn, dat het uiterst onprettig is daar zelf de aanschijver van te zijn. Van hem kan immers worden verwacht dat hij fel reageert, als teken dat hij zich niet bij het gezichtsverlies neerlegt. Wetende dat zo'n reactie te verwachten is en dat een ruzie kan escaleren, kan de tegenpartij ervoor kiezen dit te voorkomen.

Er gaat een verhaal rond dat er 65 gulden is gestolen uit de kassa in de zaal van het buurthuis. Navraag bij Kabil, die op dat moment als vrijwilliger achter de bar werkte, levert een verhaal op met een aantal onduidelijkheden. In eerste instantie wil hij er weinig over loslaten, maar als wordt geopperd: 'Jij hebt het toch niet gedaan?', komt er wat meer los. Kabil vertelt dat hij alleen was met Hamid, die tot het zelfde vriendengroepje behoort. Het liep tegen etenstijd en omdat het stil was in de zaal besloot hij om Hamid te vragen even op te passen, terwijl hij een patatje ging halen. Toen Kabil terugkwam, was het bedrag uit de kassa verdwenen. Hij sprak zijn plaatsvervanger daarop aan en die vertelde dat hij even naar buiten was gelopen omdat hij iemand langs zag komen. In die tijd moet er snel iemand naar binnen zijn geslopen, zo luidde diens verklaring.

Enige dagen later breng ik het onderwerp onder vier ogen nog eens ter sprake. Vindt Kabil niet dat het een raar verhaal is? Ook nu geeft hij geen direct antwoord. Maar de vraag wie volgens hem de dader is, beantwoordt hij op een veelbetekenende manier: 'Wat dacht je, heb je nog iemand anders gezien?' Hiermee is niet bewezen dat Hamid het inderdaad heeft gedaan, maar wat wel duidelijk wordt is dat de ander hem er niet mee wenst te confronteren. Later blijkt dat ook anderen Hamid verdenken. De vermeende dief ondervindt evenwel geen enkel gevolg van de verdenkingen.

Als korte tijd erna een pc wordt vernield, doet zich iets vergelijkbaars voor. Niemand zegt gezien te hebben wie het gedaan heeft, maar reconstructies van de avond waarop het gebeurde, wijzen in de richting van een bepaalde jongen. Niemand confronteert hem daarmee. Het wordt vergeten, niks aan te doen.

De jongens weten van elkaar dat beschuldigingen in zeer heftige reacties kunnen resulteren. Die beschuldigingen leveren overigens in de regel niets op, want de beschuldigde zal altijd ontkennen. Gezichtsverlies staat op het spel en dat kan het best worden voorkomen door aantijgingen resoluut van de hand te wijzen.

In het kantoor in het buurthuis geeft de jongerenwerker Kees voor de zoveelste keer uitleg over wat met de subsidie wordt gedaan. Een paar jongens bestrijden wat hij zegt en proberen de toezegging te krijgen dat ze naar de Efteling kunnen. Salim staat in de deuropening en hoort het aan. Hij is midden twintig en heeft al eens vastgezeten, maar hij dealt nog steeds. Iedereen weet dat. Salim ergert zich aan de afhoudende opstelling van Kees. Hij mengt zich in het gesprek

met de opmerking dat het niet eerlijk is om geld achter te houden dat eigenlijk voor de jongens bestemd is. Kees had deze oppositie niet verwacht, maar reageert fel en bijt hem toe: 'Ga jij weer lekker dealen joh. Je hebt hier niks mee te maken.' Dit schiet Salim in het verkeerde keelgat en hij stormt op Kees af. Samen met een Marokkaanse man die op het kabaal af komt, lukt het me Salim tegen te houden.

Omdat Marokkaanse jongens weten met wat voor reactie ze te maken krijgen, spreken ze elkaar niet aan op regelovertredend gedrag. De Nederlandse jongerenwerker handelde niet volgens die code. Over de boefjes wordt gepraat, maar in hun bijzijn wordt ze nooit duidelijk gemaakt hoe de anderen over hen denken. Dat weet men natuurlijk wel van elkaar, maar in de omgang is dat nagenoeg niet te merken. Het is dan ook niet toevallig dat in het laatste voorbeeld de beschuldiging van een Nederlander komt.

De Marokkaanse gemeenschap is open, niet in de laatste plaats door de roddel. Gaat het over criminaliteit, dan kent men de verhalen maar ook degenen die daarin de hoofdpersonen zijn. Iedereen weet wie de 'slechte Marokkanen' zijn en probeert hen te mijden, maar in de praktijk lukt dat niet altijd omdat buurtbewoners elkaar frequent tegenkomen. Openlijke conflicten vindt men onwenselijk. In plaats van kritisch commentaar schudt men elkaar de hand en laat niet blijken dat er sprake is van afkeuring. Het sociale gedrag wordt gestroomlijnd door het gebruik van etiquette.

Wraak

Een bekende niet tegen zich in het harnas willen jagen is een reden om over diens misstappen te zwijgen. Dit geldt des te eerder als niet alleen boosheid, maar ook wraak op de loer ligt. In het voorbeeld van Mustafa, die op het bureau steeds zijn daden opbiecht, kwam wraak al ter sprake. Ook Utrechtse onderzoekers melden gevallen waarin aangehouden jongens te kennen geven zich te zullen wreken op verraders (Coppes et al. 1997: 62 en 74).

Abdelhak werkt als beheerder in een kantine. Hij wil zijn oudere neef niet gratis laten telefoneren, omdat hem dat een arbeidsconflict kan opleveren. De neef, die de reputatie heeft gewelddadig te zijn, maakt zich daarover zo boos dat hij de jongen te lijf gaat. Hij slaat hem bijna enkele tanden uit de mond, waardoor Abdelhak naar het ziekenhuis moet. Hij wordt later door zijn werkgever ertoe aangezet om aangifte te doen. Abdelhak gaat naar het bureau, maar later belt de politie en krijgt hij de melding dat hij ook naar de politiearts moet gaan, omdat diens rapport bij het proces verbaal moet worden gevoegd. Abdelhak talmt en doet het uiteindelijk niet. Waarmee de gewelddadige neef, die nog een voorwaardelijke straf had openstaan, op vrije voeten blijft.

De vrees voor een gewelddadige reactie als de politie wordt ingeschakeld, komt ook naar voren in het geval van Farid die in een situatie terecht komt, waarin de dreiging zeer tastbaar is geworden.

Farid heeft een vriend die bij hem komt inwonen als hij een eigen huis krijgt. De vriend staat aan het hoofd van een criminele groep. Als de vriend in een café in Rotterdam-Zuid wordt doodgeschoten, trekken diens vrienden bij Farid in. Hij raakt van de regen in de drup, want zij halen allerlei gestolen spullen en wapens in huis. De jongen protesteert daartegen, maar hij wordt geïntimideerd. Als hij voor een verkeersovertreding op het bureau komt, grijpt hij de mogelijkheid aan om zijn huisgenoten aan te geven. Er volgt een inval en de criminelen verdwijnen achter de tralies. Dat duurt echter maar kort en als ze weer vrij zijn, gaan ze onmiddellijk naar het huis van Farid. Omdat die niet aanwezig is, wordt de woede gekoeld op

het interieur. Als de jongen de vernielingen ziet, durft hij niet meer naar huis, noch durft hij een tweede keer naar de politie te gaan. Dat levert hem uiteindelijk een grote huurschuld op, plus het feit dat hij voor de vernielingen aansprakelijk wordt gesteld. Hij wordt uit zijn huis gezet en er wordt een betalingsregeling getroffen.

Dat loslippigheid tegenover de politie over criminele daden wordt gewroken, is geen typisch Marokkaans gegeven. In bepaalde criminele milieus in Nederland is dat eerder regel dan uitzondering. Tijdens het onderzoek lijkt in enkele gevallen sprake van een persoonlijke reputatie, die anderen ervan weerhoudt de verkeerde persoon tegen zich op te zetten.

Rashid praat geanimeerd met een man. Er wordt gelachen en als Omar aanschuift, worden volgens de etiquette handen geschud. Als de man de ruimte verlaat, groeten de twee hem. Omar komt vervolgens bij mij zitten. Hij zegt over de man, die hij zojuist nog de hand schudde: 'Voor hem moet je oppassen.' Enige dagen later zit de man aan de bar en wordt hij hartelijk en amicaal begroet door Salim, de wat oudere jongen van wie bekend is dat hij dealt.

Tijdens het onderzoek wordt dezelfde man mij nog een paar keer door verschillende jongens aangewezen. Onafhankelijk van elkaar verklaren ze steeds dat hij gevaarlijk is. Navraag leert dat hij in Rotterdam woont, maar ook elders huizen heeft. Hij is inbreker van professie, maar hij is ook actief in de handel in verdovende middelen, zo wordt gezegd. Tegen het einde van de veldwerkperiode wordt duidelijk wat werd bedoeld. De man blijkt in een koffieshop ruzie te hebben gekregen en naar huis te zijn gegaan om een bijl te halen, waarmee hij de inmiddels gesloten deur van het pand heeft ingeslagen. De jongens zijn het erover eens dat van geluk mag worden gesproken dat hij geen schietwapen bij de hand had. Dat zou zeker iemand het leven hebben gekost.

Bijna iedereen kent deze man, zo wordt duidelijk. De jongens weten dat hij een crimineel is met wie niet gespot moet worden, maar tegelijkertijd is in de omgang niets van afkeuring of zelfs maar afstand te merken. Het lijkt er veel meer op dat zij juist niet willen laten merken hoe zij over hem denken.

Er wordt geprobeerd te voorkomen om een conflict te krijgen met iemand, van wie men zich kan voorstellen hoe hij reageert. Het mag in zulke gevallen als hiervoor om onverschrokken criminelen gaan, tegelijkertijd zijn het ook leden van de buurtgemeenschap. Beide hoedanigheden versterken elkaar als het gaat om het toedekken van zijn daden. Het ontzag voor deze mannen vertoont gelijkenissen met de wijze waarop in de Rif een *amghar* werd benaderd. Diens reputatie van moed en geweld hield anderen morrend op afstand. Met dit respect, dat feitelijk voor een groot deel op vrees neerkomt, kunnen deze personen de sociale reactie beïnvloeden.

Islam als masker

Het criminele individu krijgt slechts in beperkte mate afkeurende reacties. Stemmen in de omgeving worden getemperd, publieke stigmatisering blijft achterwege en netelige situaties worden vermeden. Men maakt gebruik van omgangsvormen, die gelijkheid benadrukken en conflicten bezweren. Een crimineel leidt zo geen gezichtsverlies. De groep dekt zijn regelovertreding toe, wat hem bescherming biedt. Er is nog een andere manier waarop de sociale reactie door het criminele individu kan worden gekanaliseerd. Hij kan kwaadsprekers de wind uit de zeilen nemen door zichzelf als moslim te profileren.

In de Marokkaanse context wil 'goed' zeggen: goed in de ogen van anderen. Tegelijkertijd zijn noties over goed en slecht verbonden met de islam. In hun opvoeding hebben de Marokkaanse jongens

geleerd dat een 'goede Marokkaan' praktiserend islamiet is. Voor de eerste generatie Marokkanen is de gemeenschappelijke godsdienst van meer gewicht, in de zin dat het meer aan een wij-gevoel bijdraagt dan de gedeelde Marokkaanse nationaliteit (Kemper 1996: 222). Onder de Marokkanen in Nederland is religie belangrijker geworden. Niet dat zij anders zijn gaan denken over geloofszaken, maar de godsdienst speelt een grotere rol in hun dagelijkse leven. De gastarbeiders van weleer gingen nogal los om met hun geloof, maar nu zijn het dezelfde mannen die zeer streng kunnen reageren als hun kinderen zondigen tegen voedings- of omgangsregels (Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 34). Er zijn gelijkenissen te vinden die laten zien dat wanneer een persoon of een boodschap wordt verbonden met de islam, een normatieve lading wordt toegevoegd en een goedkeuring haast wordt afgedwongen. In zulke kwesties mag alleen God oordelen. Niemand wil zich openlijk verzetten tegen een Marokkaan die zich voordoet als een vroom lid van de geloofsgemeenschap. Daarmee roept de verbinding met religie een soort onaantastbaarheid op.

De Riffijnse stammen kenden *shorfa*, die bij bloedige twisten de partijen konden scheiden. Omdat zij *baraka* bezaten werd hun arbitrage geaccepteerd.

In het huidige Marokko is de sterke positie van Hassan II, die ook bij internationale vergelijkingen opmerkelijk stabiel blijkt, mede gevolg van het feit dat hij wereldlijk leider is, maar bovenal ook 'aanvoerder der gelovigen'.

In Nederland speelt de verbinding met religie eveneens een rol.

De jongen die zich (kortstondig) als woordvoerder opwierp bij de dreigende sluiting van het buurthuis werd gewaardeerd om zijn welbespraaktheid, maar van hem werd gezegd dat hij niet godsdienstig was. Dat was beslist geen pre.

Zoals de lokale Siciliaanse maffiabaas een hoge positie kan bekleden in de parochie en/of in de sportclub, zo kan de drugshandelaar zich, behalve als gulle gever die zijn naasten laat mee profiteren van zijn winsten, soms profileren als vrome moslim met een voet aan de grond in de moskee. De combinatie van financieel succes en vroomheid die zij etaleren, roept eerder goedkeuring op dan afwijzing (cf. El Madkouri & Bouddouft 1995).

Was in het verleden de beruchte organisatie Amicales actief in Nederland, begin jaren negentig werd melding gemaakt van nieuwe pogingen van de Marokkaanse overheid om de onderdanen in Nederland in het gareel te houden. Belangrijkste reden daartoe zouden de financiële banden zijn in de vorm van maandelijkse overmakingen, die zo veel mogelijk intact moesten blijven. Toenmalig voorzitter van het Nederlands Centrum Buitenlanders, Rabbae, waarschuwde voor de groeiende invloed van de UMMON in Amsterdam. In oktober 1993 werd op vergelijkbare manier door een andere NCB-voorman gewezen op de rol van de Marokkaanse Federatie in Rotterdam. Dat resulteerde in felle reacties van de Federatie. Het is opvallend dat beide organisaties een strenge naleving van de religie voorstaan en hun invloed vooral met gebruikmaking van de moskeeën willen uitbreiden.

Een punt van discussie dat zeer gevoelig ligt, heeft betrekking op het aannemen van illegale verdiensten. In Rotterdam is men het erover eens dat het voorkomt, maar de meningen lijken te verschillen over de mate waarin.

Sommige jongens die niet wilden deugen, hebben zich in de drugswereld een positie weten te verwerven en verdienen veel geld. Hun vaders die hen in een eerder stadium wellicht de deur uit hebben gezet, staan nu voor de verleiding om het geld van hun zoons te accepteren. Gezien het feit dat geld een zeer belangrijk element is in hun leven, is het moeilijk om het te weigeren. De vorm waarin het wordt aangereikt, kan bovendien de drempel nog verlagen. Dat is het geval naarmate minder hoeft

te worden benadrukt dat de herkomst dubieus is, of naarmate een vader, als verantwoordelijke voor zijn (nog jonge) zoon, minder blaam treft. Voorts ligt het minder voor de hand aangeboden geld af te slaan als de aanwending meerderen van nut kan zijn.

Net als de bijdrage aan het huishouden, kan ook terugkeer naar Marokko de ouderlijke perceptie op illegaal geld beïnvloeden. Met enige regelmaat gaan de ouders naar hun geboorteland in verband met hun wens om zich daar in de toekomst weer te vestigen. Bij die gelegenheden gaan ze ook op bezoek bij familie. Dat zijn kostbare reizen, want men wil niet met lege handen aankomen. Een bemiddelde criminele zoon die zich op dat moment meldt, geeft als 'serieuze' volwassene blijk van de wens om bij de groep te willen horen en het is moeilijk om zijn steun af te slaan.

In de Marokkaanse context is het goed voorstelbaar dat gemeenschapsleden zich teweerstellen tegen loslippigheid. Ze kunnen dat doen middels boosheid of zelfs (dreigen met) wraak, of ze kunnen hun gedrag maskeren door een vrome levenswandel te etaleren. Ook los van wat Marokkanen zelf ondernemen om te voorkomen over de tong te gaan, blijft de code van kracht dat een groepslid niet over een ander praat met een buitenstaander. Zeker niet met de Nederlandse politie.

Gezag van de overheid

Straf neemt een belangrijke plaats in bij de opvoeding van Marokkanen. Normen worden slecht geïnternaliseerd en het individu wordt gezien als een speelbal in een omgeving die met verlokkingen en bestraffingen zijn gedrag beïnvloedt. Nagenoeg alle Marokkanen die bij dit onderzoek zijn betrokken, verkondigen de mening dat de strafmaat in Nederland relatief licht is. De roep om zwaardere straffen krijgt van hun kant louter bijval. Lijkt deze opvatting onder Nederlanders samen te hangen met een golfbeweging in de samenleving die momenteel om een strakker beleid vraagt dan de vorige decennia, voor Marokkanen vertegenwoordigen strenge straffen eerder een vaste waarde dan dat ze een resultante zijn van een schommelende tijdgeest. Hier lijkt voor de politie dus een belangrijke handhavende taak weggelegd, maar het afschermen van de eigen Marokkaanse groep maakt het niet makkelijk die taak uit te voeren. Men meent dat er sneller en strenger moet worden gestraft, maar tegelijkertijd verwachten Marokkanen van elkaar dat zij de eer van de eigen groep verdedigen tegenover buitenstaanders. Het effect van deze selectieve geheimhouding moet niet worden onderschat.

Suleman is op een parkeerplaats in de weer met zijn auto. Omar kijkt daarbij toe. Suleman verwisselt de banden, maar laat de oude op de parkeerplaats achter. Mensen uit de buurt bellen de politie als de rommel blijft liggen. Een dag later wordt niet de autobezitter, maar Omar aangesproken door agenten. Desgevraagd zegt deze dat hij de eigenaar niet kent, maar dan meldt zich een Nederlandse vrouw die ze samen heeft gezien. Zij laat merken zijn houding laakbaar te vinden. Omar voelt zich in het nauw gedreven en wordt boos als de vrouw volhoudt. Later verdedigt hij zich tegenover mij. Hij legt uit dat niet van hem verlangd kan worden dat hij de naam van de ander noemt. 'Als ik praat, gaat hij straf krijgen en dan komt hij naar mij. Ik kan niks zeggen.' Het volgende moment vertrekt zijn gezicht. De opgetrokken wenkbrauwen, die bij de verontschuldiging toon passen, verdwijnen. Zijn blik wordt donkerder en dan voegt hij er verontwaardigd aan toe: 'Waarom moet ik iets zeggen? Is niet mijn zaak! Politie moet het zelf doen, dat moeten ze zelf uitzoeken.'

Hoewel burgers de plicht hebben wetsovertredingen te helpen tegengaan en te melden, zijn er legio situaties waarin zij een vergrijp verzwijgen. Het zou onjuist zijn te veronderstellen dat dit onder Marokkanen veel meer plaatsvindt dan onder Nederlanders. Toch geeft de mate waarin men bereid is

om de misstappen van leden van de eigen groep toe te dekken en men geneigd is politie (en justitie) op afstand te houden, belangrijke verschillen te zien. Deze ambivalente opstelling heeft, behalve met eerbeshadiging, te maken met hoe Marokkanen het gezagsapparaat zien.

De Berbers in de Rif hebben zich eeuwenlang verzet tegen overheersing van de *maghzen*. De Riffijnen hebben het centrale gezag nooit erkend en zijn trots op hun vrijgevochten en onafhankelijke, zij het achtergestelde positie. Tot op de dag van vandaag worden de vertegenwoordigers van de staat gewantrouwd. Men ziet ook de Marokkaanse politie derhalve niet als een instantie ten dienste van de inwoners, maar als een controlerend apparaat dat werkt voor de overheid (Coppes et al. 1995a, 1995b). Gezien de geschiedenis van dit *bled es siba*, speelt dit in deze regio sterker dan in de meeste andere streken in het land.

In Marokko is de politie corrupt en streng, het apparaat heeft veel macht tegenover burgers. Agenten kunnen zich naar verluidt veroorloven om willekeurig en met geweld op te treden. Daarnaast vindt informatie over burgers ook door middel van verklikkers haar weg naar dit overheidsapparaat. In Marokko hebben de muren oren, dat weten ook de Rotterdamse jongens, en soms wordt duidelijk dat zelfs in Rotterdam niet alles kan worden gezegd. Iedereen kent voorbeelden van Marokkanen, die bij een bezoek aan Marokko werden aangehouden in verband met uitlatingen in Nederland. Sommigen beweren dat familieleden die in Marokko wonen ook last kunnen krijgen met de politie. Omdat het voor het gros van de Marokkanen belangrijk is dat zij naar Noord-Afrika kunnen gaan en zij er dus voor moeten zorgen over geldige papieren te beschikken, betekent dit dat zij bij tijd en wijle naar het consulaat moeten. Men heeft er baat bij daar niet te worden tegengewerkt. De muren hebben oren, maar bovendien heeft de Marokkaanse overheid lange armen.

Toen de eerste generatie naar Nederland kwam, waren er nauwelijks aanvaringen met de politie. De mannen hadden het druk met werk, maar daarnaast dorsten zij hun mond niet open te doen. Reagerend vanuit ervaringen in het herkomstland, was men geneigd kritiek op de hermandad in te slikken (Aalberts & Kamminga 1983). De tweede generatie weet beter wat kan en mag in Nederland, maar bovendien weet zij, meer specifiek, ook beter wat de politie kan en mag. Dat Nederlandse agenten zich veel strakker aan de regels moeten houden en minder geweld gebruiken dan hun Marokkaanse collega's, wordt evenwel vaak uitgelegd als een teken van zwakte. Nederlandse agenten boezemen aanzienlijk minder ontzag in dan hun collega's in Marokko (cf. Coppes et al. 1997: 67-68). De gevolgen zijn niet alleen dat het daardoor lastig werken is voor de politie, veel Marokkanen zien de politie ook als een belangrijk onderdeel van het probleem (Engberts 1997: 54).

Marokkaanse jongens in Nederland kunnen het soms niet nalaten agenten uit te dagen en te treiteren. Ze spelen dat spel op het randje, waardoor agenten een antipathie tegen Marokkaanse jongens kunnen ontwikkelen (ibid.: 50 e.v.; Uildriks 1997). Zij hebben geen ontzag voor de Nederlandse politie, omdat die de daadkracht mist die de meeste Marokkanen nodig achten. Daardoor ontbreekt angst, maar ook respect. Ze zijn het tevens met elkaar eens dat de straffen die Nederlandse rechters uitspreken te laag zijn. Zelfs de jongens die al eens vastgezeten hebben, en die daar zeker niet van hebben genoten, bedienen zich van de metafoor dat de Nederlandse huizen van bewaring hotels zijn (cf. Olgun 1995: 116).

Politie en justitie in Marokko en Nederland verschillen dus nogal van elkaar. Niettemin menen de Rotterdamse jongens dat er ook opvallende overeenkomsten zijn. Alle Marokkanen beweren met grote stelligheid dat de Marokkaanse overheid bij de grootschalige henneproductie is betrokken. Dat ook de relatie tussen de Nederlandse overheid en de drugshandel niet alleen een repressief karakter heeft, onderbouwen zij door te wijzen op de openlijke, vaak gedoogde straathandel. Toen in de verhoren van de parlementaire enquête over opsporingsmethoden ('Van Traa') werd aangetoond dat grote hoeveelheden drugs het land zijn binnengekomen met medeweten en zelfs medewerking van politie en justitie, werd het huns inziens zonneklaar dat ook hier een gecorrumpeerde overheid meeprofiteert. Van de juridische haarkloverij in de megaprocessen tegen Nederlandse drugsbaronnen nemen zij vol onbegrip kennis. 'Ze hebben het toch gedaan, waarom moet dat dan nog zo lang duren voor ze gaan zitten [de gevangenis in moeten, FvG]?'

Een veel gehoorde mening onder Marokkanen is dan ook dat de Nederlandse regering hypocriet is bij het handhaven van de opiumwet. Ze staat gebruik van harddrugs toe, houdt de grote dealers de hand boven het hoofd en bemoeit zich met de import. Ze mag er dus niet van opkijken als blijkt dat verdovende middelen ook werkelijk ergens te koop zijn (Van Gemert & Van der Torre 1996).

Verdeeld en beschadigd

Bij de sociale reactie op de criminaliteit van Marokkaanse jongens speelt roddel een belangrijke rol. De reden dat men zich in de Marokkaanse gemeenschap daar zo veel van bedient, is echter zeker niet alleen gelegen in de preventieve werking die ervan wordt verwacht. In Rotterdam-Zuid lijkt dit effect te worden overschaduwd door de schade die kwaadsprekerij veroorzaakt. Dit hangt samen met de culturele en sociale context waarbinnen wordt geroddeld.

Culturele codes schrijven voor dat de eerkwesties, waar het hier in het algemeen om gaat, felle reacties oproepen. Door toch veel over elkaar 'te praten' beschadigen landgenoten elkaar. In deze sociale context bevinden Marokkanen zich temidden van arme en deels gemarginaliseerde landgenoten uit verschillende streken in de Rif. De leden van deze gemeenschap zijn in de meeste gevallen niet elkaars verwanten. Ze zijn zeer verdeeld en houden elkaar scherp in de gaten.

Op het Noord-Afrikaanse platteland kunnen vaders een beroep doen op andere gezagsdragers om hun zonen op het rechte pad te houden en wordt een harmonieuze oplossing nagestreefd. In de Marokkaanse gemeenschap in Rotterdam-Zuid is dit geen vanzelfsprekend mechanisme. De in opspraak geraakte Marokkaanse jongens merken dat de gretigheid waarmee zij in Rotterdam bij anderen over de tong gaan gemakkelijk in ernstige verstoring van gezinsrelaties kan resulteren. Weglopen en verstoting krijgen een definitiever karakter dan in de Rif. De jongens worden op zichzelf teruggeworpen.

Roddel beschadigt criminele jongens, maar de dreiging van een felle reactie of zelfs wraak leidt ertoe dat het bij praten blijft. Behalve door familieleden, worden daders in de Marokkaanse gemeenschap nauwelijks rechtstreeks geconfronteerd met afkeuring van hun vergrijpen. Ouders maken zich zorgen over het probleem van de criminaliteit, maar als hun eigen zonen ontsporen missen ze de actieve medewerking van verwanten zoals dat in de Rif het geval was. De jongens onttrekken zich aan hun toezicht, en dat lukt ze gemakkelijk in een grote stad als Rotterdam.

Het lijkt voor de hand te liggen dat de Marokkaanse gemeenschap een rol zou kunnen spelen in de aanpak van de criminaliteit. Marokkanen zeggen voortdurend dat er een krachtadig antwoord moet komen, dat strengere straffen geboden zijn. Niettemin ondervinden criminele leden vanuit hun eigen gemeenschap weinig tegenwerking. Sterker nog, de gemeenschap schermt ze naar buiten toe af. Degenen die zich als moslim profileren verkleinen de kans te worden aangegeven. Marokkanen zien de politie als een apparaat dat beter op afstand gehouden kan worden dan dat men er eendrachtig mee samenwerkt.

De sociale controle van de Marokkaanse gemeenschap in Rotterdam-Zuid functioneert slecht. Paradoxaal genoeg draagt het voortdurende 'praten' in de gemeenschap daaraan bij. De alledaagse praktijk van roddel en eerbeschadiging werpt de criminele jongens op zichzelf terug, maar dat neemt niet weg dat ze tegelijkertijd worden afgeschermd voor buitenstaanders. Men wantrouwt elkaar, maar men wantrouwt zeker ook de politie. Deze kenmerkende attitude is ook van invloed op de sociale reactie vanuit de Marokkaanse gemeenschap. Dit heeft tot gevolg dat de Marokkanen het negatieve beeld, waar ze juist zo onder gebukt gaan, mede zelf in stand houden.

Hoofdstuk 10

Slotbeschouwing

Dit boek begon met de vraag hoe de specifieke aard en omvang van de criminaliteit van Marokkaanse jongens begrepen kunnen worden? Over dit vraagstuk, en meer in het algemeen dat van criminaliteit van etnische groepen, hebben zich al veel wetenschappers gebogen. Ik wil op mijn beurt antwoord op deze vraag geven op basis van mijn eigen onderzoeksgegevens. Daarbij maak ik gebruik van de uitgebreide literatuur over de criminaliteit van allochtonen, in dit geval de Marokkanen.

Steeds weer blijkt dat bepaalde groepen in de politiestatistieken opvallend zijn vertegenwoordigd, in het bijzonder de Marokkaanse jongens. Deze cijfers roepen vragen op. Waarom verschillen de aard en omvang van de criminaliteit van Marokkaanse jongens van die van andere groepen? Hoe komt het bijvoorbeeld dat Turkse jongens, die ogenschijnlijk veel overeenkomsten vertonen met de Noord-Afrikanen, zich anders manifesteren als het om hun criminaliteit gaat?

Het was mijn uitgangspunt dat behalve omgevingsfactoren cultuur bij de verklaring van dit vraagstuk moet worden betrokken. In het verleden is deze factor goeddeels buiten beschouwing gebleven. Dat gebeurde in de eerste plaats vanwege het taboe dat aan dit onderwerp kleefte. In de tweede plaats hangt dit samen met de conceptualisering van cultuur. Gaat de aandacht uit naar exotische eigenaardigheden in het gedrag van migranten, dan wordt cultuur te statisch opgevat. Vat men daarentegen cultuur op als per definitie veranderlijk, dan kan dat ertoe leiden dat aan omgevingsfactoren veel, zo niet alle gewicht wordt toegeschreven. Cultuur is dan niet meer dan een reflectie van maatschappelijke verhoudingen, waarmee ze als onbeduidend kan worden afgedaan. Ik betoog dat beide conceptualiseringën weinig ter zake zijn.

Om de invloed van cultuur op crimineel gedrag op het spoor te komen, moet dat gedrag niet worden gezien als een op zichzelf staand verschijnsel. Gelijkenissen met ander, 'normaal' gedrag kunnen namelijk attenderen op onderliggende opvattingen en percepties, die historische wortels hebben en zeer relevant zijn voor het begrijpen ervan. Aangevoerd is dat een wantrouwende attitude kenmerkend is voor Marokkanen. Deze houding is van grote invloed op relaties die zij onderhouden, met elkaar én met anderen. Wantrouwen, maar ook enkele andere elementen van hun weet- en waarderingsbezit vervulden niet alleen een functie in de Noord-Afrikaanse plattelandssamenleving. Ze sluiten ook aan bij de ervaringen van opgroeiende Marokkaanse jongens in Rotterdam-Zuid. Ze worden gereproduceerd in deze Nederlandse context, omdat ze daar een functie hebben. In dit opzicht bestaan er heldere gelijkenissen tussen het gedrag van de Berbers in de Rif, dat van de eerste generatie Marokkaanse gastarbeiders en het gedrag van hun zoons. De aard en omvang van de criminaliteit van deze laatste categorie kan, gezien hun kansen in de Nederlandse samenleving, slechts dan begrepen worden wanneer ook deze culturele elementen in beschouwing worden genomen.

Waar in andere studies bijna uitsluitend nadruk ligt op factoren in de omgeving, op de beperkte kansen die deze biedt, hebben die in dit boek een minder prominente rol. Toch meen ook ik dat in een situatie van volledige werkgelegenheid het probleem van de criminaliteit van Marokkaanse jongens nauwelijks, of zelfs niet zou bestaan. Ik zeg dus niet dat omgevingsfactoren onbelangrijk zijn, maar dat de culturele factor elders nauwelijks of in het geheel niet ter sprake komt. Omdat cultuur in dit werk uitvoerig wordt besproken, krijgen omgevingsfactoren *naar verhouding* minder aandacht. In zekere zin maak ik me dus, zij het omgekeerd, schuldig aan hetgeen ik mijn voorgangers verwijt. Daarnaast zij echter opgemerkt dat het zeer moeilijk is om beide soorten factoren te scheiden. Het weet- en waarderingsbezit vormt namelijk een aanpassing aan en reactie op de omgeving, terwijl die omgeving mede wordt gevormd vanuit percepties en opvattingen over wat men wenselijk acht. Er is sprake van wisselwerking.

Enkele zaken zijn in dit onderzoek relatief onderbelicht gebleven bij het vraagstuk van de criminaliteit van Marokkaanse jongens. Ik zou ze kunnen rubriceren als behorend tot de omgeving, maar ik noem

ze hier apart. Ten eerste speelt discriminatie ongetwijfeld een grotere rol dan men op grond van mijn uiteenzettingen zou vermoeden, niet in het minst als het gaat om het vinden van werk. Deels verbonden met discriminatie, geldt dat ten tweede voor de interactie met de politie en de werking van het justitiële apparaat. Er zijn aanwijzingen dat etnische groepen daar vergeleken met Nederlanders op een andere wijze gevolgen van ondervinden. Daarover worden weliswaar opmerkingen gemaakt, maar deze problematiek is niet tot op de bodem onderzocht.

Kansen

De centrale en oostelijke Rif is van oudsher een onvruchtbare streek, die niettemin dichtbevolkt was. Extreme schaarste leidde er tot armoedige levensomstandigheden en dwong de Riffijnen tot het zoeken naar aanvullende inkomstenbronnen, bijvoorbeeld door te migreren. Zij vonden emplooi in Europa, maar konden de laagste sport van de maatschappelijke ladder daar niet verlaten, omdat de economische crisis inzette en zij massaal van de arbeidsmarkt werden gedrukt. Ook in de Nederlandse grote steden bevinden de Marokkanen zich, hoewel minder extreem, in een situatie die wordt gekenmerkt door (relatieve) schaarste.

Wat jongens doen wordt mede bepaald door wat ze *kunnen* doen. Hun mogelijkheden liggen in hun omgeving. In eerste instantie kan worden verwacht dat een Marokkaanse jongen in Rotterdam-Zuid dezelfde kansen heeft als zijn Turkse (of Nederlandse) buurjongen. Dat is echter, ondanks overeenkomsten in de migratiegeschiedenis van beide migrantengroepen, niet vanzelfsprekend. Een vergelijking van beide groepen kan dit verhelderen.

De eerste generatie Marokkanen en Turken is als gastarbeider naar Nederland gekomen. De Turken in Rotterdam-Zuid vonden na aankomst in Nederland een vergelijkbare kansenstructuur als hun Marokkaanse burens. De kinderen van beide groepen lijken zich dan ook in gelijke omstandigheden te bevinden. Toch zijn er ook verschillen.

In de literatuur wordt gewezen op de hechtheid van Turkse gezinnen, de vele Turkse verenigingen en op de veelvuldige contacten tussen Turken uit dezelfde herkomststreek. Bij de Noord-Afrikanen daarentegen spelen zeer vaak generatieconflicten, terwijl de leden van de Marokkaanse gemeenschap, ook als ze uit dezelfde regio komen, zeer verdeeld zijn. Verenigingen zijn een weinig voorkomend verschijnsel. De gedachte aan terugkeer leeft bij de ouderen van zowel Turkse als Marokkaanse afkomst. Voor beide groepen is het belangrijk dat ze in hun geboorteland van hun succes hier blijf kunnen geven, maar het is vooral de Marokkaanse overheid die zich daar sinds jaar en dag actief mee heeft bemoeid. Daarnaast wordt deze wens ook op uiteenlopende wijze vorm gegeven.

Zeer veel Marokkaanse gezinshoofden kiezen ervoor om dat deel van hun inkomsten dat ze kunnen missen rechtstreeks te investeren in onroerend goed in Marokko. De Turken in de Nederlandse grote steden steken juist vaak geld in (kleine) bedrijven hier en besteden de revenuen daarvan aan de aankoop van onroerend goed in Turkije. Dit heeft ook tot gevolg dat Turkse jongeren vaak tewerkgesteld kunnen worden in een familiebedrijf, terwijl hun Marokkaanse leeftijdgenoten volledig zijn aangewezen op niet-Marokkaanse werkgevers.

Noord-Afrikaanse gezinshoofden beheren hun financiële middelen meestal zo dat hun zoons daar voor hun gevoel maar weinig van profiteren. De inzichten en de status van vaders leggen evident meer gewicht in de schaal dan wat kinderen belangrijk vinden. Net zoals de vaders, willen ook de zoons die loon, een studiebeurs of een uitkering hebben hun geld zo veel mogelijk zelf beheren. Dit leidt ertoe dat er gemakkelijk conflicten ontstaan over geld. De jongens gaan hun vader ontlopen, waardoor ze passanten in het gezin worden. Hoewel een huwelijk traditioneel het moment vormt voor een jongeman om een eigen huishouden te beginnen, streeft hij ook los daarvan naar financiële onafhankelijkheid. Turkse zoons blijven echter langer actief deel uitmaken van het ouderlijk huishouden en dragen, ook nadat ze getrouwd zijn, nog vaak bij aan gezamenlijke uitgaven. Degenen

die in een familiebedrijf aan de slag kunnen, staan loon af. Op die manier dragen ze weer bij aan de gezamenlijke doelen van het gezin. Generatieconflicten doen zich ook voor in Turkse gezinnen, maar minder vaak en ogenschijnlijk met minder ontwrichtende gevolgen.

Omdat ze werk en aanzien ontberen, zijn Marokkaanse vaders in de Nederlandse omgeving niet de geslaagde migranten waarvoor men hen in hun herkomstregio aanziet. Deze mannen van de eerste generatie zijn sterker op Marokko gericht dan op landgenoten in hun omgeving. Het investeren in onroerend goed in Noord-Afrika geeft hun prestige en is tegelijkertijd een vereiste om niet ook daar van het voetstuk te vallen. Met het feit dat het hun vaders in Nederland slecht gaat, hebben veel Marokkaanse jongens ook een belangrijk voorbeeld verloren. Naast het rolmodel van hun vader, bestaan er namelijk geen andere rolmodellen die voor Marokkaanse jongens erg aantrekkelijk zijn. De 'zwarte' modellen die bijvoorbeeld creoolse jongeren aanspreken, zijn gekoppeld aan jeugd en aan de wereld van sport, muziek en vrije tijd. De Marokkaanse jongens wordt echter door hun opvoeders voorgehouden dat belangrijke waarden juist aan de wereld van de volwassenen zijn verbonden. Zij moeten snel 'serieus' worden en hun adolescentie als het ware overslaan.

Marokkaanse jongens in wijken als die in Rotterdam-Zuid hebben beperkte kansen en een krappe beurs. Dat is niet alleen het gevolg van de economie en van toewijzing in de Nederlandse samenleving, maar hangt ook samen met bepaalde keuzes die Marokkanen (vooral gezinshoofden) maken. Ondanks hun beperkte kansen zien de jongens overal om zich heen wat er met geld te koop is. Net zoals hun leeftijdgenoten willen ook zij bijvoorbeeld graag merkkleding en gemotoriseerd vervoer. De meesten kunnen dat weliswaar niet betalen, maar ze zien in hun omgeving wel illegale mogelijkheden om het gewenste te kunnen bemachtigen.

Cultuur

Het alledaagse gedrag biedt aanknopingspunten om de invloed van de culturele factor te achterhalen. De gelijkenissen die daarin zijn te herkennen met crimineel gedrag, attenderen erop in welke richting die invloed kan worden gezocht. Tijdens mijn jarenlange veldwerk en door literatuur werd ik op een spoor gezet, dat zich gedurende het onderzoek steeds duidelijker aftekende. In dit verband zijn de ervaringen van de Marokkaanse migrantenwerkster Rabiaa Bouhalhoul interessant. *Een kwestie van vertrouwen* is de titel van het boek waaruit ik in het voorgaande veel heb geciteerd (Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996). Die titel maakt duidelijk dat hetzelfde verschijnsel wordt belicht als dat waar ik steeds op stuitte. De relaties die Marokkanen met elkaar en anderen aangaan en het gedrag dat daarmee samenhangt, krijgen gestalte vanuit een diepgeworteld wantrouwen.

Dat het om een specifiek Marokkaans verschijnsel gaat, dat in extreme mate geldt voor Riffijnen, werd eens te meer duidelijk bij de vergelijking met Turken. In het Rotterdamse buurthuis waar de Marokkaanse jongens elkaar troffen, kwam vaak onenigheid voor. Het samenzijn was doorgaans ook nogal luidruchtig. Turkse jongens in een ander jeugdthunk, alsook degenen die bij tijd en wijle in het buurthuis kwamen, speelden ook vaak spelletjes, maar in contrast met de Noord-Afrikanen ging dat er meestal ordelijk aan toe. Het voortdurende uitdagen zoals dat onder de Marokkaanse jongens voorkwam, was bij de Turken geen gebruik; zij namen elkaar liever de maat in een partijtje voetbal. Verder is er het opvallende verschil in organisatiegraad. De Turken kennen veel (politiek getinte) verenigingen, maar de Marokkanen lukt het nauwelijks om iets van de grond te krijgen. De onderlinge verdeeldheid van de Noord-Afrikanen is groot, evenals de breekbaarheid van de relaties binnen hun gezinnen.

Het wantrouwen werd ook aangetroffen in de Rif, de streek in Noord-Marokko waarvan de meeste Marokkanen in Nederland en nagenoeg alle jongens uit de onderzoeksgroep afkomstig zijn. De Berbers in dat berggebied werden geconfronteerd met extreme schaarste. Hierdoor ontstond een zeer competitieve samenleving. Behalve dat deze Riffijnen sinds jaar en dag op gespannen voet staan met

de overheid, kenden zij veel onderlinge twisten. Mannen van eer konden in aanzien stijgen door andere mannen uit te dagen. List en geweld werden geaccepteerd als middelen om dat doel te bereiken. Bloedvetes kwamen in de Rif veel voor. Veel stamleden, soms zelfs broers, betwistten elkaar, soms op leven en dood. Dit heeft een belangrijke stempel gedrukt op het mensbeeld der Riffijnen.

Eer en jaloezie onder Marokkanen kenmerken hun in principe egalitaire verhoudingen, waarin de winst van de een wordt gezien als het verlies van de ander. Uitgangspunt is steeds het verbeteren van de eigen positie, al dan niet ten koste van anderen. Je moet er zelf op toezien dat je de kaas niet van het brood wordt gegeten. Je moet voorkomen zelf te dalen, maar evenzogoed is het onwenselijk dat anderen stijgen: ik niet, dan jij ook niet. Zo komt het dat juist Marokkanen van zichzelf zeggen dat ze niet te vertrouwen zijn. Wantrouwen kleurt hun relaties. Het maakt zowel leiderschap als het leveren van een gemeenschappelijke inspanning problematisch.

Iedere man moet er zelf voor zorgen dat hij geen schade ondervindt of gezichtsverlies lijdt. In deze context is het passend dat men de ander scherp in de gaten houdt en hem wantrouwt. Iemand wordt niet gewantrouwd omdat hij de ander een loer heeft gedraaid, maar door hem te wantrouwen kan worden voorkomen dat hij dat doet. Als steeds openlijk van dit wantrouwen blijkt wordt gegeven, kunnen alledaagse contacten gemakkelijk confrontaties opleveren. Dat leidt tot meer instabiliteit en is daarom onwenselijk. Fijnmazige gedragscodes dienen ertoe dat te verhoeden. Kinderen leren codes (over schaamte) die verbonden zijn met de gezinshierarchie. Volwassenen bedienen zich van façadegedrag dat de omgang stroomlijnt en de gewenste in plaats van de feitelijke verhoudingen toont. Het wantrouwen wordt hierdoor aan het oog onttrokken, maar verdwijnt geenszins. Behalve het wantrouwen van Marokkanen zijn er nog andere culturele aspecten die van invloed zijn op hun gedrag.

De Marokkaanse bevelshuishouding impliceert dat kinderen de autoriteit van het gezinshoofd niet in twijfel trekken. De verhoudingen worden weerspiegeld in gedragsregels rond schaamte. Marokkaanse ouders doen kinderen van jongs af aan weinig voor, maar corrigeren ongewenst gedrag. Eerder dan Nederlandse ouders grijpen zij naar straf. Door uitproberen en aftasten komen de jongens erachter wat de gevolgen zijn van hun gedrag. De grenzen van dit 'leren' komen vooral tot stand door krachten buiten het individu. Daarom is wat *kan* bepalend; wat *mag* is minder herkenbaar en dus minder maatgevend.

Aan ouder worden zijn voor Marokkanen betekenissen verbonden, die dat proces eigen karakteristieken geven. Het gaat met het klimmen der jaren niet om een gedragsverandering die vanzelfsprekend, geleidelijk en impliciet is. Opgroeïende jongens komen nogal schoksgewijs in opeenvolgende fasen terecht. Van hen wordt verwacht dat zij zich conformerend gedragen. Door bijsturing leren jongens zich in de eerste fasen aan te passen aan hun omgeving. Pas als volwassene weten ze *zelf* hoe het hoort en moeten zij verantwoordelijkheid dragen.

Ten slotte wil ik op de rol van de religie wijzen. Gedragscodes onderstrepen het wenselijke en niet het werkelijke; wat mensen van elkaar vinden kan soms maar beter niet naar buiten worden gebracht. Op een vergelijkbare manier kan ook de godsdienst versluitend werken. Islamitische gebruiken (bijvoorbeeld ramadan) verbinden de onderling verdeelde Marokkanen, omdat zij gelijkheid benadrukken. Een persoon of iemands gedrag verbinden met de islam voegt een morele lading toe, die goedkeuring haast afdwingt. Ook op dit punt bestaan gelijkenissen. Zo wordt tijdens de opvoeding niet alleen veelvuldig naar de islam verwezen en leren kinderen dat een 'goede' Marokkaan praktiserend moslim is, maar worden lokale gebruiken ook gelegitimeerd door ze onder één noemer te brengen met de islam. Aldus kon de volksislam maraboetische elementen incorporeren.

Het wantrouwen, de met leeftijd veranderende betekenissen van gedrag, de beperkte verinnerlijking van gedragscodes en het uitproberen, alsook de verhullende en legitimerende werking van de godsdienst zijn culturele aspecten die het gedrag van Marokkanen karakteriseren. Zij zijn van grote invloed op hun onderlinge relaties en die met anderen. Dat was het geval in Noord-Afrika, maar ook onder Marokkanen in Nederland kunnen deze aspecten van hun weet- en waarderingsbezit worden

gereproduceerd. Niet alleen hun alledaagse, 'normale' gedrag is van die aspecten doortrokken, maar ook hun criminele activiteiten.

Criminaliteit

Marokkaanse jongens hebben in veel gevallen een gemankeerde schoolloopbaan en ondervinden mede daardoor grote problemen bij het vinden van werk. Thuis hebben ze vaak aanvaringen met hun vader, waarin geld een grote rol speelt. Vanwege hun relatieve deprivatie en het feit dat zij over weinig bruikbare, positieve voorbeelden beschikken, ontwikkelt menige Marokkaanse jongen een scherp oog voor mogelijkheden om langs illegale weg geld te verdienen in de armoedige wijken waar ze wonen.

Bij kansen gaat het om de feitelijke mogelijkheden, om *wat* ze zien, maar ook om *hoe* ze dat zien. Deze perceptie wordt gekleurd door de hiervoor genoemde culturele aspecten. Ik kan dat aannemelijk maken door te wijzen op de gelijkenissen tussen het 'normale' en het criminele gedrag van de jongens. Hun criminaliteit wordt in die vergelijking niet opgevat als deviant gedrag, maar als gedrag waarin dezelfde vormen aan de oppervlakte kunnen komen als in hun alledaagse gedragingen.

Zo is van belang dat jonge Marokkaanse jongens aan krachten in hun omgeving veel invloed op hun gedrag toekennen. Ze zijn er bijvoorbeeld aan gewend streng gecorrigeerd te worden door gezagsdragers in hun naaste omgeving. Ze verwachten dat ook, maar zolang ze niet worden betrap op iets wat niet door de beugel kan, kunnen zij toegeven aan de vele verlokkingen van die omgeving. De jongens zijn goed op de hoogte van wat strafbaar is, van wat niet *mag*. Dat neemt niet weg dat ze delicten plegen en als een reactie uitblijft of weifelend is, tasten ze af hoe ver ze kunnen gaan, wat *kan*. In hun visie is het lot mede bepalend voor de afloop van hun daden.

Van opgroeiende Marokkaanse jongens wordt verlangd dat ze snel zelfstandig worden. Jonge jongens moeten op het rechte spoor worden gehouden, maar van jong-volwassenen wordt geëist dat zij 'serieus' zijn en zich verantwoordelijk gedragen. Tegelijkertijd leren ervaringen dat ze op zichzelf teruggeworpen kunnen worden en dat het adagium 'ieder voor zich' gaat gelden. De delicten die Marokkaanse jongens begaan getuigen hiervan, in die zin dat ze nauwelijks gezamenlijke planning en afspraken veronderstellen. Hun vergrijpen worden gekenmerkt door een situationele werkwijze. Hoewel Marokkaanse jongens gemakkelijk samenklonteren en ook *vanuit* groepen delicten plegen, moet hun onderlinge cohesie niet worden overschat. Ze staan wantrouwend tegenover elkaar; reden waarom ik de kansen op het ontstaan van Marokkaanse jeugdbendes niet erg hoog schat.

Als deze bevindingen worden geëxtrapoleerd naar het terrein van de georganiseerde misdaad, is het evenmin aannemelijk dat Marokkanen groepen met een hoge organisatiegraad vormen.

Waarschijnlijker is dat het hier om uitgebreide netwerken van personen gaat, die egalitaire verhoudingen jegens elkaar kennen. Die netwerken zijn de neerslag van individuele, arbeidsintensieve activiteiten en geen onderdelen van een geöliede criminele machinerie. Als mocht worden gedacht dat de hennep uit de herkomstregio de Riffijnen belangrijke illegale kansen biedt, dan vergist men zich. Immers, de grote Marokkaanse bedrijvigheid in de drugshandel is vooralsnog hoofdzakelijk gebaseerd op verkoop van andere middelen. Ook in deze branche is eerder sprake van simultane inspanningen van competitieve individuen dan van een georganiseerde onderneming.

Inzake het vraagstuk van de criminaliteit van Marokkaanse jongens kan op basis van leeftijd een grove tweedeling worden gemaakt: jonge jongens en jong-volwassenen. Naast elkaar gezet, zijn er op twee punten verschillen tussen deze categorieën.

In de eerste plaats geldt dat voor de vergrijpen. Jonge jongens kunnen door een beperkte internalisering van gedragsnormen soms de etalage van de grote stad niet weerstaan. Meestal komen zij met de politie in aanraking voor vermogensdelicten als diefstal en inbraak. Jong-volwassenen

daarentegen willen zich afkeren van crimineel gedrag dat in strijd is met een 'serieuze' levenswandel en dat als onverantwoordelijk wordt beschouwd. Tegelijkertijd zien zij echter weinig legale kansen om vooruit te komen. Zij kunnen ervoor kiezen toe te treden tot de drugshandel, omdat dit lucratief is en ogenschijnlijk wordt getolereerd in de Nederlandse samenleving. Bovendien staan deze activiteiten, die zich in hun onmiddellijke omgeving afspelen, in een niet zo kwalijke reuk binnen de Marokkaanse gemeenschap.

In de tweede plaats bestaat er op grond van de sociale reactie binnen de Marokkaanse gemeenschap een onderscheid tussen beide categorieën. Voor de jonge jongens zijn het krachten buiten het individu die regelovertreding niet alleen moeten voorkomen, maar ook moeten bestraffen. Gezagsdragers krijgen een belangrijke taak toebedeeld. Van de jong-volwassenen wordt evenwel verwacht dat ze zich actiever opstellen, want zij hebben meer te verliezen. Zonder dat men hen rechtstreeks met afkeuring hoeft te confronteren, worden zij door roddel beschadigd als hun vergrijpen aan het licht komen. De Marokkaanse gemeenschap verlangt dat hun gedrag met het klimmen der jaren respectabeler wordt. Als onderdeel daarvan kunnen de jong-volwassenen religie gebruiken om conformerende intenties jegens de gemeenschap uit te drukken, soms verhullen ze hun misstappen ermee. Degenen die volharden in gewelddadige en/of vermogenscriminaliteit en het morele oordeel naast zich neerleggen, plaatsen zichzelf buiten de Marokkaanse gemeenschap.

Cultuur is de ontbrekende factor om de aard en omvang van criminaliteit van Marokkaanse jongens te kunnen begrijpen. In bestaande criminologische theorieën en in deze studie wordt weliswaar uitgegaan van culturele diversiteit, maar 'cultuur' wordt niet op gelijke wijze gebruikt. De culturele factor komt immers niet tot uiting in 'culturele delicten' die het resultaat zijn van botsende normen (conflicttheorie). Evenmin is het bevredigend ervan uit te gaan dat Marokkaanse jongens hun criminele gedrag leren door interactie in kleine groepen, zoals verdedigers van de differentiële-associatietheorie wellicht zouden beweren. Waaróm wat zij daar leren afwijkt van hetgeen in andere (bijvoorbeeld Turkse) groepen in dezelfde omgeving wordt overgedragen, blijft namelijk onbeantwoord. Noch kan worden gezegd dat de culturele factor, zoals die in dit boek gestalte heeft gekregen, vooral een resultante is van de maatschappelijke positie (subcultuurtheorie). Omgevingsfactoren zijn belangrijk, ook in de beide laatste theorieën klinkt dat door. Toch heb ik laten zien dat er voor het begrijpen van de aard en omvang van de criminaliteit van deze groep ook iets eigens moet worden meegewogen. Turken en Marokkanen, die in veel opzichten een vergelijkbare uitgangspositie hebben, verschillen onder andere als het gaat om hun criminele activiteiten. Naast de omgevingsfactoren telt dus ook de culturele factor mee. Deze factor hoeft niet de meest bepalende noch de meest stabiele component te zijn bij het tot stand komen van (crimineel) gedrag, maar hij kan niet over het hoofd worden gezien.

Culturele traagheid

In dit boek spelen gelijkenissen een belangrijke rol. Waar zij ter sprake komen, gaat het over het voortbestaan van culturele aspecten. In deze slotparagraaf ga ik hier dieper op in. Tevens probeer ik enkele lijnen door te trekken naar de toekomst.

Ik heb aandacht gevraagd voor aspecten van de tribale samenleving in de Rif, van het leven van de eerste generatie na aankomst in Nederland, van het gezinsleven in de Marokkaanse huishoudens en van het alledaagse leven en de criminaliteit van de Marokkaanse jongens. De gelijkenissen tussen de Rif en Nederland die daarmee zijn blootgelegd, berusten niet op toeval, maar hangen samen met aspecten van hun cultuur. Onmiddellijk zij hier opgemerkt dat het niet gaat om onveranderlijke aspecten. In dit verband lijkt het zinvol om de notie van *cultural lag* of *traagheid van cultuur* ten tonele te brengen. Ik spreek hiervan, wanneer uit gedrag valt te distilleren dat wordt vastgehouden aan

culturele aspecten die van origine niet zijn ontwikkeld in de situatie waarin een groep zich op dat moment bevindt. Die aspecten kunnen, in vergelijking met andere culturele aspecten en omgevingsfactoren, een disproportionele of in ieder geval opvallend grote invloed hebben op gedrag. Bij de vraag in hoeverre culturele aspecten, die functioneel waren in een andere context, in stand blijven, gaat het vooral om twee zaken. Ten eerste moeten groepsleden in hun dagelijkse leven in voldoende mate met die culturele aspecten te maken hebben. Met andere woorden, het gaat om een collectieve ervaring. Concreet betekent dit dat het geen willekeurige, vluchtige gebeurtenissen zijn waarin die aspecten aan de oppervlakte komen, maar om herhaling in alledaagse situaties. Ten tweede is van belang of het gedrag dat ermee samenhangt effectief of functioneel is. Gaat het slechts om hinderlijke ballast, dan zal men afstand nemen van de culturele bagage.

Deze zaken wil ik nader toelichten aan de hand van de culturele aspecten die reeds ter sprake kwamen. Die kunnen, ondanks hun onderlinge samenhang, los van elkaar tegen het licht worden gehouden teneinde meer inzicht in de culturele traagheid te bieden.

In de literatuur en het etnografische materiaal dat ik in Rotterdam-Zuid verzamelde, komt naar voren dat *wantrouwen* alom voorkomt in de Marokkaanse gemeenschap. Het betreft hier een attitude waarin een collectieve ervaring van deze Noord-Afrikanen wordt weerspiegeld. Het wantrouwen kon hier worden gereproduceerd, omdat het voor individuen een functie heeft in het dagelijkse leven.

Marokkaanse jongens gaan ervan uit dat eenieder in eerste instantie tracht zichzelf te verrijken, desnoods ten koste van anderen. Dat kan verwerpelijk zijn, maar de meest effectieve manier om zich ertegen te wapenen is door zich niet te laten verrassen en een ander niet te vertrouwen.

Marokkanen hebben baat bij een dergelijke houding, want het gedrag dat eruit voortkomt behoedt hen voor verlies of schade. Het is dus passend voor het individu. Samenwerking is hierdoor echter vaak problematisch en heeft een stagnerende werking op initiatieven binnen de gemeenschap. Marokkanen in Rotterdam-Zuid zien dat ook in. Zij weten bijvoorbeeld dat Turken veel meer van de grond krijgen. Ze spreken dat ook uit, maar het lukt ze nauwelijks er verandering in te brengen. Marokkanen verwachten een wantrouwende houding van elkaar, maar ze weten goed dat de meeste Nederlanders een andere houding tegenover mensen hebben. Dit heeft tot gevolg dat, zolang ze zich in elkaars omgeving bevinden, zij de gevangenen zijn van hun eigen wantrouwen.

Het *leren door te proberen* en de *gebrekkige verinnerlijking van normen* zijn terug te zien in de criminaliteit. Deze bagage is voor een belangrijk deel het gevolg van socialisatie van jonge kinderen in het gezin. Marokkanen in Nederland komen in de meeste gevallen uit traditionele gezinnen, die worden gekenmerkt door een bevelshuishouding en voor buitenstaanders als verboden domein gelden. De privé sfeer wordt zo veel mogelijk afgeschermd voor de 'slechte' invloeden van buiten. Op grond hiervan kan worden verwacht dat de specifieke manier waarop Marokkaanse ouders hun kroost opvoeden tot op zekere hoogte losstaat van de buitenwereld. Daar staat echter tegenover dat de Nederlandse overheid tegenwoordig aandacht laat uitgaan naar steeds jeugdiger categorieën, naar daders in de dop. In hedendaagse beleidsmaatregelen ligt mede daarom veel nadruk op de rol van het gezin (Junger-Tas 1996). Voorlichting aan en begeleiding van of zelfs ingrijpen in het gezin worden als belangrijke instrumenten beschouwd voor preventie van criminaliteit. Er zijn ook aanwijzingen dat de Nederlandse samenleving mede door overheidsbeleid nu inderdaad meer invloed heeft op socialisatie van jonge Marokkaanse kinderen dan een aantal jaar geleden.

Onderwijs heeft een cultureel homogeniserende invloed (Vermeulen & Penninx 1994: 229). Om deze reden en omdat maatschappelijke achterstand erdoor kan worden verkleind, is deelname aan en betrokkenheid bij het Nederlandse onderwijs een belangrijk doel. Marokkaanse kinderen en hun ouders staan momenteel dicht bij school dan in de eerste jaren na aankomst. Zo was in het verleden de leerplicht voor meisjes een punt van discussie, maar zien alle partijen daar nu de zin van in. Diverse projecten die ouderparticipatie verhogen en spijbelen tegengaan dienen het genoemde doel, terwijl ook het verlagen van de aanvangsleeftijd voor leerplicht effectief lijkt te zijn. Misschien dat de

veranderingen het beste geïllustreerd kunnen worden aan de hand van opvattingen van Marokkaanse ouders zelf. Zo waren de ouders die Van den Berg-Eldering midden jaren zeventig sprak, overtuigd van de effectiviteit van hun repressieve aanpak. Dat blijkt uit uitspraken als: 'Jullie voeden je kinderen op met psychologie en wij met slaag en we zullen zien wie het verst komt' (Van den Berg-Eldering 1978: 119). Bouhalhoul en Van der Zwaard die twee decennia later opnieuw met ouders spreken, constateren dat zij (vooral de moeders) nieuwsgierig zijn naar hoe het toegaat in Nederlandse gezinnen: 'Als de Nederlandse moeders wat zeggen, dan luisteren hun kinderen gewoon! Hoe doen ze dat toch? Wij straffen en slaan en onze kinderen luisteren toch niet' (Bouhalhoul & Van der Zwaard 1996: 69).

Het leren door te proberen en de gebrekkige verinnerlijking van normen zouden, voor zover zij wortels hebben in de socialisatie binnen het gezin, (mede) onder invloed van een sterkere integratie in de Nederlandse samenleving kunnen slijten. In de alledaagse omgeving wordt het gedrag dat ermee samenhangt namelijk vaak als onwenselijk gezien. Dat zal reproductie van deze culturele aspecten kunnen remmen.

Godsdienst is belangrijk voor Marokkanen. Door zijn impliciete normatieve lading kan de *islam* worden gebruikt ter *legitimering en verhulling* van zaken, die eigenlijk niet door de beugel kunnen. Tegenwoordig staat de islam erg in de belangstelling, vooral jongeren stellen er allerlei vragen over. Is de islam in Marokko vanzelfsprekend, in Nederland worden er tal van discussies over gevoerd. Voor veel vragen kunnen jongeren echter niet bij hun (analfabete) ouders terecht, terwijl ook imams in Nederland niet altijd bevredigend raad kunnen bieden. Een deel van de jeugd dat beter is opgeleid, gaat daarom zelf de Koran bestuderen en komt daarbij tot nieuwe inzichten waar het kracht uit put (Engberts 1997: 81-85). Deze ontwikkelingen doen de islam in Nederland niet wankelen, maar leiden voorsnog tot genuanceerder opvattingen erover. Dat de islam, bijvoorbeeld door dealers, op simplistische wijze wordt gebruikt ter legitimering van hun daden, zal door deze nieuwe garde worden ontmaskerd en in toenemende mate worden afgekeurd en aan de kaak gesteld.

Hoe Marokkanen gedrag zien en beoordelen hangt samen met de *leeftijd* van degene die het vertoont. De opvoeders van de eerste generatie hechten er veel waarde aan dat kinderen zich conformeren aan het bestaande verwachtingspatroon voor gedrag. Zij leggen daarom veel nadruk op omgangsvormen en etiquette. Gedrag is in de Marokkaanse optiek al dan niet passend in een bepaalde situatie, maar bovendien ziet men het ook als wel of niet passend in een leeftijdsfase. De betekenissen van bepaalde gedragingen kunnen veranderen al naar gelang de leeftijd (en sekse) van de actor. In de Nederlandse omgeving geeft het star hanteren van deze regels wrijving, want daarin kent men het individu meer speelruimte toe en wordt meer uitgegaan van persoonlijke kwaliteiten en prestaties. De verschillen doen denken aan het onderscheid tussen *ascribed* en *achieved*; in de Marokkaanse zienswijze ligt de nadruk op het eerste.

Marokkanen hanteren een hiërarchie op basis van sekse en leeftijd. Niettemin zijn er in Noord-Afrikaanse gezinnen thans ontwikkelingen zichtbaar die in een andere richting wijzen. Zo kunnen degenen die het op school goed doen thuis privileges verwerven. Dat geldt niet het minst voor dochters, die dan bijvoorbeeld worden vrijgesteld van huishoudelijke taken en een grotere bewegingsvrijheid krijgen (Brouwer 1997; Van der Hoek & Kret 1992). Zulke nieuwe verworvenheden raken aan zeer fundamentele zaken, maar er is niet mee gezegd dat daarin wezenlijke veranderingen zijn opgetreden.

De hiërarchie heeft nog steeds grote invloed op de gang van zaken in het gezin en niet alleen het traditionele. Onder Nederlanders is dat veel minder het geval, zoals blijkt uit het tutoyeren van ouders en leerkrachten. Meer in het algemeen worden Nederlandse kinderen aangemoedigd tot assertiviteit, terwijl Marokkaanse kinderen door schaamteregels juist leren dat er afstand moet zijn tot ouderen (Pels 1990, 1991). Zij leren bovendien dat die afstand niet slechts in het gezinsdomein hoort te bestaan.

In de competitieve Marokkaanse gemeenschap duiken jaloezie, dreigend gezichtsverlies en wantrouwen steeds op. In de Rif, maar ook in Rotterdam-Zuid kunnen gemakkelijk ontvlambare situaties ontstaan. Leeftijd vormt een zeer belangrijk gegeven in de gedragscodes waarmee dat moet worden voorkomen. Marokkanen zien leeftijd per definitie als iets van waarde (zie *djemáa*: raad van ouderen). Bovendien biedt leeftijd een goed houvast in een onzekere omgeving, want het vormt (naast sekse) een zeer wezenlijk criterium voor ordening van de sociale relaties. Ook onder Marokkaanse jongens wordt er in het dagelijkse leven veelvuldig aan gerefereerd.

Deze laatste pagina's heb ik wat speculatief naar de toekomst gekeken, waarbij ik slechts ten dele van empirische gegevens ben uitgegaan. Ik beweer dat het voortbestaan of de erosie van culturele aspecten afhankelijk is van de mate waarin Marokkanen er in hun dagelijkse leven mee te maken hebben en van de mate waarin het gedrag dat ermee samenhangt effectief of functioneel voor hen is. De door mij behandelde culturele aspecten kennen allemaal een zekere culturele traagheid, zij het niet in gelijke mate. Ten aanzien van het wantrouwen en de met leeftijd veranderende betekenissen, meen ik dat voorlopig met hun voortbestaan rekening moet worden gehouden. De beperkte verinnerlijking, het proberen en vooral de verhullende en legitimerende werking van de islam, lijken mij evenwel aan meer verandering onderhevig. Uiteraard kan ik geen bewijzen overleggen voor de juistheid van deze verwachtingen, maar ze komen me op basis van mijn bevindingen tot dusver plausibel voor. Culturele aanpassing vergt contact en uitwisseling. Culturele traagheid daarentegen lijkt een zekere spanning te impliceren: culturele aspecten blijven immers in stand in weerwil van invloeden uit de omgeving. Dit laatste punt wil ik tot slot nog kort tegen het licht houden. Wordt de gebrekkige gevoeligheid voor invloeden uit de Nederlandse omgeving niet in het algemeen gezien maar wordt gekeken naar wat zich op microniveau afspeelt, dan komt een ander beeld naar voren dan men wellicht zou verwachten.

Op grond van etnografische gegevens is in deze studie gewezen op de tamelijk beperkte horizon van de Marokkaanse jongens, dat wil zeggen op het feit dat zij in arme wijken wonen waarin Marokkanen voor hen *significant others* zijn. Het ligt daarom niet erg voor de hand dat zij zich spiegelen aan de leden van een respectabele Nederlandse middenklasse, want die zijn in hun dagelijkse leven zo goed als onzichtbaar (cf. Vermeulen & Penninx 1994: 228). Het is dan ook niet toevallig dat in dit boek nagenoeg geen Nederlanders zijn opgevoerd, want de jongens gaan, behalve op school en (slechts enkelen) op hun werk, nauwelijks met Nederlanders om. In hun vrije tijd trekken ze bijna altijd op met andere Marokkanen. Dit betekent dat vragen over aanpassing niet alleen over aanpassing als proces moeten gaan, maar ook expliciet moeten maken waaraan men zich aanpast. Dit werpt een ander licht op culturele traagheid. Die traagheid heeft misschien wel betrekking op gedrag dat van origine 'vreemd' is, maar het kan wel degelijk effectief zijn in de situatie waarin men zich in Nederland bevindt.

Literatuur

Aalberts, M.M.J. & E.M. Kamminga

1983 *Politie en allochtonen. Verslag van een onderzoek naar de relatie tussen gemeentepolitie en allochtonen in Nederland.* Den Haag: Staatsuitgeverij.

Aanpak Jeugdcriminaliteit

1994 *Advies aanpak jeugdcriminaliteit. Met de neus op de feiten.* Advies opgesteld door commissie Montfrans. Den Haag: Ministerie van Justitie.

Abraham, E.

1996 *Oudere mensen zijn als bomen die schaduw geven. Oudere Marokkaanse vrouwen en mannen in de Nederlandse verzorgingsstaat.* Amsterdam: Het Spinhuis.

Abu-Lughod, L.

1988 *Veiled sentiments. Honor and poetry in a Bedouin society.* Berkeley: University of California Press.

Abulail, H. & G.J. Meijer

1989 *Marokkaanse jongeren en het Rotterdamse onderwijssysteem.* Rotterdam: Stichting Buitenlandse Werknemers Rijnmond.

ACOM (Adviescommissie Onderzoek Minderheden)

1989 *Een beter beleid?* Den Haag: ACOM.

Adler, P.A.

1985 *Wheeling and dealing. An ethnography of an upper-level drug dealing and smuggling community.* New York: Columbia University Press.

Agar, M.H.

1977 'Ethnography in the streets and in the joint. A comparison', in: R.S. Weppner (ed.), *Street ethnography. Selected studies on crime and drug use in a natural setting*, 143-156. Beverly Hills: Sage.

Akerboom, A. & J. van der Hoek

1995 *Hoe kiezen Turkse en Marokkaanse meisjes? School en gezin op belangrijke keuzemomenten in het voortgezet onderwijs.* Rotterdam: FAO.

Amersfoort, J.M.M. & H. van der Wusten

1975 *Marokkaanse arbeiders in Nederland.* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut voor Sociale Geografie.

Amersfoort, J.M.M. van, & W. Biervliet

1977 'Criminaliteit van minderheden', in: E. van der Wolk (red.), *De bedreigde burger. Breed overzicht van onveiligheidsproblematiek vanuit verschillende vakgebieden*,

- pp.? Utrecht: Het Spectrum.
- Amesz, I., F. Steijlen & H. Vermeulen
 1989 *Andere Antillianen. Carrières van laaggeschoolde Antilliaanse jongens in en grote stad.* Amsterdam: Het Spinhuis.
- Ayache, G.
 1981 *Les origines de la guerre du Rif.* Paris/Rabat: Publications de la Sorbonne/Société Marocaine des Editeurs Reunis.
- Ayubi, N.N.
 1993 *Political Islam. Religion and politics in the Arab world.* London: Routledge.
- Balci, E.
 1997 'Ramadan als dwang', *Contrast* 4 (6): 6-8.
- Bartels, E.
 1993 'Eén dochter is beter dan duizend zonen'. *Arabische vrouwen, symbolen en machtsverhoudingen tussen de sexen.* Utrecht: Jan van Arkel.
 1996 'Jnun als symbool', *Medische Antropologie* 8 (1): 69-77.
- Baumann, G. & T. Sunier (eds)
 1995 *Postmigration ethnicity. Cohesion, commitment and comparison.* Amsterdam: Het Spinhuis.
- Becker, H.
 1967 'Whose side are we on?' *Social Problems* 14: 239-247.
- Beer, P. de
 1988 'Nederlandse studies naar criminaliteit van etnische minderheden', *Migrantenstudies* 4 (4): 17-27.
- Bel Ghazi, H.
 1986 *Van zoek tot arbeidsmarkt. Marokkaanse migranten en hun kinderen in Nederland.* Houten: Het Wereldvenster.
- Ben Jelloun, T.
 1976 *La plus haute des solitudes.* Parijs: Editions du Seuil.
 1994 *Gebed voor de afwezige.* Breda: De Geus.
- Berg-Eldering, L. van den
 1978 *Marokkaanse gezinnen in Nederland.* Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Beth, R.
 1995 *Onderzoek naar persoonlijkheidsprofielen van jongens in de prostitutie.* Doctoraalscriptie Vakgroep pedagogiek, Universiteit van Amsterdam.

- Bezzazi, A. & M. Kossmann
1997 *Berber sprookjes uit Noord-Marokko*. Amsterdam: Bulaaq.
- Bing, L.
1992 *Gangs. Jeugdbendes in Los Angeles*. Utrecht: Luitingh-Sijthoff.
- Binnenlandse Zaken
1994 *Allochtone jongeren en veiligheidszorg. Een beschrijving van 45 projecten*. Amsterdam: Van Dijk, Van Soomeren en Partners.
- Bloch, H.A. & A. Niederhoffer
1958 *The Gang. A study in adolescent behavior*. New York: Philosophical Library.
- Böcker, A.
1994 *Turkse migranten en sociale zekerheid. Van onderlinge zorg naar overheidszorg?* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Boelen, M.
1992 'Street corner society. Cornerville revisited', *Journal of Contemporary Ethnography* 21 (1): 11-51.
- Boer, L. de
1985 'The baby and the bathwater. The culture of poverty reconsidered', in: L. de Boer, D. Buijs & B. Galjart (eds), *Poverty and interventions*, pp.?. Leiden: University of Leiden.
- Bouhalhoul, R. & J. van der Zwaard
1996 *Een kwestie van vertrouwen. Gespreksgroepen met Marokkaanse ouders*. Rotterdam: Stichting Buitenlandse Werknemers.
- Bourdieu, P.
1966 'The sentiment of honour in Kabyle society', in: J.G. Peristiany (ed.), *Honour and shame. The values of mediterranean society*, 191-241. Chicago: University of Chicago Press.
- Bourequat, A.
1993 *Achttien jaar eenzaamheid. De gevangenschap van de broers Bourequat*. Baarn: De Kern.
- Bouw, C. & C. Nelissen
1986 *Werken en zorgen. Een vergelijkend onderzoek naar de arbeidservaringen van Turkse, Marokkaanse en Nederlandse vrouwen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Bovenkerk, F.
1989 'Marokkanen, misdaad en minderhedenbeleid', in: F. Bovenkerk & L. Brunt (red.), *De andere stad. Achter de façade van de nieuwe stedelijke vitaliteit*, 245-252.

- Amsterdam: Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek.
- 1990 'Misdad in de multi-etnische samenleving', *Justitiële Verkenningen* 16 (5): 8-28.
- 1992a *Hedendaags kwaad. Criminologische opstellen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- 1992b 'Street corner society. Een geval van wetenschappelijke fraude?', in: H. Moerland et al. (red.), *De menselijke maat, pp?*. Arnhem: Gouda Quint.
- 1994 'Over de oorzaken van criminaliteit van allochtone jongeren', in: *Advies aanpak jeugdcriminaliteit. Met de neus op de feiten*. Advies opgesteld door commissie Montfrans. Den Haag: Ministerie van Justitie, 51-63. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- 1997 'Het WODC grijpt boven zijn macht', *Nederlands Juristen Blad* 72 (24): 1079-1080.
- Bovenkerk, F., K. Bruin, L. Brunt & H. Wouters
- 1985 *Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in een grote stad*. Meppel: Boom.
- Bovenkerk, F., W. de Haan & Y. Yesilgöz
- 1991 'Over selectiviteit gesproken!', *Tijdschrift voor Criminologie* 33 (3): 309-321.
- Brassé, P., T. Pels & J. Pen
- 1986 'Jongeren en hun vrije tijd', in: L. van den Berg-Eldering (red.), *Van gastarbeider tot immigrant. Marokkanen en Turken in Nederland*, 197-214. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Brassé, P., W. van Schelven, L. van der Valk & M. de Vries
- 1983 *Jonge Turken en Marokkanen op de Nederlandse arbeidsmarkt*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
- Brouwer, L.
- 1991 'Marginaliseren Marokkaanse weglousters?', *Tijdschrift voor Criminologie* 33 (2): 154-165.
- 1997 *Meiden met lef. Marokkaanse en Turkse weglousters*. Amsterdam: VU University Press.
- Bruinsma, G.J.N.
- 1991 'Sociale controle in de twilight zone', *Tijdschrift voor Criminologie* 33 (2): 192-202.
- Buijs, F.
- 1993 *Leven in een nieuw land. Marokkaanse jongemannen in Nederland*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Buijs, F. & C. Nelissen
- 1994 'Tussen continuïteit en verandering. Marokkanen in Nederland', in: H. Vermeulen & R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. Emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*, 177-206. Amsterdam: Het Spinhuis.

- Buikhuisen, W. & H. Timmerman
1971 'Criminaliteit onder Ambonezen', *Nederlands Tijdschrift voor Criminologie* 13: 73-83.
- Buiks, P.E.J.
1983 *Surinaamse jongeren op de Kruiskade. Overleven in een etnische randgroep*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Buitelaar, M.
1993 *Vasten en feesten in Marokko*. Amsterdam: Bulaaq.
- Bunt, H.G. van de, C. Fijnaut, F. Bovenkerk & G. Bruinsma
1996 'De georganiseerde misdaad in Nederland', *Tijdschrift voor Criminologie* 37 (2): 102-119.
- Burr, A.
1984 'The ideologies of despair. A symbolic interpretation of punks and skinheads usage of barbiturates', *Social Science Med.* 19 (9): 929-938.
- Cammaert, M.F.
1985 *Migranten en thuisblijvers: een confrontatie. De leefwereld van Marokkaanse Berbervrouwen*. Leuven: Universitaire Pers.
- Caton, B.
1993 *Investeren voor de toekomst*. Rotterdam: GGD.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek)
1971 *Volkstelling 1971*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
1990 *Maandstatistiek bevolking, november 1990*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
1994 *Regionale inkomensstatistiek 1994*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
1995 *Alloctonen in Nederland*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Chiapuris, J.
1979 *The Ait Ayash of the high Moulouya plain. Rural social organization in Morocco*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Choenni, A.
1997 *Veelsoortig assortiment. Allochtoon ondernemerschap in Amsterdam als incorporatietraject 1965-1997*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Cloward, R.A. & L.B. Ohlin
1960 *Delinquency and opportunity. A theory of delinquent gangs*. New York: Free Press.
- Cohen, A.K.
1955 *Delinquent boys. The culture of the gang*. Glencoe: Free Press.
1990 'Foreword and overview', in: C.R. Huff (ed.), *Gangs in America*, 7-21. Newbury

Park: Sage.

Coppes, R., F. de Groot & A. Sheerazi

- 1995a 'De politie in de Marokkaanse Rif. Een impressie', *Aanvullende bundel themadag politie over Marokko (Aspecten van culturen en criminaliteit)*, 16-30. Rotterdam.
- 1995b 'Marokkaanse jongeren en politie. Een verkennend onderzoek in het land van herkomst', *Algemeen Politieblad* 144 (23): 14-16.
- 1996 'Zon, zee en verveling in de Rif. Marokkaanse jongens op vakantie in Marokko', *Jeugd en Samenleving* 26 (1): 20-29.
- 1997 *Politie en criminaliteit van Marokkaanse jongens*. Deventer: Gouda Quint.

COS (Centrum voor Onderzoek en Statistiek)

- 1995 *Demografische gegevens Rotterdam 1995*. Rotterdam: COS.

Crul, M.

- 1996a *Explanations of school succes among second generation Moroccan and Turkish youth in the Netherlands. A theory of practice*. Paper for the conference 'Does culture make a difference?', Amsterdam, 14-16 november.
- 1996b 'Marokkaanse en Turkse jongens van de tweede generatie. Schoolsucces, hulpbronnen en netwerken', in: H. Heeren, P. Vogel & H. Werdmölder (red.), *Etnische minderheden en wetenschappelijk onderzoek*, 119-140. Den Haag: NWO.

Curry, G.D., R.A. Ball & R.J. Fox

- 1994 'Gang crime and law enforcement recordkeeping', *National Institute of Justice, Research in brief*. Washington DC: United States Department of Justice.

Daskapan, A.

- 1989 'Als ik een diploma had ...'. Den Haag: Regionaal Centrum Buitenlanders Zuid-Holland West.

Deelder, J.

- 1986 *Gemengde gevoelens*. Amsterdam: De Bezige Bij.

De Mas, P.

- 1990 'Overlevingsdynamiek in het Marokkaanse Rif-gebergte. De samenhang tussen circulaire migratie en de demografische structuur van huishoudens', *Geografisch Tijdschrift* 24 (1): 73-86.
- 1991 'Marokkaanse migratie naar Nederland. Perspectief vanuit herkomstgebieden', *Internationale Spectator* 14 (3): 110-118.
- 1992 'Pouvoir et migration au Maroc. Dynamiques electorales divergentes dans le Rif et le Sous', in: B. Lopez Garcia, G.M. Muñoz & M.H. De Larramendi (eds), *Elecciones, participacion y transiciones politicas en el norte de Africa*, 79-94. Madrid: Agencia Española de Cooperation International.
- 1995 'Le kif houa el kif. Een schets van een onconventionele, maar florerende bedrijfstak in Marokko', *Bundel themadag politie over Marokko (Aspecten van culturen en criminaliteit)*, 18-25. Rotterdam.

- Deurloo, R. & S. de Vos
1998 'Extreem rechts populair bij Nederlanders in buurten met veel islamieten', *Geografie* 7 (3): 48-49.
- Dijk, J.J.M. van, H.J. Sagel-Grande & L.G. Toorenvliet
1996 *Actuele Criminologie*. Lelystad: Koninklijke Vermande.
- Dunn, R.E.
1973 'Berber imperialism. The Ait Atta expansion in southeast Morocco', in: E. Gellner & C. Micaud (eds), *Arabs and Berbers. From tribe to nation in North Africa*, 85-107. London: Duckworth.
- Dwyer, D.H.
1978 *Images and self-images. Male and female in Morocco*. New York: Colombia University Press.
- Eck, C. van
1997 'Hoe Zeynep het leven liet. Een geval van Turkse eerwraak', *Tijdschrift voor Criminologie* 39 (3): 217-234.
- Eekert, P. van, & E. Gelderloos
1990 *Vroeger was de wereld groter. Reacties op langdurige werkloosheid bij Turken, Marokkanen en Surinamers*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Eickelman, D.F.
1976 *Moroccan Islam. Tradition and society in a pilgrimage center*. Austin: University of Texas Press.
- El Madkouri, H. & S. Bouddouft
1995 'Invloed drugscriminelen funest voor Marokkaanse jongeren', *Contrast* 34: 4-5.
- Engbersen, G.
1989 'Culturen van langdurige werkloosheid', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 15 (4): 545-573.
1990 *Publieke bijstandsgeheimen*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Engbersen, G. & J. van der Leun
1995 'Illegaliteit en criminaliteit. Over differentiële kansenstructuur van illegalen', *Tijdschrift voor Criminologie* 37 (3): 238-256.
- Engbersen, G. & E. Snel
1996 'Achterstandswijken in Nederland', in: G. Engbersen, J.C. Vrooman & E. Snel (red.), *Arm Nederland. Het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*, 121-148. Den Haag: Vuga.
- Engberts, M.
1997 *Voet aan de grond. Over de integratie van Marokkanen in Nederland 1980-1997*.

Utrecht: Stichting Samenwerkingsverband Marokkanen en Tunesiërs.

Epema, J.M. & F.C. Valkenburg

1984 'Werkloosheid in oude stadswijken', *Sociologische Gids* 31 (1): 24-47.

1987 'Buitenlandse werknemers op de Nederlandse arbeidsmarkt', in: I.P. Spruit & F. Tazelaar (red.), *Leven met werkloosheid*, 173-185. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Eppink, A.

1977 *Familierelaties en persoonlijkheidsontwikkeling in Marokko. Een onderzoek naar referentiekaders en denkpatronen met betrekking tot familie*. Amsterdam: Averroes Stichting.

1979 *Turkse en Marokkaanse jongeren in Nederland*. Den Haag: Ministerie van CRM, Staatsuitgeverij.

1992 'Verburgerlijking. Een hypothese over verschillen in criminaliteit van Turkse en Marokkaanse migranten in Nederland', in: J. Fiselier & F. Strijbosch (red.), *Cultuur en delict*, 121-136. 's-Gravenhage: Vuga.

Eppink, A. (red.)

1981 *Kind-zijn in twee culturen. Jonge Marokkaanse en Turkse kinderen in Nederland*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Etman, O., P. Mutsaerts & H. Werdmölder

1993 'Onveiligheid en allochtonen', in: *Integrale veiligheidsrapportage. Achtergrondstudies*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.

Evans-Pritchard, E.E.

1940 *The Nuer. A discription of models of livelyhood and political institutions of a Nilotic people*. Oxford: Oxford University Press.

Farin, K. & E. Seidel-Pielen

1991 *Krieg in den Stadten. Jugendgangs in Deutschland*. Berlin: Rotbuch Verlag.

Feddema, R.

1992 *Op weg tussen hoop en vrees. De levensoriëntatie van jonge Turken en Marokkanen in Nederland*. Utrecht: Jan van Arkel.

Fijnaut, C., H. Moerland & J. uit Beijerse

1991 *Een winkelboulevard in problemen*. Arnhem: Gouda Quint.

Fiselier, J.

1980 'Een aantal klassieke sociologische theorieën over crimineel gedrag', in: J. Fiselier, E. Lissenberg, P. Moedikdo, B. Rombouts, S. van Ruller & J. Toebosch (red.), *Tegen de regels. Een inleiding in de criminologie*, 29-71. Utrecht: Ars Aequi.

Fiselier, J. & F. Strijbosch

1992 'Inleiding', in: J. Fiselier & J. Strijbosch (red.), *Cultuur en delict*, 5-17. 's-Gravenhage: Vuga.

- Fitzmaurice, R.
 1991 'De soefi's. Moslimse mystici', in: P. Reesink, P. (red.), *Islam. Een nieuw geloof in Nederland*, 72-85. Baarn: Ambo.
- Gailly, A., P. Hermans & J. Leman
 1983 *Mediterrane dorpsculturen*. Brussel: Cultuur en Migratie.
- Gans, H.
 1962 *The urban villagers*. New York: Free Press.
 1968 'Culture and class in the study of poverty. An approach to anti-poverty research', in: D.P. Moynihan (ed.), *On understanding poverty. Perspectives from the social sciences*, pp?. New York: Basic Books.
- Gastel, P. van
 1994 *Beresporen. Over mensen en beren in de Pyreneeën*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Geertz, C.
 1973 *The interpretation of cultures*. New York: Basic Books.
- Gelder, P. van
 1992 *Het groepsgedrag van Marokkaanse jongens. Tussen mythe en werkelijkheid*. Paper Sociaal-wetenschappelijke Studiedagen, Amsterdam, 28 en 29 april.
 1995 'Marokkaanse jongens als het schuim der natie? Criminaliteit en irreguliere geldverwerving onder allochtone jongens', *Tijdschrift voor Criminologie* 37 (2): 166-179.
- Gelder, P. van, & H. Lamur
 1993 *Tussen schaamte en mannelijkheid*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Gelder, P. van, & J. Sijtsma
 1988a *Horse, coke en kansen. Sociale risico's en kansen onder Surinaamse harddruggebruikers in Amsterdam*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
 1988b *Horse, coke en kansen. Sociale risico's en kansen onder Marokkaanse harddruggebruikers in Amsterdam*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
 1990 'Ik wil een smalle weg volgen'. *Sociale risico's en kansen onder werkloze Marokkaanse jongens in Den Haag*. Den Haag: Gemeente Den Haag.
- Gellner, E.
 1969 *Saints of the Atlas*. London: Weidenfeld and Nicolson.
 1973a 'Political and religious organization of the Berbers of the central High Atlas', in: E. Gellner & C. Micaud (eds), *Arabs and Berbers. From tribe to nation in North Africa*, 59-66. London: Duckworth.
 1973b 'Patterns of rural rebellion in Morocco during the early years of independence', in: E. Gellner & C. Micaud (eds), *Arabs and Berbers. From tribe to nation in North*

- Africa*, 361-374. London: Duckworth.
- 1981 *Muslim society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gemert, F. van
- 1988 *Mazen en netwerken. De invloed van beleid op de drugshandel in twee straten in de Amsterdamse binnenstad*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
- 1989 'Dealers onderzoeken, de obstakels en dilemma's', in: F. Bovenkerk & L. Brunt (red.), *De andere stad. Achter de façade van de nieuwe stedelijke vitaliteit*, 51-68. Amsterdam: Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek UvA.
- 1990a 'Fatale seks. Oorzaak en aanleiding van moorden met homoseksuele slachtoffers', in: G. Hekma & B. van Stolk (red.), *Het verlies van de onschuld. Seksualiteit in Nederland*, 169-192. Groningen: Wolters Noordhoff/Amsterdams Sociologisch Tijdschrift.
- 1990b 'Junks doen het voor een geeltje. Beloning van informanten bij drugsonderzoek', *Sociodrome* 2: 5-8.
- 1991a 'Noordafrikaanse en Turkse homomoordenaars. Op zoek naar een culturele verklaring', *Justitiële Verkenningen* 17 (1): 87-106.
- 1991b 'Van melkkoe tot zondebok. De houding van bewoners ten opzichte van de drugshandel in de Amsterdamse binnenstad', *Focaal* 16: 66-80.
- 1995a 'De antropoloog en het criminologisch beleidsonderzoek. Mogelijkheden en valkuilen', *Sociologische Gids* 42 (1): 60-79.
- 1995b 'Amerikaanse gangs en Nederlandse jeugdbendes', in: E. Rood-Pijpers, B. Rovers, F. van Gemert & C. Fijnaut, *Preventie van jeugdcriminaliteit in een grote stad*, 69-105. Arnhem: Gouda Quint.
- 1995c 'Marokkaanse bendevoorming in Rotterdam-Zuid?', in: E. Rood-Pijpers, B. Rovers, F. van Gemert & C. Fijnaut, *Preventie van jeugdcriminaliteit in een grote stad*, 265-300. Arnhem: Gouda Quint.
- 1995d 'Gangs in Amerika en Nederland. Grimmige realiteit versus modeverschijnsel', *Justitiële Verkenningen* 21 (9): 68-83.
- 1996 *Riffi's op Zuid. Doelen, (il)legale mogelijkheden en voorkeuren van Marokkaanse jongens*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- 1998 *Crips in drievoud. Een dossieronderzoek naar drie jeugdbendes*. Amsterdam: Regioplan.
- Gemert, F. van, & E.J. van der Torre
- 1996 'Berbers in de dope. Cultuur als verklaring voor vormen van criminaliteit', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 23 (3): 480-503.
- Gijtenbeek, J. & C.A. van 't Hoff
- 1990 *Hoeho verloren? Bemiddeling voor Marokkaanse jongeren*. Amsterdam: Stichting Centrum voor Onderwijsonderzoek.
- Ginkel, R. van
- 1995 'Antropologie van Nederland', *Sociologische Gids* 42 (1): 7-59.
- Glaser, B. & A. Strauss

- 1979 *The discovery of grounded theory. Strategies for qualitative research.* Chicago: Aldine.
- Gottfredson, M.R. & T. Hirschi
1990 *A general theory of crime.* Stanford: Stanford University Press.
- Grapendaal, M. & R. Aidala
1991 *Duits drugstoerisme. Een veldonderzoek onder Duitse drugstoeristen in Arnhem.* Den Haag: WODC.
- Gruter, P.
1997 *Problematische jeugdgroepen in de regio Haaglanden anno 1997. Een hernieuwde inventarisatie onder wijkagenten en jeugdrechercheurs.* Den Haag: Politie Haaglanden.
- Gruter, P., M. Baas en D. Vegter
1996 *Problematische jeugdgroepen in de regio Haaglanden. Een inventarisatie onder wijkagenten en jeugdrechercheurs.* Den Haag: Politie Haaglanden.
- Haan, W. de
1990 'Allochtonen en autochtonen. Gelijkheid en verschil in cultuur en criminaliteit', *Justitiële Verkenningen* 16 (5): 29-53.
1991 'Boekbesprekingen dissertaties Werdmölder (1990) en Junger (1990)' *Migrantenstudies* 7 (4): 39-45.
1993 *Beroving van voorbijgangers.* Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Haan, W. de, & F. Bovenkerk
1993 'Moedwil en misverstand. Overschatting en onderschatting van allochtone criminaliteit in Nederland', *Tijdschrift voor Criminologie* 35 (3): 277-300.
- Haan, W. de, & J. Vos
1993 'De huilende rover en de schaamteloosheid van de rationele keuzebenadering', *Tijdschrift voor Criminologie* 35 (4): 351-377.
- Haen Marshall, I.
1996 'De methode van zelfrapportage', *Tijdschrift voor Criminologie* 38 (1): 2-20.
- Haffmans, M.A.F. & P. De Mas
1985 *De gezinshereniging van Marokkanen in Nederland '68-'84. Een onderzoek naar de omvang en de aard van de gebieden van herkomst en vestiging.* Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Hagan, F.E.
1993 *Research methods in criminal justice and criminology.* New York: Macmillan.
- Haleber, R.
1989a 'De Marokkaanse migrant gezien door het bij- en verziend oog van de Nederlandse

- antropoloog. Een roots-paradigma als medicijn?', *Antropologische Verkenningen* 8 (3): 21-41.
- 1989b 'Marokkaans mozaïek van dominantie en verzet. De hegemonie van de traditie in een islamitisch ontwikkelingsland', *Sociologische Gids* 36 (2): 82-104.
- 1989c *Rushdie effecten*. Amsterdam: SUA.
- 1990 *Marokko*. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen.
- Halsema, F.
- 1995 *Ontspoord. Opstellen over criminaliteit en rechtshandhaving*. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting.
- Hammersley, M.
- 1992 *What's wrong with ethnography?* London: Routledge.
- Hammersley, M. & P. Atkinson
- 1983 *Ethnography. Principles in practice*. London: Tavistock.
- Hart, D.M.
- 1973 'The tribe in modern Morocco. Two case studies', in: E. Gellner & C. Micaud (eds), *Arabs and Berbers. From tribe to nation in North Africa*, 25-58. London: Duckworth.
- 1976 *The Aith Waryaghar of the Moroccan Rif. An ethnography and history*. Tucson: University of Arizona Press.
- 1989 'Rejoinder to Henry Munson, Jr. On the irrelevance of the segmentary lineage model in the Moroccan Rif', *American Anthropologist* 91 (3): 765-769.
- Hazekamp, J.L.
- 1985 *Rondhangen als tijdverdrijf. Over het onder-elkaar-zijn van jongens en meisjes in de vrije tijd*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Hazekamp, J.L. & O. Kooistra
- 1997 *'Ze moeten ons zegje toch ook horen'*. Amsterdam: Stichting Alexander.
- Heinemeijer, W.F.
- 1960 *Marokko. In de hete schaduw van de Islam*. Meppel: Boom.
- Heinemeijer, W.F., J.M.M. van Amersfoort, W. Ettema, P. De Mas & H.H. van der Wusten
- 1976 *Weggaan om te blijven. Gevolgen van gastarbeid op het Marokkaanse platteland*. Amsterdam: Sociaal-Geografisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.
- Heinemeijer, W.F. & P. De Mas
- 1981 'De vorming van de Marokkaanse staat', in: J.M.M. van Amersfoort, W.F. Heinemeijer & H.H. van der Wusten (red.), *Een wereld van staten*, 41-51. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Helsdingen, G.G.J.
- 1995 'Drugrunners en drugstoeristen', *Bundel themadag politie over Marokko*

- (*Aspecten van culturen en criminaliteit*), 62-67. Rotterdam.
- Hermans, P.
1985 *Maatschappij en individu in Marokko. Een antropologische benadering*. Brussel: Cultuur en Migratie.
1994 *Opgroeien als Marokkaan in Brussel. Een antropologisch onderzoek over de educatie, de leefwereld en de 'inpassing' van Marokkaanse jongens*. Brussel: Cultuur en Migratie.
- Hessing, D.J. & H. Elffers
1995 'De validiteit van de self-report methode in onderzoek naar regelovertredend gedrag', *Tijdschrift voor Criminologie* 37 (1): 55-70.
- Hira, S. & S. Bonoo
1996 *Dar attarbia in Rotterdam? Een onderzoek naar de mogelijkheden van een opvanghuis voor Marokkaanse jongeren in Rotterdam*. Den Haag: Amrit.
- Hirschi, T.
1969 *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- Hoek, J. van der
1994 *Socialisatie in migrantengezinnen. Een basis voor opvoedingsondersteuning*. Amersfoort: De Tijdstroom.
1995 'Oudere broers en zussen doen voor 100 procent mee. Medeopvoeders in migrantengezinnen', *Jeugd en Samenleving* 25 (11/12): 644-655.
- Hoek, J. van der, & M. Kret
1992 *Marokkaanse tienermeisjes. Gezinsinvloeden op keuzen en kansen*. Utrecht: Jan van Arkel.
- HOF (Haagse Ondersteunings Functie)
1994 *Tussen mode en menens. Bloods en Crips in Nederland*. Den Haag: HOF.
- Hoff, C.A. van 't
1991 'Gezagsverhoudingen binnen Marokkaanse gezinnen', *Tijdschrift voor Criminologie* 33 (2): 130-142.
- Hoff, C.A. van 't, & N.C. Nilhorst
1996 *Een kleurrijke aanpak. Allochtone jongeren en criminaliteit: een uitwerking van mogelijke oplossingen*. Amsterdam: Van Dijk, Van Soomeren en Partners.
- Hoffer, C.
1994 *Islamitische genezers en hun patiënten. Gezondheidszorg, religie en zingeving*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Hoffman, B.G.
1967 *The structure of traditional Moroccan rural society*. Ann Arbor: University of

- Michigan.
- Horowitz, R.
1983 *Honor and the American dream. Culture and identity in a Chicano community.* New Brunswick: Rutgers University Press.
- Hughes, P.H.
1977 *Behind the wall of respect.* Chicago: University of Chicago Press.
- Huisman, W.
1995 'Culturele delicten', *Proces* 5: 80-88.
- Hulst, H. & J.A. Bos
1993 *Pan i rèspèt. Criminaliteit van geïmmigreerde Curaçaose jongeren.* Utrecht: OKU.
- Humphreys, L.
1970 *Tearoom trade. A study of homosexual encounters in public places.* London: Duckworth.
- Inzake opsporing
1996 *Inzake opsporing. Enquetecommissie opsporingsmethoden, Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996.* 's-Gravenhage: Sdu Uitgevers.
- Jamous, R.
1981 *Honneur et baraka. Les structures sociales traditionnelles dans le Rif.* Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
1992 'From the death of men to the peace of God. Violence and peace-making in the Rif', in: J.G. Peristiany & J. Pitt-Rivers (eds), *Honor and grace in anthropology*, 167-191. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jankowski, M. Sánchez
1991 *Islands in the street. Gangs and American urban society.* Berkeley: University of California Press.
- Janssen, O. & K. Swierstra
1982 *Heroïnegebruikers in Nederland. Een typologie van levensstijlen.* Groningen: Criminologisch instituut, Rijksuniversiteit Groningen.
- Jong, M.-J. de
1993 'Etnisch-culturele verschillen, onderwijs en maatschappelijke kansen', in: R.S. Gowricharn (red.), *Binnen de grenzen. Immigratie, etniciteit en integratie in Nederland*, 145-159. Utrecht: De Tijdstroom.
- Jong, M.-J. de, & C.N. Masson
1985 'De onderwijshouding van allochtone ouders', in: M.-J. de Jong (red.), *Allochtone kinderen op Nederlandse scholen. Prestaties, problemen en houdingen*, pp?. Lisse: Swets en Zeitlinger.

- Jong, W. de, F. Steijlen & C.N. Masson
 1997 *Hoe doe je je ding. Antilliaanse jongeren en criminaliteit in de politieregio Rotterdam-Rijnmond*. Delft: Eburon.
- Junger, M.
 1990 *Delinquency and ethnicity. An investigation on social factors relating to delinquency among Moroccan, Turkish, Surinamese and Dutch boys*. Deventer/Boston: Kluwer.
- Junger, M. & M. Zeilstra
 1989 *Deviant gedrag en slachtofferschap onder jongens uit etnische minderheden I*. Arnhem: Gouda Quint.
- Junger-Tas, J.
 1996 *Jeugd en gezin. Preventie vanuit een justitieel perspectief*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
 1997 'Ethnic minorities and criminal justice in the Netherlands', in: M. Tonry (ed.), *Ethnicity, crime and immigration. Comparative and cross-national perspectives*, 257-310. Chicago: University of Chicago Press.
- Junger-Tas, J. & M. Kruissink
 1987 *Ontwikkeling van de jeugdcriminaliteit*. Arnhem: Gouda Quint.
 1990 *Ontwikkeling van de jeugdcriminaliteit: 1980-1988*. Arnhem: Gouda Quint.
- Junger-Tas, J., M. Kruissink & P.H. van der Laan
 1992 *Ontwikkeling van de jeugdcriminaliteit en de justitiële jeugdbescherming: periode 1980-1990*. Arnhem: Gouda Quint.
- Katz, J.
 1988 *Seductions of crime. Moral and sensual attractions in doing evil*. New York: Basic Books.
- Kaufman, P. & H. Verbraeck
 1986 *Marokkaan en verslaafd. Een studie naar randgroepvorming, heroïnegebruik en criminalisering*. Utrecht: Gemeente Utrecht.
 1987 'De omweg naar Achmed. Een methodologische verantwoording over onderzoek naar Marokkaanse verslaafden', *Migrantenstudies* 3 (1): 20-31.
- Kemper, F.H.C.
 1996 *Religiositeit, etniciteit en welbevinden bij mannen van de eerste generatie Marokkaanse moslimmigranten*. Nijmegen: Uitgeverij Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Kerckvoorde, J. van, L. Walgrave & N. Vettenburg
 1984 *Jeugdwerkloosheid, delinquentie en maatschappelijke kwetsbaarheid*. Antwerpen: Kluwer.

- Klein, M.W. & C.L. Maxson
 1989 'Street gang violence', in: N.A. Weiner & M.E. Wolfgang (eds), *Violent crime, violent criminals*, pp?. Newbury Park: Sage.
- Klockars, C.B.
 1974 *The professional fence*. New York: Free Press.
- Kloprogge, J., E.P. Martens, Th. Roelandt & J. Veenman
 1994 'Verschillen in onderwijspositie, gedeeltelijk verklaard', in: J. Veenman & Th. Roelandt (red.), *Onzeker bestaan. Maatschappelijke positie van Turken, Marokkanen, Surinamers en Antilianen in Nederland*, 79-107. Amsterdam: Boom.
- Köbben, A.
 1989 'Taboes in de wetenschap', in: H. van Braak (red.), *Taboe. Waarover wij niet mogen spreken*, pp?. Rotterdam: Ad Donker.
- Korf, D.J.
 1987 *Heroïne-toerisme II. Resultaten van een veldonderzoek onder 382 buitenlandse dagelijkse opiaatgebruikers in Amsterdam*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
- Korf, D.J. & P. Van Poppel
 1986 *Heroïne-toerisme I. Veldonderzoek naar het gebruik van harddrugs onder buitenlanders in Amsterdam*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Korf, D.J. & H. Verbraeck
 1993 *Dealers en dienders*. Amsterdam: Criminologisch Instituut Bongers, Universiteit van Amsterdam.
- Kornhauser, R.
 1978 *Social sources of delinquency. An appraisal of analytical models*. Chicago: University of Chicago Press.
- Korte, B. & A. van der Sluis
 1991 *De politie signaleert... Verslag van een inventariserend onderzoek naar de aard en omvang van de jongerenproblematiek in Den Haag vanuit politieel perspectief*. Den Haag: Gemeentepolitie 's-Gravenhage.
- Kurpershoek, M.
 1992 *Diep in Arabië*. Amsterdam: Meulenhoff.
 1995 *De laatste Bedoeïen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Lamers, A., A. de Regt & M. de Vries, m.m.v. E. Abraham
 1993 *Turkse en Marokkaanse ouderen in Nederland. Een kwalitatief onderzoek naar wensen en verwachtingen ten aanzien van de oude dag*. Amsterdam: Vakgroep CA/NWS, Universiteit van Amsterdam.

- Lamur, H.E.
 1992 'Was zelfmoord de enige uitweg? Antropologische dimensie van een unieke strafzaak', in: J. Fiselier & F. Strijbosch (red.), *Cultuur en delict*, 153-160. 's-Gravenhage: Vuga.
- Landman, N.
 1992 *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Latten, J.J. & P. De Mas
 1989 'Marokkanen, Turken en Nederlanders: tweedelingen in beeld. Een exploratie op basis van correspondentie-analyse', *Bevolking en gezin* 3: 31-52.
- Leerstoel Islam
 1996 'Vertel mij eens, wat bedoelen jullie met integratie?' *Verslag met aanbevelingen van de ronde-tafelbijeenkomsten rond het thema 'de rol van moskeeën bij integratieproces in de Nederlandse samenleving'*. Amsterdam: Stichting Bijzondere Leerstoel Islam.
- Leuw, Ed.
 1997 *Criminaliteit en etnische minderheden. Een criminologische analyse*. Den Haag: WODC.
- Lewis, O.
 1968 'The culture of poverty', in: D.P. Moynihan (ed.), *On understanding poverty. Perspectives from social sciences*, pp?. New York: Basic books.
- Liebow, E.
 1967 *Tally's corner. A study of negro streetcorner men*. Boston: Little, Brown.
- Ligthart, L.E.E.
 1996 'Jnun en ernstig getraumatiseerde Marokkaanse jongeren', *Medische Antropologie* 8 (1): 55-68.
- Lindo, F.
 1996 *Maakt cultuur verschil? De invloed van groepsspecifieke gedragspatronen op de onderwijsloopbaan van Turkse en Iberische migrantenjongeren*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Loef, C.
 1988 *Marokkaanse daders in de Amsterdamse binnenstad. Rapport bestuursinformatie Amsterdam*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Loef, C. & P. Holla
 1989 'Straatroof in Amsterdam', *Justitiële Verkenningen* 15 (8): 92-101.

- Lucassen, J. & R. Penninx
1994 *Nieuwkomers, nakomelingen Nederlanders. Immigranten en hun nakomelingen in Nederland 1550-1993*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Maas-de Waal, C.
1991 'Wetenschappelijk onderzoek naar criminaliteit van allochtonen. Een taboe doorbroken?', *Tijdschrift voor Criminologie* 33 (2): 87-100.
- Maliepaard, R.
1985 *Achtergronden van deviant gedrag bij allochtone jongeren*. Den Haag: Coördinatiecommissie Wetenschappelijk Onderzoek Kinderbescherming.
- Marseille, C.
1996 *Traditionalism, gender and social change. Wedding-symbolism among Moroccans in the Netherlands*. Paper for the conference 'Does culture make a difference?', Amsterdam, 14-16 november.
- Martens, E.P. & J. Veenman
1994 'Inkomens van allochtonen en autochtonen vergeleken', in: J. Veenman & Th. Roelandt (red.), *Onzeker bestaan. Maatschappelijke positie van Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen in Nederland*, 134-147. Amsterdam: Boom.
- McCall, N.
1994 *Makes me wanna holler. A young black man in America*. New York: Random House.
- McNeill, J.R.
1992 *The mountains of the mediterranean world. An environmental history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meeker, M.
1976 'Meaning and society in the Near East. Examples from the Black Sea Turks and the Levantine Arabs', *International Journal of the Middle East Studies* 7: 243-270.
- Meer, P. van der
1976 *Problemen van Marokkaanse arbeiders. Cultuurverschillen en kommunikatiestoornissen*. Amsterdam: Antropologisch-Sociologisch Centrum, Universiteit Amsterdam.
1984 *Omgaan met Marokkanen. Regels, omgangsvormen, het psychosociale gesprek*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Meloan, J.D. & J. Veenman
1990 *Het is maar de vraag... Onderzoek naar responseffecten bij minderhedensurveys*. Lelystad: Koninklijke Vermande BV.
- Mernissi, F.

- 1975 *Beyond the veil. Male-female dynamics in a modern muslim society.* Cambridge: Schenkman.
- 1978 'The patriarch in the Moroccan family. Myth or reality?', in: J. Allman (ed.), *Women's status and fertility in the muslim world*, pp?. New York: Praeger Publishers.
- 1994 *Het verboden dakterras.* Breda: De Geus.
- Merton, R.K.
- 1938 'Social structure and anomie', *American Sociological Review* 3: 672-682.
- 1957 *Social theory and social structure.* Glencoe: Free Press.
- Middelburg, B.
- 1992 *De dominee. Opkomst en ondergang van mafiabaas Klaas Bruinsma.* Amsterdam: L.J. Veen.
- Miller, W.B.
- 1958 'Lower class culture as a generating milieu of gang delinquency', *Journal of Social Issues* 14: 5-19.
- Montagne, R.
- 1931 *La vie sociale et la vie politique des Berbères.* Paris: La Société de l'Afrique Francaise.
- Most van Spijk, M. van der
- 1991 *Allochtone vrouwen in Nederland. Een inventarisatie van onderzoek met betrekking tot Marokkaanse, Turkse, Surinaamse, Antilliaanse en Molukse vrouwen en meisjes in de Nederlandse samenleving.* Leiden: ACOM.
- Munson, H. Jr.
- 1989 'On the irrelevance of the segmentary lineage model in the Moroccan Rif', *American Anthropologist* 91 (2): 386-400.
- Mutsaers, P.
- 1991 *De invloed van imams op Marokkaanse jongens in Nederland.* Den Haag: Eysink, Smeets & Etman.
- Naamane-Guessous, S.
- 1990 *Achter de schermen van de schaamte. De vrouwelijke seksualiteit in Marokko.* Amsterdam: An Dekker.
- Naborn, E.M.
- 1992 *Gezinshereniging. De overkomst van gezinsleden van migranten en Nederlanders.* Den Haag: Ministerie van Justitie.
- NIBUD (Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting)
- 1997 *Bestedingspatronen van allochtone huishoudens in de vier grote steden.* Utrecht: NIBUD.

- Niekerk, M. van
 1993 *Kansarmoede. Reacties van allochtonen op achterstand*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- 1994 'Zorg en hoop. Surinamers in Nederland nu', in: H. Vermeulen & R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. Emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*, 45-80. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Niekerk, M. van, T. Sunier & H. Vermeulen
 1989 *Bekende vreemden. Surinamers, Turken en Nederlanders in een naoorlogse wijk*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Nijboer, J.
 1995 'Het meten van delinquentie door middel van self-report', *Tijdschrift voor Criminologie* 37 (3): 273-280.
- Obdeijn, H.L.M.
 1987 'Marokkaanse en Turkse gastarbeiders in Nederland', *Tijdschrift voor geschiedenis. Themanummer Migratie* 100 (3): 460-474.
- Oers, J.A.M. van, E.C.H. van Gilst, H.F.L. Garretsen & H.A. Verbeek
 1993 *Een gezonde kijk op Rotterdam en Rotterdammers*. Rotterdam: GGD.
- Olgun, A.
 1995 *Contouren van het Nederlandse getto*. Amsterdam: Vassallucci.
- Olila, J.
 1992 'Some Dutch thieves. Guilty with an explanation', in: J. Fiselier & F. Strijbosch (red.), *Cultuur en delict*, 19-36. 's-Gravenhage: Vuga.
- Ooijen, H. van
 1994 *Mijn hoofd gaat alle kanten op. Marokkaanse jongeren in de wereld van werk en scholing*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Oosterwijk, C. van, P. Gruter & P. Versteegh
 1995 *Haagse jeugdbendes en Amerikaanse gangs. Een vergelijkend onderzoek naar jeugdbende-criminaliteit in de regio Haaglanden*. Den Haag: Politie Haaglanden.
- 'Op Zuid'
 1993 *Op Zuid. Een strategische beheersvisie voor de toekomstige deelgemeente Feijenoord*. Rotterdam: Interim Organisatie Beheer Zuid.
- Pels, T.
 1990 'De Marokkaanse en de Nederlandse gezinscultuur. Relationele en rationele stimulatie', *Tijdschrift voor Orthopedagogiek* 29: 476-488.
- 1991 'Sociale controle in de Marokkaanse gezinscultuur', *Tijdschrift voor Criminologie* 33 (2): 143-153.

- 1996 'Preventie in Marokkaanse gezinnen. Het spanningsveld tussen vraag en aanbod', *Justitiële Verkenningen* 22 (6): 63-73.
- Pels, T. & J. Pen
1984 *Marokkaanse jongens uit in Amsterdam*. Amsterdam: Stichting Averroes.
- Pelto, P.J. & G.H. Pelto
1978 *Anthropological research. The structure of inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Penninx, R. & L. van Velzen
1977 *Internationale arbeidsmigratie*. Nijmegen: SUN.
- Peristiany, J.G. (ed.)
1966 *Honour and shame. The values of mediterranean society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Plantade, N.
1988 *La guerre des femmes. Magie et amour en Algérie*. Parijs: La Boite a Documents.
- Polsky, N.
1967 *Hustlers, beats and others*. Chicago: Aldine Publishing.
- Postma, A.
1996 *Evaluatie plan van aanpak Marokkaanse kinderen in het Nieuwe Westen*. Rotterdam: GGD.
- Prins, K.
1996 *Van gastarbeider tot Nederlander. Adaptatie van Marokanen en Turken in Nederland*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Rabbae, M.
1993 *Naast de Amicales nu de UMMON. De mantelorganisaties van de Marokkaanse autoriteiten in Nederland*. Utrecht: NCB.
- Rath, J., R. Penninx, K. Groenendijk & A. Meyer
1996 *Nederland en zijn islam. Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Rettab, B.
1995 *Economic performance of the immigrant workforce. A case study of Moroccans in the Netherlands*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Rodman, H.
1963 'The lower-class value stretch', *Social Forces* 42: 205-215.
- Roelandt, Th.

- 1991 'Marginalisering, etnische herkomst en onderklasse. Een theoretische verkenning', *Migrantenstudies* 7 (3): 6-20.
- Roelandt, Th., J.H.M. Roijen & J. Veenman
1992 *Minderheden in Nederland, statistisch vademecum 1992. CBS-publikaties*. Den Haag: SDU.
- Roestenburg, W.
1995 'RAMOLA onderzoek', *Bundel themadag politie over Marokko (Aspecten van culturen en criminaliteit)*, 52-57. Rotterdam.
- Rood-Pijpers, E.
1995a 'Een sociografische schets van de wijken Afrikaanderwijk, Bloemhof en Hillesluis', in: E. Rood-Pijpers, B. Rovers, F. van Gemert & C. Fijnaut, *Preventie van jeugdcriminaliteit in de grote stad*, 191-214. Arnhem: Gouda Quint.
1995b 'Het lokale beleid in de drie wijken', in: E. Rood-Pijpers, B. Rovers, F. van Gemert & C. Fijnaut, *Preventie van jeugdcriminaliteit in een grote stad*, 301-386, Arnhem: Gouda Quint.
- Rood-Pijpers, E., B. Rovers, F. van Gemert & C. Fijnaut
1995 *Preventie van jeugdcriminaliteit in een grote stad*. Arnhem: Gouda Quint.
- Rosen, R.
1984 *Bargaining for reality. The social construction of social relations in a muslim community*. Chicago: Chicago University Press.
- Rovers, B.
1995a 'Spreiding van criminaliteit in stedelijke gebieden. Feiten verklaringen en problemen', in: E. Rood-Pijpers, B. Rovers, F. van Gemert & C. Fijnaut, *Preventie van jeugdcriminaliteit in een grote stad*, 9-67. Arnhem: Gouda Quint.
1995b 'De criminaliteit in de drie wijken', in: E. Rood-Pijpers, B. Rovers, F. van Gemert & C. Fijnaut, *Preventie van jeugdcriminaliteit in een grote stad*, 215-263. Arnhem: Gouda Quint.
1996 *Criminografie van Rotterdam. Jeugdigen en veel voorkomende criminaliteit in de periode 1990-1994*. Deventer: Gouda Quint.
1997 *De buurt een broeinest? Een onderzoek naar de invloed van woonomgeving op jeugdcriminaliteit*. Nijmegen: Ars aequi libri.
- Rovers, B. & M. Wouters
1996 'De nazaten van Pietje Bell. De eerste resultaten van een zelfrapportage-onderzoek naar regelovertreding onder Rotterdamse kinderen', *Tijdschrift voor Criminologie* 38 (1): 21-43.
- Rutenfrans, C.J.C. & G.J. Terlouw
1994 *Delinquentie, sociale controle en 'life events'. Eerste resultaten van een longitudinaal onderzoek*. Arnhem: Gouda Quint.

- Rutten, S.
1988 *Moslims in de Nederlandse rechtspraak*. Kampen: J.H. de Kok.
- Saharso, S.
1985 'De tweede generatie. (Voor eeuwig) verloren tussen twee culturen?', *Psychologie en Maatschappij* 32: 371-385.
1992 *Jan en alleman. Etnische jeugd over etnische identiteit, discriminatie en vriendschap*. Utrecht: Jan van Arkel.
- San, M. van
1996 'Het mes als verlengstuk van de arm. Legitimering van steken bij Curaçaose jongens in Nederland', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 23 (3): 454-479.
- Sansone, L.
1992 *Schitteren in de schaduw. Overlevingsstrategiën, subcultuur en etniciteit van Creoolse jongeren uit de lage klassen 1981-1990*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Schade-Poulsen, M.
1995 'The power of love. Raï music and youth in Algeria', in: V. Amit-Talai & H. Wulff (eds), *Youth cultures. A cross-cultural perspective*, 81-113. London: Routledge.
- Schelven, W. van
1989 *Projecten voor allochtone randgroepjongeren. Een evaluatie*. Leiden: COMT, Rijksuniversiteit Leiden.
- Schneider, J.
1971 'Of vigilance and virgins. Honor, shame and acces to resources in mediterranean societies', *Ethnology* 10 (1): 1-24.
- Schuyt, C.J.M.
1995 *Kwetsbare jongeren en hun toekomst. Een beleidsvisie gebaseerd op een literatuurverklaring*. Rijswijk: Ministerie van VWS.
- Seddon, D.
1973 'Local politics and state intervention: northeast Morocco from 1870 to 1970', in: E. Gellner & C. Micaud (eds), *Arabs and Berbers. From tribe to nation in North Africa*, 109-139. London: Duckworth.
1981 *Moroccan peasants. A century of change in the eastern Rif 1870-1970*. Folkestone: Dawson.
- Sellin, T.
1938 *Culture, conflict and crime*. New York: Social Science Research Council.
- Shadid, W.A.
1979 *Moroccan workers in the Netherlands*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden.
- Shadid, W.A.R. & P.S. van Koningsveld

- 1990 *Muslims in Nederland*. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Shakur, S.
1993 *Monster. De autobiografie van een Crips-leider*. Amsterdam: Luitingh-Sijthoff.
- Shaw, C.R. & H.D. McKay
1942 *Juvenile delinquency in urban areas. A study of rates of delinquents in relation to characteristics of local communities in American cities*. Chicago: University of Chicago press.
- Sijtsma, J.
1989a 'Etniciteit en islam onder Marokkaanse harddruggebruikers', *Migrantenstudies* 5 (1): 36-49.
1989b 'De Rushdie-affaire in de Marokkaanse moskeeën in Nederland', in: R. Haleber (red.), *Rushdie effecten*, 149-157. Amsterdam: SUA.
- Smeets, H. & J. Veenman
1994 'Steeds meer "thuis" in Nederland. Tien jaar ontwikkelingen in de Molukse bevolkingsgroep', in: H. Vermeulen & R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. Emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het emancipatiebeleid*, 15-44. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Soomeren, P.F. van
1991 'De Chicago School revisited', *Justitiële Verkenningen* 17 (9): 8-16.
- Sowell, T.
1981 *Ethnic America. A history*. New York: Basic Books.
- Spergel, I.A.
1990 'Youth gangs. Continuity and change', in: M. Tonry & N. Morris (eds), *Crime and Justice*, 171-275. Chicago: University of Chicago Press.
- Steijlen, F.
1996 *RMS: van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland 1951-1994*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Steinberg, S.
1981 *The ethnic myth. Race, ethnicity and class in America*. Boston: Beacon Press.
- Sterman, D.
1996 *Een olijfboom op de ijsberg. Een transcultureel-psychiatrische visie op en behandeling van de problemen van jonge Noord-Afrikanen en hun families*. Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders.
- Strating, A.
1997 *De Lijnrijders van Rijnsburg. Een antropologische studie naar bloemenhandel, verwantschap en identiteit*. Amsterdam: Z.u.

- Strijbosch, F.
1991 'Culturele delicten in de Molukse gemeenschap', *Nederlands Juristen Blad* 6: 666-672.
- Strijp, R.
1996 *Moroccan associations in a Dutch town. The politics of identity, language and religion*. Paper for the conference 'Does culture make a difference?', Amsterdam, 14-16 november.
1997 '“De mensen hier maken je gek”'. Marokkaanse migranten en hun bindingen met Marokko', *Migrantenstudies* 13 (3): 148-166.
- Sunier, T.
1996 *Islam in beweging. Turkse jongeren en islamitische organisaties*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Sutherland, E.H. & D.R. Cressey
1955 *Principles of criminology*. 5th edition. Chicago: Lippincott.
- Suttles, G.D.
1968 *The social order of the slum. Ethnicity and territory in the inner city*. Chicago: University of Chicago Press.
- Swanborn, P.G.
1979 *Aspecten van sociologisch onderzoek*. Meppel: Boom.
- Sykes, G. & D. Matza
1957 'Techniques of neutralization. A theory of delinquency', *American Sociological Review* 22 (6): 664-670.
- Taylor, C.S.
1990 'Gang imperialism', in: C.R. Huff (ed.), *Gangs in America*, 103-115. Newbury Park: Sage.
- Taylor, L.
1984 *In the underworld*. London: Counterpoint.
- Tennekes, J.
1989 'Buitenlandse jongeren en cultuurconflict', *Migrantenstudies* 4 (5): 24-40.
- Terpstra, J.
1997 'Jeugdsbucultuur en de reproductie van maatschappelijke achterstand', *Sociologische Gids* 44 (3): 205-229.
- Terpstra, J. & L. Gunther Moor
1992 'Criminaliteit en maatschappelijke achterstand', in: J. Fiselier & F. Strijbosch (red.), *Cultuur en delict*, 37-55. 's-Gravenhage: Vuga.

- Tertilt, H.
1996 *Turkish Power Boys. Ethnographie einer Jugendbande.* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Tesser, P. & J. Veenman
1997 *Rapportage minderheden 1997. Van school naar werk, de arbeidskansen van jongeren uit minderheden in verband met het door hen gevolgde onderwijs.* Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Thesinger, W.
1959 *Arabian sands.* London: Penguin Books.
- Thomas, W.I. & F. Znaniecki
1918 *The Polish peasant in Europe and America.* Boston: Badger.
- Thrasher, F.
1928 *The gang. A study of 1303 gangs in Chicago.* Chicago: University of Chicago Press.
- Tinnemans, W.
1994 *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994).* Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders.
- Torre, E.J. van der
1996 *Drugstoeristen en kooplieden. Een onderzoek naar Franse drugstoeristen, Marokkaanse drugsrunners en het beheer van dealpanden in Rotterdam.* Deventer: Kluwer.
- Tunnell, K.D. & T.C. Cox
1995 'Applying a subculture of violence thesis to an ongoing criminal lifestyle', *Deviant Behavior. An interdisciplinary journal* 16: 373-389.
- Uildriks, N.
1997 *De normering en beheersing van politiegeweld.* Deventer: Gouda Quint.
- Valk, L. van der, & H. Blaubeen
1995 *De kunst van het overleven. Marokkaanse jongens.* Utrecht: Jan van Arkel.
- Veenman, J.
1997 *Rotterdam in kleur. De toekomst van de multi-etnische stadssamenleving.* Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- Veenman, J. & E.P. Martens
1994 'Activiteit en inactiviteit, een typering van de werkloosheid', in: J. Veenman & Th. Roelandt (red.), *Onzeker bestaan. Maatschappelijke positie van Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen in Nederland*, 108-133. Amsterdam:

- Boom.
1995 *Op de toekomst gericht. Tweede generatie allochtonen in Nederland*. Den Haag: Vuga.
- Veenman, J. & Th. Roelandt
1994 *Onzeker bestaan. Maatschappelijke positie van Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen in Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Veraart, J.
1996 *In vaders voetspoor. Turkse nakomers en nakomelingen op de arbeidsmarkt*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Verbraeck, H.
1985 *Junkies. Een etnografie over oude heroïnegebruikers in Utrecht*. Utrecht: WGU.
- Verkleij, H. & I.P. Spruit
1987 'Werkloosheid en gezondheidszorg. Een wederkerige relatie', in: I.P. Spruit & F. Tazelaar (red.), *Leven met werkloosheid*, 65-82. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Verkuyten, M.
1988 *Zelfbeleving en identiteit van jongeren uit etnische minderheden*. Arnhem: Gouda Quint.
- Vermeulen, H.
1984 *Etnische groepen en grenzen. Surinamers, Chinezen en Turken*. Weesp: Het Wereldvenster.
1992 'De cultura. Een verhandeling over het cultuurbegrip in de studie van allochtone etnische groepen', *Migrantenstudies* 8 (2): 14-30.
- Vermeulen, H. & R. Penninx
1994 'Slotbeschouwing', in: H. Vermeulen & R. Penninx (red.) *Het democratisch ongeduld. Emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*, 207-234. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Verrips, J.
1988 'Holisme en hybris', *Etnofoor* 1 (1): 35-56.
- Vigil, J.D.
1988 *Barrio gangs. Street life and identity in Southern California*. Austin: University of Texas Press.
- Vinogradov, A.R.
1974 *The Ait Nahir of Morocco. A study of the social transformation of a Berber tribe*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Viskil, I.
1996 *In een stad waar je niemand kent kun je doen wat je wilt*. Doctoraalscriptie

Universiteit van Amsterdam.

Visser, H.

1995 'Voorrang aan Marokkanen', *Bundel themadag politie over Marokko (Aspecten van culturen en criminaliteit)*, 68-72. Rotterdam.

Vogels, H.M.G. & C. Stolk (red.)

1997 *Allochtonen in Rotterdam. De maatschappelijke positie op het gebied van arbeid*. Rotterdam: COS/ISEO.

Vries, G. de

1993 *Nederland verandert. Sociale problemen in de jaren tachtig en negentig*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Vries, M. de

1995a 'Beschaafde Berbers', *Intermediair* 30 (12): 20-22.

Vries, M. de

1987 *Ogen in je rug. Turkse meisjes en jonge vrouwen in Nederland*. Alphen a/d Rijn: Samsom.

1990 *Roddel nader beschouwd*. Leiden: COMT.

1995b 'Casus gebruik van indirect verkregen informatie. Ethisch dilemma bij kwalitatief onderzoek', in: M.A. Mentzel, G.A. Kohnstamm & H.A. Becker (red.), *Ethische vragen bij sociaal-wetenschappelijk onderzoek*, 102. Assen: Van Gorcum.

Waardenburg, J.

1983 *Religieuze voorzieningen voor etnische minderheden in Nederland*. Rijswijk: Ministerie van WVC.

Walker, A.L. & C.W. Lidz

1977 'Methodological notes on the employment of indigenous observers' in: R.S. Weppner (ed.), *Street ethnography. Selected studies on crime and drug use in a natural setting*, 103-123. Beverly Hills: Sage.

Warnock Fernea, E.

1993 *Een straat in Marrakech*. Amsterdam: Bulaaq.

Waterbury, J.

1970 *The commander of the faithful, the Moroccan political elite. A study in segmented politics*. London: Weidenfeld and Nicolson.

1973 'The coup manqué', in: E. Gellner & C. Micaud (eds), *Arabs and Berbers. From tribe to nation in North Africa*, 397-423. London: Duckworth.

Weijenburg, M.A.M.H.

1993 'De opsporing van softdrugs in Nederland', *Justitiële Verkenningen* 19 (6): 60-76.

Werdmolder, H.

- 1986 *Van vriendenkring tot randgroep. Marokkaanse jongeren in een oude stadswijk.* Houten: Het Wereldvenster.
- 1989 'Een taboe doorbroken. Marokkaanse jongeren en criminaliteit', *Intermediair* 25 (12): 17-23.
- 1990 *Een generatie op drift. De geschiedenis van een Marokkaanse randgroep.* Arnhem: Gouda Quint.
- 1995 'De socialisatie van Marokkaanse jongens', *Jeugd en Samenleving* 25 (6/7): 34-42.
- 1998 'Moroccan organised crime in the Netherlands', *International journal of risk, security and crime prevention* 3 (2): 111-120.

Werdmölder, H. & P. Meel

- 1993 'Jeugdige allochtonen en criminaliteit. Een vergelijkend onderzoek onder Marokkaanse, Turkse, Surinaamse en Antilliaanse jongens', *Tijdschrift voor Criminologie* 35 (3): 252-276.

Wetering, W. van

- 1992 'Een criminologisch alternatief voor de studie van jeugddelinquentie?', *Sociologische Gids* 39 (2): 106-127.

Whyte, W.F.

- 1943 *Street corner society. The social structure of an Italian slum.* Chicago: University of Chicago Press.

Williams, T.

- 1990 *The cocaine kids. The inside story of a teenage drug ring.* London: Bloomsbury.

Wilson, W.J.

- 1987 *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass and public policy.* Chicago: University of Chicago Press.

Wright, R., S.H. Decker, A.K. Redfern & D.L. Smith

- 1991 *A snowball's chance in hell. Doing ethnography with active residential burglars.* Research Paper, University of Missouri.

WRR (Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid)

- 1979 *Etnische minderheden.* Den Haag: Staatsuitgeverij.
- 1989 *Allochtonenbeleid.* Den Haag: SDU.

Yablonsky, L.

- 1962 *The violent Gang.* New York: Macmillan.

Yesilgöz, Y. & L. Coenen

- 1992 'Opvattingen over eer en eerbescherming onder Turken', *Proces* 2: 24-31.

Zeefuik, E.E.

- 1995 *Jeugdbendes... feit of fictie? Een onderzoek naar de beeldvorming van de Rotterdamse politie omtrent jeugdbendes naar Amerikaans model.* Apeldoorn:

Nederlandse Politie Academie.

Appendix A

Methode

Een aantal Nederlandse antropologen heeft zich (onder andere) met het vraagstuk van de criminaliteit van jeugdige Marokkanen beziggehouden. Dit resulteerde in etnografische onderzoeken met een kwalitatief karakter, waarin Marokkaanse respondenten in hun alledaagse omgeving worden benaderd.¹²⁶ Deze wetenschappers hebben, hoewel niet steeds in dezelfde mate, gebruik gemaakt van interviews en van participerende observatie.

Zonder uitzondering wordt in deze etnografische onderzoeken melding gemaakt van problemen bij de dataverzameling. Rekrutering van respondenten verloopt moeizaam, een probleem dat vrij goed in beeld komt. De kwestie van representativiteit wordt niet altijd besproken en problemen die betrekking hebben op betrouwbaarheid en validiteit komen in deze onderzoeken slechts summier aan bod. Deze problemen keren steeds terug, maar waar ze uit voortkomen wordt niet goed duidelijk. Het kan zijn dat lieden die de wet overtreden dat tegenover buitenstaanders verborgen willen houden en dus het liefst hun mond houden. Het lijkt dan ook voor de hand te liggen om de methodologische obstakels in verband te brengen met criminele activiteiten. Ik meen echter dat er bij deze specifieke populatie een aanvullend element nodig is om te komen tot een verklaring die meer hout snijdt. Deze gedachte vindt steun in andere publicaties over Marokkanen, die niet op criminaliteit betrekking hebben. Ook hier worden onderzoekers namelijk met weigerachtige Marokkaanse respondenten geconfronteerd¹²⁷, terwijl herhaaldelijk naar voren komt dat Turken, bijvoorbeeld, toeschietelijker zijn.

Hieronder wordt beschreven welke wegen de genoemde antropologen hebben bewandeld en komen de methodologische obstakels ter sprake die zij tegenkwamen. Vervolgens ga ik in op het onderzoek dat aan dit boek ten grondslag ligt. Over een periode van drie jaar zijn gegevens verzameld in Rotterdam-Zuid, eveneens aan de hand van participerende observatie en interviews. De keuze voor het onderzoeksgebied wordt toegelicht en de populatie wordt beschreven. Daarnaast vergelijk ik mijn eigen ervaringen bij de gebruikte methoden met die van mijn voorgangers. In beide delen komen strategieën voor rekrutering van respondenten aan bod, alsook de kwesties van representativiteit, betrouwbaarheid en validiteit. Tot slot wordt getracht de obstakels te duiden en ga ik in op de manier waarop in dit onderzoek is geprobeerd om ze te omzeilen. De culturele factor komt ook hier ter sprake.

Eerder onderzoek

In de genoemde etnografische onderzoeken zijn gegevens over Marokkaanse jongens verzameld via rechtstreeks contact met de onderzochten. Daarnaast is in de regel aanvullende informatie verzameld door deskundigen, vaak hulpverleners, te raadplegen. In alle gevallen maakte men gebruik van interviews en van participerende observatie. Tussen beide methoden bestaan wezenlijke verschillen en ze zouden eigenlijk apart besproken moeten worden (cf. Kemper 1996). Dat ligt echter niet zo eenvoudig, want in de praktijk zijn ze soms moeilijk te scheiden.

---

¹²⁶ Buijs 1993; Van Gelder & Sijtsma 1988b, 1990; Kaufman & Verbraeck 1986; Werdmölder 1986.

¹²⁷ Abraham 1996: 8-10; Bouw & Nelissen 1986; Brassé et al. 1983: 15-16; Van der Hoek & Kret 1992; Kemper 1996: 74-75; Lamers et al. 1993: 20-21; Meloen & Veenman 1990: 54; Prins 1996; Wentholt 1983 (in: Kemper 1996: 74).

Participerende observatie is een wat misleidende aanduiding als het uiteindelijk toch vraaggesprekken zijn die de gegevens leveren (Böcker 1994: 15; De Vries 1987: stelling 10 bij dissertatie). Het is voor de lezer achteraf dan ook niet altijd vast te stellen of passages zijn gebaseerd op observaties of uit een vraaggesprek voortkomen. Voor de meeste onderzoeken die hier worden besproken, geldt dat interviews het belangrijkste zijn. Bij aanvang stelt de onderzoeker zich bijvoorbeeld ten doel minstens dertig respondenten te spreken.

Maar, hoe moeten respondenten worden benaderd en hoe kan men ze bewegen tot medewerking aan een vraaggesprek? Twee strategieën worden toegelicht: het gebruik van een respondentenrondselaar en het langdurig verblijf op één locatie.

Strategie

Achmed

Doc was de leider van The Nortons, Italiaanse *cornerboys* uit een sloppenwijk van Boston. Zijn vriendschap met William Foote Whyte maakte het de laatste mogelijk om als onderzoeker allerlei plaatsen te betreden en gegevens te verzamelen, waarna hij het monumentale *Streetcorner society* schreef (Whyte 1943). Taylor (1984) had in meesterkraker John McVicar eenzelfde soort begeleider. Na hem in de gevangenis sociologie te hebben gedoceerd, leidde McVicar als wederdienst Taylor door de Londense onderwereld. In een epidemiologisch onderzoek onder drugsgebruikers in het zwarte getto van Chicago maakte Hughes (1977: 18) gebruik van de diensten van Rabbi. De inbreng van deze assistent was groot omdat hij een ex-gebruiker en ex-dealer was, die nog steeds in hoog aanzien stond in de scene. Ook in andere publicaties is gewezen op het belang van een 'solid street reputation' van de onderzoeksassistent (Wright et al. 1991: 8), alsmede op de noodzaak dat deze persoon tot dezelfde etnische groepering behoort als de respondenten (Walker & Lidz 1977). Wanneer er op dit punt geen *matching* is tussen onderzoeker en onderzochten, kan dat beperkingen opleveren (Suttles 1968: 10). In sommige onderzoeken zijn bepaalde etnische groepen niet vertegenwoordigd omdat de onderzoeker er om deze reden geen ingang kon vinden (Jankowski 1991: 10-11).

Kaufman en Verbraeck (1986, 1987) deden onderzoek naar Marokkaanse drugsgebruikers in het Utrechtse Hoog Catharijne. Zij wilden hun levensgeschiedenissen optekenen en kozen er bewust voor om op straat hun respondenten te benaderen. Na een aantal mislukkingen gingen ze ertoe over om Achmed, een ex-gebruiker, als assistent in te huren. Hij werd aan huisvesting geholpen en er werd hem een baantje in het vooruitzicht gesteld. Zijn bemoeienis betekende een belangrijke stap voorwaarts en leverde uiteindelijk dertig respondenten op.

In navolging van deze Utrechtse methode hebben ook Van Gelder en Sijtsma (1988b: 7-8) in Amsterdam, en later in Den Haag (1990: 26) van deze tactiek gebruik gemaakt. Het ging hier om Marokkaanse drugsgebruikers in Amsterdam en om gemarginaliseerde Marokkanen, veelal ook drugsgebruikers, in Den Haag. De negentien respondenten die de Amsterdamse Achmed ronselde werden betaald voor hun verhaal, daarin verschillen zij van de Utrechtse gebruikers, die niks kregen. Over betaling van de Amsterdamse en Haagse assistenten wordt niets vermeld, het ligt evenwel niet voor de hand dat zij gratis zijn opgetreden. In Den Haag werd tevens op beperkte schaal de sneeuwbalmethode gehanteerd.

Het slagen van de 'Achmed-methode' lijkt in hoge mate afhankelijk van de kwaliteiten van de assistent, van diens relatie met de scene en die met de onderzoekers. In de Amsterdamse en Haagse onderzoeken wordt daar niet veel over gezegd. De Utrechters daarentegen, noemen Achmed de 'Doc' van hun onderzoek en verwijzen daarmee naar de cruciale rol van Whytes assistent.

Het feit dat zo'n assistent eveneens een Marokkaanse afkomst heeft lijkt onvoldoende garantie voor geslaagde rekrutering. Het spreken van dezelfde taal kan in het voordeel werken van de allochtone onderzoeker, maar er kunnen ook nadelen aan verbonden zijn. Niet zelden spelen er regionale tegenstellingen binnen een migrantengroep, iets wat de Nederlandse onderzoeker juist tot een neutrale

gesprekspartner kan maken. Ook bij zaken die in een etnische gemeenschap gevoelig liggen, kan de onbevooroordeelde buitenstaander een acceptabeler interviewer zijn (Brassé et al. 1983: 17-18; Kemper 1996: 59-60). Soms is dezelfde afkomst een extra handicap, dan geldt het wantrouwen in verhevigde mate jegens iemand uit de eigen groep. Zo kreeg Bel Ghazi met veel achterdocht te maken. Marokkaanse jongeren zagen in hem niet alleen iemand die iets onfatsoenlijks of illegaals op het spoor kon komen, maar zij verwachtten bovendien dat deze Marokkaan dat veel sneller aan hun ouders zou kunnen doorvertellen.

'De angst en het wantrouwen binnen deze groep zijn groot en gericht tegen iedereen die niet tot hun groep behoort. Hun angst is nog groter jegens een Marokkaan die probeert erachter te komen waar ze mee bezig zijn' (Bel Ghazi 1986: 120).

Marnel

Is er sprake van een hechte groep waar de onderzoeker in wil binnendringen, dan moeten de leden vinden dat deze okay is. De onderzoeker kan dit proces beïnvloeden door zijn of haar aanwezigheid te rechtvaardigen en een rol aan te nemen die past bij de setting (Van Gemert 1989). Soms is het verstandig dat de onderzoeker zich op de vlakte houdt, bijvoorbeeld wanneer een hectische drugsscene wordt bestudeerd.¹²⁸ In andere gevallen kan de onderzoeker zich meer profileren en nuttig maken. Zo nam Verbraeck (1985), die een etnografie over junkies schreef, wegwerpspuiten mee om uit te delen. Hij maakte van die gelegenheid gebruik om een gesprek aan te kunnen knopen. Het fraaiste voorbeeld komt van Humphreys (1970), die stiekeme homoseksuele ontmoetingen in openbare toiletten in kaart bracht. Hij kon dat doen omdat hij zich verdienstelijk maakte door op de uitkijk te staan.

De strategie die in deze onderzoeken steeds terugkeert, is in feite de klassieke werkwijze van antropologen die zich voor een langere periode vestigen in een dorp of temidden van een stam. Ook in een stedelijke setting is die al regelmatig toegepast. Zo is er een aantal Engelstalige studies, waarin onderzoekers op vaste plekken in de openbare ruimte hun respondenten tegenkomen (onder anderen Horowitz 1983; Liebow 1967). Het winnen van vertrouwen en het opbouwen van *rapport* staan centraal en gaan vooraf aan het verzamelen van data. Veelvuldige en langdurige aanwezigheid moet ertoe leiden dat de onderzoekspopulatie ervan overtuigd raakt dat de onderzoeker niet bedreigend is en dat medewerking aan het onderzoek geen kwalijke gevolgen heeft.

Werdmölder (1986) heeft een Marokkaanse randgroep uit de Amsterdamse Pijp in beeld gebracht. Hij koos er, na de nodige tegenslagen, voor om als barman en jongerenwerker te verblijven in het clubhuis Marnel van delinquente Marokkaanse jongens. Werdmölders dissertatie (1990) is gebaseerd op dezelfde onderzoeksgroep, die hij na enkele jaren opnieuw benaderde en interviewde om te zien wat er van hen geworden was. Op deze plaats wordt hoofdzakelijk over zijn eerste onderzoek gesproken, waarin hij gebruik maakte van participerende observatie (Werdmölder 1986).

Buijs (1993: 4) wilde de meer 'normale' Marokkaanse jongemannen beschrijven. Hij trachtte in eerste instantie in contact te komen met personen die deel uitmaakten van een aselechte steekproef uit het bevolkingsbestand van twee steden, maar dat leverde in enkele maanden slechts drie respondenten op. Vervolgens sloeg hij zijn bivak op in het gebouw van een Marokkaanse vereniging en hanteerde een sneeuwbalmethode. Hij leek in deze omgeving alleen als onderzoeker/interviewer aanwezig te zijn. Buijs heeft zijn respondenten twee of drie keer geïnterviewd, terwijl Werdmölder zijn jongens in eerste instantie participerend observeerde en pas later ook is gaan interviewen. Een van de jongens heeft Werdmölder geassisteerd. In slechts enkele zinnen in zijn boeken (1986: 169 en 183; 1990: 9 en 191) schrijft hij, uiterst beknopt, dat deze sleutelinformant gegevens verzamelde, maar dat dit bij de andere jongens niet bekend was.

---

¹²⁸ Adler 1985; Burr 1984; Williams 1989.

De werkwijze bij de onderzoeken van Kaufman en Verbraeck (1986) en Van Gelder en Sijsma (1988b, 1990) is dus afgestemd op een intermediair. Hier is het een ingehuurde assistent (Achmed), die de onderzoekers bij de hand neemt en respondenten ronselt.

Werdmölder en (in mindere mate) Buijs volgden een strategie, die is gebaseerd op langdurig verblijf op één bepaalde locatie. Kennelijk is het zo dat de aanwezigheid na verloop van tijd het ijs doet breken. Een aantal jongens kan door de onderzoeker zelf worden benaderd en zij laten zich interviewen. Buijs had succes bij twintig jongens, terwijl Werdmölder van 34 jongens gedetailleerde gegevens wist te verzamelen.

Representativiteit

Bij het soort onderzoek dat hier centraal staat, is representativiteit een steeds terugkerend punt van discussie (Pelto & Pelto 1978: 147 e.v.). Het is moeilijk, soms zelfs onmogelijk om op bevredigende wijze vast te stellen in hoeverre de onderzochte populatie een afspiegeling is van een grotere groepering. Etnografische onderzoekers schrijven over een specifieke groep die zij onder de loep hebben genomen, maar in de praktijk worden hun pennenvruchten toch meestal gelezen alsof de bevindingen opgaan voor de gehele verzameling waarvan zij deel uitmaakt. Zeker bij criminologisch beleidsonderzoek, waar het onderzoek dat aan dit boek ten grondslag ligt ook toe gerekend kan worden, willen opdrachtgevers in het algemeen niet zozeer theoretische scherpslijperij als wel heldere aanbevelingen over concrete problemen. Hoe bepaalde jongens in een bepaalde omgeving tot bepaalde criminele activiteiten kunnen komen, is een zo fijnmazige vraagstelling dat de resultaten op voorhand weinig speelruimte bieden voor degenen die het beleid moeten vormgeven. Onderzoekers worden zodoende verleid om uitspraken te doen die hun populatie kunnen overstijgen.

Het werken met een aselechte steekproef is een probaat middel voor de kwaal die hier aan het licht komt. Een dergelijke steekproef kan worden gebruikt bij een survey of als interviews de data moeten leveren. Is het onderzoeksobject een groep en is het doel in kaart te brengen hoe de leden zich in bepaalde situaties gedragen, dan biedt een steekproef geen soelaas. Of het zou moeten zijn dat men verschillende groepen `trekt', die vervolgens allemaal worden onderzocht. Daardoor wordt een onderzoek echter al snel te groot en te tijdrovend. Overigens biedt het werken met een steekproef geen garanties voor rekrutering. Ook hier is het niet vanzelfsprekend dat de potentiële respondenten die men benadert zullen meewerken. Zou men echter zicht krijgen op de reden van weigering en blijkt die voor een bepaalde categorie te spelen en niet voor andere, dan kan dit bij de analyse worden betrokken. Het kan dan soms toch mogelijk zijn aan te geven wat de gevolgen zijn voor de representativiteit.

Er is nog een andere wijze waarop kan worden voorkomen dat een etnografie wordt afgeleverd die in het universum zweeft, zonder dat voldoende duidelijk is wat de relatie is met andere verschijnselen. Uitgangspunt moet dan de stand van zaken in de theorie zijn en hetgeen reeds bekend is over het fenomeen dat wordt onderzocht. De onderzoeker kan door een accurate beschrijving van de onderzoekspopulatie en het -gebied inzichtelijk maken in hoeverre het personen en een omgeving betreft die afwijken of juist overeenkomen met het grotere geheel waarover uitspraken kunnen worden gedaan (Hammersley 1992: 189-190).

Gaat het om onderzoek waaraan een maatschappelijk probleem ten grondslag ligt, dan bestaan er noties omtrent groeperingen die daarbij een rol spelen. Wil een onderzoeker bijvoorbeeld een bepaalde drugscene in kaart brengen, dan doet hij er goed aan niet slechts van en over gebruikers gegevens te verzamelen, maar ook dealers en wellicht ook de politie, buurtbewoners en beleidsmakers aan het woord te laten. Men kan ernaar streven om alle relevant geachte categorieën, al dan niet in gelijke mate, in de onderzoeksgroep vertegenwoordigd te laten zijn. In de literatuur wordt dit *theoretical sampling* genoemd (Glaser & Strauss 1979).

Kaufman en Verbraeck (1986 en 1987) zetten zich af tegen andere 'drugsonderzoekers' die steeds de hulpverlening gebruiken om toegang tot een populatie van gebruikers te krijgen. Zij gaan ervan uit dat deze benadering een bepaald soort gebruikers met een bepaald soort (aangepast) gedrag selecteert. Zij verwijzen naar Amerikaanse etnografieën als ze stellen dat 'The streets are where it all happens' (Agar 1977: 153). Zij trachtten hun eigen respondenten op straat te benaderen en te ondervragen. Waar zij hun werkwijze toelichten (Kaufman & Verbraeck 1986: 17-23 en 1987), wordt met geen woord gerept over representativiteit, alsof dat op straat niet aan de orde zou zijn.

Werdmolder bespreekt het onderwerp representativiteit zeer kort (1990: 8). Er is in zijn onderzoek geen sprake van een aselechte steekproef. Het was zijn doel tot een typologie te komen.

Van Gelder en Sijtsma (1990) maakten gebruik van *theoretical sampling*. Zij probeerden gaandeweg het onderzoek die respondenten te vinden, die behoorden tot de dan nog ondervertegenwoordigde categorieën (Van Gelder & Sijtsma 1990: 26). Met dat doel bezochten zij verschillende locaties, waarvan ze vermoedden dat de verschillende categorieën zich er ophielden.

Buijs (1993) trachtte aanvankelijk met een aselechte steekproef te werken, maar de geselecteerden gaven zeer vaak niet thuis. Noodgedwongen stapte hij over op een sneeuwbal methode, waarvan hij zelf vaststelt dat daardoor vooral de spraakzamen boven kwamen drijven en de ondervraagden dus niet als representatief mogen worden beschouwd (Buijs 1993: 4-5).

Van Gelder en Sijtsma (1988b: 18-20) bespreken deze kwestie in hun Amsterdamse onderzoek iets uitvoeriger. Ook zij konden geen aselechte verzameling samenstellen. Bij hun omschrijving van de onderzoeksgroep stellen zij dat het van belang is dat er in de verzamelde gegevens een spreiding bestaat ten aanzien van de variabelen die zij van belang achten. Omdat ze zelf zeggen dat niet duidelijk is wat de eigenschappen zijn van de gehele populatie Marokkaanse drugsgebruikers, kunnen ze ook niet aangeven in hoeverre hun bevindingen generaliseerbaar zijn.

Betrouwbaarheid en validiteit

Je kunt je eigen lengte meten door met je rug tegen de muur te gaan staan en boven je hoofd een streepje te zetten. Herhaalde metingen geven echter niet hetzelfde resultaat; nu eens te lang, dan weer te kort. Deze manier van meten is niet betrouwbaar.

Een meetinstrument in de sociale wetenschap is vaak gecompliceerder dan de onderzoeker lief is. Dit kan een afwijking tot gevolg hebben, want behalve wat men wil meten worden vaak andere zaken gemeten. Een werkelijk valide instrument meet alleen dat wat men wil meten. Het klassieke voorbeeld van de door ouderdom uitgerekte huishoudcentimeter (Swanborn 1979: 73-74) laat zien dat het meten van een bepaald stuk hout weliswaar steeds hetzelfde aantal centimeters oplevert, maar de lengte zal volgens een andere, nieuwe en nog niet uitgerekte centimeter groter blijken. Het uitgerekte exemplaar, daar gaat het hier om, geeft geen willekeurige maar een systematische vertekening.

Op het moment dat duidelijk is waar de vertekening mee samenhangt, kan men deze trachten te corrigeren. Zo kunnen de metingen van de uitgerekte centimeter met een bepaalde factor worden vermenigvuldigd om dichterbij de correcte lengte te komen. Onbetrouwbare metingen zijn op zich niet te corrigeren.¹²⁹ Voor beide vertekeningen geldt dat herhaling van de meting meer duidelijkheid kan verschaffen. In het bijzonder zal echter *triangulatie*, dat wil zeggen het vergelijken van verschillende bronnen, een middel zijn om de werkelijke waarde te benaderen (Hagan 1993: 256-258; Hammersley & Atkinson 1983: 198-200).

Op deze plaats wil ik betogen dat men bij de gegevens die onderzoeken onder Marokkanen opleveren, rekening moet houden met een systematische vertekening. Ik ga daar later uitvoeriger op in, nu wordt eerst gekeken hoe deze problematiek naar voren komt in publicaties van eerder onderzoek.

---

¹²⁹ Het adagium van een bevriende methodoloog luidt derhalve: 'Beter invalide dan onbetrouwbaar' (Hans Moerland, mondelinge mededeling).

Werdmolder baseerde zijn uitspraken hoofdzakelijk op observaties in clubhuis Marnel en in mindere mate op gesprekken. In zijn eerste boek (1986) stelt hij vast dat de werkwijze van de onderzoeker consequenties heeft voor betrouwbaarheid en validiteit (1986: 167), maar hoe dat in zijn geval uitpakt blijft raadselachtig. In zijn dissertatie (1990) meldt hij dat verschillende soorten data, zoals observaties en interviews (met verschillende personen), met elkaar kunnen worden vergeleken en dat met deze *triangulatie* checks op betrouwbaarheid kunnen worden uitgevoerd. Door het onderzoeksverslag te laten lezen aan enkele oudere jongens en aan het personeel van Marnel deed hij een *member-test* ten aanzien van de validiteit van zijn gegevens (1990: 190). Buijts bediende zich slechts in zeer beperkte mate van participerende observatie en realiseerde zich dat het voor hem moeilijk was uitspraken te controleren op hun waarheidsgehalte (1993: 5). Hij interviewde de meeste jongens echter twee of meer keer en kon antwoorden uit beide sessies met elkaar vergelijken. Daarnaast legde hij bepaalde uitspraken (in anonieme vorm) voor aan anderen en vond in hun reactie geen reden om te twijfelen. Hij stelt dat bepaalde vragen (over gezinsleven, godsdienst, normen en waarden, seksualiteit) dermate gevoelige en persoonlijke onderwerpen betreffen, dat zonder een vertrouwensband met de onderzoeker beantwoording problematisch is. In dit licht is het vreemd dat hij pas in tweede instantie, na de mislukking met de steekproef (zie boven), ertoe overging om bij de rekrutering meer aandacht te schenken aan vertrouwen tussen betrokkenen. In het Utrechtse (Kaufman & Verbraeck 1986) en in het Haagse onderzoek (Van Gelder & Sijtsma 1990) worden geen directe uitspraken gedaan over de betrouwbaarheid van de verzamelde data en ook naar de validiteit blijft het gissen. In beide onderzoeken bediende men zich, naast de interviews, van participerende observatie, al was dat in de residentie zeer beperkt (Van Gelder & Sijtsma 1990: 27). De veronderstelling dat daarmee ook checks op betrouwbaarheid zijn uitgevoerd, blijft impliciet. Slechts op enkele plaatsen in deze onderzoeken wordt melding gemaakt van systematisch vertekende metingen. Van Gelder en Sijtsma (1988b: 19 en 47) stellen vast dat hun respondenten in een aantal gevallen hebben verzwegen dat zij van het platteland afkomstig zijn. Zij gaven er de voorkeur aan de onderzoeker te vertellen dat ze in een stad geboren zijn. Een dorpse afkomst wordt met minderwaardigheid geassocieerd en wordt om die reden verzwegen. Ook voor Bel Ghazi (1986) werden specifieke dingen achtergehouden. Hij is zelf Marokkaan en beschrijft een groep weggelopen jongeren. Zat iemand van die groep vast, dan werd beweerd dat hij op familiebezoek was. Detentie werd ontkend omdat het de groep een slechte naam zou geven (1986: 124). Hier is sprake van een systematische vertekening, dat wil zeggen van een probleem ten aanzien van validiteit. Het is merkwaardig dat men in de onderzoeken onder Marokkaanse jongens verder niet rept over betrouwbaarheid en validiteit, want in andersoortige bronnen¹³⁰ wordt dit aspect van data, die afkomstig zijn van Marokkaanse jongeren, wel degelijk in twijfel getrokken. Men kan zich dus afvragen of de spaarzame meldingen van de etnografen misschien de top van een ijsberg vormen. Junger en Zeilstra (1989: 19-20) constateren dat Marokkaanse en Turkse jongens bij een zelfrapportage-onderzoek naar delinquentie antwoorden hebben gegeven die niet overeenkomen met politiegegevens. Zij gaan ervan uit dat de politiegegevens correct zijn en concluderen derhalve dat Turken en Marokkanen, anders dan Nederlandse en Surinaamse jongens, in de interviewsituatie gegevens verstrekken die erop wijzen dat het meetinstrument niet valide is. Uit hun resultaten blijkt dat jongens met traditionele waarden¹³¹ vaker hun eigen daden verzwijgen. Dat geldt ook voor

---

¹³⁰ Hier wordt gedoeld op criminologisch onderzoek dat gebruik maakt van een survey. Men spreekt van 'zelfrapportage' omdat de respondenten wordt gevraagd naar hun eigen regelovertredingen. Er is onder criminologen een debat gaande over de bruikbaarheid van deze methode. Vooral de validiteit van een dergelijk meetinstrument staat ter discussie. Zie voor besprekingen: Haen Marshall 1996; Helsing & Elffers 1995; Nijboer 1995.

¹³¹ Traditionele waarden worden door Junger en Zeilstra gemeten door te vragen naar meningen over religiositeit (kerk/moskeebezoek, bidden en het naleven van godsdienstige regels over voedsel en vasten) en de positie van vrouwen (het schoolgaan van meisjes en hun omgang met jongens) (Junger 1990: 158-

jongens die minder goed Nederlands spreken. Ten slotte komt naar voren dat jongens die veel op hun kerfstok hebben juist weinig scrupules hebben om daarover te praten.

In een Rotterdams onderzoek, waarin kinderen van elf tot dertien jaar eveneens door middel van zelfrapportage zijn onderzocht, is een schaal opgenomen die de sociale wenselijkheid van de gegeven antwoorden meet. Hier komt naar voren dat de Marokkaanse kinderen een nogal sterke neiging vertonen tot het geven van zulke antwoorden. Ze worden daarbij alleen door Turkse kinderen overtroffen (Rovers & Wouters 1996).

Wanneer politieambtenaren wordt gevraagd naar hun ervaringen met informatie afkomstig van Marokkaanse jongeren, dan blijkt dat zij uiterst sceptisch staan tegenover de gegevens die worden verstrekt. Er wordt steevast gewezen op de vele valse namen, geboortedata en adressen die worden gebruikt. 'Die Marokkaanse jongens liegen dat het gedrukt staat', aldus wordt de gemeenschappelijke ervaring van politieambtenaren uit zes verschillende steden samengevat (Coppes et al. 1997: 60 e.v.). Mede om deze reden vinden Rotterdamse dienders dat Marokkaanse jongeren zich niet aan regels van *fair play* houden: 'Als je op heterdaad gepakt bent, moet je niet zeuren.' Vaak worden ze daarom 'ratten' genoemd (Uildriks 1997: 105-106).

Bij onderzoek naar Marokkaanse jongens blijkt rekrutering lastig. Naar de representativiteit van de bevindingen kan men vaak slechts gissen en validiteit en betrouwbaarheid worden nauwelijks besproken.

Rotterdam-Zuid

In de volgende paragrafen staat het onderzoek van dit boek centraal. De methodologische kwesties uit het voorgaande worden nogmaals besproken, maar eerst wordt de keuze van het onderzoeksgebied toegelicht en wordt de populatie beschreven.

Onderzoeksgebied en populatie

Het slagen van etnografisch onderzoek is in hoge mate afhankelijk van het vinden van de juiste ingangen tijdens het veldwerk. De keuze voor een bepaald gebied kan daarin een belangrijke rol spelen. Bij de eerste kennismaking met Rotterdam-Zuid zou de aandacht worden gericht op wat in de volksmond bekendstaat als 'Oud-Zuid'. Dit deel van de stad herbergt de wijken Bloemhof, Hillesluis, Katendrecht, Afrikaanderwijk, Feijenoord en Noordereiland. Ik heb de wijken herhaaldelijk bezocht en voor relevante informatie verschillende instanties en personen aldaar benaderd. Het was de bedoeling om -- voor zover zij samenhangen met jeugdcriminaliteit -- een idee te krijgen van de karakteristieken en problemen van de verschillende wijken, maar tegelijkertijd werd ook aan de praktische kant van het veldwerk gedacht. Op welke wijze en op welke plaats kan de onderzoeker het best in contact komen met groepen jongeren?

Een voor de hand liggende informatiebron is de politie. Binnen dit apparaat zijn gesprekken gevoerd met mensen van de (voormalige) jeugd- en zedenpolitie (JZP), gevestigd aan bureau Maashaven, en met een tiental wijkagenten. Tevens is er intensief contact geweest met leden van het Jongerenteam. Dit team van politieambtenaren houdt zich bezig met het van zeer nabij volgen van problematische groepen jongeren. Het Jongerenteam is sinds jaar en dag vooral op de hoogte van wat er speelt onder de harde kern van Feyenoord-supporters.

Omdat wijkagenten bij uitstek weten wat er in de wijken leeft en derhalve ter plekke (mede) de

'voelhoorns' zijn van de politie, waren zij in het verkennende stadium logische informanten. Met zes agenten ben ik (afzonderlijk) een op pad geweest, waarbij ik ook uit de mond van buurtbewoners de alledaagse problemen van de verschillende wijken kon optekenen. Om te voorkomen dat ik als onderzoeker met de politie zou worden geassocieerd, is ervoor gewaakt dat dit te lang duurde. Behalve de politie zijn ook instanties bezocht die zich bezighouden met jongerenwerk. Gesprekken met zes jongerenwerkers hadden het doel te inventariseren bij welke instellingen zich (wat voor) jongeren melden. Bovendien werd getracht een idee te krijgen van de (illegale, criminele of overlast veroorzakende) activiteiten van jongeren. Hier speelde de vraag mee of er binnen deze instellingen aanknopingspunten voor veldwerk zouden bestaan.

Om te voorkomen dat ik achter mijn populatie aan zou moeten jagen, leek het me verstandig me daar op te houden waar jongeren elkaar treffen. In eerste instantie werd gedacht aan koffieshops, pleintjes waar wordt gesport en club- en buurthuizen waar activiteiten voor jongeren worden georganiseerd. Dicht bij de grens tussen Afrikaanderwijk en de wijken Bloemhof en Hillesluis zijn veel van zulke ontmoetingsplaatsen. De Putselaan werd daarom gekozen als centrale as voor het gebied waarin het etnografisch onderzoek zich zou gaan afspelen.

Deze keuze is te verdedigen omdat uit de toen verzamelde informatie (vooral over Bloemhof) bleek dat er in deze wijken nogal wat jeugdcriminaliteit voorkomt. Bovendien leken de locaties waar jongeren elkaar tegenkomen ook voor mij toegankelijk. Vooral de koffieshops zouden een geschikt decor zijn voor participerende observatie, zo werd verwacht.

Die inschatting bleek een misvatting. Nadat twaalf koffieshops waren bezocht, werd duidelijk dat zich hier een publiek verzamelde dat niet tot de beoogde populatie behoorde. Verreweg de meeste bezoekers van de (veelal Marokkaanse) koffieshops waren in de twintig, te oud voor het onderzoek. In een aantal van deze gelegenheden werden harddrugs verhandeld; in de loop van het onderzoek is een aantal op last van de politie gesloten. Uit gesprekken kwam overigens ook naar voren dat veel Marokkanen koffieshops zien als een slechte omgeving. De bezoekers ervan laten zich in met zaken die niet door de beugel kunnen. De koffieshop is volgens hen het symbool van een criminogene subcultuur die gemeden moet worden (cf. Buijs 1993: 109).

De bezoeken aan club- en buurthuizen waren vruchtbaarder. In eerste instantie zijn de jongerenwerkers benaderd. Zij beschikten over veel praktische kennis en fungeerden gedurende het hele onderzoek als zeer nuttige gesprekspartners. Dankzij hun medewerking kon ik de buurthuizen bezoeken wanneer er jongeren aanwezig waren, bijvoorbeeld tijdens een 'inloop'. In eerste instantie bezocht ik een buurthuis dat door Turkse jongens werd gefrequenteerd. In een later stadium ging ik naar een ander buurthuis dat hoofdzakelijk Marokkaanse bezoekers kent. Veel van deze jongens kwamen er al erg lang. Ze zijn in dit gebouw naar de internationale schakelklas (ISK) gegaan; het was hun eerste verzamelaarsplaats na aankomst in Nederland. Het buurthuis is voor Marokkanen, zeggen ze vaak.

De gang van zaken in en om dit buurthuis is van dag tot dag gevolgd en in kaart gebracht. Hier werden de meeste jongens benaderd. Tijdens het onderzoek behoorden zo'n tachtig jongens tot de regelmatige bezoekers van het buurthuis. Van veertig jongens zijn op gedetailleerde wijze gegevens verzameld, zij zijn geïnterviewd. Dat zij zich lieten interviewen had te maken met het feit dat zij het meest aanwezig waren. Met hen kwam ik het meest in contact, waardoor een vertrouwensband kon ontstaan. Veel jongens hebben problemen op school of zijn werkloos. Sommigen zijn zeer actief op het criminele pad, terwijl de meesten zich zelden of nooit met zulke zaken inlaten.

Naast data over deze Marokkaanse jongens zijn ook over Turkse jongens gegevens verzameld. Ook zij waren lange tijd vaste bezoekers van het buurthuis, al waren ze steeds in de minderheid. De Turkse jongens vormen een groep, die ter vergelijking zeer interessant is. Tien van hen zijn geïnterviewd. Nederlandse jongens zijn niet opgenomen in dit onderzoek, om de eenvoudige reden dat ze in de loop van het veldwerk nooit (!) in het buurthuis kwamen.

Hier wordt een belangrijk punt geraakt van antropologisch onderzoek in het algemeen: het is vaak vergelijkend van aard. Het gedrag van een bepaalde populatie kan nauwgezet worden beschreven,

maar hoe kan men er zeker van zijn dat dit kenmerkend is voor deze groep? Als in een etnografie een gebruik of gedrag wordt toegeschreven aan een bepaalde groep, doet de onderzoeker er goed aan om vast te stellen dat andere groepen in de omgeving op dit punt verschillen (Pelto & Pelto 1978: 29). Om deze omissie structureel te voorkomen kan worden gekozen voor een vergelijkende onderzoeksopzet met twee of meer groepen (Baumann & Sunier 1995). Dat wordt in hedendaags onderzoek dan ook zeer veel gedaan. Het zal echter duidelijk zijn dat participerende observatie aan een bepaald gebied is gekoppeld en dat de aldus werkende onderzoeker afhankelijk is van de mogelijkheden tot vergelijking die zich daarbinnen voordoen.

Hoewel de Turkse jongens in veel opzichten gelijk waren en zich hetzelfde gedroegen als hun Marokkaanse leeftijdgenoten, was goed te zien dat zij in bepaalde situaties anders reageren. De vergelijking met de Turkse jongens, weliswaar niet altijd systematisch, kan ervoor zorgen dat relevante verschillen tussen deze etnische categorieën niet worden vergeten en dat uit het contrast ook de eigenheid van het gedrag van Marokkaanse jongens naar voren komt.

De observaties in en buiten het buurthuis houden niet op bij deze vijftig jongens, maar hebben betrekking op een veel grotere verzameling, onder wie ook onregelmatige bezoekers van het buurthuis en passanten. De verzamelde gegevens zijn afkomstig van in totaal zo'n 150 Marokkaanse jongens. Daarnaast is zeer uitvoerig gesproken met zes Marokkaanse functionarissen, die zich in hun werk bij diverse instellingen dagelijks met de problemen in de Marokkaanse gemeenschap bezighouden.

Strategie

Bij de keuzes die ik heb gemaakt, heb ik vooral op de praktische consequenties gelet. Ik heb me daarbij laten leiden door mijn eigen ervaringen in vergelijkbare onderzoekssituaties en heb getracht mijn voordeel te doen met de ervaringen dan wel tegenvallers van andere onderzoekers, zoals die hierboven zijn beschreven.

In navolging van Van der Meer (1976) en Van den Berg-Eldering (1978) heb ik in het begin overwogen om Marokkaans-Arabisch te leren, maar het eigen maken van deze taal zou voor mij aanzienlijk minder voordelen opleveren dan midden jaren zeventig voor hen het geval was. Daarvoor zijn verschillende redenen aan te voeren.

In de eerste plaats kunnen nagenoeg alle Marokkaanse jongeren in Nederland zich inmiddels in het Nederlands goed verstaanbaar maken. In de tweede plaats zou het verstaan van een gesprek tussen mijn respondenten dan nog steeds problematisch zijn, omdat verreweg de meesten (net als de meeste andere Marokkanen in Nederland) Berbers zijn en onderling vaak Tamazight spreken. Het Marokkaans-Arabisch verschilt dermate van deze taal, dat zelfs de niet-Berbers onder de jongens het niet of nauwelijks verstaan. Had ik Tamazight beheerst, dan was dat nuttig geweest. Maar terwijl Arabisch op verschillende plaatsen wordt gedoceerd, ligt dat moeilijker voor de Berbertalen. Voorts spraken de jongens onderling ook Nederlands, hoewel dat niet voor alle vriendengroepjes in gelijke mate het geval was. Wat echter het zwaarst weegt, is dat communicatie alleen mogelijk is als beide partijen verstaan *willen* worden. In het begin van het onderzoek was zeer duidelijk dat deze basale wens van hun kant ontbrak. De eerste keren dat ik binnenkwam verstomden gesprekken en meer dan eens liep men weg als ik naderde. Beheersing van welke taal dan ook had dit niet veranderd. Sterker nog, had ik tamazight gesproken, dan hadden ze in dit stadium vermoedelijk nog meer het gevoel gehad te worden bespioneerd. Aan het eind van de rit kon ik me permitteren om te zeggen 'Ik versta het niet, Nederlands praten.' Vaak waren anderen me daarin voor en zeiden: 'Frank kan het niet verstaan.'

Om verschillende redenen heb ik geen gebruik gemaakt van 'een Achmed'. Kaufman en Verbraeck (1987) handelden onder tijdsdruk toen zij hun assistent inhurden. Ook Van Gelder en Sijtsma (1990) hebben min of meer onder deze druk moeten werken. Zij zijn nauwelijks aan participerende observatie toegekomen, terwijl dat wel de bedoeling was. In mijn onderzoek is ruim de tijd genomen

voor veldwerk, waardoor ik niet van meet af aan op jacht hoefde om interviews af te nemen of levensgeschiedenissen op te tekenen.

Uit de beschrijvingen blijkt dat de assistenten grote invloed hadden op de gang van zaken. De Utrechtse onderzoekers moesten varen op de koers die Achmed uitstippelde (Kaufman & Verbraeck 1987: 27). Het laat zich slecht beoordelen welke selecties dat met zich bracht. Achmed sprak geen Tamazight en kon zich daarom tegenover Berbers moeilijker verstaanbaar maken (ibid.: 27), terwijl Van Gelder en Sijtsma (1988b: 8) vaststellen dat hun assistent tegenover de respondenten soms onduidelijk was over betaling. Bij deze strategie met de intermediair werd dus geen *rapport* bereikt tussen onderzoeker en ondervraagde, al kon zo'n interview ook dienst doen als eerste kennismaking en trof men elkaar nadien nog vaker op straat (ibid.: 10). De vraag is overigens ook in hoeverre het contact tussen assistent en ondervraagde was gebaseerd op een vertrouwensrelatie.

Ik wilde niet afhankelijk zijn van een ander en zelf keuzes maken, in plaats van achteraf te moeten vaststellen dat die ander ze ongevraagd voor mij had gemaakt. Geen assistentie dus bij werving. Ik koos voor een langdurige aanwezigheid in het buurthuis, een setting die te vergelijken is met die van Werdmölder in Marnel.

De jongens zijn niet betaald voor hun medewerking. Ik meen dat betaling de relatie met de respondent beïnvloedt en bovendien de antwoorden kleuren (Van Gemert 1990b). Een van de jongens aan wie ik deze strategie voorlegde, bracht dit argument helder onder woorden: 'Ik praat met je om de waarheid te zeggen. Als je betaalt, praat ik niet voor de waarheid, maar voor het geld.'

De keuze voor deze strategie hangt er ook mee samen dat in mijn onderzoek het observeren van alledaags gedrag een belangrijker plaats innam dan het interviewen. Mijn bezigheden waren eerder gericht op het naderen dan op het vinden van Marokkaanse jongens die geïnterviewd konden worden. Langdurige aanwezigheid op een bepaalde locatie maakt het mogelijk het gedrag van degenen die er regelmatig komen te observeren en er na verloop van tijd ook systematiek in te herkennen. Dat brengt duiding dichterbij. De onderzoeker die zich niet beperkt wat de locatie aangaat, vergroot de kans om steeds met wisselende personen te worden geconfronteerd. Het kost daardoor veel meer moeite om te achterhalen wat hun onderlinge verhoudingen zijn. Dat maakt het lastiger om patronen te herkennen. In het clubhuis in de Amsterdamse Pijp was Werdmölder actief als barman en jongerenwerker, zo legitimeerde hij zijn aanwezigheid. Het probleem bij deze strategie is dat aan elke rol specifiek gedrag is gekoppeld. Zo werd van Werdmölder verwacht dat hij erop zou toezien dat de huisregels werden nageleefd, waardoor hij zich soms krachtig tegenover zijn respondenten moest opstellen. Dat had onherroepelijk tot gevolg dat de jongens bepaalde zaken bewust aan de waarneming van de onderzoeker trachtten te onttrekken¹³², wat bij participerende observatie natuurlijk een uiterst vervelende situatie is. Bovendien wist ik uit eigen ervaring, opgedaan bij onderzoek onder dealers in de Amsterdamse binnenstad (Van Gemert 1988, 1989), dat het zeer lastig en inspannend kan zijn als de onderzoeker een rol moet *spelen*. Hij moet voortdurend alert zijn. Redenen genoeg om zo'n rol te vermijden.

Ook in mijn onderzoek deden zich diverse situaties voor waarin ik werd gevraagd om 'mee te draaien' met activiteiten in het buurthuis. Dat kon gaan om incidentele klusjes, zoals het afsluiten van een ruimte wanneer er niemand van de leiding aanwezig was, maar er werd ook geïnformeerd of ik achter de bar wilde werken. Ondanks de mogelijkheden die zich voordeden, heb ik er bewust voor gekozen om dit niet te doen. Het zou mij tot loyaliteit aan de leiding van het buurthuis hebben verplicht en mijn bewegingsvrijheid hebben beperkt. Tegelijkertijd heb ik tegenover niemand verheimelijkt wat de reden was van mijn verblijf in het buurthuis. Als iemand mij ernaar vroeg, antwoordde ik: 'Ik schrijf

---

¹³² Dat Werdmölder een aantal zaken niet goed heeft kunnen observeren blijkt bij voorbeeld uit het feit dat hij, wanneer hij het heeft over het 'chinezen' van heroïne, bij herhaling abusievelijk spreekt van 'opsnuiven' (Werdmölder 1986: 66, 69). In zijn dissertatie (1990: 32, 35) zijn deze passages onveranderd overgenomen. Snuiwen, zoals men dat vaak met cocaïne doet, betekent opname via het neusslijmvlies. 'Chinezen' is het inhaleren van door verhitte van heroïne verkregen rook.

een boek over de buurt. Ik wil weten hoe het voor jongens is om hier te wonen.' In gesprekken die hier vaak op volgden, vertelde ik dat ik geïnteresseerd was in hun dagelijkse besognes. Ik expliciteerde dat crimineel gedrag daarvan deel kon uitmaken.

Het kiezen voor een bestaande rol heeft het voordeel dat mensen bij benadering weten wat ze aan je hebben. Maakt de onderzoeker een dergelijke keus niet, dan zal dat aanleiding geven tot onduidelijkheden. Niet voor iedereen is het normaal om in de dagelijkse omgeving iemand tegen te komen, die zegt onderzoeker te zijn van een universiteit. In een dergelijke situatie zijn er geen duidelijke verwachtingen die met een bestaande rol samenhangen en bepalen in eerste instantie het uiterlijk en uiteindelijk vooral het gedrag van de onderzoeker welk beeld men zich van hem of haar vormt.

Ik ben midden dertig en duidelijk geen Marokkaan. Ik draag geen Australian jacks, geen Chipie jeans en geen Nike sportschoenen, maar van de andere kant voel ik me in een pak ook niet erg prettig. Als bezoeker van het buurthuis was ik een vreemde eend in de bijt en dat betekende dat ik in de gaten werd gehouden.

Het was mijn streven om mijn aanwezigheid vanzelfsprekend te laten zijn, zonder (vermeende) nadelen voor de Marokkaanse jongens. Dit zou mij de mogelijkheid bieden de jongens te observeren en met ze te spreken. In de praktijk betekende dat vele uren video kijken, tafelvoetballen, tafeltennissen, kaarten en bovenal veel hangen. Bij een aantal gelegenheden werd van mijn aanwezigheid gebruik gemaakt. Ik ging als chauffeur mee bij diverse uitstapjes en maakte me verdienstelijk als brievenschrijver, kok, getuige-deskundige bij rechtszaken (ten gunste van jongens die terechtstonden) en niet in de laatste plaats als verstrekker van rookwaar. Met twaalf jongens heb ik een lang weekend doorgebracht in een jeugdherberg in Brabant. Een geplande fietstocht naar Marokko vond helaas geen doorgang.

Het duurde enige tijd voor deze werkwijze vruchten begon af te werpen, want mijn verschijning werd in deze omgeving in eerste instantie toch geassocieerd met het jongerenwerk. Nieuwkomers benaderden mij vaak alsof ik zo'n functie had en als gevolg van mijn leeftijd werd ik in eerste instantie met 'U' aangesproken. Jongens die ik langer kende, wisten beter wat ze aan me hadden. Het kwam voor dat ik getuige was van iets wat de leiding niet mocht weten. Ik hield dan mijn mond, net als de anderen. Omdat zulke zaken niet door mijn toedoen uitlekten, behoorde ik volgens sommigen tot het goede kamp.

Na verloop van tijd bleek uit kleine dingen dat de afstand tussen mij en de jongens niet meer zo groot was. Vroeg of laat informeerden ze bijna allemaal naar mijn leeftijd. Voordat ik antwoordde, liet ik hen eerst raden. Steevast schatten zij mij ongeveer tien jaar jonger dan mijn werkelijke leeftijd. Langzaam werd ik in vertrouwen genomen.

Deze lange weg zonder pasklare rollen leken mij meer voordelen op te leveren dan de rol van medewerker van het buurthuis. Toch heb ik me verkeken op de gereserveerdheid van deze Marokkaanse jongens jegens buitenstaanders. Het opbouwen van een vertrouwensband kostte me bij de meesten veel meer tijd dan me lief was. Ondanks de gemaakte keuzes heb ik niet kunnen voorkomen dat zich ook in dit onderzoek problemen aandienden. Het rekruteren van respondenten en de juistheid van de verstrekte gegevens waren ook hier problematisch.

Toen ik al bijna een jaar het buurthuis bezocht, besloot ik de jongens te gaan interviewen om gericht data te verzamelen over hun migratie- en gezinsachtergrond en hun criminele activiteiten. Tot mijn verbazing moest ik vaststellen dat jongens die ik al geruime tijd kende, afhoudend reageerden op mijn uitnodigingen. Mijn garantie dat ik als enige over die gegevens zou beschikken en dat weergave steeds geanonimiseerd zou zijn, deed daar niets aan af.

Aanvankelijk dacht ik dat het de setting was en zorgde ik ervoor dat we van een rustig kantoor gebruik konden maken, maar ook dat resulteerde niet in de gewenste medewerking. Het is opvallend dat de weigeringen niet samenhangen met gepleegde criminaliteit. Juist de jongens die regelmatig met de politie in contact kwamen, waren respondenten die het makkelijkst aan een vraaggesprek

meewerkten.¹³³ Een aantal jongens bezocht mij met enige regelmaat in een afbraakpand in de buurt, dat ik als werkplek had ingericht. Daarnaast is het opvallend dat de Turkse jongens veel gemakkelijker hun medewerking aan een interview verleenden. Kennelijk speelt dit wervingsprobleem vooral bij Marokkanen. Ik begreep niet waarom.

Als jongens weigerden zich te laten interviewen, nam ik geen genoegen met het antwoord dat ze geen tijd hadden. De meesten bleven zwijgen of liepen weg. Als ik mijn probleem aan anderen voorlegde, leverde dat soms nieuwe inzichten op. De belangrijkste oorzaak voor de gebrekkige medewerking bij interviews lag volgens hen in een regel die voor Marokkanen zó vanzelfsprekend is, dat de jongens slecht begrepen dat mij dat niet meteen duidelijk was: met buitenstaanders praat je niet over je eigen familie (cf. Bel Ghazi 1986: 36).

Uiteindelijk hebben veertig jongens zich toch laten interviewen. Behalve mijn aandringen en uitleg, speelde daarbij een rol dat degenen die aarzelden van andere jongens te horen hadden gekregen wat het interview inhield; volgens een aantal stelde het niet veel voor. Mijn langdurige verblijf temidden van deze jongens heeft echter ook zwaar gewogen, want daardoor ontstond een relatie die niet enkel was gebaseerd op vluchtige contacten. Sommigen zag ik dagelijks. Andere jongens werden opgepakt, kwamen voor de rechter, verdwenen enige maanden en kwamen nadien weer ten tonele. Gaandeweg kwam ik aan de weet waar en hoe ze hun vrije tijd doorbrachten, wie hun vrienden waren, waar ze woonden, hoe ze het op school deden en wat hun criminele activiteiten waren. Aan het einde van het onderzoek kende ik hun gevoeligheden. Ik kon grappen met ze maken en ook aanvoelen hoe ze in bepaalde situaties zouden reageren. De jongerenwerkers en de leiding van het buurthuis vroegen mij dan ook wel eens om raad als zich wrijvingen voordeden. De jongens van hun kant deden dat overigens ook. Mijn aanwezigheid kreeg dus een andere betekenis dan die van een onderzoeker die enkele keren aanwezig is om te interviewen en zich nadien niet meer laat zien.

Representativiteit

De gegevens voor dit onderzoek zijn verzameld in een drietal zogenoemde 'achterstandswijken' in Rotterdam-Zuid. Het gaat daarbij hoofdzakelijk om het doen en laten van de Marokkaanse bezoekers van een buurthuis. Er is dus sprake van een specifieke groep in een specifieke omgeving: geen aselekt getrokken steekproef. Dat is allerminst verrassend, want het was bij de besproken onderzoeken evenmin het geval.

De observaties van dit onderzoek hebben betrekking op ongeveer 150 Marokkaanse jongens. Circa tachtig van hen waren regelmatige bezoekers van het buurthuis, de resterende zeventig kwamen er incidenteel of ik zag ze elders in de onderzoekswijken. De tachtig jongens vormen de centrale verzameling in de onderzoekspopulatie. Veertig van hen zijn genterviewd, alsmede tien Turkse jongens. Van twintig van de geïnterviewden is tevens additionele informatie verzameld in de vorm van justitiële en politiegegevens.

Over de representativiteit van de verzamelde gegevens moeten enkele opmerkingen worden gemaakt. De eerste hangt samen met de *vraag* en *aard* van het onderzoek. Gezocht is naar een verklaring voor het specifieke karakter van de criminaliteit van Marokkaanse jongens. De data zijn verzameld door een bepaalde groep op een bepaalde tijd en plaats onder de loep te nemen. Dat maakt dit onderzoek een kwalitatieve studie die een bijdrage kan leveren als het gaat om de *aard* van het te onderzoeken fenomeen. Waar het verschijnsel, behalve in Rotterdam-Zuid, zich nog meer voordoet, is louter aan de hand van de data van mijn onderzoeksgegevens niet te zeggen.

De tweede opmerking heeft betrekking op deze *verspreiding*. Die zou door additioneel, meer kwantitatief onderzoek kunnen worden vastgesteld. Een combinatie van beide typen onderzoek

---

¹³³ Dit werd ook vastgesteld door Junger en Zeilstra (1989: 20).

resulteert dan in een T-profiel: de verticale as van het kwalitatieve deel wordt verbonden aan de horizontale as die voor het kwantitatieve onderzoek staat. Deze opzet werd destijds door de Chicago School gebruikt (Van Soomeren 1991).

Aangezien er in Nederland al het nodige onderzoek is gedaan, bestaan er gegevens die in dit licht relevant zijn. Door de populatie en setting van dit onderzoek te vergelijken met die in de Nederlandse literatuur en met de totale Marokkaanse populatie van de onderzoekswijken, kan inzichtelijk worden in hoeverre de onderzochten een afspiegeling zijn van grotere groeperingen. Zulke vergelijkingen bieden geen zekerheid, maar er kan wel worden beredeneerd of overeenkomsten aannemelijk zijn. Het gaat erom of de respondenten relevante variabelen voldoende vertegenwoordigen. De data uit dit onderzoek hebben betrekking op een verzameling jongens die naar migratieachtergrond, gezins- en woonsituatie, scholing en werk geen opvallende verschillen vertonen met Marokkaanse jongeren die in de literatuur zijn beschreven. Alleen het percentage Berbers uit de Rif onder de Marokkaanse buurthuisbezoekers (naar schatting zo'n 90 procent) is vermoedelijk wat hoger dan de landelijke cijfers. Die geven aan dat ongeveer driekwart van de Marokkanen in Nederland Riffijn is (De Mas 1991). Over de vergelijking met de totale Marokkaanse populatie van de onderzoekswijken, kan worden geopperd dat het buurthuis een specifiek deel van de Marokkaanse jongens uit dit gebied binnen zijn muren heeft. Tegen de veronderstelling dat de onderzoeksgroep een specifieke selectie zou zijn, kunnen twee argumenten worden ingebracht.

In de eerste plaats vormen de onderzochten een zeer substantieel deel van de Marokkaanse jongens uit de onderzoekswijken vormen. Een rekensom kan dat verduidelijken. Nagenoeg alle jongens waren tijdens het veldwerk tussen de vijftien en twintig jaar oud. Cijfers van het Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS) laten zien hoeveel personen van een bepaalde leeftijdscategorie er in Rotterdamse wijken wonen. De getallen worden ook uitgesplitst naar etnische groeperingen. In 1995 woonden in Bloemhof, Hillesluis en Afrikaanderwijk respectievelijk 241, 323 en 260 Marokkaanse jongens in de leeftijdscategorie van vijftien tot vijfentwintig jaar (COS 1995: 156, 158 en 166). Deze aantallen vertonen geen opvallende verschillen met jongere of oudere cohorten, in de zin dat er veel meer jongeren of veel minder ouderen zouden zijn. De som van het aantal jongens uit de drie wijken van deze categorie bedraagt dus 824. Dit getal is gebaseerd op een grotere leeftijdsperiode dan die van de respondenten. Het gaat niet om de leeftijdscategorie van vijftien tot vijfentwintig jaar, maar om de eerste zes van deze tien jaar. Voor een vergelijking moet 60 procent van het totaal worden genomen. Dit wil zeggen dat er tijdens het onderzoek bij benadering 494 Marokkaanse jongens van de bedoelde leeftijdsgroep van vijftien tot vijfentwintig jaar in de drie onderzoekswijken woonden.

Wordt dit aantal vergeleken met de 150 onderzochten dan kan worden geconcludeerd dat er sprake is van een zeer ruime vertegenwoordiging. Dat het bij de onderzoeksgroep om jongens zou gaan die op belangrijke punten afwijken van het totale aantal jongens van dezelfde leeftijdscategorie uit de onderzoekswijken, is gezien hun aantal niet aannemelijk.

Het tweede argument dat pleit tegen de veronderstelling dat het buurthuis door een specifieke groep wordt bezocht, komt van de groep zelf en geeft een interessante paradox te zien. Gedurende het veldwerk werd vaak gezegd dat het buurthuis een 'slechte' plaats is, waar 'slechte' Marokkanen komen. Een aantal onderzochte jongens is inderdaad ontspoord en heeft een imposant strafblad. Toch kan daaruit niet worden afgeleid dat dit buurthuis een onevenredig grote verzameling criminele jongens herbergt, want verreweg de meeste bezoekers zijn tamelijk braaf. Men zou verwachten dat het buitenstaanders zijn die de bedenkelijke reputatie van het buurthuis ter sprake brengen. Maar veel van de critici zijn er zelf jaren achtereen dagelijkse bezoekers. Het zal duidelijk zijn dat zij zichzelf niet tot de 'slechten' rekenen. Dit geeft aan dat het buurthuis aan beide categorieën onderdak biedt. De gedachtegang kan ook omgekeerd worden: wanneer zulke geluiden niet zouden klinken, zou er wellicht eerder sprake zijn van een selectief samengestelde groep. Dan zouden waarschijnlijk de criminele jongens, een zeer relevante categorie, de enige bezoekers zijn of zouden zij geheel ontbreken.

Betrouwbaarheid en validiteit

Bij het type onderzoek dat hier wordt besproken, is de onderzoeker zelf het meetinstrument. Ook als jongens toestemden mee te werken aan een interview, waren de problemen nog niet verdwenen. Nu werd in de regel niet ontkend dat zij iets op hun kerfstok hadden, in een paar gevallen werd dat zelfs schromelijk overdreven. In het bijzijn van anderen kon dat bewondering opleveren. Zo beweerde een jongen een moord te hebben gepleegd, terwijl een ander in een Haags bordeel vier meisjes voor zich zou hebben werken. De persoonlijke gegevens leverden meer problemen op. Vaak werden deze gegevens me bewust foutief gegeven. Dat betekende dat de link met de familie niet gemaakt kon worden, maar ook dat zaken die niet door de beugel konden moeilijk met de werkelijke identiteit van de respondent waren te verbinden. Het feit dat ik ze al geruime tijd had geobserveerd en al veel te weten was gekomen, maakte het mogelijk bij leugens mijn twijfel uit te spreken. Zo kon ik een jongen die zei Ali te heten, erop wijzen dat hij door zijn vrienden Suleman werd genoemd. Bij een ander kon ik tegenwerpen dat hij niet in de straat woonde die hij noemde. Dat de antwoorden toch nog onwaarheden bevatten, werd me duidelijk toen ik mijn interviewdata legde naast andere bronnen. Om te kunnen inventariseren voor welke criminaliteit de jongens verantwoordelijk waren, heb ik tegen het einde van de veldwerkperiode mijn onderzoeksgegevens vergeleken met officiële gegevens. Uit politieregistratie (HKS) bleek weer dat ik deels valse gegevens had verzameld, zoals namen, adressen en geboortedata. Dat jongens in periodes vaak met bepaalde partners op pad gingen was daarbij een hulpmiddel.

Een tweede controle mogelijkheid bood de documentatie over de respondenten van het Ministerie van Justitie. Hieruit bleek dat sommigen dubbel in de bestanden voorkwamen omdat hun namen verschillende spellingen kenden of hun geboorteplaats of -datum foutief waren opgegeven. Hoewel het schrijven van een Arabische naam in Latijns schrift variaties in spelling kan opleveren, was dit niet de verklaring voor de verschillen die aan het licht kwamen. Bij geboortedata en Nederlandse straatnamen speelt spelling geen rol¹³⁴, toch werden ook daarin verschillen aangetroffen. Dat betekent een systematische vertekening en daarmee is validiteit in het geding.

Van de andere kant kwamen mij ook zaken ter ore waarvan de daders zeiden dat de hermandad er geen weet van had. Waar mogelijk werden zulke bekentenissen bij andere jongens gecheckt. De vergelijking van onderzoeksdata met gegevens van politie en justitie bracht aan het licht dat men mij herhaaldelijk wat op de mouw had gespeld waar het om persoonlijke gegevens ging. Tegelijkertijd werd het mogelijk mijn gegevens te schonen. Om ethische redenen is dat niet gebeurd met de officiële gegevens, wanneer mijn data completer bleken.

Verklaring en aanpak van obstakels

Werving van Marokkaanse respondenten is problematisch. Vertekeningen van data afkomstig van

---

¹³⁴ Twee kanttekeningen moeten worden gemaakt ten aanzien van geboortegegevens. Gaat het om een plaats of streek in Marokko, dan blijkt dat de originele Arabische (of Tamazight) naam tot verschillende Nederlandse spellingen kan leiden. Daarnaast blijkt dat vooral ouderen vaak dezelfde geboortedatum hebben. Hun geboorte werd destijds vermoedelijk pas na enige tijd bij de Marokkaanse overheid gemeld en de exacte datum kon dan moeilijk worden achterhaald. De ambtenaar noteerde vervolgens de eerste dag van dat jaar in de boeken. Als gevolg zijn opvallend veel oudere Marokkanen op 1 januari geboren. Bij de onderzochte jongens bleek dit slechts in één geval op te gaan, al kan hij natuurlijk ook werkelijk op die dag zijn geboren.

deze populatie nopen tot alertheid, al is hiervan in eerder etnografisch onderzoek nauwelijks melding gemaakt. Hoe moeten deze obstakels geduid worden?

Stigma

Een weigerachtige houding kan samenhangen met het feit dat Marokkanen al enige tijd een slechte naam hebben in de media. Ze willen wellicht niet meewerken met de zoveelste nieuwsgierige, die het negatieve beeld nog eens kan onderstrepen (Abraham 1996: 10). Deze redenering houdt echter geen stand omdat Marokkanen pas eind jaren tachtig in de media de rol van zondebok kregen toebedeeld. Een artikel in *Het Parool* van 23 december 1988, waarin op basis van een uitgelekt gemeenterapport (Loef 1988) werd gesproken over Marokkaanse bendes op de Amsterdamse Wallen, wordt gezien als het begin van dit tijdperk.¹³⁵ De dataverzameling van drie van de hier besproken onderzoeken¹³⁶ en ook die van ander genoemd onderzoek¹³⁷ was toen echter al afgesloten en de respondenten zullen op dat moment het stigma niet of in veel mindere mate hebben gevoeld. Hoewel deze beeldvorming momenteel waarschijnlijk wel van invloed is, moeten er dus ook nog andere verklaringen bestaan.

Rafelrand

De Nederlandse etnografen van de besproken publicaties zien een samenhang tussen de obstakels die zij ontmoetten en de maatschappelijke positie van de onderzochten. Zij leggen de nadruk op structurele factoren. De wervingsmoeilijkheden zouden samenhangen met de argwaan en voortdurende dreiging in de drugscene (Van Gelder & Sijtsma 1988: 8) of het gevolg zijn van het feit dat verslaafden zich in de uiterste marge van de samenleving bevinden, een samenleving waarvan de onderzoekers exponenten zijn (Kaufman & Verbraeck 1987: 22). Niet toevallig werden onderzoekers voor chercheurs aangezien (ibid: 23; Werdmölder 1986: 172 e.v.). Moeizame rekrutering zou voortvloeien uit een confronterende vraagstelling (Buijs 1993: 4). Hadden jongens tijdens een gesprek een afhoudende opstelling, dan werd dat eerder aan puberale nukkigheid geweten dan aan wantrouwen jegens een lid van een andere etnische groepering (ibid.: 5). Behoudens een vluchtige melding (Van Gelder & Sijtsma 1988b: 19 en 47) wordt in het werk van de etnografen die mij voorgingen nergens de link gelegd tussen deze methodologische problemen en specifieke opvattingen van Marokkaanse jongeren. Deze onderzoekers hebben de obstakels dus niet als kenmerkend voor Marokkanen bestempeld. Daarbij kan hebben meegespeeld dat de focus van de genoemde onderzoeken niet op Marokkanen in het algemeen was gericht, maar juist op bepaalde categorieën. De eigenschappen daarvan konden worden uitvergroot. Kaufman en Verbraeck geven in de eerste plaats een beschrijving van een drugscene, terwijl Werdmölder een delinquente jeugdbende voor het voetlicht brengt. Verwijzingen naar culturele factoren ter verklaring van criminaliteit ontbreken in hun studies. Voor de methodologische obstakels is dat niet anders. Dat de Marokkaanse achtergrond buiten beeld blijft, geldt in mindere mate voor Van Gelder en Sijtsma. Maar ook in hun onderzoek staan specifieke populaties, te weten drugsgebruikers (1988) en marginalen en werklozen (1990), centraal of zijn deze oververtegenwoordigd. Dit maakt begrijpelijk dat deze onderzoekers geneigd zijn om de positie in de rafelrand te gebruiken om de gebrekkige medewerking te verklaren.

---

¹³⁵ Bovenkerk 1989; Engberts 1997: 51-53; Werdmölder 1989.

¹³⁶ Van Gelder & Sijtsma 1988; Kaufman & Verbraeck 1986b; Werdmölder 1986.

¹³⁷ Bouw & Nelissen 1986; Brassé et al. 1983; Meloen & Veenman 1990; Wentholt 1983.

Zoals al in de inleiding is gezegd, laten de wervingsproblemen zich echter ook gelden in (minstens) negen onderzoeken die niet op ontspoorden betrekking hebben. Voorts lieten ook de respondenten van Buijs (1993) zich niet gemakkelijk bevragen, terwijl deze jongemannen wat hun maatschappelijke positie betreft redelijk succesvol kunnen worden genoemd. Ook mijn eigen onderzoekservaringen wijzen erop dat de rafelrand-verklaring er een is die rammelt, omdat zij onvolledig is. Hoewel een deel van de onderzochte jongens zich met illegale activiteiten bezighield, gold dat zeker niet voor allemaal. Het ging niet om leden van een jeugdbende en van gebruik van harddrugs was bij slechts enkelen in geringe mate sprake. Het merendeel bestond uit tamelijk brave jongens. Omdat de methodologische obstakels zich in de hele onderzoekspopulatie voordeden, zijn een marginale positie of criminele levenswandel geen afdoende verklaring, en is het gerechtvaardigd ervan uit te gaan dat er andere zaken zijn die ook gewicht in de schaal kunnen leggen.

Cultuur

Uitgaande van een Nederlandse onderzoeker en een Marokkaanse populatie, is er een verschil tussen onderzoeken die hier of in Marokko plaatsvinden. In Nederland wordt de onderzoeker gezien als een vertegenwoordiger van de dominante groep in de samenleving. Hij of zij staat hier voor een moeilijker klus dan in Marokko. Daar is een onderzoeker weliswaar ook een buitenstaander, maar gaat er (in potentie) veel minder bedreiging vanuit. Sterker nog, hij of zij is daar een gast.¹³⁸ Onderzoek in Marokko impliceert daarom 'onderdompeling', terwijl de onderzoeker in Nederland juist op afstand kan worden gehouden.

Ik ben van mening dat de methodologische problemen waarmee onderzoekers worden geconfronteerd niet moeten worden gezien als zaken die op zichzelf staan. Ze liggen in het verlengde van wat in de voorgaande hoofdstukken is beschreven. Ook hier zijn er gelijkenissen met de manier waarop Marokkanen zich in alledaagse situaties gedragen en hun criminele gedrag.

Het benaderen van mijn Marokkaanse populatie was een moeizame operatie. Aanvankelijk ontweken de jongens mij en speldden me in de eerste contacten van alles op de mouw. Toen ik toenadering zocht tot een Turks vriendengroepje, viel het me op dat deze jongens veel extravertter waren dan de Marokkanen. Ik werd van meet af aan overvoerd met verhalen over vechtpartijen, waarvoor enkelen later van de rechter ook voorwaardelijke straffen kregen. Toch zagen zij er geen gevaar in dat ik ervan op de hoogte was. Kennelijk is het op afstand houden kenmerkend voor Marokkanen. Zij betrachten reserve tegenover een buitenstaander en verwachten van elkaar dat wordt gezwegen. Deze verantwoordelijkheid jegens de eigen groep neemt toe als ze ouder worden.

De onderzochte Marokkaanse jongens gaan ervan uit dat iemand die de mogelijkheid heeft om zich te verrijken, die niet onbenut zal laten. Veel jongens informeerden of dit onderzoek mijn werk was en of ik ervoor betaald kreeg. Als reden voor een weigering werd geopperd, 'Ze willen je niet rijk maken.' Behalve tegen het idee dat ik dankzij hen financieel voordeel zou kunnen hebben, moest ik me in het begin verweren tegen de hardnekkige verdenking dat ik mooie sier zou gaan maken met een verhaal dat Marokkanen juist naar beneden zou halen. Ook waar het gaat om aanzien en gezichtsverlies, zien zij de winst van de een als het verlies van de ander. Wantrouwen is voor deze jongens niet iets wat pas opkomt nadat iemand ze een loer heeft gedraaid. Vanuit hun optiek is het een gerechtvaardigd uitgangspunt in menselijke relaties. Dit wantrouwen werd aangetroffen in de Rif, in de Nederlandse context wordt het gereproduceerd.

De attitude die hieruit spreekt, krijgt haar beslag in de relaties die Marokkanen met elkaar en met anderen aangaan. Het is deze houding die ook de methodologische obstakels bepaalt en die zit opgesloten in één zinnetje dat ik vaak te horen kreeg: 'Jij gaat zeker opschrijven dat Marokkanen

---

¹³⁸ Vrouwelijke onderzoekers kregen een bestaande rol toebedeeld, die overigens hun bewegingsvrijheid wel beperkte (Bartels 1993; Buitelaar 1993; Cammaert 1985; cf. Abu-Lughod 1988).

slecht zijn.' Rekrutering is daarom een hardnekkige problematiek, net zoals het verzwijgen of bewust onjuist verstrekken van informatie.

Aanpak

De onderzoeker zal vooral dan succesvol kunnen zijn wanneer een positie wordt ingenomen binnen de groep of er sterke banden mee worden onderhouden. Dit is niet makkelijk te arrangeren. In het onderhavige onderzoek heb ik het maar ten dele kunnen bereiken. Van de andere kant is er een drietal ingrediënten dat de negatieve gevolgen van de geschetste problematiek beperkt houdt.

In de eerste plaats besloeg het onderzoek een periode van drie jaar, waarin in zeer ruime mate veldwerk is gedaan. Aanwezigheid en deelname aan alledaagse bezigheden zijn de beste strategieën om wantrouwen te doen verdwijnen. Aanvankelijk reageert men op het uiterlijk van de onderzoeker, maar gaandeweg gaan sociale vaardigheden en gedrag zwaarder wegen. Helaas moeten veel onderzoekers werken in een situatie waarin de opdrachtgever niet lang op resultaten wil wachten. Dat betekent dat de gewenste vertrouwensband in een korte tijdspanne tot stand moet komen. Dan kan de praktijk weerbarstiger zijn dan de onderzoeker lief is.

In de tweede plaats werden van en over de hoofdrolspelers op verschillende manieren gegevens verzameld. De interviews waren niet de belangrijkste bron. Daarin verschilt dit onderzoek van de meeste andere die werden besproken; alleen Werdmölder (1986) zegt ook veel gebruik te hebben gemaakt van participerende observatie. Bij de andere onderzoekers was deze methode ondergeschikt (Van Gelder & Sijtsma 1988b; Kaufman & Verbraeck 1986) of nagenoeg ongebruikt (Buijs 1993; Van Gelder & Sijtsma 1990). Hun hoofddoel was steeds het afnemen van zo veel mogelijk interviews. In dit onderzoek is vooral ook naar hun gedrag gekeken. Immers, het mag dan zo zijn dat doen en denken niet los van elkaar kunnen worden gezien, dat laat onverlet dat wat mensen denken (en doen) niet hoeft overeen te komen met wat ze tegen onderzoekers zeggen.

Ten slotte heb ik getracht mijn voordeel te doen met de voortdurende geruchtenstroom in de Marokkaanse buurtgemeenschap van Rotterdam-Zuid, die meer dan eens kwaadaardige roddels verspreidde. Hierdoor kon ik mensen niet alleen over zichzelf, maar juist ook over anderen uithoren. Dit staat haaks op de eerdere bewering dat Marokkanen niet over elkaar praten tegen derden. Het feit dat mijn veldwerk lang duurde, heeft ertoe bijgedragen dat men mij gaandeweg ook deelgenoot maakte. In zekere zin kreeg ik een positie *binnen* de onderzoeksgroep.

Aanvankelijk bleek dat wanneer ik afwachtte tot men mij deelgenoot zou maken van alledaagse voorvallen, dat dit zelden gebeurde. Ik moest me actiever opstellen door zelf onderwerpen in te brengen. Wilde dat succesvol zijn, dan moest het over de Marokkaanse groep gaan. Ik maakte gebruik van informatie die ik hoorde van de leiding. Een ander hulpmiddel was de krant, bij voorkeur buurtbladen omdat daarin zaken werden geschreven over de onmiddellijke omgeving en omdat de jongens deze bladen vaker onder ogen kregen dan dagbladen. Zo kon ik zelf gesprekken beginnen, bijvoorbeeld over een inval in een dealpand. Meestal kwamen er reacties los. Vaak werd beweerd dat men de betrokkenen kende. Naarmate ik meer hoorde, beschikte ik ook over meer onderwerpen en kwam ik makkelijker met mensen in gesprek. Het kostte steeds minder moeite om nieuwtjes, geruchten en roddels op te vangen.

Na verloop van tijd werd het onderdeel van mijn werkwijze om deel te nemen aan het geruchtencircuit. Ik lette er daarbij goed op niemand met ongepaste uitlatingen tegen me in het harnas te jagen. Naast de observaties en interviews kon ik uit deze gesprekken optekenen wat er speelde. Het zal duidelijk zijn dat wat met de mond werd beleden niet steeds letterlijk moest worden genomen. Wat deze Marokkaanse jongens tegen verscheidene andere Marokkanen of tegen een buitenstaander zeiden kon aanzienlijk verschillen van hetgeen zij in een persoonlijk gesprek uitten. Of de waarheid geweld werd aangedaan, kon ik meestal achterhalen door uitlatingen later voor te leggen aan enkele personen afzonderlijk. De setting van het buurthuis was voor deze werkwijze zeer geschikt.

Dit overziend, meen ik dat niet alleen voor het duiden van deze methodologische moeilijkheden naar de cultuur van deze Marokkanen moet worden gekeken, maar dat ook aanknopingspunten om de problemen het hoofd te bieden in die richting kunnen worden gezocht.

Appendix B

Ethische kwesties

Twee ethische kwesties spelen bij dit onderzoek een rol. Voor de hand liggend is de vraag wat de onderzoeker moet doen met wat hij te weten komt over strafbare feiten. Dit betreft een code jegens de samenleving. Een andere code die kan worden gekraakt, heeft betrekking op de relatie tussen de onderzoeker en de Marokkaanse gemeenschap. De onderzoeksbevindingen krijgen namelijk een extra dimensie als blijkt dat het gaat om kwesties, waarvan de Marokkaanse gemeenschap verlangt dat haar leden die voor de buitenwereld afschermen. Wat doet de onderzoeker als blijkt dat hij over zulke gegevens beschikt?

Strafbare feiten

In een onderzoek dat is gericht op jeugdige criminelen is het onvermijdelijk dat de onderzoeker dingen aan de weet komt die op gespannen voet staan met wat wettelijk is toegestaan. Zoals op verschillende plaatsen in de literatuur al is aangegeven, is het onmogelijk 'schone handen' te houden bij het doen van zulk onderzoek.¹³⁹ Daar kan lang of kort bij worden stilgestaan. Ook in dit onderzoek deden zich herhaaldelijk situaties voor waarin een respectabele burger had moeten besluiten naar het politiebureau te stappen. Met de begeleidingscommissie is besproken dat in gevallen van op handen zijnde ernstige delicten ruggespraak zou worden gehouden. Mogelijk zou daarna de politie worden ingeschakeld. Dat is geen enkele keer gebeurd.

In één geval heb ik een andere weg bewandeld. Een jongen vertelde mij van een moord die hij gepleegd zou hebben. Ik geloofde hem niet, maar ik had geen zekerheid. Daarom heb ik contact opgenomen met een kennis die bij de politie werkt en met medewerking van deze persoon is vast komen te staan dat het inderdaad om een leugen ging. Een levensdelict met de kenmerkende details (toedracht, plaats en tijd) die de jongen had genoemd, was bij de politie onbekend.

Bevindingen en de Marokkaanse gemeenschap

Het bovenstaande laat zien dat wat simpele maar relevante data lijken, voor Marokkanen strikt vertrouwelijk kunnen zijn. In dit opzicht hoeven opvattingen van Marokkaanse jongens niet overeen te komen met wetenschappelijke of Nederlandse normen. Ogenscheinlijk onschuldige vragen over het gezin worden niet of aarzelend beantwoord. Zulke antwoorden kunnen later natuurlijk gemakkelijk onherkenbaar worden weergegeven, waarmee een aanvaring kan worden voorkomen. Maar het zit lastiger in elkaar. Het gaat niet alleen om de eer van het gezin, maar ook om die van de Marokkaanse gemeenschap.

In het begin denken de jongens dat de onderzoeker zaken kan gaan opschrijven, die hen in een slecht daglicht kunnen plaatsen. Zij zullen dan niet met hem praten. Als het onderzoek vordert, doet zich een opvallende wending voor wanneer dezelfde jongens zich steeds laten ontvallen dat 'Marokkanen slecht zijn'. Was dat niet een gedachte waartegen ze zich zo fel verzetten? Ook het gespreksonderwerp criminaliteit wordt aanvankelijk gemeden, maar na verloop van tijd wordt de onderzoeker steeds

---

¹³⁹ Adler 1985; Van Gemert 1989; Klockars 1974; Polsky 1967; zie ook Hagan 1993: 46-49.

vaker deelgenoot gemaakt van zaken die op gespannen voet staan met de wet. Er zijn kennelijk onderwerpen waar onder elkaar wel over wordt gepraat, maar die niet voor de buitenwacht bestemd zijn.

De onderzoeker hoort bij aanvang van het onderzoek als vanzelfsprekend niet tot de Marokkaanse groep, maar daar komt wat verandering in. Dat blijkt als de jongens na verloop van tijd besluiten mee te werken aan het onderzoek. Ze menen dat de onderzoeker daar geen misbruik van zal maken en dat hij zich zal conformeren aan de Marokkaanse norm. Ze gaan er dus van uit dat hij weet wat wel en wat niet aan buitenstaanders mag worden meegedeeld. Een belangrijke barrière lijkt genomen, maar een nieuw probleem doemt op.

Om duidelijk te maken welke moeilijkheid zich voordoet, is een vergelijking met misdaadjournalistiek verhelderend. Middelburg (1992: 94-95) schrijft in zijn biografie van maffiabaas Klaas Bruinsma dat er twee manieren zijn om van criminelen informatie te krijgen: met ze bevriend raken of langs andere kanalen (onder andere politie en justitie) gegevens verzamelen. De vriendschap met een grote crimineel streelt het ego van de journalist, maar het is tevens een beproefde methode uit de onderwereld om de pers te muilkorven. Reporters die te veel weten kan men bedreigen of uit de weg ruimen, maar dat brengt risico's met zich. In plaats daarvan kiest men ervoor om de banden met een journalist aan te halen en hem zeer interessante informatie toe te spelen. Tegelijkertijd wordt hem echter ook duidelijk gemaakt dat wanneer deze uitlekt dat als verraad wordt gezien. Hoe daarop wordt gereageerd, is de nieuwsvorser bekend. De journalist heeft waar hij naar zocht, maar hij kan het niet publiceren.

Wat de dreigende represailles betreft, gaat de vergelijking mank, al zijn de onderzoeker verschillende gevallen bekend van Marokkanen die felle reacties kregen na contacten met de pers. Net als bij de misdaadjournalistiek is er in het onderzoek sprake van een omslagpunt. Door zich af te schermen of hem niet te antwoorden, bepalen de onderzochten (deels) wat de onderzoeker wel of niet aan de weet komt en hebben ze dus invloed op wat hij kan schrijven. Er wordt voor gewaakt dat informatie niet in de verkeerde handen komt. Daar komt verandering in op het moment dat de onderzoeker in vertrouwen wordt genomen. Nu verschuift de verantwoordelijkheid van de respondent naar de onderzoeker. Hij moet daar goed mee om weten te gaan.¹⁴⁰

Feiten en personalia zijn gemakkelijk te maskeren. Er zou helemaal geen probleem zijn wanneer het onderzoek geen zaken zou betreffen waarbij schaamte en eer een rol spelen. Bij criminaliteit is dat natuurlijk wel het geval. Dat Marokkanen de criminaliteit in de eigen gemeenschap aan de orde stellen (zoals El Madkouri & Bouddouft 1995 dat doen), is uiterst ongebruikelijk en getuigt van moed. Naarmate respondenten en onderzoeker vriendschappelijker met elkaar omgaan, zal de wetenschapper zich er meer aan gelegen laten liggen de ander niet te bruuskeren. Treedt hij, in Marokkaanse ogen, op de verkeerde wijze naar buiten, dan wordt hem dat kwalijk genomen. Dat kan gaan over het prijsgeven van feitelijke informatie, maar het is van minstens evenveel belang dat hij er niet voor kiest de groep af te schermen. Van sommige dingen kan expliciet worden afgesproken dat ze niet mogen uitlekken. Dat neemt niet weg dat dit een kwestie is die zich niet in een contract laat vastleggen, maar begrip, vertrouwen en gevoel veronderstelt. Wat brengt hij naar buiten en wat niet? Het gaat hier niet om wat de onderzoeker denkt dat de buitenwereld met zijn data kan gaan doen. Dat is een klassieke kwestie die is gerelateerd aan het eerder genoemde taboe en die is al vaker besproken.¹⁴¹ Wat hier centraal staat, is wat de onderzoeksgroep vindt dat met de data moet gebeuren, in samenhang met haar verwachting van de reactie van anderen (in brede zin). Het lijkt niet juist het

---

¹⁴⁰ Een vergelijkbaar probleem doet zich voor bij hulpverleners, onder andere in de geestelijke gezondheidszorg. Ook van hen wordt verwacht dat zij, na in vertrouwen te zijn genomen, zich loyaal opstellen ten opzichte van de Marokkaanse groep. Dat kan op gespannen voet staan met de professionele gedragscode van neutraliteit (Serman 1996: 46).

¹⁴¹ Becker 1967; De Haan 1990; Werdmölder 1990: 190.

geval van de Marokkaanse jongens te generaliseren naar alle onderzoek betreffende allochtone criminaliteit. In de Marokkaanse gemeenschap lijkt het wantrouwen wel erg diep geworteld. Het zal duidelijk zijn dat dit gegeven de onderzoeker met dilemma's kan opzadelen. Hoe moet hij daarmee omgaan? Een pasklare oplossing lijkt niet voor handen. De onderzoeker kan voorzichtig zijn met publicaties en publiciteit. Een wetenschappelijk werk zal de onderzoeksgroep niet zo gemakkelijk onder ogen krijgen, maar een interview met foto in een dagblad is voor hen wel bereikbaar. Daar is rekening mee te houden. Het is ironisch vast te stellen dat hier gebruik wordt gemaakt van wat een 'Marokkaanse gedachtegang' kan worden genoemd. Deze benadrukt dat een overtreding op zich weliswaar telt, maar het bekend worden ervan is veel belangrijker. In Nederlandse ogen verdient zo'n benadering geen schoonheidsprijs.

Nederlandse antropologen hebben nauwelijks geschreven over dit spanningsveld¹⁴², zij leken meer te worstelen met het taboe dat rustte op de allochtone criminaliteit. Het is opvallend dat zij er eigenlijk nauwelijks toe kwamen over criminaliteit te schrijven, maar wel over andere (verwante) zaken als marginalisering en drugsgebruik. Pas de laatste twee jaar is daar verandering in gekomen. De wens om de onderzoeksgroep niet voor het hoofd te stoten zette de eerdere onderzoekers er misschien toe aan de inhoud van wat naar buiten komt aan te passen. Of dat opzettelijk gebeurde, is niet duidelijk. Deze gedachtelijn volgend, wordt helder dat onderzoekers uit de eigen groep in heviger mate met afkeurende reacties te maken krijgen wanneer zij ongewenste informatie naar buiten brengen. Een Marokkaanse onderzoeker kan bevoordeeld zijn, onder andere wat de taal aangaat, maar er zal een hogere morele druk op hem rusten.

Men moet zich afvragen hoe de doelstelling van het onderzoek zich verhoudt tot de wensen van de onderzoeksgroep. Teneinde een breed doel als integratie en terugdringing van criminaliteit te dienen, lijkt het gerechtvaardigd om culturele weerstanden te doorbreken. Men moet zich echter wel rekenschap geven van de reacties die dat kan oproepen. De vraag wat schadelijk is voor de onderzochten, ben ik in laatste instantie dus geneigd vanuit een ander (niet *emic*) perspectief te beantwoorden.

---

¹⁴² Eén melding van dit ethische dilemma heb ik kunnen vinden in een casus, die Marlene de Vries (1995b: 102) weergeeft. Zij beschrijft hoe tijdens haar onderzoek onder Turkse meisjes buiten de interviewsetting haar ook bij informele contacten zeer interessante data werden aangereikt. Ze realiseert zich dat haar respondenten ontboezemingen over bijvoorbeeld verliefdheden en ruzies thuis niet aan de grote klok willen hangen, toch maakt ze als onderzoeker gebruik van deze gegevens.